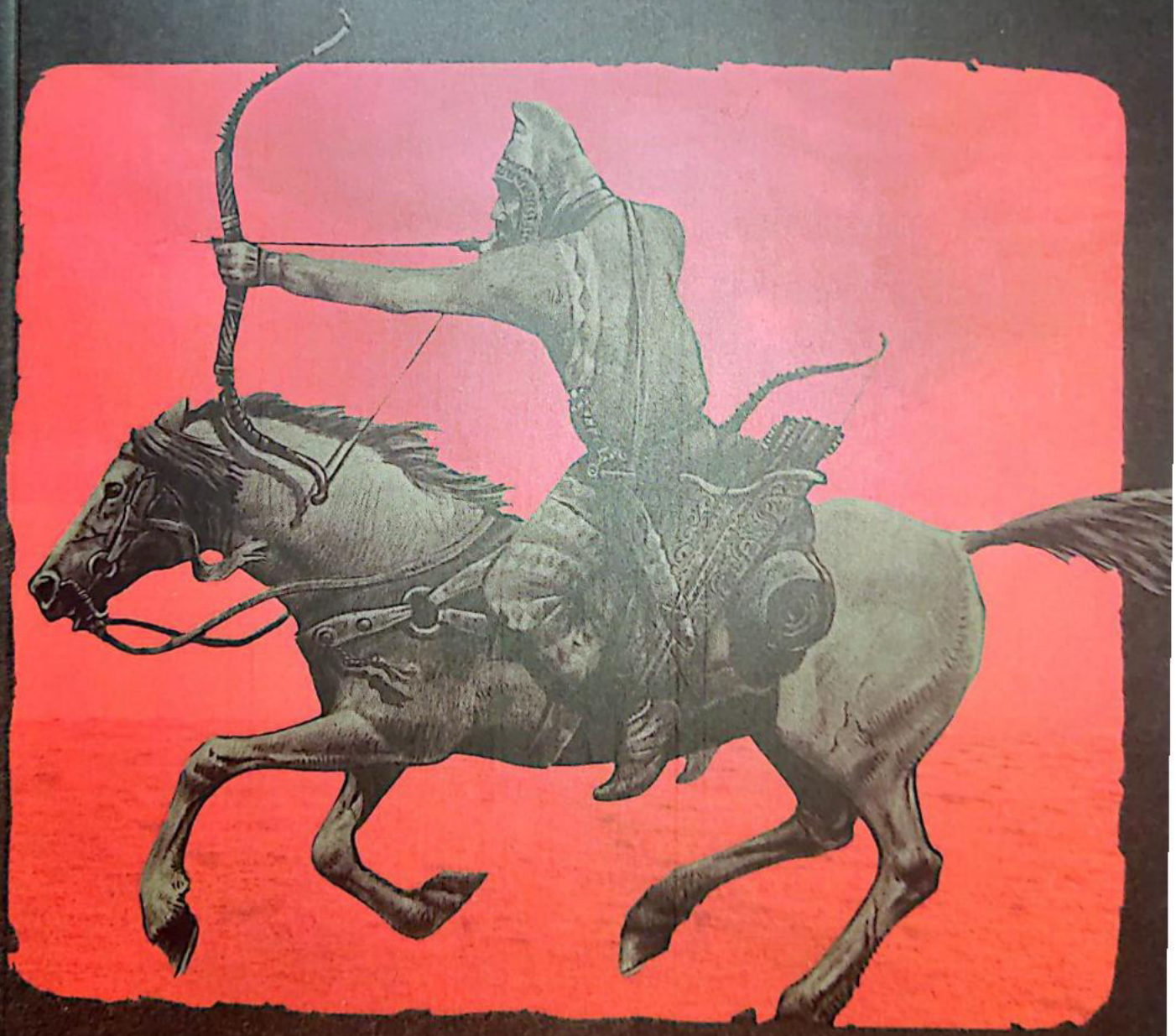
GÖÇEBELER

ORTADOĞU'DA KONARGÖÇER HALKLARIN TARİHİ

ÇEVİRİ:
MUSA ŞAMİL YÜKSEL & METEHAN DEMİRCİ

BEATRICE FORBES MANZ

Kronik

GÖÇEBELER
Ortadoğu'da Konargöçer Halkların Tarihi

—

BEATRICE FORBES MANZ

KRONİK YAYINCILIK: 553
Ortadoğu Tarihi: 11

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

ÇEVİRİ
Musa Şamil Yüksel
Metehan Demirci

EDİTÖR
M. Murtaza Özeren

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Eylül 2024, İstanbul

ISBN
978-625-6228-04-7

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah.
Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
Küçükçekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
© Beatrice Gorbes Manz, Cambridge, 2021, "Nomads in the Middle East" özgün adıyla Cambridge University Press tarafından yayınlanan bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik Yayıncılık A.Ş.'ye aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak alıntılar dışında hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

BEATRICE FORBES MANZ

GÖÇEBELER

Ortadoğu'da Konargöçer Halkların Tarihi

ÇEVİRİ
Musa Şamil Yüksel
Metehan Demirci

Kronik

Beatrice Forbes Manz

ABD Tufts Üniversitesi'nde öğretim üyesi. Orta Asya ve İran siyasi kültürü ile Timur döneminin toplumsal ve kültürel yapısı alanlarında çalışmalar yapıyor.

Yayımlanmış bazı eserleri

Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017)

Studies on Chinese and İslamic Central Asia (ed., 1995)

Central Asia in Historical Perspective (ed., 1994)

Musa Şamil Yüksel

İzmir Atatürk Lisesi'nden 1990 yılında mezun olan Musa Şamil Yüksel, Lisans eğitimini ODTÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde 1997 yılında tamamladı. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı'nda 2001 yılında Yüksek Lisans diploması ve 2007 yılında hazırladığı "Timurlularda Din-Devlet İlişkisi" başlıklı tezi ile Doktora diploması aldı. 2012 yılında Genel Türk Tarihi alanında Doçent unvanı kazanan Yüksel, 1998-2012 yılları arasında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi ve Yardımcı Doçent olarak görev yaptı. 2012 yılında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Doçent, 2017 yılında ise Profesör kadrosuna atandı ve halen bu kadroda görev yapmaktadır. Musa Şamil Yüksel Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî devletleri ile ilgili siyasi, sosyal ve kültürel konularda akademik çalışmalarına devam etmektedir.

Metehan Demirci

1996 yılında Gümüşhane'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Bodrum'da tamamladı. 2020 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. Yüksek lisans eğitimini Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nde tamamladı ve doktora eğitimini de aynı üniversitede yapmaktadır. Halen Yozgat Bozok Üniversitesi Tarih bölümünde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

Thomas T. Allsen (1940-2019)
ve
David O. Morgan'ın (1945-2019)
hatıralarına ithaf edilmiştir

İçindekiler

	Resimler ve Haritalar Listesi	8
	Önsöz	9
	Koyun ile Tahıl Arasında Tartışma	19
1	Giriş	23
2	Hilafetin Kuruluşunda Göçebeler	59
3	Yeni Halkların ve Hanedanların Yükselişi	97
4	Türk Geleneği ve Selçuklu Hâkimiyeti	133
5	Moğol Fethi ve İdaresi	173
6	Moğollardan Sonra: Timurlular, Türkmenler ve Osmanlılar	215
7	Göçebe Kabilelerin Yükselişi, 1500-1800	255
8	Modern Ortadoğu'da Göçebeler	299
9	Sonuç	345
	Kaynakça	361
	Dizin	387

Resimler ve Haritalar

Resimler

0.1 Göçebe Yerleşimi, Muhtemelen Câmî'nin *Leyla ile Mecnun* el yazmasından bir folyo, Harvard Art Museums/Arthur M. Sackler Museum, John Goelet Armağanı, Louis J. Cartier koleksiyonundaydı, Fotoğraf @ President and Fellows of Harvard College, 1958.75. 6

1.1 Bedevî kara çadırı, er-Riha, Ürdün, 1898. Ceriho'ya (er-Riha) doğru yol alırken, Ürdün vs. Bedevî çadırı Amerikan Kolonisi, Kudüs. 1898. (Fotoğraf: Getty Images aracılığıyla Sepia Times/Universal Images Group. 27

1.2 Sultan Ahmed Celayir'in *Divan*'ından yurtları ile birlikte göçebe yerleşimi, 1400 civarı. Kağıt üzerine mürekkep, renk ve altın işlemeli. Freer Sanat Galerisi, Smithsonian Enstitüsü, Washington, DC: Satın Alma: Charles Lang Freer Bağışı, F1932.34, verso. 30

1.3 Kazak çadırının (yurdunun) kurulumu, Altay Dağları, Çin, 1987. Thomas Barfield, Boston Üniversitesi. 31

5.1 At Sırtında Moğol okçusu. İran. Muhammed İbn Mahmudşah el-Hayyam'ın kaleminden, 1420-1425 civarı. Kağıt üzerine fırça ve mürekkep. Staatsbibliotek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Orientalabteilung, Saray-Albums (Diez-Albums), fol. 72, s. 13. 183

Haritalar

0.1 Ortadoğu ve Orta Asya 12

0.2 Ortadoğu'nun Merkez Bölgeleri 14

0.3 Ortadoğu'da Toprak Kullanımı 15

0.4 Göçebe Otlakları 16

Önsöz

Birçok kuruluş bu kitabın hazırlanmasında bana destek oldu. Princeton'daki İleri Araştırmalar Enstitüsü'nün Tarih Araştırmaları Okulu'na 2003-4 yıllarında katılmam, bana bu çalışmaya mümkün olan en iyi ortamda başlayabileceğim bir yıl ve daha önce ilgilenmediğim alanları keşfetmem için cesaret verdi. Bu yıl için gerekli fonlar, American Council of Learned Societies'in doktora sonrası araştırma bursu ve Tufts Üniversitesi'nin Fakülte Araştırma Dönemi tarafından karşılandı. Tufts Üniversitesi de 2012 baharında bir Araştırma Dönemi bursu desteği sağladı. Tüm bu kurumlara en içten teşekkürlerimi takdim ediyorum.

Bu kitap benim uzmanlık alanımın oldukça ötesinde dönemleri kapsamaktadır ve diğer akademisyenlerin yardımı olmadan bu kitabı yazamazdım. Çok sayıda cömert meslektaşım, kitabın bölümlerini yazıldıkları sırada okuyarak eşsiz bir yardımda bulundular ve beni pek çok olası hatadan kurtardılar. Thomas Barfield, Tzvi Abusch, Marc van De Mieroop, merhum Patricia Crone, Fred McGraw Donner, Louise Marlow, Kurt Franz, David Durand Guédy, Jürgen Paul, merhum Thomas Allsen, Patrick Wing, Charles Melville, Rudi Matthee, Linda Darling, Rhoads Murphy, Lois Beck ve Hugh Roberts'a benden esirgemedikleri zaman ve uzmanlıkları için teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca Margaret Fearey'e "eğitimli bir okur" olarak el yazmasını okuduğu için minnettarım. Tufts Üniversitesi'ndeki Araştırma Teknolojisi, TTS

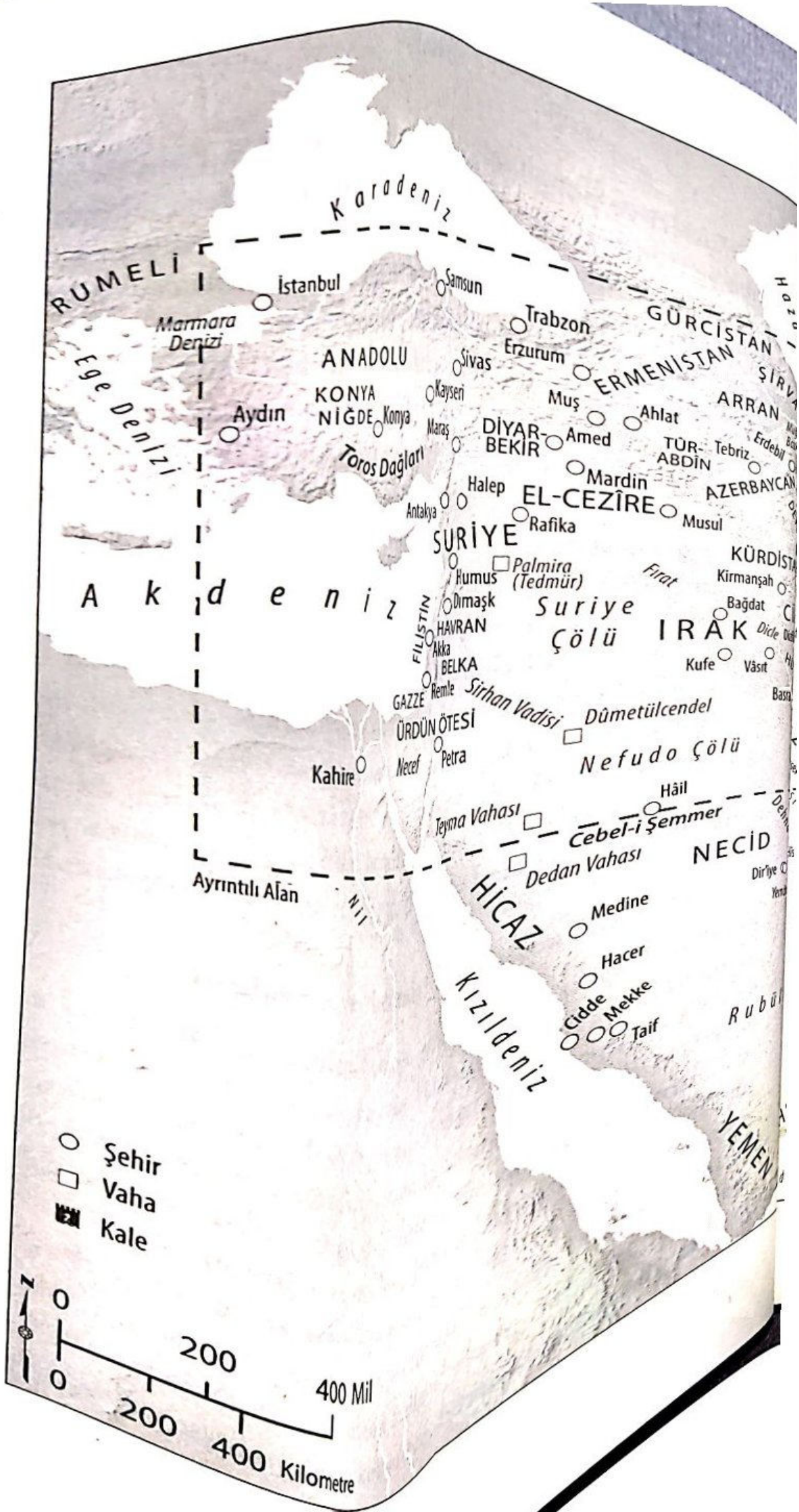
ekibine, özellikle de Patrick Florance, Carolyn Talmadge ve Yuehui (Aurora) Li'ye, COVID-19 salgınının zor koşulları altında çoğu zaman anlaşılması güç yerleri haritalandırmak için gösterdikleri özenli çalışma için özellikle teşekkür borçluyum.

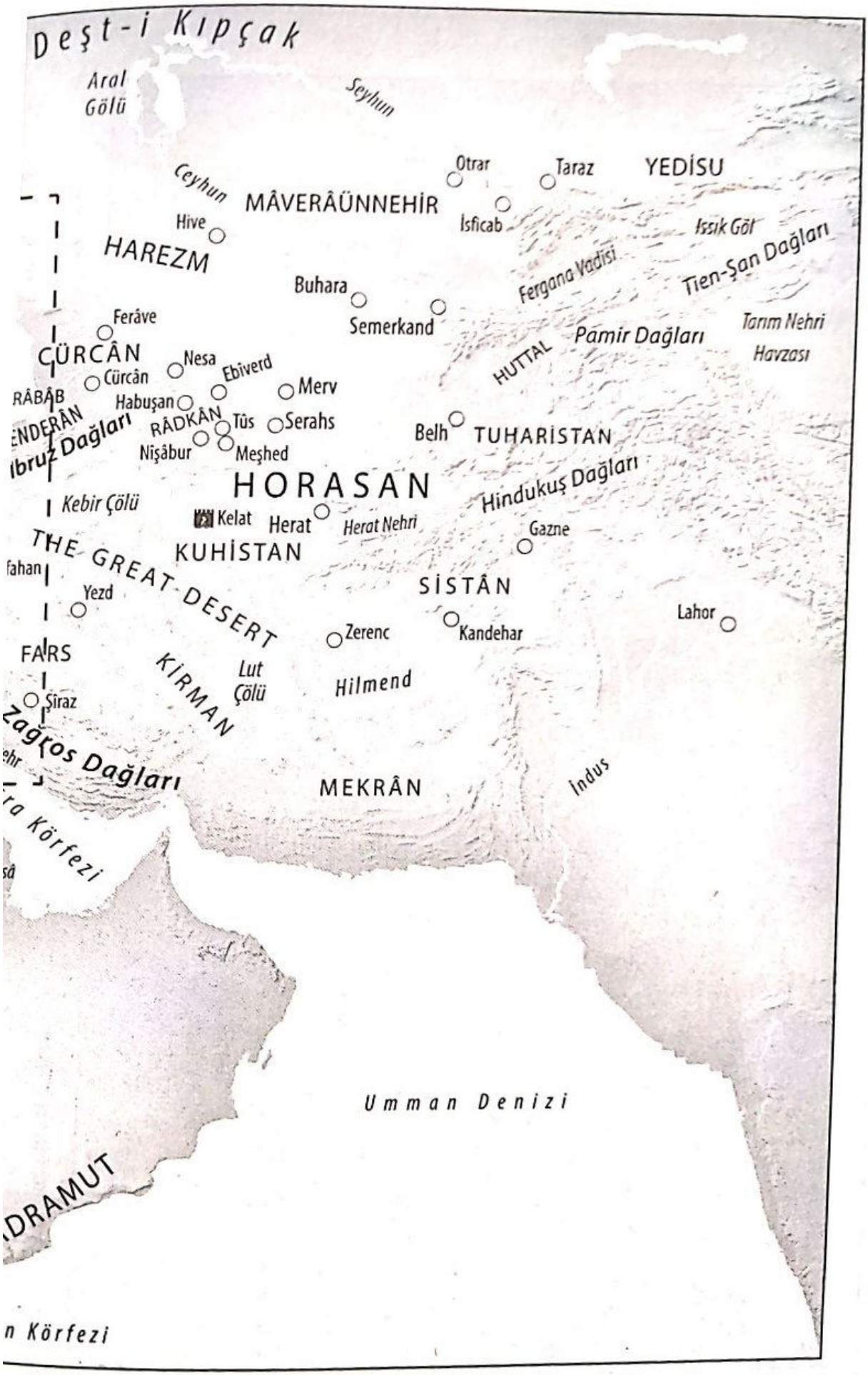
Bu kitabı, her ikisi de göçebelerin ve özellikle de Moğol İmparatorluğu'nun tarihine büyük katkılarda bulunan ve 2019 yılında hayatını kaybeden iki araştırmacının anısına ithaf ediyorum. Thomas Allsen'in çalışmaları Moğol tarihi alanını baştan aşağı değiştirdi ve bu alanda yazan herkese ilham kaynağı oldu. David O. Morgan uzun ve verimli bir kariyer geçirerek hem Ortaçağ İran'ı hem de Moğol İmparatorluğu üzerine yapılan çalışmaları desteklemiş ve genç araştırmacıların kariyerlerini ilerletmelerine yardımcı olmuştur. Onunla ilk kez, ilk kitabım için okuyucu olarak bana çok nazik bir mektup yazdığında iletişime geçtim ve o zamandan beri yardımından ve rehberliğinden sürekli olarak faydalandım. Ayrıca *New Cambridge History of Islam* kitabı için Moğollar bölümünü yazmaya davet ederek beni alanımı genişletmeye teşvik ettiği için de kendisine minnettarım.

Kullanım ve Haritalar Hakkında Not

Bu kitap hem uzmanlara hem de genel okuyucu kitlesine hitap etmektedir. Transkripsiyonu mümkün olduğunca basit ve tutarlı tutmaya çalıştım. Modern öncesi dönemdeki Arapça ve Farsça için klasik Arapça transkripsiyonu kullanırken, Türk ve Moğol isimlerini bu dillere özgü sistemlere göre transkribe ettim. Osmanlı İmparatorluğu ve modern İran'da Arapça ve Farsça terminoloji için klasik transkripsiyonu esas aldım, ancak tanınmış şahsiyetler için yaygın modern yazımı kullandım. Büyük şehirler için aynı şekilde modern yazım kullanılırken, daha küçük yerler için klasik transkripsiyonu kullandım. Metinde çoğu diyakritiği dikkate almadım ancak dizinde bunları kullandım.

Şehirleri ve bölgeleri gösteren haritalara ek olarak, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl koşullarını temsil eden modern haritalar ile tarihi metinlerden alınan daha önceki dönemlere ilişkin bilgilerin bir araya getirilmesine dayanan toprak kullanımı ve otlak konumlarını gösteren haritaları da ekledim. Bu haritalar küçük ölçekli olduğundan ve bin yıldan daha uzun bir dönemi temsil ettiğinden, herhangi bir zaman dilimi için bu haritalar yaklaşık değerler olarak görülmelidir.

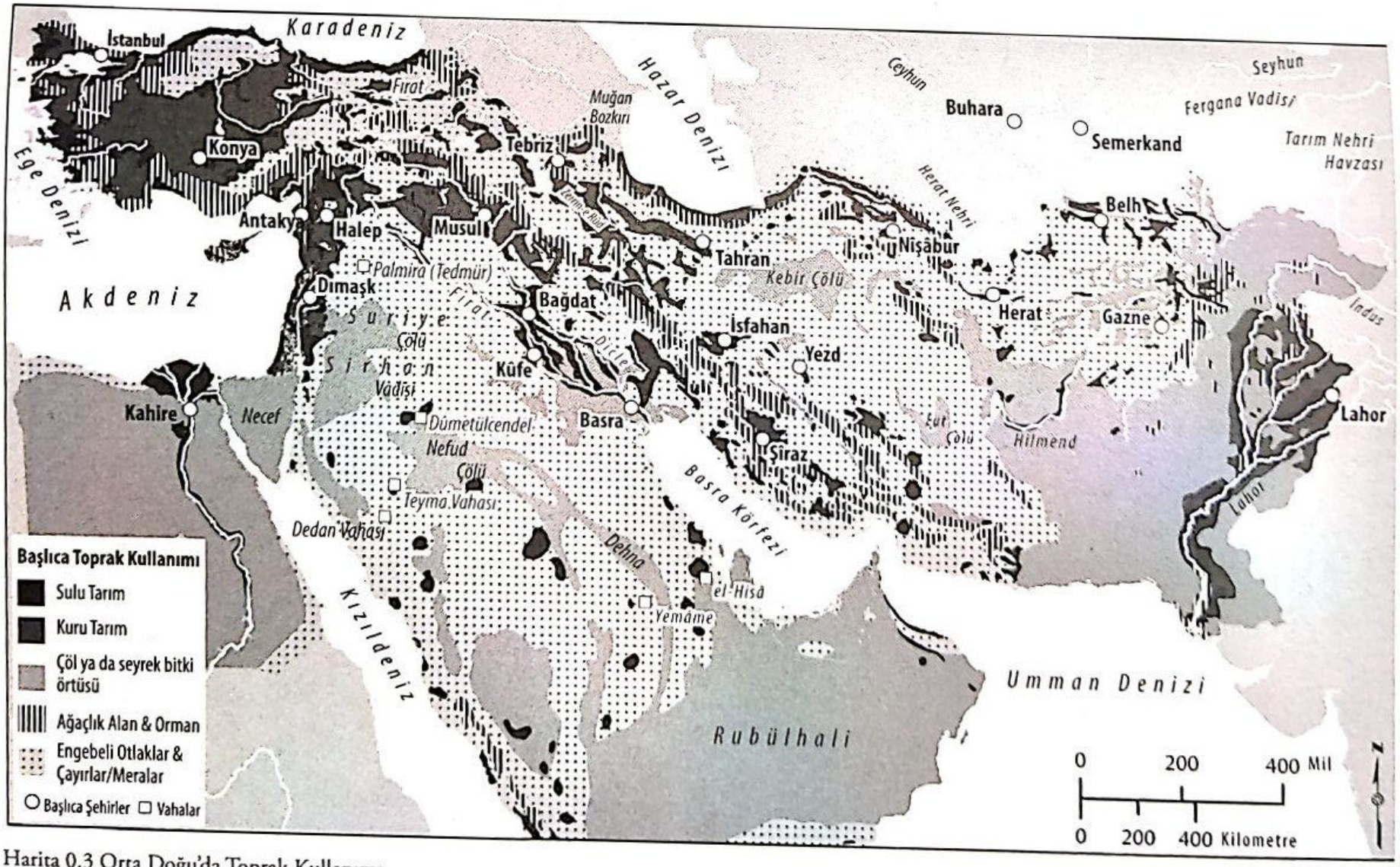

Karadeniz
RUMELİ
İstanbul
Samsun
Trabzon
GÜRCİSTAN
Marmara Denizi
ANADOLU
Sivas
Erzurum
ERMENİSTAN
ŞİRV
Ege Denizi
KONYA
NİĞDE
Konya
Kayseri
Muş
Ahlat
ARRAN
Aydın
Maraş
DİYAR-BEKİR
Amed
TÜR-ABDİN
Tebriz
Erdebil
Toros Dağları
Mardin
Halep
EL-CEZÎRE
AZERBAYCAN
Antakya
Rafika
Musul
SURİYE
KÜRDİSTA
Palmira (Tedmür)
Humus
Fırat
Kirmanşah
Akdeniz
Dımaşk
Suriye Çölü
Bağdat
IRAK
FİLİSTİN
HAVRAN
Akka
Dicle
BELKA
Kufe
Vâsıt
Remle
Sirhan Vadisi
Dûmetülcendel
GAZZE
ÜRDÜN ÖTESİ
Petra
Nefudo Çölü
Kahire
Necef
Hâil
Teyma Vahası
Cebel-i Şemmer
NECİD
Dedan Vahası
Ayrıntılı Alan
Nil
HİCAZ
Medine
Hacer
Kızıldeniz
Cidde
Mekke
Taif
Rubü
YEMEN
Şehir
Vaha
Kale
0
200
400 Mil
0
200
400 Kilometre

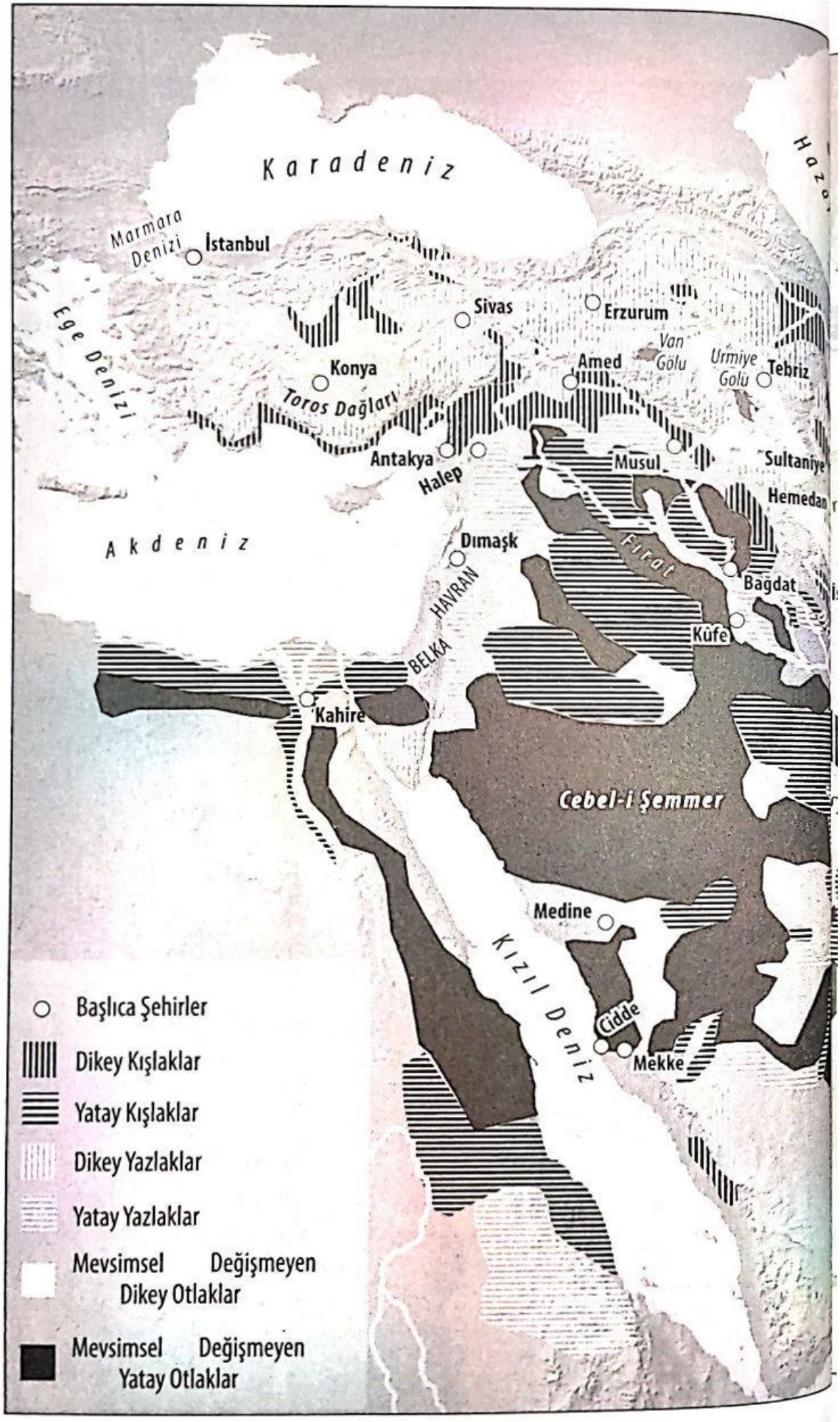
Harita 0.1 Orta Doğu ve Orta Asya

Şehir
Kale
Savaş
Vaha
Karadeniz
GÜRCİSTAN
ERMENİSTAN
ŞİRVAN
Hazar Denizi
Gence
Trabzon
Samsun
Erzurum
ARRAN
Muğan
Bozkırı
Aras
Erdebil
Sivas
Fırat
Malazgirt
Ahlat
Urumiye
Gölü
Van Gölü
Tebriz
ESTERÂBÂD
ANADOLU
Kayseri
Muş
Bitlis
TÛR
ABDÎN
GİLAN
DEYLEM
Lâhîcân
Alamut
Niğde
Malatya
Meyyâfârikîn
Amed
Nusaybin
AZERBAYCAN
MÂZENDERÂN
Elbruz Dağları
KONYA
NİĞDE
Konya
Maraş
Urfa
DİYAR-
BEKİR
Mardin
Yukarı Zap
Zerrîn-e Rûd
Sultaniye
Kazvin
Tahran
Rey
Toros Dağları
Deraya
Harran
Belh
EL-CEZÎRE
Musul
Aşağı Zap
KÜRDİSTAN
Şahrazur
Hemedan
Kebir Çölü
Antakya
Halep
Kinnesrîn
Rakka
Deyrizor
Hulvân
Dinavar
Nisibin
SURİYE
Rahba
Sâmerrâ
Kirmanşah
CİBÂL
İsfahan
Hama
Selemiyye
Humus
es-Suhne
Palmira (Tedmür)
Fırat
Bağdat
Tigris
Dizfûl
Şüşter
Yezd
Karyeteyn
Baalbek
Dımaşk
Mercirahit
HAVRAN
Suriye
Çölü
IRAK
Vâsıt
Kûfe
Hille
Hîre
HUZİSTAN
FARS
Akdeniz
Câbiye
Akka
Harran
Busrâ
LURİSTAN
Basra
Muhammere
Hürremşehr
Şîraz
Aynicâlût
Aclûn
Remle
BELKA
Abadan
Zağros Dağları
GAZZE
ÜRDÜN ÖTESİ
Sirhan Vadisi
Dûmetülcendel
Petra
Humeyme
KUVEYT
Basra
Körfezi
Buşehr
Necef
Nefud Çölü
Kahire
Nil
0
100
200 Mil
Teyma Vahası
Hâil

Harita 0.2 Orta Doğu'nun Merkez Bölgeleri

Harita 0.3 Orta Doğu'da Toprak Kullanımı

Karadeniz
Marmara Denizi
İstanbul
Ege Denizi
Sivas
Erzurum
Van Gölü
Konya
Toros Dağları
Amed
Urmiye Gölü
Tebriz
Antakya
Halep
Musul
Sultaniye
Hemedan
Akdeniz
Dımaşk
Fırat
Bağdat
HAVRAN
BELKA
Küfe
Kahire
Cebel-i Şemmer
Medine
Kızıl Deniz
Cidde
Mekke
Başlıca Şehirler
Dikey Kışlaklar
Yatay Kışlaklar
Dikey Yazlaklar
Yatay Yazlaklar
Mevsimsel Değişmeyen Dikey Otlaklar
Mevsimsel Değişmeyen Yatay Otlaklar

Harita 0.4 Göçebe Otlakları

Koyun ile Tahıl Arasında Tartışma

1-11 An, Anuna tanrılarını cennetin ve yerin zirvesinde doğurduğunda, onlarla birlikte ne Tahıl'ı doğurdu ne de yarattı ve Toprak'ta ne Uttu'nun (*dokuma tanrıçası*) ipliğini biçimlendirdi ne de Uttu için dokuma tezgâhını kurdu – Koyun olmayınca sayısız kuzu, keçi olmayınca sayısız oğlak yoktu, koyun ikiz kuzularını, keçi üçüz oğlaklarını doğurmadı; Büyük tanrılar olan Anuna, Ezina-Kusu (*Tahıl*) ya da Koyun isimlerini bile bilmiyordu...

26-36 O dönemde, tanrılar doğdukları yerde, kendi evlerinde, Kutsal Höyük'te Koyun ve Tahıl'ı yarattılar... Tanrılar kutsal ağılında kendi refahları için bunları insanlığa rızık olarak verdiler.

43-53 Mabedin yanında koyun çitle çevriliydi, ona bolca ot ve şifalı bitkiler verdiler. Tahıl için tarlasını yaptılar ve ona saban, boyunduruk ve çift verdiler. Ağılında duran Koyun, cazibeyle dolup taşan ağılların çobanıydı. Olukta duran Tahıl, cazibe saçan güzel bir kızdı; tarladan başını kaldırdığında cennetin cömertliği ile doluydu. Koyun ve Tahıl göz alıcı bir görünüme sahipti.

54-56 Meclise zenginlik getirdiler. Toprağa rızık getirdiler. Tanrıların emirlerini yerine getirdiler. Ülkenin ambarlarını

yiyeceklerle doldurdular. Ülkenin ambarları onlarla dolup taştı. Toprak içinde debelenen yoksulların evlerine girdiklerinde zenginlik getirdiler. Her ikisi de adımlarını attıkları her yerde, ağırlıklarıyla ev halkının zenginliğine zenginlik kattılar. Durdukları yerde tatmin ediciydiler; yerleştikleri yere hoş görünüyorlardı. An'ın ve Enlil'in yüreğini ferahlattılar.

65-70 Tatlı şarap içip tatlı biranın tadını çıkardılar. Tatlı şarap içip tatlı biranın tadını çıkardıklarında, ekilebilir alanlarla alakalı anlaşmazlığa düştüler, yemek salonunda tartışmaya başladılar.

71-82 Tahıl Koyun'a seslendi: "Kardeşim, ben senden daha üstünüm; senden öncelikliyim. Ben bu ülkenin ışıklarının görkemiyim...

83-91 "Komşuluğu ve dostluğu teşvik ederim. Komşular arasında başlayan kavgaları çözerim. Esir bir gençle karşılaştığımda ve ona kaderini verdiğimde o, umutsuz kalbini unutur ve onun zincirlerini ve prangalarını serbest bırakırım. Ben Ezina-Kusu'yum (*Tahıl*), Enlil'in kızıyım. Yüksek ovaya dağılmış koyun kulübelerinde ve sağım ağıllarında, karşıma ne çıkarabilirsiniz? Nasıl cevap verebilirsen cevap ver bana!"

92-101 Bunun üzerine Koyun Tahıl'a cevap verdi: "Kardeşim, ne söylüyorsun sen? Tanrıların kralı An, beni kutsal yerden, en kıymetli yerimden indirdi. Uttu'nun tüm iplikleri, krallığın ihtişamı bana aittir...

102-106 "Seçkin birlikler üzerindeki gözcü benim. Tarladaki işçilerin rızkı benimdir: soğuk su testisi ve sandaletler benimdir...

107-115 "Elbisemin içinde, beyaz yünden kıyafetimin içinde, kral tahtında seviniyor. Bedenim büyük tanrıların tenin-de parıldıyor. Günahlardan arınma rahipleri, efsun rahipleri ve yıkanan rahipler kutsal arınmam için bana büründükten sonra, onlarla birlikte mukaddes yemeğime yürürüm. Ama tırmığınız, saban demiriniz, bağlamanız ve kayışınız tamamen yok edilebilecek aletlerdir. Bana karşı ne koyabilirsin? Nasıl cevap verebilirsen cevap ver bana!"

116-122 Tahıl yine Koyuna seslendi: "Bira hamuru fırında özenle hazırlandığında ve püre fırında yoğrulduğunda, Ninkasi (bira tanrıçası) onları benim için karıştırırken, büyük teke ve koçlarınız ziyafetlerim için gönderilir...

123-129 "Yüksek ovadaki çobanınız imrenerek bakıyor ürünlerime; tarlada olukta dururken, çiftçim sopasıyla kovalıyor çobanınızı. Açık ülkelerden saklı yerlere kadar seni kollasalar bile, korkuların senden uzaklaşmıyor: Çölün yaratıkları olan dişli (?) yılanlar ve haydutlar, yüksek ovada canını istiyorlar.

143-155 Tekrardan Koyun Tahıl'a cevap verdi: ...

156-168 " Kazanı doldurduğunuzda fırıncının yardımcısı sizi karıştırır ve yere atar ve fırıncının kızı sizi iyice düzleştirir. Fırına konur ve fırından çıkarılırsınız. Masaya konduğunda ben senin önündeyim – sen benim arkamdasın. Tahıl, kendine dikkat et! Sen de, tıpkı benim gibi, yenmek için yaratılmışsın. Varlığının incelenmesinde neden ikinci konumda olan ben olayım?

169-179 Sonra Tahıl'ın gururu incindi ve karar için acele etti...

180-191 Sonra Enki Enlil'le konuştu: "Baba Enlil, Koyun ve Tahıl kardeş olmalı! Birlikte durmalılar!... Ama ikisi arasında Tahıl daha büyük olacaktır.

192-193 Koyun ve Tahıl arasında anlaşmazlık yaşanır: Koyun geride bırakılır ve Tahıl öne çıkar – Enki Baba'ya şükürler olsun![1]

1 The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, Oxford University, Oxford, 1998. http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section5/tr532.htm

1
Giriş

Neredeyse tüm insanlar için, müreffeh bir yaşam tarzı hem hayvansal hem de bitkisel ürünleri gerektirir. Geçimlik tarım hayvancılık ve tarım bir araya kolayca gelse de karmaşık toplum ihtisaslaşmayı teşvik eder. Kurak ve dağlık bölgelerde hayvancılığa ağırlık verilmesi dünya tarihinde büyük bir etki bırakan ve pastoral göçebelik olarak adlandırılan ayrı bir yaşam tarzının gelişimine sebep olmuştur. Büyük sürülerin sahipleri, çok kurak ya da yüksek arazilerden sağlıklı tahılların mahsulü için genellikle bilinen mevsimsel meralar arasında düzenli bir şekilde birinden bir diğerine hareket ederek faydalanabilirler. Bundan dolayı onlar, taşıyabilecekleri çadırlarda yaşarlar ve onların diğer servetleri de taşınabilir olmalıdır. Pastoral göçebelik, bir dizi paradoksu gözler önüne serer. Pastoral göçebelik, yüksek medeniyetin gelişimini engelleyen ve insanları başlıca kültür merkezlerinin dışında tutan bir takım kısıtlayıcı yaşam tarzı olsa da, tarımdan meydana gelen bir ihtisas ekonomisidir ve yerleşik nüfusla takası kapsar. Binlerce yıldır göçebeler[1] ile yerleşik çiftçiler kendilerini birbirlerine karşı olarak tanımladılar ve her biri diğer yaşam tarzına kuşkuyla ve tepeden baktı. Bununla birlikte her ikisi de birlikte var olmaya, ticaret yapmaya ve birbirini etkilemeye devam etti.

1 Kitap boyunca göçebe (*nomad*) kelimesini sadece pastoral göçebeleri ifade etmek için kullandım.

Teorik olarak göçebeler büyük ölçüde sürüleri sayesinde hayatlarını idâme edebilseler de pratikte birçoğu, bir takım tarımla uğraştı. Onlar, tahıl ile sebzeden metal ile seramik emtialara kadar birçok ihtiyaçlarında tarımsal nüfusa bağımlı hale geldiler. Yerleşik toplumlar göçebe emtialara tümüyle daha az bağımlıdır ancak tarih boyunca göçebeler, yerleşik toplumlara uzmanlaştıkları hayvansal ürünlerden daha fazlasını sundular. Göçebelerin yaşam şekli onlara çok önemli çeşitli becerileri ve bu becerileri yerleşik komşularına kullanma imkânı verdi. En meşhur göçebe mahareti savaş maharetiydi. Göç etme ihtiyacı, organizasyon ile kolayca askerî harekât olarak addedilen hayatta kalma becerilerini gerektirdi. Çiftlik hayvanlarının korunması ve otlak hakları da silah kullanma kabiliyetini ve isteğini zorunlu kıldı. Büyük yerleşik devletler kurulup ordularının gelişmesinin üzerine göçebe nüfusu asker olarak kullanmaya başladılar. Pastoral göçebelerin ayrıca zorlu arazide yaşama, uzun mesafelere göç etme ve insan gücünü seferber edebilme yeteneği vardı. Bundan dolayı onlar ticareti, bozkırlar ile yerleşik nüfusun ulaşmakta zorlandığı ve kontrol etmeleri imkânsız olan çöllerde mümkün hale getirdiler. Göçebeler, yük hayvanlarının ve rehberliğin yanı sıra güzergâhlarda bir düzeyde güvenliği de sağladı.

Ben bu kitabın amacına uygun olarak Ortadoğuyu, kuzeyde Anadolu'ya kadar uzanan Ceyhun ve Nil nehirleri arasındaki bölge olarak sınırladım. Mekân ve zaman kısıtlamalarından dolayı Kuzey Afrika'yı ele almadım fakat İran'ın Doğu bölgelerini ve İslamî dönemin çoğunda göçebe hanedanlar tarafından kontrol edilen günümüz Afganistan'ı Ortadoğu'ya dahil ettim. Ortadoğu'nun göçebe kavimlerle bilhassa yakın ilişkileri vardır. İlk olarak, bu bölge iki yönden göçebe toplumlarla etkileşim halindedir. Kuzeyde, bölge Moğolistan'dan Macaristan'a kadar geniş bir otlak alanı olan ve üç bin yıldır göçebeler tarafından

hakimiyet kurulan Avrasya bozkırlarının sınırındadır. Güneyde ise çoğunlukla pastoralistlerin meskûn olduğu Arap ve Suriye çöllerine uzanır. Lakin Ortadoğu'daki göçebelerin rolünü tanımlayan en önemli şey, bölgenin kendi topoğrafyasıdır. Burası verimli tarım arazisinin dar bölgeleri olarak nitelendirilen ve sıradağlar, çöller ve platolar tarafından bölünen bereketli ama kurak topraklardır. Batıda büyük nehirler olan Mısır'daki Nil ile Mezopotamya'daki Fırat ve Dicle, Ortadoğu'daki ilk büyük medeniyetlerin merkezi olan yoğun tarımın iki bölgesini besler. Bu alanlar, çölün genişliği ile Güney Arabistan'dan Kuzey Suriye'nin iç kesimlere kadar uzanan kurak bozkır arasında yayılır. İçerisinde vahalar serpiştirilmiş olan ve yağmurlu mevsimlerde bazı otlakların oluşmasına imkan veren Arabistan ve Suriye çölleri, çoğu zaman yalnızca gözü pek insanlara ve dayanıklı hayvanlara karşı misafirperver olarak dikkate alınmalıdır. Anadolu'dan İran ile Afganistan'a uzanan Kuzey Ortadoğu, dağlar ve yüksek platoların birleşimidir. Çok az kum çölleri vardır ama güneybatıdaki kadar zengin nehir sistemleri yoktur. Anadolu ve Azerbaycan başta olmak üzere bazı bölgeler, sulama olmaksızın çiftçiliği destekleyebilir. Başka yerdeki su, dağlardan ve nehirlerden kanallar ile yeraltı su borularıyla ovalara getirilir.

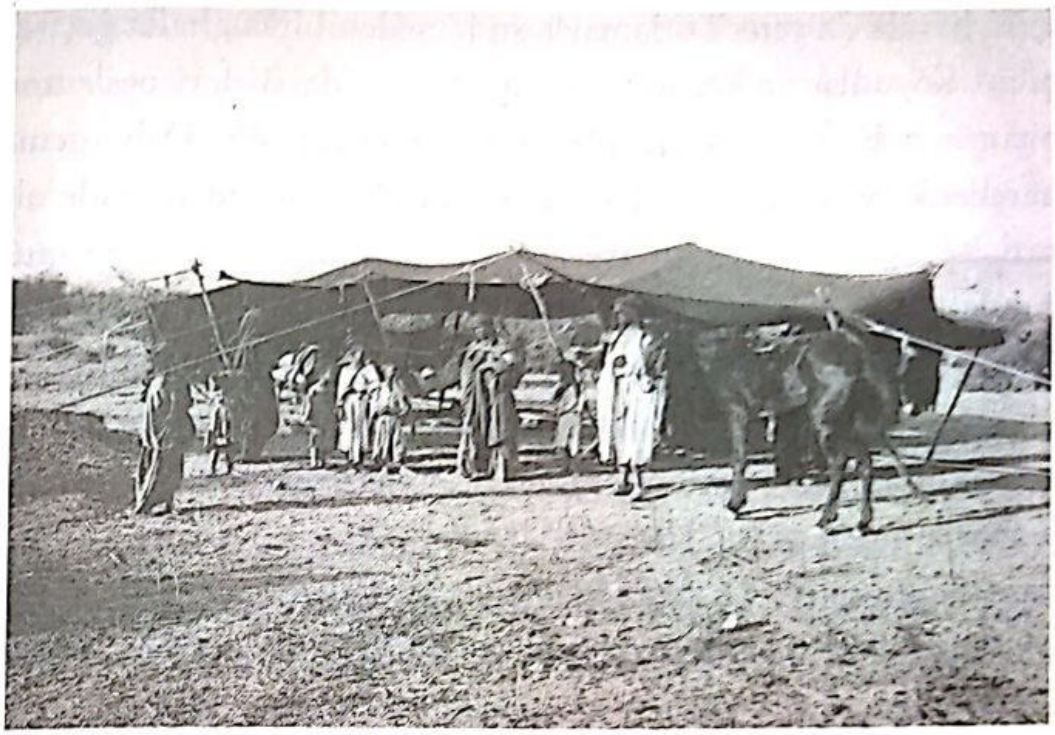
Yoğun tarımı destekleyen bölgeler, toplam bölgenin küçük bir yüzdesidir ve çoğu toprak en iyi şekilde pastoralistler ve dağ halkı tarafından istifade edilir. Göçebeler, bataklık nehir yataklarında, kurak bozkırlarda ve sıradağların eteklerinde kışlık ve yazlık otlaklar bulabilirken, daha küçük uzak dağ vadileri, geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağlayan dağ halklarının merkezi olarak kalmıştır. Her iki nüfusu da kontrol etmek kolay değildir ve ikisi de yazılı tarihin başlangıcından günümüze kadar daimî ve önemli bir topluluk olarak varlıklarını sürdürdüler.

Göçebe Yaşam Tarzı

Bu kitapta başlıca geçim kaynağı hayvancılık olup düzenli göç eden tüm nüfusa yer vermek için pastoral göçebelerin geniş tanımını benimsedim. Nüfusun çoğu, bazen yılın bir bölümünde evlerde ya da kulübelerde yaşayarak ve sadece yaz ayları için çadırları kullanarak karma ekonomi uyguladı. Ayrıca çoğu, göç yolları boyunca geri dönerken ekinler ekip hasat ettiler. Kimi zaman bu nüfuslar yarı göçebe tasvir edilirler. Bu nüfuslar için yerleşik ve göçebe ekonomileri arasında gidip gelmek de alışılmadık bir durum değildi çünkü hava şartları ve siyasî istikrarsızlık değişimi cazip kıldı. Fakat göçebeliğin kendi aralarındaki seviyelerini, tarihî bulguların yetersizliği gibi basit bir sebepten dolayı genellikle belirlemeyi denemedim. Bu kitaptaki çoğu dönemi kapsayan elimizdeki kaynaklar bize yaşam tarzı ve bireysel grupların ekonomik stratejileri hakkında neredeyse bilgi vermez ve bu sebeple göçün uzunluğuna, kışlık yurtlarına ya da tarıma bağımlılık derecesine göre nüfuslar arasındaki farkı görmemize imkân tanımaz.

Hareketlilik ve ekonomik ihtisaslaşma, tüm pastoral göçebeler arasında benzerlikler yaratmasına rağmen çok önemli çeşitlilikleri de barındırır.[2] Ortadoğu tarihinde en göze çarpan iki grup, güneybatı bölgelerindeki Arap ve Suriye göçebeleri ile Kuzey ve Doğu bölgelerindeki Avrasya steplerindeki göçebelerdir. Arap göçebeleri; Arabistan'ın çöl ile yarı çöllerinden, Mezopotamya'dan ve Suriye'den koyun, keçi, at ve en meşhuru deveyi yetiştirmek için istifade ettiler. Bu bölgede su en kıt kaynaktır ve asıl gereksinim kuyulardır. Grupların su kaynakları çevresinde sıkıca bir araya geldiği mevsim yaz iken, bu gruplar kış mevsiminde ise yağmur yağdıktan sonra mevsimsel otlaklardan bolca istifade etmek için dağılırlar. Göçlerin çoğu, yaz aylarında suyun mevcut

2 Bak. A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, 2'nci baskı. (Madison: University of Wisconsin Press, 1994); Thomas J. Barfield, *The Nomadic Alternative* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1993).

1.1 Bedevî kara çadırı, er-Riha, Ürdün, 1898. Ceriho'ya (er-Riha) doğru yol alırken, Ürdün. Bedevî çadırı Amerikan Kolonisi, Kudüs. 1898. (Fotoğraf: Getty Images aracılığıyla Sepia Times/Universal Images Group.

olduğu alanlar ile yalnızca yağışın daha fazla olduğu daha soğuk dönemlerde kullanılabilen alanlar arasında gerçekleşir ki, bu genellikle aynı seviyededir. Dolayısıyla bu tarz göçebelik genellikle yatay göçebelik olarak adlandırılır. Suriye ve Arap göçebelerin kullandığı çadır, kuru havalarda hava sirkülasyonuna izin veren ancak ıslandığında şişen ve yağmura karşı bir koruma haline gelen dokunmuş keçi kılından yapılır. (Resim 1.1)

Develerin gereksinimleri, koyun ve keçilerin gereksinimlerinden büyük ölçüde farklı olduğu için çoğu göçebe grupları biri ya da diğerinde uzmanlaştı. Küçükbaş hayvan yetiştiren gruplar, yıl boyunca yeterli otlak ve özellikle de su bulunabilen çölün kenarına oldukça yakın kalmalıdır. Avrupa dillerinde Bedevî olarak bilinen deve göçebeleri (*a'rāb* ya da *bedv*), çölün derinliklerine çekilebilirler ve otlak aramak için uzun mesafelere seyahat edebilirler çünkü deve, en fazla dört günde bir suya ihtiyaç duyar ve

serin havalarda yeterli otlamayla su içmeden birkaç hafta geçirebilir.[3] Koyunlar ve keçiler gibi dişi develer de Bedevî beslenme biçiminin başlıca bileşeni olan süt için yetiştirilir. Daha geniş hareket kabiliyeti, Bedevîlere hem yerleşik kontrolden azade olmalarını hem de gelişmiş askerî beceri kazandırdı. Bunun sonucunda onlar, daha küçük hayvanlara bel bağlayan göçebelerden daha büyük bir prestije sahip oldular.

Afganistan'dan Anadolu'ya uzanan Ortadoğu'nun kuzey bölgeleri, on birinci yüzyıldan bu yana büyük ölçüde aslen Avrasya bozkırlarından gelen Türk ve Moğol kökenli göçebeler tarafından iskân edildi. Bu nüfuslar Arap göçebelerden önemli şekillerde farklılık gösterir. Yetiştirdikleri çiftlik hayvanları genellikle koyun, keçi, at ve bazen de çift hörgüçlü (Baktriya) develerden oluşur. Koyun ve keçiler, sürülerinin ekonomik temelini oluştururken atlar ve develer seyahat, savaş ve ulaşıma hizmet eder. Atlar koyunlardan ve keçilerden bir nebze farklı otlanma tercihlerine sahip olsalar da onların otlanma alışkanlıkları tamamlayıcı otlak bu karışımdan faydalanır. Dolayısıyla sürüler aynı alanda otlatılabilir ve aynı grup tarafından yetiştirilebilirler. Çöl göçebeleri için yaz mevsimi nüfusun en çok arttığı dönem iken bozkır ve dağ göçebeleri için kışlaklar, daha yoğundur ve genellikle su ile kuru yem bulunan bir nehir vadisi gerektirir. Otlaklar, havanın kaprislerine daha az bağımlıdır ve göçlerin kısa ya da uzun olabilmesine rağmen belirli bir kabile aynı mekanlara bahar, yaz, güz ve kış aylarında göç edecektir. İran ve Anadolu'da kabileler genellikle dikine, bir nehir boyundaki kış merası ile ovaların aksine yaz boyunca yeşil kalan dağlık yaylalar arasında göçerler. Genelde göçebeler, yazın ve kışın nispeten durağan kalırlar ve onlar, güz ile ilkbaharda daha sık ve daha uzak mesafelere hareket ederler. Bu dağ göçebeliği olarak bilinir. Geçmişte bozkır göçebeleri,

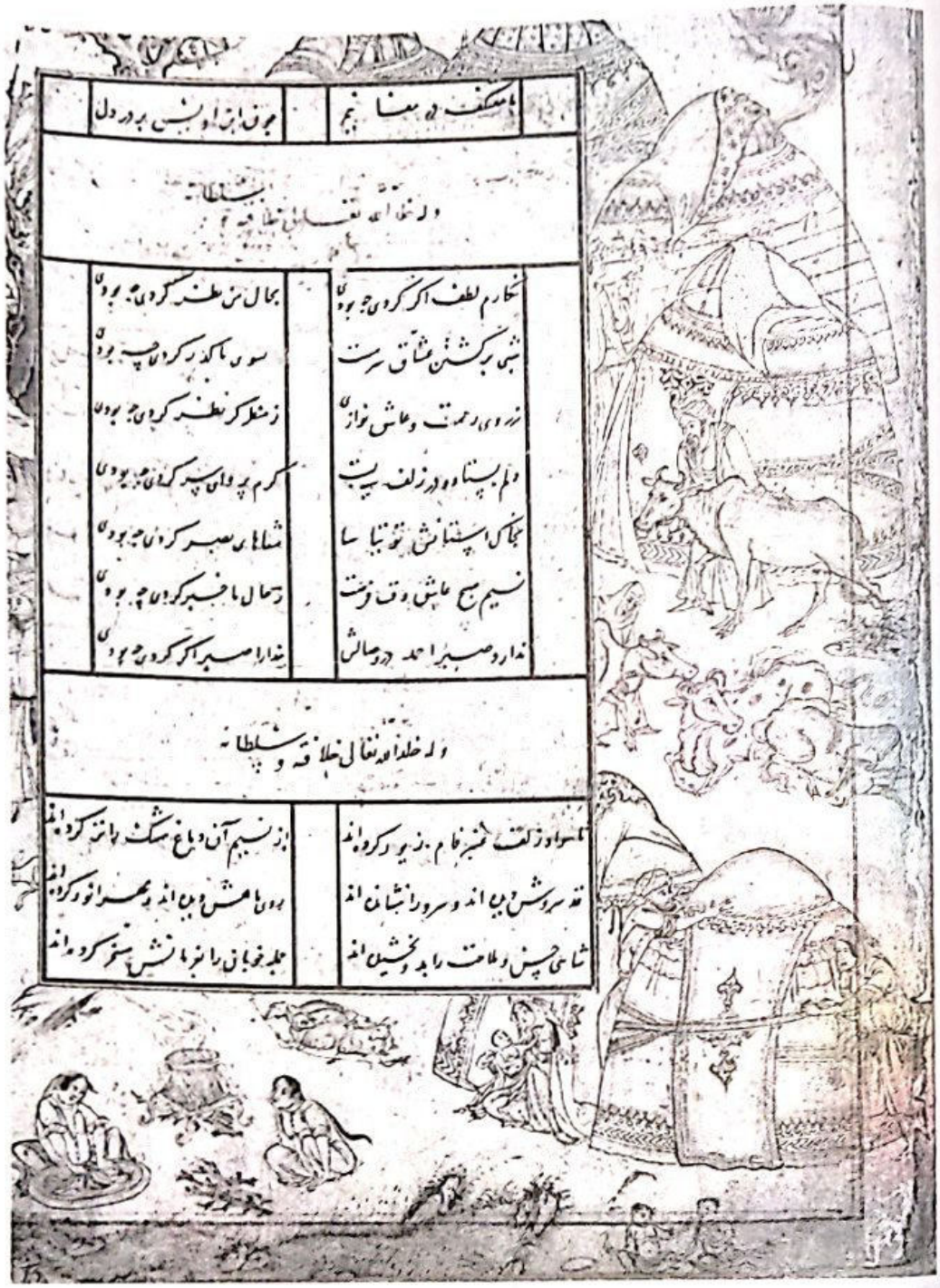
3 Khazanov, *Nomads and the Outside World*, s. 53–56; Barfield, *The Nomadic Alternative*.

ahşap kafes işçiliği ile oluşturulan bir çembere tutturulmuş ağır keçe ve merkezinde duman için delik bulunan çadırlar kullandı. Bunlar ağırdı ama aynı zamanda güneybatı göçebelerinin keçi kılından yapılan çadırlarından çok daha sıcaktı (Resim 1.2 ve 1.3.). Ortadoğu'daki pek çok Türk göçebesi özellikle sıcak bölgelerde kara keçi kılından yapılan çadırları kullandılar.

Hem Arap hem de Türk-Moğol göçebeleri arasında günlük işler cinsiyete göre paylaştırılmıştır ve kadınlar, üretimde önemli rol oynamaktadırlar. Bu sayede onlar, çoğu yerleşik kadından daha yüksek bir konuma sahiptirler. Kadınlar çadırları kurup kaldırırlar ve Ortadoğu'da şu an çoğu göçebenin kullandığı kara keçi çadırları yakın zamana kadar kadınlar tarafından dokunuyordu. Çobanlık genellikle erkekler tarafından yapılmaktadır fakat ihtiyaç anında kadınlar da çobanlık yapabilmektedir. Deve göçebelerinde süt, erkekler tarafından sağılırken koyun ve keçi ise genellikle kadınlar tarafından sağılır. Ayrıca kadınlar, süt ürünlerini tüketim ve satış için işleme tabi tutarlar. Bedevîler arasında geniş ailelerin tek çadırı paylaşması yaygındır ve çadır, erkekler için kamusal alanlar ile kadınlar için özel alanlar olarak ayrılabilir. Kadınlar bazen örtülüdür ancak ayrışmamışlardır ve büyük ölçüde hareket özgürlüğüne sahiptirler. İranlı ve Türk-Moğol kökenli göçebeler arasında çekirdek aile yaygın iken kadınlar nadiren örtülüdür ve otorite ile özgürlüğe sahiptirler.

Kabileler Meselesi

Pastoral göçebelerde en yaygın sosyal ve siyasî örgütlenme birimi kabiledir. Kabile, genellikle akrabalık tabiriyle ifade edilen siyasî ve bölgesel birim olmanın yanı sıra çok az resmî idarî yapı gerektirmektedir. Hayvancılık, şahsî ailelere ait olmakla birlikte bu aileler, genellikle akrabalık bağıyla kaynakları paylaştığı ve beraber göç ettiği kamp gruplarında örgütlenmişlerdir. Meraların

1.2 Sultan Ahmed Celayir'in Divan'ından yurtları ile birlikte göçebe yerleşimi, 1400 civarı. Kağıt üzerine mürekkep, renk ve altın işlemeli. Freer Sanat Galerisi, Smithsonian Enstitüsü, Washington, DC: Satın Alma: Charles Lang Freer Bağışı, F1932.34, verso.

savunması ve paylaşımıyla meydana gelen daha üst düzey organizasyon, kabile tarafından sağlanır. Kabileler, birkaç bin kişiyi içerip birleşerek konfederasyonlar oluşturabilir ya da ayrışarak daha küçük teşekküller meydana getirebilirler. Kabilesel sistem birçok

1.3 Kazak çadırının (yurdunun) kurulumu, Altay Dağları, Çin, 1987. Thomas Barfield, Boston Üniversitesi.

yönden merkezî bürokratik devlete aykırı olmasına rağmen bu iki sistem bin yıl boyunca beraber var oldular ve onların ilişkisi bu kitabın meselelerinden biri olacaktır.

"Kabile" ve "kabilesel" terimlerinin kullanımı ve anlamı üzerine önemli tartışmalar bulunmaktadır. Bu tartışmalar, kısmen ilkel kabul edilen toplumlarla ve siyasî örgütlenmenin gelişiminde daha erken bir aşamayla ilişkilendirilmesi neticesinde gölgelenmiştir. Bundan dolayı kabile kelimesini neden ve nasıl kullandığımı açıklamam gerekmektedir. Erken dönem çalışmalarda, yirminci yüzyıla kadar kabileler, genellikle oldukça uzak geçmişteki bir atadan ortak soy olarak tanımlanan büyük akrabalık grupları olarak görülüyordu. Son zamanlarda ise akademisyenler, zaman içerisinde kabilelerin değişen yapısının farkına vardılar. Akraba olmayan gruplar başarılı bir lidere katılabilmenin yanı sıra kabile mensupları da baskı ya da zayıf liderlik zamanlarında başka bir kabileye dahil olabilirler. Bireyler, ikincil statüyü kabul ederek de kabilenin tabisi olarak katılabilirler.

Gerçek akrabalık, bundan dolayı kabilenin içerisindeki en küçük bölümlerde esasen önemli görülmüştür. Kamp ortakları ve belirli soy grupları, kabilenin diğer mensuplarının intikamını almak için ortak sorumluluğu kabul ederler. Daha yüksek seviyede akrabalık genellikle iddia edilir fakat kurmaca da olabilir. Yeni gruplar var olan bir kabileye katıldıkça gerçek veya varsayılan bir ata soyağacına eklenebilirler. Böylelikle kabile; kolektif kimlik, ortak faaliyet imkânı ve mensupları için otlaklara erişim sağlayan siyasî gruplaşma olarak görülür. Kabilenin reisi; anlaşmazlıkların arabuluculuğunda, mevsimlik göçlerin yönetiminde, otlakların korunması ya da ele geçirilmesi için seferberlikte ve savaşta liderlik yapar. Kabilesel toplum ayrıca hukuk için bir temel ve kabile liderleri arasında arabuluculuk yoluyla düzeni sağlar. Bir kabile mensubuna verilen zararın intikamının alınmasını ortak sorumluluk addeder. Kabilesel yapının önemine rağmen göçebelik ve kabileciliğin eş anlamlı olmadığının farkına varmamız gerekir. Göçebe toplumlar için kabilesel yapı olmadan var olmaları ya da kabilesel veya kabile dışı yapılar arasında bazı değişikliklerin olması epey mümkündür. Böylesi bir değişiklik, göçebe hükümdarların onluk sisteme göre ordu kurup fethedilen topraklara hareket ettiği fetih dönemlerinde meydana gelebilir ki bu olgu bu kitapta tartışılacaktır.[4]

Son zamanlarda Moğol göçebeleri üzerine çalışmalar yapan Antropolog David Sneath, en azından bozkır toplumlarındaki göçebe toplumlar için kabile anlayışının terkedilmesini ve yerine eskiden kabile olarak görülen grupları aristokratik soylar olarak

4 Kabileler hakkındaki literatür burada incelenemeyecek kadar geniştir. Kabilelerin tanımı ve ele alınmasına ilişkin tartışmaların incelemesi için bak. Richard Tapper, *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 5–24; Jeffrey Szuchman, "Integrating Approaches to Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East," *Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East: Cross-Disciplinary Perspectives* içerisinde, haz., Jeffrey Szuchman, Oriental Institute Seminars # 5 (Chicago, IL: Oriental Institute of Chicago, 2009), s. 4–5.

adlandırmayı kabul etmemizi ileri sürdü. Bu yeniden yorumlamaya, kabilelerin gerçek akrabalık grupları ve eşitlikçi toplum olarak daha önceki tanımına geri dönüş eşlik etmektedir. Bu modelde devlet de gerekli veya herhangi bir merkezileşme biçimi olarak arzulanan değil bir teşekkül olarak yeniden tanımlanmıştır. Sneath, bozkır toplumlarının genellikle zümrelere ayrıldığını ve devlet benzeri süreçlerin birkaç makama yayıldığını iddia eder.[5] Ben, bu kitapta birçok sebepten dolayı Sneath'in bu modelini benimsemedim. İlk olarak modern öncesi dönemdeki bozkır toplumları üzerine yaptığım çalışmamda kalıtsal mensubiyet ile liderliğe sahip adlandırılmış ortak grupların olduğunu ancak bu grupların tüm mensuplarının aristokrat olmadığını net bir şekilde gösteren kanıtları göz önüne alıyorum. Aristokratik soy kavramının kabile kavramının yerini almasının bir diğer problemi de aristokratlar ne tür bir güç tabanına sahipti veya taraftarlarını onlara bağlayan şey nedir gibi temel soruları ele almamasıdır. Bunlar bu kitapta yapılmaya çalışılan analiz için can alıcı meselelerdir.

Ben bu sebeple kabile terimini kullanmayı seçtim ve onu, genel bir müşterek kimliğe sahip insan grubu ile en azından kabilenin bir kısmını mobilize edebilen saygın bir liderlik olarak çok geniş bir biçimde tanımladım. Kabilede mensubiyet ırsîdir ama aynı zamanda seçicidir. Daha küçük gruplar katılabilmekte ya da ayrılabilmektedir. Kabile, akraba tabiri kullanabilir de kullanmayabilir de. Lider soyu, kabilenin içinden gelebilir veya mensuplarının çoğu ile soy bağı olmayabilmektedir. Benim görüşüme göre bir kabileyi benzer büyüklükteki diğer siyasî gruplardan ayıran şey, kabile topraklarının kendi mensuplarını tanımlamamasıdır. Kabileler, genellikle göçebeler, ziraatçılar ve bazı şehirliler gibi

5 David Sneath, *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia* (New York: Columbia University Press, 2007).

farklı yaşam tarzlarına sahip mensuplarını barındırırken mensubiyet, bir kabilenin kontrol ettiği bölgelerin nüfusuyla eşdeğer olmak zorunda değildir. Vergilerin tahsil edilebilmesinin yanı sıra bazı kabile mensupları, kabile tarafından tam olarak kontrol edilmeyen kasabalarda yaşayabilirken koruma, kabile mensubu olarak görülmeyen kişilere kadar uzanır. Üstelik herhangi bir zamanda bir kabile, belirli bir bölgeyi veya bölgeleri kullanırken göçebe kabileler dağılmadan yeni bölgelere göç edebilirler ki bu bir devlet ya da köy için son derece zor bir durumdur.

Modern öncesi kaynaklar, kabile yapılarının ayrıntılarını kavramamıza ya da kapsamlı soyağacı iddialarını tahlil etmemize imkan vermediğinden kabile yapısının sadece üç kademesini belirledim. Bunlardan biri, genellikle gerçek nesebi tanımanın mümkün olduğu önde gelen soylardır. Bir diğeri ise genellikle binlerce insandan oluşan kabile topluluğudur. Daha yüksek bir seviyede, genellikle önemli bir bölge üzerinde üstünlük iddia eden ortak bir ada sahip kabile konfederasyonları tanımlanabilir. Türk ve Moğol kabile konfederasyonlarının başında kabul gören bir kabile ve soy vardı. Bu kabile ve soylar, her biri konfederasyon reisine tabi ve kendi liderlerine bağlı birkaç başka kabileyi kontrol ederdi. Bu bazen ama daha çok nadiren Arap ve Suriyeli göçebeler arasında böyleydi.

Ele aldığım iki ana göçebe nüfusu olan Arap ve Suriye çöllerinin göçebeleri ile bozkırlardaki Türk ve Moğol göçebelerinin farklı kabilesel sistemleri olduğunu görmekteyiz. Çöl göçebelerinde kabile; sosyal ve siyasî hayatı, toplumsal düzeni, töreyi ve kabile mensubiyetine bağlı kimliği tanımlayan ana müessesedir. Kabile töreleri, kabileler arasında arabuluculuk ile kan davasına benzeyen intikam töreleri yoluyla göreceli barışı sağlamaktadır. Bu töreler, kabilenin veya alt grubun bir üyesine karşı yapılan fenalığa karşı müşterek sorumluluk yükledi. Bundan dolayı eğer kabile veya soyun bir üyesi diğer gruptan birini öldürürse erkek

akrabalarından herhangi biri misilleme olarak öldürülebilirdi. Bir şiddet suçu, tüm grubu tehlikeye attığı için buna karşı güçlü bir sosyal baskı vardı. Baskınlar sıklıkla olsa da çoğu kayıplara sebep olmadı. Kabilenin değerleri ve kendine has başarıları, kabilenin kahramanlarını anlatan şiirde ve masallarda göklere çıkarılmaktaydı. Kabilenin önemi sadece pastoralistlerle sınırlı değildi ve başta şehir yaşamının kabile nesebine göre örgütlendiği Arap yarımadası olmak üzere Arap nüfusunun neredeyse tüm kesimleri için geçerli görünüyordu.

Kabile mensuplarının yaşamında kabilenin önemi olmasına rağmen Arap ve Suriye kabileleri arasında otoriter liderlik ideal değildi. Kabile reisleri, geleneksel olarak itibara göre seçilirdi ve hatta liderlik bir veya iki ailede kaldığında bu kabile reisleri, eşitler arasında birinci olarak görülmüş ve mutabakat ile yönetmişlerdir. Geçmişte bile kabileler, kayda değer bölgeyi kontrol ederken iktidarın tatbiki kabile reisi olan şeyhin karakterine büyük ölçüde bağlıydı ve konukseverliği, savaştaki mahareti ve ihtilaflarda arabuluculuk yapma yeteneği sayesinde saygı toplayabilen birisiydi. Ayrıca başarıya da bağlıydı. Daha büyük bir kabile veya konfederasyon koşullara göre gelişebilen ve değişebilen birçok küçük kesimden oluşuyordu. Bu seviyedeki liderlik, kısmen teorikti ve bir adamın veya bir kabilenin büyük bir konfederasyonu tanımlayan tüm kesimleri kontrol etmesi nadirdi.

Anadolu, İran ve Afganistan'ın başlıca göçebe nüfusu haline gelen step kökenli kabileler Arap kabilelerinden farklı bir yapıya sahiptiler. Liderlik, genellikle daha güçlüydü ve nesiller boyunca bir aile içinde sürdürülmüştü. Pratikte ise pastoralist hayatın hareketliliği sıradan göçebelere başka kabilelere sığınma imkânı verir. Bu yüzden liderlik, bir dereceye kadar iknaya ve uzlaşmaya bağlı olmak zorundadır. Yine de kabile reislerinin iktidarı, onlara zaman zaman önemli topraklara hâkim olan ve bölgesel devletler kuran daha büyük konfederasyonları oluşturmak için

yeterli otoriteyi sundu. Arap kabilelerinin çoğu konfederasyonundan farklı olarak bu grupların kabul gören neseplerinden belirli liderleri vardı. Bozkır göçebelerinde kabilenin siyasî gücü, Arap göçebelerinden daha fazla olmasına rağmen kabilenin sosyal ve hukukî etkisi daha az belirgindi. İntikam uygulaması tasdik edilse de daha az merkezî rol oynadı. Arap kabileciliği ile ilişkili şeref kültü ve normu, Türk-Moğol göçebelerine daha az özgüydü.

Kabile kültüründeki farklılığın bir nedeni, Türk-Moğol kabilelerinin Avrupa bozkırlarının imparatorluk geleneğiyle olan bağlantısıydı. Bozkırın atlı göçebeleri, erken dönemde geniş topraklar üzerinde zayıf da olsa hâkim oldukları devletler kurmaya ve Çin'den Ortadoğu ile Doğu Karadeniz'e uzanan sınırlarındaki yerleşik medeniyetler üzerinde etkili olmaya başladılar. Yaklaşık olarak MÖ 200'den itibaren Moğol bozkırları, en meşhurları Türk ve Moğol olmak üzere art arda gelen göçebe imparatorluklarının neşet ettiği yer haline geldi. Bu imparatorlukların deneyimi ve daha sonra hatırası bozkır göçebelerine kabile kimliğinin ötesinde daha kapsayıcı bir kimliğin yanı sıra devlet kurma ile askerî emelleri destekleyen siyasî kültürü kazandırdı. Çok sayıda bozkır göçebesinin Ortadoğu'ya ayağını atmaya başladığı on birinci yüzyıldan itibaren neredeyse tüm büyük devletlerin bozkırdan gelen halklar tarafından kurulmuş ve yönetilmiş olması dikkat çekicidir.

Göçebe-Yerleşik İlişkileri

Pastoralistlerin yurdu ve hayat biçimi, onları kent ve tarım ahalisinden uzaklaştırır ancak bu üç grup birbirine bağımlı kalmaktadır. Göçebeler, yılın bir bölümünü sadece otlak olarak kullanılabilen arazilerde geçirmelerine rağmen birçoğu belirli mevsimlerde, sürülerini hasat edilen tarlalarda otlatır ve

karşılığında işe yarar gübre almanın yanı sıra bazen de ödeme ihtiyacını karşılarlar. Göç esnasında pastoralistler, sıklıkla tarlalardan geçmek zorundandırlar ve özellikle kıtlık zamanlarındaki geçişleri genellikle anlaşmazlığa neden olur. Göçebeler, hayvan hırsızlığından muzdarip iken köylüler hem hayvan hırsızlığından hem de ekili arazilerine giren sürülerden muzdariptir. Çoğu göçebe, gelir ve tüketim malları için ticarete bel bağlamaktadır. Göçebelerin besi hayvanı, et, tereyağı, yün ve deri gibi sunabilecekleri çeşitli ürünleri olsa da göç ihtiyaçları ve şehir hayatına aşina olmamaları onları şehir tüccarları karşısında dezavantajlı duruma düşürmektedir. Sonuç bazen fahiş oranlarla krediye başvurmak olabilmektedir. Geçmiş zamanlarda ise güç dengesi farklıydı. Göçebelerin savaştaki mahareti, onlara tarım alanları üzerinde eşitlik ve sıklıkla hakimiyet kurmalarına izin vermekle beraber gönülsüz bir saygı da getirdi. Köylere baskın düzenleyebilme ile çöle ya da bozkıra hızla geri çekilebilme yetenekleri onlara güçlü bir avantaj sağladı. Göçebe kabileler, koruma karşılığında tüccarlardan borç ile köylülerden vergi toplayarak genellikle kervan yollarının sorumluluğunu üstlendiler. Bu durum, ayrıca onları yerleşik devletlerin hükümdarları için de işe yarar hale getirdi. Göçebeler, farklı devletler arasında tampon görevi görerek sıklıkla sınır bölgelerini kontrol ettiler ve askerler, göçebe toplumun belki de en çok rağbet gören unsurlarıydılar.

Ancak göçebeler, yerleşik nüfusla iç içe olsalar da tanımları gereği ayrı ve yerleşik toplumların gözünde bir nebze de olsa barbar olarak kaldılar. Kabilesel örgütlenmiş göçebeler ile yerleşik köy veya devlet arasındaki etkileşim dinamiği, her iki tarafın da hissettiği ve mitolojilerine yansıyan bir gerilim meydana getirdi. Her iki tarafta da birbirlerine karşı rekabet ve tehdit anlayışını görmekteyiz. Köylüler ile pastoralistlerin arasındaki ilişkiyi ele alan en iyi hikayelerden biri Adem ile Havva'nın oğulları Kâbil ve Hâbil'dir.

1 Ve Adem karısı Havva ile yattı ve Havva gebe kaldı ve Kabil'i doğurdu ve "RAB'bin yardımıyla bir erkek doğurdum" dedi.
2 Ve Havva daha sonra kardeşi Habil'i doğurdu. Ve Habil koyun güderdi, Kabil ise toprağı işlerdi.
3 Ve İlerleyen zaman içinde Kabil toprağın meyvesinden RAB'be bir adak sundu.
4 Ve Habil de sürüsünün ilk doğan hayvanlarından ve bunların yağlarından getirdi. Ve RAB Habil'i ve adağını kabul etti.
5 Ama Kabil ile adağına itibar etmedi. Ve Kabil çok hiddetlendi ve suratı asıldı.
6 Rab, Kabil'e "Neden öfkelisin?" diye sordu "Neden yüzün düşüyor?"
7 Eğer iyi bir şey yaparsan, kabul edilmeyecek misin? Ve eğer iyi bir şey yapmazsan, günah kapıda pusuya yatıyor; ve seni bekliyor, ve ona hükmetmelisin.
8 Ve Kabil kardeşi Habil'le konuştu ve zaman geçtikten sonra tarlada bulundukları sırada olay oldu, Kabil kardeşi Habil'e karşı çıktı ve onu katletti.[6]

Tanrı, hayvan kurban etmeyi tahıla tercih etti ve cinayet işlendiğinde çobanı öldüren çiftçiydi. Bundan dolayı göçebelerin savunmasızlığına ve Tanrının onlara yönelik lütfuna dair bir ima vardır.[7]

6 Kral James İncili, Gen. 4:1–8.

7 Mezopotamya'nın çoban tanrısı Dumuzi'nin de öldürülmüş olması ilginçtir. Bazı anlatılarda koyun ahırı da yok edilmiştir. Gwendolyn Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology* (Londra; New York: Routledge, 1991), s. 31–34; Thorkild Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion* (New Haven, CT: Yale University Press, 1976), s. 47–55.)

Mezopotamya mitolojisinde de göçebe ve çiftçi arasındaki ilişki farklı bir yaklaşımla da olsa ele alınır. Bu kitabın başında alıntılanan Sümer "Koyun ve Tahıl Arasındaki Tartışma", açıkça dile getirilen rekabetle birlikte bir arada yaşama idealini beyan eder. Dünyanın başlangıcında insanlar çıplaktı ve ot yiyorlardı. Sonra tanrılar koyun ve tahıl yarattılar ve onları nüfus için zenginlik ve rızık yarattıkları yeryüzüne gönderdiler. Ancak başarı ve tatlı bira akıllarını başlarından aldığında her biri kendi mükemmelliğini öven ve diğerinin zafiyetine işaret eden öncelik konusunda tartışmaya başladılar. Sonunda tahıl bir hüküm için tanrılara başvurdu:

> 169-179 Sonra Tahıl'ın gururu incindi ve karar için acele etti...
>
> 180-191 Sonra Enki Enlil'le konuştu: "Baba Enlil, Koyun ve Tahıl kardeş olmalı! Birlikte durmalılar!... Ama ikisi arasında Tahıl daha büyük olacaktır.
>
> 192-193 Koyun ve Tahıl arasında anlaşmazlık yaşanır: Koyun geride bırakılır ve Tahıl öne çıkar – Enki Baba'ya şükürler olsun![8]

Anlamaya Yönelik Zorluklar

Göçebelerin tarihini ele almadan önce onların hayat tarzlarına olan uzaklığımızla ve kaynaklarımızın noksanlığıyla yüzleşmek zorundayız. Modern öncesi Ortadoğu tarihçilerinin hepsi problemlerle yüzleşir fakat göçebelerin tarihiyle alakalı olan zorluklar bilhassa büyüktür. İncelediğimiz toplumdan yaşam tarzı ile tecrübe olarak daha uzak noktadayız ve daha az kaynağa sahibiz. Antik ve Orta Çağ dönemlerini inceleyen tarihçilerin çoğu,

8 J. A. Black, G. Cunningham, G. Fluckiger-Hawker, E. Robson ve G. Zólyomi, The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Oxford 1998–https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/

kaynaklardaki boşlukları doldurmak için göçebe toplumların etnografik çalışmalarına yönelmiştir. Bu tür çalışmaları, yerleşik bir toplumu incelerken başlayacağımız anlama düzeyine bizi yaklaştırması için kullanabiliriz fakat bu tür çalışmalara temkinli yaklaşmak gerekir. Onlar, modern göçebe toplumlarla ortak özelliklere sahiptirler ve son birkaç bin yılda yerleşik toplumlara nazaran daha az değişmeleri muhtemeldir. Ancak yine de onlar birbirlerinden farklıdırlar ve değişmişlerdir. Yukarıda göçebe nüfuslar arasındaki en göze çarpan farklılıklardan bazılarını ele aldım ve bahsettiğim başlıca gruplar arasında dikkate değer farklılıklar vardır. Değişim sorunu daha çetin bir problemdir çünkü göçebelerin büyük ölçüde son yüz elli yıldaki ayrıntılı tanımlarına ve yalnızca son seksen yıla ait akademik etnografya çalışmalarına sahibiz.

Yazılı etnografya ile daha uzak geçmiş arasındaki önemli bir fark, askerî ve bölgesel güç kaybında yatmaktadır.[9] Tarihin çoğu döneminde göçebeler, birçok orduda hayatî bir unsurdu ve çoğunlukla otlaklarını çevreleyen alanları kontrol ederdi. Bu faaliyetler, ekonomilerini, göç biçimlerini, sosyal örgütlenmelerini ve liderliklerini etkilemiş olmalıdır. Pastoralizm, daima verimliliği düşük topraklarla ve dolayısıyla genellikle kırsal kesim zümresiyle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca teknolojik açıdan sınırlayıcı olmuştur. Ancak göçebeler, ciddi bir askerî güce sahip olduklarında yerleşiklere nazaran elbette konumları daha güçlü olan taraftı. Onlar, otlaklarını seçebilir, komşu şehirleri tehdit edebilir ve şehirler ile kervanlardan aldıkları ücret mukabilinde koruma sağlayabilirlerdi.

9 Jean-Pierre Digard, "À propos des aspects économiques de la symbiose nomadessédentaires dans la Mésopotamie ancienne," *Nomads and Sedentary Peoples XXX International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa* içerisinde, haz. Jorge Silva Castillo (Mexico City: Colegio de México, 1981), s. 14, 20–22; Michael B. Rowton, "Economic and Political Factors in Ancient Nomadism," *Nomads and Sedentary Peoples XXX International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa* içerisinde, haz. Jorge Silva Castillo (Mexico City: Colegio de México, 1981), s. 26–27.

Göçebeler, hayvan kaybına uğradıklarında ise sürülerini başkalarının sırtından telafi etmenin yollarını bulacaklarından emindiler ve ticaret ile bölgesel yönetimdeki rolleri onlara hayvancılık ürünlerinin satışının ötesinde gelir kaynakları sunardı.

Toplumun genelindeki değişikliklere bağlı olarak geçmişe oranla hemen göze çarpmayan farklılıklar da vardır. Daha önceki çağlarda göçebe ile yerleşik arasındaki teknolojik fark çok daha azdı. Her iki toplum da makineleşmemişti ve yerleşik toplumlar teknolojik gelişmelerin çoğunda üstünlük sağlarken askerî teknoloji alanındaki mühim ilerlemeler genellikle yerleşik ve göçebe halklar arasındaki etkileşimlerden kaynaklanmıştı. Bir diğer alan olan sağlıkta ise bu durum büyük ölçüde tersine dönmüştü. Modern öncesi dünyada, hiçbir nüfusun nitelikli tıbbî bakıma erişimi yoktu. İç içe yaşayan kent ve köy nüfusu, beslenme ve temizlik sorunlarından kaynaklanan daimi sıkıntıların yanı sıra belirli dönemlerde ortaya çıkan salgın hastalıklardan da perişan olurdu. Göçebeler ise daha küçük gruplar halinde yaşarlardı ve beslenme biçimleri çeşitli olmasa da en azından yeterli protein içerirdi. Günümüz dünyasında ise daha merkezî yerleşim yerlerinde yaşayan insanlar, hastane ve kliniklere ulaşmanın zor olduğu kırsal bölgelerde yaşayan insanlara göre bariz bir avantaja sahiptir.

Bundan dolayı, modern çalışmaları dönemin koşullarına tatbik ettiğimizde iktidar ve imtiyaz dengesinde çok temel farklılıklar olduğunu varsaymak zorundayız. Göçebe yaşam tarzı, birçok mensubu için hala caziptir ve bazı yörelerde en azından göçebeliği sürdüren ahali prestijini hala korumaktadır. Buna rağmen çağdaş dünyada göçebelik, ekonomi ve siyasette çok daha kısıtlı bir rol oynamakta ve ilerleme için çok az imkân sunmaktadır. Modern etnograflar tarafından incelenen göçebe toplumlar, geçmiş dönemlerdeki göçebe toplumlara nazaran daha sınırlı bir ekonomik dayanağa ve daha geniş bir toplumda daha aşağı bir mevkiye sahiptir.

Göçebelerin tarihinin izini sürmeye çalıştığımızda karşılaştığımız sorunlar yazılı tarihin ortaya çıkışından önce başlar. Göçebelerin arkeolojik kayıtları yerleşik halklara nispeten daha az çeşitlidir ve yorumlaması daha zordur. Geçici olarak ikamet edilen bir yerleşim yerinin göçebelere mi veya yazlak için köylerini terk eden yerleşik insanlara mı ait olduğunu belirlemek neredeyse imkansızdır.[10] Tarihsel dönemde göçebeler hakkındaki bilgilere neredeyse sadece yerleşik komşularının yazılarından ulaşılmakla beraber genellikle düşmanca bir bakış açısını temsil eder. Göçebeleri ve onların yerleşik toplumlarla ilişkilerini aktaran elimizdeki tarihi metinler, bu sebeple önemli yorumlama sorunlarını beraberinde getirmektedir. Hepsinden önemlisi yerleşik toplumlar, farklı bir toplumdan geldikleri için göçebe toplumların tuhaflığına ve medeniyet dünyasının dışında kalan insanlar olarak onların yüksek kültürden mesafelerine odaklanıp göçebe nüfuslara dair basitleştirilmiş bir bakış açısı sunarlar.[11] Göçebelerin ve yerleşiklerin geçmişte nasıl etkileşim içinde olduklarını anlamak için ideolojik bir biçimde oluşturulmuş metinleri ideoloji kaynakları olarak kullanmak ve gerçekte var olana dair kanıtları başka mecralarda aramak önemlidir.

---

10 Karim Sadr, *The Development of Nomadism in Ancient Northeast Africa* (Philadelphia, PA: University of Philadelphia Press, 1991), s. 13–22; Richard H. Meadow, "Inconclusive Remarks on Pastoralism, Nomadism, and Other Animal-Related Matters," *Pastoralism in the Levant* içerisinde, haz. Ofer Bar-Yosef ve A. M. Khazanov (Madison: University of Wisconsin Press, 1992), s. 262; C. C. Lamberg-Karlovsky, *Archaeological Thought in America* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1989), s. 285.

11 Pierre Briant, *État et pasteurs au Moyen-Orient ancien, Collection Production pastorale et société* (Cambridge; New York; Paris: Cambridge University Press; Maison des sciences de l'homme, 1982), s. 13–40; François Hartog, Le miroir d'Hérodote: essai sur la représentation de l'autre, Bibliothèque des histoires (Paris: Gallimard, 1980), s. 23–30; Brent D. Shaw, "'Eaters of Flesh, Drinkers of Milk': The Ancient Mediterranean Ideology of the Pastoral Nomad," *Rulers, Nomads and Christians in Roman North Africa* içerisinde, haz. Brent D. Shaw (Aldershot, Hampshire, Great Britain; Brookfield, VT: Variorum, 1995), s. 25–31.

Bu kitapta bahsi geçen dönemin büyük bir dönemi için neredeyse hiçbir orijinal belgeye sahip değiliz ve dolayısıyla başta büyük şehirler dışındaki kırsallar olmak üzere günlük yaşam hakkında çok kısıtlı düzeyde bilgiye vâkıfız.[12] Modern öncesi Ortadoğu anlayışımızı oluşturan Orta Çağ ve Erken Dönem tarih çalışmaları, hükümdarlara, saraylara ve ordulara ağırlık verirken biyografi metinleri bize ilim ve şehir hayatı hakkında bazı bilgiler sunar. Göçebeler ya kendi liderleri önderliğinde saldırarak ya da başkalarının ordularına hizmet ederek neredeyse yalnızca asker olarak görünürler. Hem Orta Çağ hem de Modern Dönem bilginleri, pastoralistleri yıllarca merkezi topraklardaki şehirlere ve çiftçilere saldırmak için kitleler halinde gelen yabancı, vahşi ve saldırgan halklar olarak tanımlamışlardır. Antik ve Orta Çağ tarihçilerinde ise yerleşik dünyayı istila ve fetheden, daha sonra kent kültürüne asimile olup barbar güçlerini kaybeden ve sonunda da yerleşik toprakların sınırlarındaki havzadan yeni ve daha saf göçebeler tarafından fethedilmek üzere yerleşik hale gelen göçebelerden oluşan dış dünya modeli buluyoruz. Bu teori, Orta Çağda Kuzey Afrika kökenli tarihçi İbn Haldun tarafından en ikna edici şekilde ileri sürülmüş ve son birkaç yüzyılda son derece etkili olmuştur.

İbn Haldun, göçebe ve dağlı halkları yerleşik vaha sakinlerine göre doğaya daha yakın unsurlar olarak tanımlamıştır. Deve güden Bedevîler bu tanımın en başat örneği olmakla birlikte diğerleri Berberîler, Kürtler, Türkmenler ve Türklerdi. Bunlar vahşi ve evcilleştirilemez hayvanlarla aynı seviyedeki var olan en yabani insanlardı. Aynı zamanda onlar, en erdemli, en yüksek metanete, cesarete ve güce sahip insanlardı. Lüks içinde yaşayan yerleşik toplumların aksine sade bir yaşam tarzını ve soy saflığını korumuşlardı ki, bu da hem etkili liderlik hem de seferberlik sağlayan

12 Bunun istisnası, on yedinci yüzyıldan itibaren arşivleri mevcut olan Osmanlı İmparatorluğu'dur.

bir topluluk duygusuna dönüşmüştü. Böylece göçebeler, bu topluluk duygusundan askerî başarılar elde edecek liderler yetiştirdiler ve zenginliğe göz dikmek olağan olduğu için yerleşik devletleri fethetmeyi kendilerine amaç edindiler. Ancak iktidara geldiklerinde genç nesiller lüksten dolayı giderek zayıflayıp topluluk duygularını kaybettiler. Dördüncü nesle gelindiğinde ise onlar, yozlaşmış ve yetersiz hale gelip dışarıdan gelecek bir sonraki fetih için kolay bir av oldular.[13] Ortadoğu tarihinde İbn Haldun'un bu modelini ön plana çıkaracak örnekler kesinlikle bulunabilir. Ancak ne tüm göçebe hanedanlar kısa ömürlü ne de yerleşik hanedanlar uzun soluklu olmuştu. Bu paradigmanın popülerliği, tarihçiyi, özellikle kurucunun uygunsuz göçebe özelliklerini fark etmeye cezbederken sonra gelen nesillerdeki asimilasyonun ön plana çıktığını kavramaya özendirebilir. İbn Haldun'un döngüsel modelinin reddedilmesi gerekmez fakat dikkatli bir şekilde tatbik edilmesi gerekir. Ben bu çalışmada daha evrimsel ve daha az döngüsel bir model kullanmayı tercih ettim.

Ortadoğu'daki İlk Göçebeler

Bu kitap, İslamî dönemi ele almaktadır ama göçebe-yerleşik ilişkilerini belirleyen birçok adet ve ideolojinin İslamiyet'in doğuşundan önceki birkaç bin yıl boyunca olgunlaştığını göz önünde bulundurmak zorundayız. Nitekim göçebeler ve yerleşik çiftçiler arasındaki etkileşimler, Yakın Doğu medeniyetinin gelişimi dahilindeydi. Arap fethi ile idaresi daha önceki etkileşimlerin devamı ve sonucuydu. Dolayısıyla bu bölümde daha önceki tarihin kısa bir taslağını vermek faydalı olacaktır. Yerleşik toplumlar, pastoral göçebeleri kendilerine kıskançlıkla bakan davetsiz misafirler olarak tasvir edebilmelerine rağmen pastoral kökenli insanlar, MÖ

13 'Abd al-Rahman Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, çev. Franz Rosenthal, kısaltılmış baskı, Bollingen series (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1967), s. 93–114.

ikinci bin yılın başından beri çoğu Ortadoğu devletinin kurucuları ve hükümdarlarıydı. Ortadoğu'nun en önemli imparatorluk geleneğini meydana getiren Mezopotamya, sulamanın yoğun bir şekilde yapıldığı şehir devletlerinin hem sınırlarında hem de kendi topraklarında göçebelerle sürekli mücadele ettiği bir bölgeydi. Devlet, Aşağı Mezopotamya'da kuruldu ve zamanla yayıldı. Sınır bölgelerindeki pastoralistler, ordulara alındı ve böylelikle sınır bölgeleri ülkeye dahil edildi. Devletin toprakları genişledikçe merkezi kuzeye doğru taşınmış ve şehirler ile sulu tarımın toprak ve nüfus oranı düşmüştü. Ülkenin kontrolü için sıklıkla sefere çıkılması gerekirdi ve bazen hala kabile esasına göre örgütlenmiş olan ordu için komşu toplumlardan birlikler askere alınırdı.

Mezopotamya hanedanlarının tarihi bu dinamiği gözler önüne sermektedir. MÖ 2334 yılında Sargon tarafından kurulan Akad Hanedanlığı, şehir devletlerinden imparatorluğa doğru ilk adımı atmış ve fetihler, devletin topraklarını sınırlardaki dağlık ve bozkır alanlarını içine alacak şekilde genişletmişti. Kısmen pastoralist olan Amurrulardan birkaç birlik askere alındı.[14] Bu dönemden itibaren Amurrular, bilhassa Yukarı Fırat'ta varlık gösterip Mezopotamya kaynaklarında gitgide daha sık görülmeye başlamışlardır. MÖ 2000'lere gelindiğinde ise devlet nüfusunun ayrılmaz bir parçasıydılar ve sonraki birkaç yüzyıl boyunca kendilerinin hükümdar olarak görülmeleri şaşırtıcı değildir. Mezopotamya siyasî dünyası günümüzdeki güney Kürt bölgelerine, batıda ise Halep Krallığı'na kadar uzanıyordu. Böylelikle daha önce merkezden uzak olan bölgelerin büyük bir kısmı artık merkezî bölgeleri oluşturdu. Amurru döneminin devlet oluşumundaki önemi Babil'in ünlü hükümdarı Hammurabi'nin (MÖ 1792-2750) saltanatı ile gösterilir. Diğer Amurru hükümdarları gibi Hammurabi de dinî inançlara dayanan imparatorluk meşruiyetini kullanmakla beraber Amurru soyunu

14 Amélie Kuhrt, *The Ancient Near East: c. 3000–330 BC*, 2 cilt., Routledge History of the Ancient World (Londra; New York: Routledge, 1995), s. 55.

hükmetme hakkının temeli olarak görmüştür. Ayrıntılı şecereler, hükümdarı kurgusal akrabalık bağlarıyla Amurru kabilelerine bağlamak suretiyle toplumu kabul görmüş bir kabileler hiyerarşisi şeklinde örgütlemiştir.[15]

İkinci bin yılın ortalarında Mezopotamya, Kassit ve Hurri soyundan gelen hanedanlar tarafından yönetildi. Onlar köken itibarıyla yine bozkır ve dağların civar bölgelerinden olan ve birkaç yüzyıldır bölgede yaşayan insanlardı. En azından Kassitler muhtemelen kısmî göçebeydi. Kassit ve Hurrilerin hükümranlığı, atlı savaş arabasının savaşlarda kullanılmaya başlandığı döneme denk geldi. Bu döneme kadar Yakın Doğu orduları piyadelerden ibaret iken ikinci bin yılın ikinci yarısında savaş arabaları bölgedeki tüm orduların önemli bir bölümünü oluşturdu.[16] Zaman içerisinde at yetiştiriciliği sistematik girişim niteliğine büründü ve özellikle daha güçlü ve hafif tekerlekler gibi gelişmeler savaş arabalarını gitgide etkili kıldı. Babil'in atlar ile savaş arabaları üzerine uzmanlığı bir güç kaynağı haline geldi ve ihracat için ürünler sağladı.[17] Dolayısıyla ikinci bin yılın sonunda atlar, savaşta önemli bir unsur haline gelmişti. Onlar, başta Zağros ve İran, Ermenistan ile Anadolu yaylalarında olmak üzere otlak olanağını en iyi şekilde sunabilen yaylalarda bolca bulunurdu.[18]

15 J. J. Finkelstein, "The Genealogy of the Hammurapi Dynasty," *Journal of Cuneiform Studies* 20 (1966): s. 98–102, 116–118; Piotr Michalowski, "History as Charter: Some Observations on the Sumerian King List," *Journal of the American Oriental Society* 103 (1983): s. 240–243.

16 Marc Van De Mieroop, *A History of the Ancient Near East* (Oxford: Blackwell, 2003), s. 16–17; Glenn M. Schwarz, "Pastoral Nomadism in Ancient Western Asia," *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson (New York: Simon Schuster Macmillan, 1995), s. 255.

17 I. M. Diakonoff, "Media," *Cambridge History of Iran* içerisinde, haz. Ilya Gerschevitch (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 40; Walter Sommerfeld, "The Kassites of Ancient Mesopotamia: Origins, Politics and Culture," *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson (New York: Simon Schuster Macmillan, 1995), s. 925–926.

18 Stephanie Dalley, "Ancient Mesopotamian Military Organization," *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson (New York: Simon

Artık iktidar iddiası olan herhangi bir devletin göçebelerin ve dağ halklarının yaşadığı topraklara nüfuz etmesi gerekirdi.

Erken dönem Mezopotamya imparatorluklarının sonuncusu ve sınırları en geniş olanı, MÖ 1200'lerde gelişmiş savaş arabalarını kullanarak iktidara yükselen Asurlulardı. Atların gücünün önemi dikkate alındığında onları göçebelerin de yaşadığı bölgelerde yoğun olarak görmek şaşırtıcı değildir. Asurlular, kendilerinden önceki hanedanlar gibi göçebeleri genellikle özel birlikler halinde olmak üzere askere aldılar.[19] Asurlular, imparatorluklarının meşruiyeti için kendilerini Amurru hükümdarlarının hanedan şeceresine "çadırlarda yaşamış on yedi kral" listesiyle başlayan kurgusal bir kabile soyağacını eklediler.[20] Böylece önceki Amurru hükümdarları gibi Asurlular da pastoralist kökenlerini ön plana çıkarmayı tercih ettiler. MÖ dokuzuncu yüz yıla gelindiğinde ise Ortadoğu devlet sistemi, Anadolu'daki Lidya, Frigya ve Urartu krallıklarından Batı Suriye ile Mısır'a; doğuda Asur ve Mezopotamya boyunca güneybatı İran'daki Elam'a kadar uzanan dağ ve göçebe nüfusunun yaşadığı bölgelerin çoğunu kapsıyordu. Pastoral göçebeler bu devletlerin birçoğunda yaşadılar ve birçoğu ekonomi ile orduda önemli bir yer tutuyordu.[21]

---

and Schuster Macmillan, 1995), s. 416–417; Diakonoff, "Media," s. 47; Niels Peter Lemche, "The History of Ancient Syria and Palestine: An Overview," *The Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. J. M. Sasson (New York: Simon & Schuster Macmillan, 1995), s. 1201.

19 Florence Malbran-Labat, "Le nomadisme à l'époque néoassyrienne," *Nomads and Sedentary Peoples. XXX International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa* içerisinde, haz. Jorge Silva Castillo (Mexico City: Colegio de México, 1981), 68–71; Dominique Charpin, "The History of Ancient Mesopotamia: An Overview," *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson (New York: Simon Schuster Macmillan, 1995), s. 820–825.

20 Finkelstein, "The Genealogy of the Hammurapi Dynasty," s. 112–113.

21 Paul E. Zimansky, "The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia," *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson (New York: Simon and Schuster Macmillan, 1995), s. 1137; Malbran-Labat, "Le nomadisme à l'époque néoassyrienne," s. 62–75.

Atlı Göçebeliğin Gelişimi

İlk göçebeler, yaya olarak seyahat eder, eşek ile atları yük hayvanı olarak kullanır ve birçoğu, yerleşik topluma epey yakın yaşarlardı. MÖ birinci bin yılın başında kuzeyde at, güneyde ise deve biniciliğine dayanan atlı göçebeliğin yaygınlaşmasıyla bir dönüm noktası gerçekleşti. Avrasya bozkırlarında at biniciliği ile hayvancılığın birlikteliği, atlı bozkır göçebeliği olarak bilinen güçlü ekonomik ve askerî sisteme evrildi.[22] İlk başta üzengisiz olmasına rağmen eyerli atlara binen göçebeler, daha uzak mesafelere gidebildikleri ve ürkütücü savaşçılar haline gelebildikleri hız ve hareket kabiliyeti kazandılar. Bu yaşam tarzının cazibesi hızlı yayılmasından da kendini göstermektedir. MÖ 700'lere gelindiğinde Avrasya bozkırlarının büyük bir kısmı, göçebe yaşam tarzlarının yanı sıra önemli kültür unsurlarını da paylaşan göçebelerin hakimiyetindeydi. Yeni teknoloji ile teçhizat kullanan ve savaşçı ahlakına sahip tabakalı bir topluma sahiptiler ve belirli bir stile uygun olarak yapılan hayvanlara dayalı olağanüstü benzerlikte sanat yarattılar. Göçebeliğin geliştirdiği iletişim seviyesi, hayvan üslubu olarak bilinen ve Çin'de ortaya çıkıp Karadeniz'in üst kesimlerindeki bozkırlara kadar uzanan bu sanatın hızla yayılmasından da anlaşılır.[23] Bozkır göçebelerinin gücünü pekiştiren yeni teknolojilerden biri, at sırtında rahatça çekilebilen ve ahşap, boynuz ile hayvan sinirinden oluşan bileşik

22 Nicola Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2002), s. 23–26; Peter B. Golden, *Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia, Essays on Global and Comparative History* (Washington, DC: American Historical Association, 1998), s. 5; Khazanov, *Nomads and the Outside World*, s. 92.

23 Di Cosmo, *Ancient China*, s. 31–42; David Christian, *A History of Russia, Central Asia, and Mongolia, Blackwell History of the World* (Malden, MA: Blackwell Publishers, 1998), s. 124–134; T. Sulimirsky, "The Scyths," *Cambridge History of Iran* içerisinde, haz. Ilya Gershevitch (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 167–170.

yaydı.[24] Böylece Avrasya bozkırı zengin bir atlı okçu kaynağı haline geldi. Bozkırın atlı göçebeliği, kısa bir sürede yeni askerî teknikleri benimsemekte vakit kaybetmeyen yerleşik devletleri etkiledi. Binicilik teknikleri, sonraki iki yüz yıl boyunca gelişmeye devam ettikçe, süvariler ordunun seçkin bir kolu olarak savaş arabalarının yerini aldı ve bu süvariler, ordulara çok daha fazla hareket kabiliyeti ve esneklik sağladı.[25]

Atlı göçebeliğin bozkırda baskın hale geldiği hemen hemen aynı dönemde Suriye çöllerinde deve göçebeliği ortaya çıktı. Tıpkı atlarda olduğu gibi, devenin etkili kullanımı da teknolojik gelişmelere bağlıydı ve bu durumda, yeni bir eyer türünün icadı, devenin hem binicilikte hem de taşımacılıkta verimli bir şekilde kullanılmasını beraberinde getirdi. Daha önceki Mezopotamya devletlerinin güneybatıya doğru ilerlemeleri, sadece nehir vadilerinden geçilebilen Suriye Çölü tarafından engellenmişti. Devenin nimetlerinden tam olarak faydalanılmasıyla birlikte, seyahat ve ticaret burada da mümkün hale geldi.[26] Deve göçebeliği, kendisini takip eden pastoral halklara yeni bir güç seviyesi kazandırdı.[27]

Bu dönemden itibaren Suriye ve Arap çölleri, deve yetiştiriciliği için önemli merkezler oldu. Devenin yaygın bir şekilde evcilleştirilmesi, daha sonraki Palmira kenti yakınlarındaki Tedmür

24 Edward McEwen, Robert L. Miller, Christopher A. Bergman, "Early Bow Design and Construction," *Scientific American* (June 1991): s. 81; A. I. Melyukova, "The Scythians and Sarmatians," *The Cambridge History of Early Inner Asia*, haz. Denis Sinor (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 98; Diakonoff, "Media," s. 92– 94; Christian, *A History*, s. 123–128.

25 M. A. Littauer ve J. H. Crouwel, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East* (Leiden: Brill, 1979), s. 96–98, 134–143.

26 Van De Mieroop, *A History of the Ancient Near East*, s. 10.

27 Richard W. Bulliet, *The Camel and the Wheel* (New York: Columbia University Press, 1990), s. 45–58, 67–77; Jan Retsö, "The Domestication of the Camel and the Establishment of the Frankincense Road from South Arabia," *Orientalia Suecana* 40 (1991): s. 199–206; Jan Retsö, *The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads* (Londra; New York: Routledge Curzon, 2003), s. 122–123.

Vahası üzerinden doğrudan Fırat ile birleşerek Arap Yarımadası'na bağlayan kara ticaret yolunun gelişimini hızlandırdı.[28] Bir diğer güzergah da güney Arabistan'ı kuzey Suriye'ye ve Filistin'e bağlayarak Doğu Afrika'yı Mısır ile Mezopotamya'ya ulaştıran deniz yolunu tamamladı. Deve göçebeleri hem develeri hem de ticaret için gerekli olan rehberliği sağladı. MÖ sekizinci yüz yıl boyunca göçebeler, Suriye çölündeki iktidar yapısının bir parçası olarak karşımıza çıkar. Göçebelerden, yerel güçlerin haraç gönderdiği ve Asur egemenliğine karşı kurulan ittifakın bir parçası olarak bahsedildiğine şahit olmaktayız. Birçok konfederasyonun kadınlar tarafından yönetildiği görülmektedir. Eski Ahit'in konu edindiği ünlü Sebe Melikesi'nin hikayesi bu durumu yansıtır.

MÖ yedinci yüz yılın başlarında, kara ticaret yolları güney Arabistan'dan uygarlık merkezlerine buhur ve mür olarak iki çeşit reçine taşırdı. Bu ticaret kârlıydı çünkü her iki ürün de ritüel amaçlar için önemliydi ve Mezopotamya ile doğu Akdeniz dünyasında değerli bir meta haline gelmişti.[29] Yine hemen hemen bu dönemde, Kedar olarak bilinen büyük bir deve göçebeleri konfederasyonu kuruldu ve yaklaşık 300 yıl boyunca Tedmür (Palmira) ile Sirhan Vadisi'nin güney ucundaki Dûmetülcendel kasabaları arasında kalan Suriye çölünü kontrol etti.[30] Çöl konfederasyonlarının ekonomisi, yalnızca deve besiciliğine dayanmıyor aynı zamanda vaha tarımını ve bilhassa da kervan ticaretini kapsıyordu. Günümüzde Mezopotamya ve Mısır'a bağlı olan ancak bu dönemde Arap yarımadası dahilinde olan birçok büyük şehrin adını ilk kez bu yıllarda duymaktayız.[31]

28 Retsö, *The Arabs in Antiquity*, s. 122.

29 Retsö "Domestication of the Camel," s. 187–199.

30 M. C. A. MacDonald, "North Arabia in the First Millennium BCE," *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson (New York: Simon & Schuster Macmillan, 1995), 1359, 1366–1367; Retsö, *The Arabs in Antiquity*, s. 131, 166–168, 179–184.

31 MacDonald, "North Arabia in the First Millennium BCE," s. 1362, 1366; Bulliet, *The Camel and the Wheel*, s. 78.

Yerleşik devletler, koyun ve keçi besiciliğinde ustalaşmış pastoralistlerin kullandığı arazilerin çoğunu ülkelerine katmalarına rağmen Kedar gibi deve yetiştiricileri, büyük yerleşik devletlerin egemenliği altına girmeye imkân vermeyecek kadar geniş tarım arazilerinden uzak alanları kullanarak çölün içlerine doğru ilerleyebilirlerdi. Bununla birlikte bu göçebelerin yaz ayları için su kuyularına ihtiyacı vardı. Bu ihtiyaçları ve ticareti kontrol etme istekleri, daha güçlü konfederasyonların çöl vahalarında toplanmalarını sağlarken birçokları yerleşik bölgelerin sınırlarındaki yazlaklardan istifade etti.[32] Bu sebeple deve göçebeleri, sık sık savaşta mağlup oldukları ve yazlık kamplarını yağmalayan merkezî imparatorlukların ordularına karşı savunmasız kaldılar. İmparatorlukların yapamadığı şey ise çölü kendilerinin kontrol etmesiydi.

Asur İmparatorluğu, Suriye çölüne hükmedebilse de Avrasya bozkırının atlı göçebeleri tehdidi ile karşı karşıya kaldı. Avrasya'nın atlı göçebeleri, deve göçebelerinden daha etkili bir güce sahipti, zirâ hem atları savaşa uygundu hem de yeni okçuluk teknolojisine sahiptiler. Bozkırdan Ortadoğu'ya ayak basan birçok gruptan ilki, İran dil ailesine mensup Kimmerlerdi. M.Ö sekizinci yüzyılın başlarında günümüz Gürcistan'ında iktidarlarının merkezini tesis ettiler. Asur İmparatorluğu'nu istila etmeye teşebbüs ettiklerinde mağlup oldular fakat Asurlular, onların sunduğu askerlik fırsatının farkına vardılar ve hiç vakit kaybetmeden bir Kimmer birliğini ordularına dahil ettiler.[33] Bu dönemden itibaren bozkırın atlı göçebeleri, Ortadoğu'nun siyasî dengesinde bir aktör olarak varlıklarını sürdürdüler.

Yedinci yüzyılda yeni bir İranlı göçebe grubu olan İskitler ise Kimmerleri yenip kuzey İran'ın hâkimi oldular. Yaklaşık olarak MÖ altıncı yüzyıldan üçüncü yüzyıla kadar onlar, kuzey İran ve

32 Stefan Leder, "Towards a Historical Semantic of the Bedouin, Seventh to Fifteenth Centuries: A Survey," *Der Islam* 92, no. 1 (2015): s. 92–96.

33 Diakonoff, "Media," s. 94–95.

batı bozkırının büyük bir kısmı üzerinde nüfuza sahip göçebelerin yönettiği bir devlet kurdular. Ayrıca Karadeniz kıyısı boyunca birkaç Yunan şehir devletine de sorun çıkarttılar. Çoğu göçebe topluluğun aksine İskitler, başta atların hükümdarlarla gömüldüğü muhteşem kraliyet mezarları olmak üzere zengin bir arkeolojik miras bıraktılar. Bu mezarların bazılarında İskit yaşamının natüralist ayrıntılarla resmedildiği altın eserler de bulunmaktadır. Onlar, hayvanlarıyla hayatlarını idame ettiren ve kısraklarının sütünü içen usta gezgin okçulardan meydana gelen bir göçebe savaşçı kültürünü göstermektedir. İskit tarzı ok uçlarının, Batı Ortadoğu'nun çoğunda ve ötesinde bulunması, İskit askerî teknolojisinin İskit bölgesinin çok ötesinde kopyalandığını gözler önüne serer.[34] Yunan tarihçi Heredot, onların yaşam tarzlarını ve klasik göçebe taktiği olan düşmanların önünden çekilip onları saldırıya uğrayabilecekleri alanlara çekerek yenme taktiğini de içeren askerî uygulamalarını tasvir etmiştir.[35]

En güçlü kabileler tamamen göçebe kalmış görünmelerine rağmen tarım ile ticaret, İskit ekonomisinde önemli bir rol oynadı. Tahıl başından beri İskit egemenliğinde yetiştiriliyordu ve dördüncü yüzyıla gelindiğinde önemli bir ihraç ürünüydü. Kamianske olarak bilinen Karadeniz'in kuzeyindeki müstahkem bir yerleşim yeri, beşinci yüzyılın sonlarında kuruldu ve bir nevi başkent olmanın yanı sıra metalürji de dahil olmak üzere ticaret ile üretim merkezi haline geldi.[36]

Bozkırın Emperyal Geleneği

İskitler döneminden itibaren Ortadoğu krallıkları, göçebe konfederasyonlarıyla kuzey sınırlarında karşı karşıya geldiler. Bu

34 "Media," s. 115–119; Melyukova, "The Scythians and Sarmatians"; Willem Vogelsang, "Medes, Scythians and Persians: The Rise of Darius in a North-South Perspective," *Iranica Antiqua* 33 (1998): s. 212–214.

35 Briant, État et pasteurs, s. 201–202; Sulimirsky, "The Scyths," s. 161–199.

36 Melyukova, "The Scythians and Sarmatians," s. 101–109.

konfederasyonlar, Suriye ve Arap çöllerindeki iktidarlardan daha güçlü ve daha organizeydi. Asurlulardan idareyi devralan İran Ahameniş İmparatorluğu (MÖ 558-331) Karadeniz bölgesindeki Kraliyet İskitleriyle ve Ceyhun Nehri bölgesindeki doğu İskitleriyle mücadele etti. Bu tamamen savunmaya yönelik bir ilişki değildi. Ahameniş hükümdarları, Ceyhun Nehri ötesine seferler düzenleyerek yeni göçebe bölgelerini imparatorluklarına ilhak ettiler. Başta bozkırın atlı okçuları olmak üzere göçebeleri ordularına katmaya da hevesliydiler.

Kimmerler ve İskitler, ilk başta batı ve orta Avrasya bozkırlarında boy gösteren İranlı halklardı. Daha sonra göçebe gücünün ana merkezi Moğolistan ile her ikisi de Altay dil ailesine ait olan doğu bozkırındaki Türk ve Moğol göçebelerine kaydı. Bu bölgede uçsuz bucaksız topraklarda egemenlik kuran ve yüzyıllar boyunca aktarılıp uyarlanan bağımsız bir imparatorluk geleneği oluşturan bir dizi güçlü devlet ortaya çıktı. Avrasya göçebe imparatorluklarının tarihi, hem güçlü oldukları dönemlerde doğrudan ilişkiler kurmaları hem de kargaşa dönemlerinde Ortadoğu sınırlarına yaptıkları nüfus göçleri vasıtasıyla Ortadoğu'nun tarihi ile son derece ilintilidir. Bu nedenle burada kısa bir taslak sunmak faydalı olacaktır.

Doğu bozkırının imparatorluk geleneği, yaklaşık MÖ 200'den MS 90'a kadar bozkırda ve Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerinde hakimiyet kuran Moğolistan'ın göçebe Hun İmparatorluğu ile başladı. Hunların tam olarak hangi etnik gruba ait olduğunu bilmiyoruz çünkü yazılı bir kaynak bırakmamışlardır ve onlar hakkındaki bilgileri yalnızca haricî kaynaklardan bilgi edinmekteyiz. Hun kağanı, ilahî yetkiyle hükmettiğini iddia ederdi. Hanedan tebaasından vergi toplar ve ordusunu ondalık birimler halinde düzenlerdi ki en büyük birlik 10.000 kişiydi. Kağanın altında imparatorluk, önemli görevlerin sağ ve sol arasında bölündüğü bir nevi ikta sistemi[37] ile idare edilirdi. Kağan,

37 Burada bahsedilen ikta, eski Türklerde hanedanın üyeleri arasında paylaştırılan ve doğuştan edindikleri toprak kazanımlarını ifade eden sistemdir. (ç.n.)

teorik olarak mutlak olsa da aristokrat kurultay aracılığıyla devleti yönetirdi. Kağanlar, aristokrasi tarafından büyük bir toyda seçilirlerdi ve toy esnasında yetkilerini yeni kağana devrederdi.[38]

Hunların yıkılışını doğu bozkırlarında birkaç yüzyıl boyunca süren adem-i merkeziyetçi idare takip etti. Moğolistan'daki bir sonraki uzun ömürlü imparatorluk, MS 552 yılında Moğolistan'da kurulup iki yüzyıl boyunca İpek Yolu'na ve Avrasya bozkırlarının çoğuna hâkim olan Türk Kağanlığı'ydı. Türklere asıl kimliklerini kazandıran bu devletti. Türkler, devletin yönetici sınıfıydılar ve resmi dilini oluşturdular. Türk Kağanlığı; Çin, Bizans ve Ortadoğu devletleriyle anlaşmalar yaptı ve savaştı. İmparatorluğun kağan olarak bilinen yüce hükümdarı hem İranlı Sâsânîler (MS 240-651) hem de erken halifelik tarafından dünyanın en büyük güçlerinden biri olarak tanındı. Kağan ve onun ait olduğu Aşina klanı, hükümdarın tebaası ile doğaüstü güçler arasında aracılık yapmasına olanak tanıyan, Tanrı vergisi özel bir talihle ayrıcalıklı kabul edilirdi.[39] Veraset genellikle yataydı yani iktidar önce kardeşlere sonra erkek çocuklara geçerdi. Haricî kaynaklara göre Hunlarda olduğu gibi resmi bir seçim merasimi de vardı.[40] Türklerin başlıca inanç sistemi şamanizmdi ve buna ilaveten Tengri olarak bilinen bir gök tanrısına inanırlardı.

Hunlar ve Türk Kağanlığı tarımı teşvik etse de, Türk elitleri bilinçli bir şekilde göçebeydi ve yerleşik normlardan uzak olmalarını güçlerinin bir parçası olarak görüyorlardı.[41] Bu duygu,

38 Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Turcologica, Bd. 9 (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1992), s. 57–59, 65; Di Cosmo, *Ancient China*, s. 175–185.

39 Golden, Introduction, s. 146–147.

40 Denis Sinor, "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire," *Cambridge History of Early Inner Asia* içerisinde, haz. Denis Sinor (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 315.

41 Nicola Di Cosmo, "Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History," *The Journal of Asian Studies* 53, no. 4 (1994);

geride bıraktıkları taşlar üzerindeki bazı yazıtlarda ilk başta İran Soğd dilinde daha sonra Türkçe yazılarak ifade edilmişti. Tebaalarını lüks ve konforla kandıran komşu Çin İmparatorluğu'ndan uzak durulması gerekiyordu:

> Çinlilerin tatlı sözlerle ve yumuşak kumaşlarla kandırarak uzak kavimleri bu şekilde kendilerine yaklaştırdıkları söylenir. Böyle bir kavmin kendilerine (Çinlilere) yakın bir yere yerleşmesinden sonra, (Çinlilerin) orada kötü niyetlerini planladıkları söylenir. (Çinliler) gerçek bilgelerin ve gerçek cesurların ilerlemesine izin vermezler... Bu sözleri duyan siz akılsız insanlar (Çinlilere) yaklaştınız ve (sonuçta) çok sayıda öldürüldünüz. Eğer oralara doğru giderseniz, ey Türk kavmi, öleceksiniz! Eğer Ötüken yurdunda kalırsanız ve oradan kervanlar gönderirseniz, hiçbir sıkıntınız olmaz! Eğer Ötüken dağlarında kalırsanız, boylara hükmederek sonsuza kadar yaşarsınız![42]

Yedinci yüzyılda, Türk Kağanlığı'nın bakiyesi olan Hazarlar, batı bozkırını ele geçirdiler ve bu sayede Volga ile Kama nehirlerinin birleştiği noktadan kuzeyde İskandinavya'ya ve güneyde Bizans'a daha yakından bağlanan büyük nehir sisteminin ticaretini kontrol ettiler. Kafkasya, onlar ve halifelik arasında bir mücadele alanı haline geldi.[43] Türk Kağanlığı 744 yılına kadar karizmatik Aşina boyunun yönetiminde kaldı. Bu tarihte başka bir akraba boy olan Uygurlar, zayıflayan doğu kağanlığını yeniden kurdular ve 840 yılında imparatorluğun nihai çöküşüne kadar kağanlığın

---

Sören Stark, Die Alttürkenzeit in Mittel– und Zentralasien: archäologische und historische Studien (Wiesbaden: L. Reichert, 2008), s. 289–291.

42 Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic* (Bloomington: Indiana University Press, 1968), s. 262.

43 Peter Golden, "The Peoples of the South Russian Steppe," *The Cambridge History of Early Inner Asia* içerisinde, haz. Denis Sinor (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1990), s. 264–265.

idaresini devraldılar. Kağanlığı teşkil eden boylar ve konfederasyonlar, geniş bir alanda önemini korumaya devam etti. Daha sonraki Avrasya devletleri hem Türkler tarafından geliştirilen alfabeyi hem de Türk siyasî geleneklerinin çoğunu korudular.

Sonuç

Pastoralizm uzun zamandır tarım toplumlarıyla iş birliği içinde en iyi şekilde işleyen özel bir ekonomi olarak kabul edilirken, denklemin diğer tarafı, yani pastoralistlerin tarım devletlerine faydası nispeten az tartışılmıştır. Belirttiğim gibi, Mezopotamya'nın ilk hükümdarları, göçebe halkları kontrol etmekte karşılaştıkları zorluklara rağmen dağlık bölgelere ve çobanların yaşadığı bozkırlara doğru yayıldılar. Devletlerin sadece doğal bir güdüyle genişlediğini varsaymamalıyız. Civardaki halkların da sunabilecekleri faydalı şeyler vardı.

Pastoral halklar, giderek daha büyük bölgesel devletlerin –ve sonunda imparatorlukların– kurulması ile hayvanları içeren askeri stratejilerin geliştirilmesi olarak iki önemli sürecin merkezinde yer aldı. Bu gelişmeler başladıktan sonra, yayılma süreci kendi kendini hızlandırdı. Göçebeler başlangıçtan beri asker olarak yararlı kabul edilirdi, ancak savaş teknolojisinin gelişmesiyle önemleri çarpıcı bir şekilde arttı. Askerî teknolojide daha sonra yaşanan pek çok ilerleme gibi, hafif savaş arabalarının gelişimi de göçebeler ile yerleşikler arasındaki sınırda gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Savaş arabası savaşta değerli bir nitelik haline geldiğinde, atlar bir zorunluluk haline geldi ve yetiştirildikleri bölgeler stratejik bir önem kazandı. Atlı göçebelikle alakalı askerî teknolojideki yeni gelişmeler atı, askerî güç için gerekli kılarken, deve, ticaret için aslî bir unsur olmanın yanı sıra savaş için de yararlı hale geldi. Bu hayvanları yetiştiren göçebeler paralı asker ya da yardımcı birlik olarak orduya alınırdı.

MÖ birinci bin yılın ortalarına gelindiğinde, tarıma dayalı imparatorluk devletleri, batıda ve güneyde Suriye ile Arap çöllerine, kuzeyde ise Avrasya bozkırlarının sınırlarına kadar olabildiğince ilerlemişti. Bu sınırların ötesinde, topraklar yerleşik bir imparatorluğu sürdürmek için yeterli tarımsal potansiyel sunmuyordu ve etkin bir şekilde kontrol edilemiyordu. Bu zamana kadar hem deve çobanları hem de atlı göçebeler, tarım ile ticaretin ikincil ekonomiler olduğu, esas itibariyle pastoralizme dayalı devletler –veya konfederasyonlar– kurmak için yeterli teknoloji ve hareketlilik geliştirmişlerdi. Şimdi, iki bin yıl boyunca nispeten sabit kalan sınırlarda karşı karşıya gelen yerleşik ve göçebe halkların bilindik dünyalarını buluyoruz. Fakat her iki taraf da sadece tek bir stratejiye dayalı bir ekonomiye sahip değildi. Ortadoğu'nun büyük devletleri içinde pastoral halklar, tarımdan ziyade çobanlık için daha uygun olan alanlardan istifade etti. Tarım toplumları ise, hem çölde hem de bozkırda, göçebe egemenliği altında varlıklarını sürdürüp, dahası kimi zaman da yayılmışlardır.

2
Hilafetin Kuruluşunda Göçebeler

Yedinci yüzyılın başlarında, Muhammed Peygamber küçük bir ticaret şehri olan Mekke'de tebliğe başladı ve 632'de vefat ettiğinde İslam toplumu –en azından görünürde– Arap Yarımadası'nın tüm nüfusunu kapsıyordu. Yirmi yıl içinde Müslümanlar, Ortadoğu'nun merkezinde yer alan bölgelerin çoğunu fethetmiş, İran Sâsânî İmparatorluğu'nu yıkmış ve Roma İmparatorluğu'nun doğu bölümünü ele geçirmişlerdi. Arap fethi, sonucunun yeniliğine rağmen daha önceki Ortadoğu hanedanlarında görmeye alıştığımız bölgesel dinamiklerden ortaya çıktı. İmparatorluğun genişlemesi ve rekabeti, merkezden uzak halkları yerleşik devletlerin siyasî alanına dahil etti ve daha önce dışarıda kalan bir halk, yönetici sınıfı haline geldi. Yeni ve belki de yegâne olan şey, fetihlerin kapsamı ile ortaya çıkan medeniyetin özgünlüğüydü. Araplar, kendi dinlerinin hamileri ve iki ayrı imparatorluğun varisi olarak yeni bir kültürel geleneğe önayak oldular. Fetihten sonra, Müslüman yönetici seçkinler, daha kültürlü tebaalarından farklı bir kimlik yaratmaya çalışırken, çöl geçmişlerinden ve pastoral miraslarından faydalandılar. Burada da onlar, kabile ve göçebe geçmişleri bir nitelik gibi görünen Amurrular ve Asurlulara benzemektedirler.

Erken dönem İslam devletini ve göçebelerin bu devlet içindeki rolünü anlamak için İslam'ın ortaya çıktığı sosyal çevreyi

tetkik etmemiz ve erken dönem İslam toplumunun yeni koşullar altında köklü bir şekilde nasıl değiştiğini belirlememiz gerekir. Yarımadanın Arapları, çeşitli din ve yaşam tarzlarına sahip bir kabile toplumundan bir fetih ordusuna dönüşmekle birlikte kısa sürede yeni bir imparatorluğun yöneticileri ile askerleri haline geldiler. Kaynaklar açısından fakir ama ticaret yolları açısından stratejik bir bölge olan Arap Yarımadası, ilk olarak yeni bir imparatorluğun merkezi haline geldi, sonra da temelde dinî nedenlerle önemli olan bir çeper konumuna geri döndü. Göçebelerin bu süreçte oynadıkları rol karmaşıktır ve çözümlenmesi her zaman kolay değildir. İdeal ve pratik arasında ayrım yapmak zaman zaman zordur. Her ikisi de önemlidir, ancak sıklıkla oldukça farklıdırlar.

Arap Yarımadası ile Suriye'nin iç kesimlerindeki coğrafya, toplum yapısının merkezinde yer alırdı ve ben, bu bölge ile ondan istifade etmek için başvurulan yaşam tarzlarının bir tasviriyle başlayacağım, ardından İslam'ın yükselişinden önceki son yüzyıldan Emevî hanedanının 750'de devrilmesine kadar olan tarihe değineceğim. Tartışma boyunca göçebelerin oynadığı rolü, onlara yönelik oluşturulan politikaları ve yeni siyasi yapıların pastoralistlerin yaşamları üzerindeki etkisini karakterize etmeye çalışacağım.

Arap Toprakları

Hz. Muhammed ve ümmeti, bir dil ailesi ile onları daha geniş bir dünyaya yerleştiren –ki esasen Eski Ahit'ten bilinir– bir soy geleneğine mensup Sami kavimdendir. İslam öncesi döneminin Arapları, yerleşik çiftçiler ile tüccarlar; dağ halkları, deve göçebeleri ve koyun ile keçi konusunda uzmanlaşmış göçebelerin bir bileşimiydi. Suriye ve Arap çölleri, koyun yetiştiriciliğine uygun araziler içermektedir ama merkezî bölgelerin çoğu sadece

develerin beslenmesini kaldıracaktır. Deve göçebeleri[1] yani Bedevîler nüfusun çoğunluğunu oluşturmuyordu ancak sayıları ve ekonomik güçleriyle orantısız bir biçimde itibara ve kültürel öneme sahiptiler. Orta Çağ metinleri ve modern gezginler, Bedevîlerin ekonomik faaliyetlerinden ziyade çöl yaşamına ve onların askerî başarılarına ilgi duymuşlardır. Uçsuz bucaksız ve korkutucu çöl, onların nüfuz alanıydı ve yerleşik komşularına baskın yapmak için oradan çıkabilir, sonra da başkalarının erişemeyeceği bölgelere çekilebilirlerdi. Bununla birlikte, deve pastoralizminin çölden geçen ticaret yollarının yaygınlaşması ile tek hörgüçlü devenin bir ulaşım aracı olarak işlevselliğiyle ilintili olduğunu gözden kaçırmamak yerinde olacaktır. Göçebeler, geçimlerini sürülerinin ürünlerinden ve çöl kervanlarının ihtiyaçlarından sağlarlardı. Dolayısıyla köylülerle olduğu kadar yerleşik tüccarlarla da ilişki kurmaları gerekirdi ve en büyük konfederasyonlar önde gelen ticaret yolları boyunca ortaya çıkmıştı. Göçebe ve yerleşik toplumlar arasındaki ilişkiler, Suriye ve Arabistan'daki yaşamın merkezinde bulunmaktaydı. Deve göçebelerinin egemen olduğu kabileler de dahil olmak üzere hemen hemen tüm Arap kabilelerinin şehirlerde ve çevre kırsalında yaşayan yerleşik kolları vardı.[2] Ekseriyetle daha büyük bölgelere hâkim olan kabile konfederasyonları, yaşam tarzlarının bir karışımını içerirdi.[3]

---

1 Arap ve Suriye çöllerinin develeri tek hörgüçlüdür. Kuzey Ortadoğu ve bozkır göçebeleri ise iki hörgüçlü olan ve büyük çöller için daha az uygun ama soğuğa daha dayanıklı olan Baktriya devesini kullanmıştır.

2 Örneğin bak. Fred M. Donner, "The Bakr b. Wā'il Tribes and Politics in Northeastern Arabia on the Eve of Islam," *Studia Islamica* 51 (1980): s. 16–25; David Frank Graf, "Rome and the Saracens: Reassessing the Nomadic Menace," *Rome and the Arabian Frontier: from the Nabataeans to the Saracens* içerisinde, haz. David Frank Graf (Aldershot: Variorum, 1997); L. Gardet and J.-C. Vadet, "Kalb," *Encyclopaedia of Islam* içerisinde (bundan sonra EI) 2nci, haz. P. Bearman vd. (Leiden: Brill, 1960–2005).

3 Donner, "The Bakr b. Wā'il," s. 18–23; M. J. Kister, "Mecca and the Tribes of Arabia," *Studies in Islamic History and Civilization in Honour of David Ayalon* içerisinde, haz. M. Sharon (Leiden: Brill, 1986), s. 34–8, 42; Michael Lecker, *The*

Yerleşik ve göçebe arasındaki yakın etkileşim, kısmen pastoralizmin mevsimsel organizasyonundan ileri gelirdi. Hicaz'ın şehirleri, Fırat'ın batı yakasındaki yerleşik bölgeler ile Suriye'deki kıyı şeridinin doğu yakaları yaz aylarında Bedevî yaşamının düzenli bir parçasıydı.[4] Yerleşik halklar, göçebe komşularından esirgeyebilecekleri su ile tarımsal ürün kaynaklarını kontrol ediyordu ve tarımsal alanda güçlü bir iktidar, genellikle bölgedeki göçebelere hükmedebiliyordu. Bedeviler ise bilhassa sınır köylerine baskınlar düzenleyerek askerî güç kullanabiliyordu. Lakin yerleşik iktidar güçlü olduğunda, baskınlar cezalandırıcı seferlere yol açtı.[5] Askeri becerinin Bedevilerle sınırlı olmadığını ve başta dağlık bölgelerdeki kabileler olmak üzere birçok yerleşik Arap'ın da olağanüstü savaşçı olduğunu göz önünde bulundurmak önemlidir. Yemen ve Asir Dağlarında yerleşik iktidar üstün olan taraftı.[6]

Göçebe ve yerleşik halkların göreceli önemi farklılık göstermekle birlikte, neredeyse tüm bölgeler, bu üç yaşam tarzının bir karışımına sahipti. Arap Yarımadası'nın güneydoğu bölgesi olan Hadramut ve Yemen, tarım devletlerini idame etmek için yeterli yağışa sahipti ve buradaki göçebeler azınlıktaydı. Yarımadanın

---

BanūSulaym: A Contribution to the Study of Early Islam, The Max Schloessinger memorial series. Monographs; 4 (Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, 1989), s. 5–11, 63, 99–101, 202–203.

4 Eva Orthmann, *Stamm und Macht: die arabischen Stämme im 2. und 3. Jahrhundert der Hiğra* (Wiesbaden: Reichert, 2002), s. 153–155; Gustav Rothstein, *Die Dynastie der Laḥmiden in al- Hīra; ein Versuch zur arabisch-persischen Geschichte zur Zeit der Sâsâniden* (Hildesheim: G. Olms, 1968), s. 121. Ayrıca bak. Suzanne Pinckney Stetkevych, *The Poetics of Islamic Legitimacy: Myth, Gender, and Ceremony in the Classical Arabic Ode* (Bloomington: Indiana University Press, 2002), s. 90.

5 Sınır şehirleri ve Bedeviler arasındaki ilişkiye dair bir örnek için bak. Jibrail Sulayman Jabbur, Suhayl Jibrail Jabbur, ve Lawrence I. Conrad, *The Bedouins and the Desert: Aspects of Nomadic Life in the Arab East*, SUNY series in Near Eastern studies (Albany: State University of New York Press, 1995), s. 1–8.

6 Ella Landau-Tesseron, "Review of F. McGraw Donner, The Early Islamic Conquests, Princeton 1981," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 6 (1985): s. 499–500.

geri kalanı yarı çölden kum çöllerine kadar sadece develerin kullanılabildiği, küçük bir alanda zengin tarım arazileri ve önemli su kaynakları barındıran vahaların serpiştirildiği alanlara kadar uzanır. Üç başlıca bölge birbirinden ayrı tutulmalıdır. Peygamber'in doğum yeri olan Hicaz, deve ile koyun göçebelerinin çölleri ve tepeleri iskân etmesine karşılık yerleşik nüfusun çoğunlukta olduğu çok sayıda vaha içerir. Kuzeydoğuda Hicaz sınırlarından Basra Körfezi ile deve göçebelerinin ön plana çıktığı Aşağı Fırat'a kadar uzanan Necid bölgesi yer alır. Son olarak, verimli kıyı bölgesini iç kesimlerden ayıran ünlü kum çölü Rubülhali bulunmaktadır. Bu bölgede su eksikliği nüfusu birkaç küçük kabile ile sınırlandırmıştır.

Suriye çölünde yerleşik nüfusun yanı sıra çölün kenarlarında koyun ve keçi göçebeleri, merkezde de deve göçebeleri çoğunluktaydı. Çölün doğu ve batı kesimleri ise genellikle sınır bölgelerini kontrol edebilen ve kendi iradelerini dayatmaya çalışan göçebeleri cezalandırabilen büyük imparatorluk devletlerinin sınırlarını oluşturdu. Bir göçebe konfederasyonu, bağımsızlığını elde etmek ve bilhassa Suriye ile Irak'a uzanan kârlı ticarete hâkim olmak için, yazın otlak ve su olanağı sağlayan merkezî vahaları kontrol etmek zorundaydı. Burada büyük vahaları sıralamak faydalı olacaktır çünkü onlar, ticaret yolları üzerindeki gücün anahtarı ve birbirini izleyen çöl krallıklarının merkezi olmuşlardır. Yemâme, Necid çölündeki en büyük vaha alanıdır ve iyi sulanan Bahreyn sahili de tarım ürünleri ile yazlık otlak ihtiyacını karşılamıştır. Her iki bölge de güney Irak ile güçlü bağlara sahipti. Daha batıda, vahalar silsilesi Arap Yarımadası ile Suriye toprakları arasındaki ticaret yollarını belirledi. Dadan, Teyma ile Dûmatülcendel; Hicaz ve Necid'den güney Suriye'ye uzanır. Dûmatülcendel'den bir dizi küçük vaha olan Sirhan Vadisi ise Bereketli Hilal'e ulaşır. Çölün batı kenarına yakın bir dizi vaha, Petra ve Busrâ şehirleri üzerinden Şam'a giden alternatif bir yol çizerdi. Kuzeyde de ünlü

Arap şehri Palmira'nın bulunduğu Tedmür, Yukarı Fırat ile sahil arasındaki güzergâhta kilit bir noktaydı.

Çöl vahaları, göçebelerin kayda değer bir güce ulaşmasını imkân tanısa da yıl boyunca nüfus olmadan varlıklarını sürdüremediler ya da kendilerini müdafaa edemediler. Bu nedenle, içlerinde kabile nüfuslarından oluşan bir çeşitlilik görmekteyiz. Bu çeşitlilik, bazı yerleşik kabilelerden, koyun ile keçi yetiştiriciliğinde uzmanlaşmış olanlardan ve ağırlıklı olarak Bedevî kabilelerden oluşan kesimlerden meydana geliyordu. Arap çöl egemenliklerinin en ünlüsü olan Petra merkezli Nabatî Krallığı, yerleşik ve göçebe insan gücünü bünyesinde harmanlayarak yaklaşık MÖ 300'den MS 100'e kadar çölün batı kenarı boyunca ticarete hükmetmiştir. Krallığın aslî kurucuları göçebeler olmakla birlikte onların vahaları, büyüdükçe ve gelişen tarım merkezleri haline geldikçe zaman içinde giderek yerleşik hayata geçtikleri düşünülmektedir. Buna rağmen göçebe nüfus, krallığın kuruluşundan yıkılışına kadar krallığın yapısında önemli bir unsur olmaya devam etti.[7]

Bu bölgelerin tamamında kabile, sosyal ve siyasî yaşamı şekillendiren merkezî bir kurumdu. Din, hukuk ve kimlik tamamen kabile aidiyetine bağlıydı. Kabilenin önemi, sadece pastoralistlerle sınırlı kalmayıp şehir hayatının da kabile çizgisinde düzenlendiği yarımadadaki nüfusun neredeyse tüm kesimleri için geçerli olmuş gibi görünmektedir. Hem kabile sistemi hem de pastoral ekonomi sürekli değişirdi. Bunlar kendi kendilerini taklit ettiler ama durağan olmadılar. Hem İslam'ın yükselişinden önce hem de sonra kabileler ve onların kolları ekonomik ya da siyasî baskılara tepki göstererek Yemen'den kuzeye doğru Necid yoluyla Suriye'ye göç etti. Bunlar genellikle insanların uzun süreç içerisinde gruplar halinde hareket ettiği yavaş nüfus hareketleriydi. Bundan

7 G. W. Bowersock, *Roman Arabia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983), s. 13–24.

dolayı, zaman içinde her bölgede iktidar, otlak ve su haklarının yeniden müzakere edilmesi ya da askerî güç kullanarak kazanılması gerekmişti.

İslamiyet Öncesi Araplar ve Çevredeki İktidarlar

Arapları daha geniş bir siyasî alana dâhil eden şey, güneyinde, kuzeyinde ve batısında üç büyük gücün yükselmesiydi. Birinci bölümde, merkezi güney İran'da bulunan ancak Mezopotamya geleneğini miras almak sureti ile batı topraklarını da içine alacak şekilde genişleyen Ahameniş İmparatorluğu'na (MÖ 558-331) kadar olan Ortadoğu imparatorluk geleneğini ele aldım. Bundan sonra, İran hanedanları doğu bölgelerini hakimiyetleri altına alırken, batı kesimi gitgide yeni bir güç olan Roma İmparatorluğu'nun kontrolü altına girdi. MS 106-107 yıllarına gelindiğinde ise Romalılar Suriye'nin büyük bölümünü kontrol ederek yeni Roma Arabistan eyaletini kurdular ve Yarımada'nın içlerine kadar ulaştılar.[8] MS 240 yılının başında yeni bir İran hanedanı olan Sâsânîler, Orta Asya'dan Kafkasya'ya; Hindistan sınırından Arap Yarımadası'na kadar uzanan bir imparatorluk kurdular. Ortadoğu'nun imparatorluk geleneğinde hak iddia eden Sâsânîler, başkentlerini Mezopotamya'daki Babil'in kuzeyinde inşa ettiler. İki imparatorluk da Suriye'nin iç kesimlerinde karşı karşıya geldi ve çöl ile ticaret yollarının kontrolü için birbirleriyle mücadele etti. Üçüncü yüzyılın sonlarına doğru, güney Arabistan hanedanı olan Himyer, Arap Yarımadası'nın güney ucunun çoğu egemenliğini tek çatı altında topladı ve nüfuzunu kuzeye doğru yaymaya başladı. Böylelikle, Sâsânîler ile Romalılar arasındaki mücadeleye dahil olmaya başladı.[9]

8 Bowersock, *Roman Arabia*, s. 81–97.

9 C. E. Bosworth, "Iran and the Arabs before Islam," *Cambridge History of Iran* içerisinde, haz. Ehsan Yarshater (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), s. 603–606; Robert G. Hoyland, *Arabia and the Arabs. From the Bronze Age to the Coming of Islam* (Londra; New York: Routledge, 2001), s. 44–57.

Suriye çölünün ve bozkırının göçebeleri, artık stratejik bir konumdaydı. Onlar, imparatorluk sınır bölgelerini tehdit edebilir ve komşu devletlere de askerî anlamda hizmet sunabilirlerdi. Romalılar, göçebe Arap kabilelerinden sınır ordusu olarak istifade edip batı Suriye çölü boyunca bir savunma sistemi kurdular. Bazı kabile mensupları Roma sınırları içinde yaşayan vatandaşlar haline gelirken diğer kabile mensupları ise bireysel antlaşmalar yoluyla maaş teklif edilen müttefiklerdi. Sâsânîler, Basra Körfezi'nin güney kıyısında ve Arabistan'ın doğusunda varlıklarını gösterdiler. Sâsânîler için önemli olan bir diğer bölge de deve göçebelerinin güney Mezopotamya'ya ulaşımı kontrol ettiği Necid bölgesiydi.[10]

Arap topraklarını çevreleyen üç egemen iktidar olan Himyerîler, Bizanslılar ve Sâsânîler, çölü doğrudan yönetmeye çalışmak yerine hedeflerini desteklemek için tabi Arap konfederasyonlarından faydalandılar. Suriye ve Arap çölleri, bundan dolayı çevre devletlerin rekabetine müdahil oldu ve bu bölgede yaşayan insanlar, Bizans ile Sâsânî ordularına katıldı. Tabi hükümdarlar, komşu kabileleri kontrol etme ve rakip güçlere karşı asker sağlama karşılığında toprak ile yardımlar elde ettiler. Orta Arabistan'daki Kinde kabilesinin liderleri Himyer Krallığı'nın valileri olarak hizmet ediyorlardı. Dördüncü yüzyılın başlarında Fırat Nehri üzerinde hakimiyetini tesis eden Lahmî Hanedanlığı ise Sâsânîlere hizmet ettiler. Hîre'deki başkentleri bir ordugâhtan daimî bir şehre ve Arapça edebiyatın olgunlaştığı bir merkeze dönüştü. Bizanslılar da 502-503'ten itibaren resmî rütbelerin yanı sıra yardımlar da vererek başka bir hanedan olan Gassânîleri destekledi. Başlıca Gassânî sarayı, Şam'ın güneyindeki çölün kenarında bulunan Câbiye'deydi.

Tabi krallar çölde misilleme tehdidinden ziyade ödül vaadiyle güç uyguladılar. Önce tebaalar, sonra müttefikler, daha sonra da

10 Hoyland, *Arabia and the Arabs*, s. 27–28; Bosworth, "Iran and the Arabs before Islam," s. 603.

bağımsız addedilen ve vergi ödemesi beklenmeyen kabileler arasında bir güç kademesi olduğu görünmektedir. Koyun ve keçi yetiştiren göçebeler de olduğu gibi Gassânî ve Lahmî saraylarına en yakın yerleşik kabile mensupları da tebaa olarak kabul edilebilirdi. Deve göçebeleri başta olmak üzere uzak kabileleri sisteme dahil etmek daha zordu. Haklarında en detaylı bilgiye sahip olduğumuz Lahmî ve Gassânî kralları, Bedevî elitini çeşitli yollarla kendilerine cezbettiler. Kabile mensuplarına divanda ve orduda makamlar teklif ettiler ve bazılarına tımarlar bahşettiler. Oldukça avantajlı bir atama olan kendi kabilesinin vergi tahsildarlığı hem gelir hem de mevki sağlayan bir makamdı. Hizmet aynı zamanda kabileler arası mücadelede mevcut olandan daha büyük ölçekte askerî faaliyet fırsatına ve dolayısıyla zenginlik ve prestije giden bir yola imkan tanıdı.[11]

Tabi kralların sadece mütevazı orduları vardı ve hasım kabilelerle anlaşmazlığa düştüklerinde zafer kazanacaklarından emin değillerdi. Buna rağmen etkileri yarımadada hissedildi. Bu sisteme sadece yüzeysel olarak bağlı olan Hicaz'da bile bazı kabileler kuzeydeki saraylarda menfaat arayışına girdi.[12] Lahmîler ve Gassânîler altıncı yüzyılda güçlerinin doruk noktasına ulaşmış, ardından yedinci yüzyılın başında aniden dağılmışlardır. Himyerîlere hizmet eden Kinde idarecileri, Lahmî yönetimini birkaç yıl boyunca iki kez ele geçirmeyi başardılar.[13] Tabi kralları kontrol etmenin zorluğu bunun bir nedeni olmasına rağmen sistemin neden terk edildiği tam olarak açık değildir. Hâmileri adına birbirleriyle savaşan Lahmîler ve Gassânîler şahsî düşmanlar haline geldiler ve iki imparatorluk arasındaki antlaşmalara her zaman riayet etmek zorunluluğunu hissetmediler.

11 Fred McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981), s. 45–48.

12 Donner, "The Bakr b. Wā'il," s. 27; Kister, "Mecca and the Tribes of Arabia," s. 42, 46; M. J. Kister, "Al– Hīra: Some Notes on Its Relations with Arabia," *Arabica* 15 (1968).

13 Irfan Shahid, "Lakhmids," *EI* 2. edisyon; Irfan Shahid, "Tanūkh," "Ghassān," *EI* 2. edisyon

Lahmîler ve Gassânîler, hiç şüphesiz kabileler arasında daha güçlü siyasi geleneklerin gelişmesine vesile oldular ve kültürel anlamda etkileri daha da önemliydi. Sarayları, Arapçanın erken dönem edebiyatının iki türü olan kaside ve *eyyâmü'l-arab* olarak hatırlanan kabile savaşlarının anlatıları ile bağlantılıdır. Her ikisi de İslam'ın yükselişi süresince popülerliğini korumuş ve daha sonraki tarih yazımının ve şiirinin temelini oluşturmuştur. Eyyâm ve kaside, ihtişamını yâd ve methettikleri kabileye ilişkindi. Daha sonraki müfessirler, genellikle Arap pazar şehirlerinde şiir okunan kabile meclislerini ve şairi en iyi performans gösteren kabileye prestij kazandıran yıllık şiir yarışmasını anlattılar.[14] En ünlü şairlerin birçoğunun da tabi kralların saraylarında şöhret aradığı ve bazılarının daimî olarak orada yaşadığı bilinmektedir. İslam öncesi şairler hakkında kaydedilen biyografik kaynakların çoğunun daha sonra onların şiirlerine yapılan yorumlar olduğu anlaşıldığı için bu şairlerin Gassânîler ve Lahmîlerle olan ilişkilerinin ayrıntılarını bilmiyoruz fakat bu hükümdarlara hitaben yazılan şiirlerin sayısı, saray himayesinin önemini kanıtlar niteliktedir.[15]

İslam öncesi edebiyat, alışkanlıkları ve ideolojileri her yaşam tarzına sahip Araplar için bir ideali sembolize eden Bedevîlerle yakından bağlantılı bir kabile geleneğini yansıtmaktadır.[16] Onların ideali; askerî cesareti, cömertliği, intikam peşinde koşmayı,

14 Abdulla el-Tayib, "Pre-Islamic Poetry," *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period* içerisinde, haz. A. F. L. Beeston (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), s. 28–33.

15 "Pre-Islamic Poetry," s. 29–33, 45–49, 65–73.

16 Bu edebiyat sözlü olarak korunmuş ve sadece İslami dönemde tashih ve haşiye edilmiştir; dolayısıyla elimizdeki metinler İslam öncesi şiirin sadece yaklaşık bir örneği olarak kabul edilmelidir. Fred McGraw Donner, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, Studies in Late Antiquity and Early Islam; 14 (Princeton, NJ: Darwin Press, 1998), s. 5–20; James E. Montgomery, *The Vagaries of the Qasīdah: The Tradition and Practice of Early Arabic Poetry*, Gibb literary studies; no. 1 (Cambridge: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1997), s. 38–39.

misafirleri ve bakmakla yükümlü oldukları kişileri korumayı ön plana çıkaran eşitlikçi bir ahlak anlayışıydı. Kabilenin ve bireyin onuru, hiçbir yalvaranın geri çevrilmemesini ve her ne kadar sakıncalı olursa olsun her misafirin beslenmesi ile korunmasını gerektiriyordu. Biri öldürülürse yakın akrabalar kendilerine ne kadar tehlike getirmiş olursa olsun, tazminat ya da tercihen intikam almak zorundaydı. Onur iddiaları, çoğu zaman birey ile ailenin ve hatta devletin çıkarlarına ters düşüyordu ama bu sadece ideali güçlendiriyordu. Bunlar, Bedevîlerin gözünde –ya da en azından edebiyatta ifade edildiği şekliyle– Bedevîleri diğer halklardan ayıran ve onlara üstünlük sağlayan erdemlerdi. Erken dönem eserlerde yer alan ve daha sonraki metinlerde de devam eden imajla ilgili göze çarpan şey, Bedevî ve yerleşik halklar arasındaki fark ve mesafeye yapılan vurgudur ki edebi geleneklerde bu mesafe muhtemelen gerçek hayatta olduğundan çok daha fazladır.[17] Bu ayrılıkla ilişkili olarak, göçebe yaşamın ve kişisel özgürlüğün mekânı olarak çöle bir bağlılık söz konusudur. Klasik İslam öncesi kasidesi, terk edilmiş bir kamp alanına yakılan ağıtla başlar, bunu bir aşk macerası ile at ya da deve üzerinde yapılan bir seyahat izlerdi. Bunların hepsi tipik olarak çölde geçer; yer adları ve manzara, hava ile vahşi yaşam tanımlarıyla süslenirdi:

Ey Mayyah'ın yükseklik ve zirvedeki meskeni!
Terkedilmiş duruyor
Ve çok uzun bir zaman geçti

Akşam oraya uğradım
Onu sorgulamak için;
Cevap veremedi, çünkü bahar kampında
Hiç kimse yoktu.

17 Sara Binay, *Die Figur des Beduinen in der arabischen Literatur 9.-12. Jahrhundert* (Wiesbaden: Reichert, 2006), s. 30.

Bağlama kazıklarından başka bir şey yok
Ki usulca fark ettiğim
Ve çadır çukuru, su oluğu gibi,
Düz sert zeminden oyulmuş[18]

Gündelik nesneler ile günlük deneyimlerle ilişkilendirilen nostaljik bir melankoli tonu bulmak tuhaftır. Araştırmacılar, bazı durumlarda ne şairin ne de hâminin aslında göçebe olmadığına, dolayısıyla şiirin Bedevî değil, Bedevîleştirici olduğuna dikkat çekmişlerdir.[19] Kasidenin bu nostaljik tonunun daha temel bir nedeni de olabilir. Arap deve göçebeliği belirgin bir paradoks içeriyordu. Göçebelerin askeri maharetleri ve hatırı sayılır prestijleri, grupların dağınık ve kendi kendilerine yeterli olduklarında çölde yaptıkları geniş çaplı göçlerden kaynaklanıyordu. Bedevîlerin sert eşitlikçi yasalarını destekleyen de bu yaşamdı. Gerçek çöl, sadece Bedevîlerin haiz olduğu son derece gelişmiş özel beceriler gerektiren bir tehlike bölgesiydi. Değişken bir arazide uzak kuyuları bulabilmek ve bazen tek bir devenin izini tanıyarak geçenlerin kimliğini açığa çıkaran kumdaki izleri okuyabilmek gerekirdi.[20] Ancak Bedevîlerin pek çoğu, sadece soğuk ayları çölde, yazı ise çöl kuyularında ya da yerleşik halklar arasında daha sıkı bir otorite altında geçirirdi. Bu, vergilerin kabile liderleri ya da haricî iktidarlar tarafından toplandığı dönemdi. Yerleşik toplumla en yakın bağları sürdürenler bazen en itibar sahibi kabile soyları oldu.[21] Yılın bir bölümünde yaşanan çöl hayatı ideali ile yaz aylarında daha fazla denetimi kabul etme ihtiyacı arasındaki gerilim, yerleşik hayatın kısıtlamalarını küçümseyen saf Bedevî idealiyle birlikte çölün vurgulanmasının bir nedeni olabilir.

18 Al-Nābigha, "Oh abode of Mayyah," Stetkevych içerisinde, Poetics, s. 20.

19 Montgomery, *The Vagaries of the Qasīdah*, s. 7–9.

20 Bu kabiliyetler yirminci yüzyıl bağlamında canlı bir şekilde tasvir edilmiştir Wilfred Thesiger, *Arabian Sands* (New York: Dutton, 1959).

21 Donner, "The Bakr b. Wā'il," s. 22, 27, 29; Jabbur, Jabbur ve Conrad, *The Bedouins and the Desert*, s. 31–32.

Kabilenin kendi içinde de bir otorite sorunu vardı. İdealde, kabile *şeyh*leri eşitler arasında birinciydi fakat büyük ölçekli ticaret ya da savaşın organizasyonu kuşkusuz ek bir disiplinin uygulamaya konulmasını gerektirdi. Bildiğimiz İslam öncesi Arap şiiri, himaye devletler sisteminin zirvede olduğu altıncı yüzyılda ortaya çıkmıştı ve bu durum muhtemelen kabilenin her bir ferdinin özerkliğini tehdit ediyordu. Tabi krallar, kabile *şeyh*lerine zenginlik ve otorite sunmuş ve onlardan karşılığında mensuplarına hâkim olmalarını beklemiştir. Kabile mensuplarının kendi kabilelerine vergi tahsildarı olarak atanması, kabile fertlerinin hem kendi reislerine hem de dışarıdaki hâmilerine tabiyetinin göstergesiydi. Bu talebin hoş karşılanmadığı ve vergilerin bazen reddedildiği görülmektedir.[22]

Birçok şiirde kişisel özgürlüğe –bazen gerçekten de aşırılığa kaçarak– yapılan vurgu, kısmen bunların değerinin azalmasına bir yanıt olabilir. Tanınmak için divana müracaat eden şairler kimi zaman eşitlik taleplerini belirttiler ve dinleyicileri –o zaman ve daha sonra– duygularını takdir etmiş görünmektedir. Amr b. Külsûm'un Lahmî Kralı Amr b. Hind'e (554-569) hitaben yazdığı ve zulme karşı kabilenin ve bireyin onurunu savunan ünlü kasidesi, en ünlü kasideler arasında gösterilmektedir:

Hangi amaçla Amr bin Hind,
bize hakaret edenlere kulak veriyor ve bizi hakir
görüyorsunuz?
Hangi amaçla Amr bin Hind,
seçtiğin prensin emrinde olmalıyız?
O zaman tehdit et bizi, gözdağı ver bize; ama nazikçe!
Yalvarırım, ne zaman annenin hizmetkarları olduk?[23]

22 Kister, "Al-Hira," s. 159–163.

23 A. J. Arberry, *The Seven Odes; The First Chapter in Arabic Literature* (Londra, New York: G. Allen & Unwin; Macmillan, 1957), s. 206.

Bize ulaşan erken dönem şiirleri, güçlü iktidarların ve onların himayesindeki krallıklar döneminin ideallerini ve gerilimlerini yansıtmaktadır. Bu dönem, iktidar rekabetlerinin karşı konulması zor olan güç ve zenginlik için imkânlar sunduğu bir dönemdi. Göçebe ve dağlı yaşam tarzları, kabile mensuplarının üstün gelen iktidarlar nezdinde değerli olan askerî becerilerini geliştirdi ve ittifak, kabilelere yeni askerî hareket alanlarının önünü açtı. Öte yandan, haricî iktidarla ilişki içinde olmak kabile yaşamının eşitlikçi doğasını tehdit ediyordu. Arap kabile mensupları, sunulan imkânları değerlendirmekle birlikte, ideallerinin gücünü ve bağımsızlıklarının temelini yeniden ortaya koymaya da ihtiyaç duydular.

İslâm'ın İlk Yılları

İslâm'ın yükselişini ele almaya başlamadan önce, burada Arap kaynaklarına dayanan geleneksel anlatıyı kullandığımı belirtmeliyim. Maalesef haricî kaynaklara yaslanan hiçbir anlatı, göçebe faaliyetlerinin analizi için yeterli materyali sağlayamamaktadır. Dolayısıyla, vardığım sonuçlar kesin doğru olarak kabul edilmemelidir. Geleneğe göre, Muhammed Peygamber, yaklaşık 570 yılında Hicaz bölgesinde bulunan Mekke'de tüccar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Mekke, nüfusu büyük ölçüde ticarete dayanan ancak komşu tarım ve göçebe topluluklara da yakından bağlı olan bir şehirdi. Altıncı yüzyıl boyunca, şehre fazlasıyla ihtiyaç duyduğu gıdayı sağlayan Taif'in zengin vahası ile iş birliği içinde bölgesel bir ticaret merkezi olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Şehir ve hâkim kabilesi Kureyş, çeşitli hac mekânları üzerindeki hakimiyetten de kazançlı çıkmıştı. Kutsal mekânlara sahip olmak hem ilahî otorite hem de yerel ticaret için bir zemin sağladığı için bu durum, bölgenin akışkan siyaseti içinde kabile üstü liderlik için ortak bir dayanak oluşturuyordu. Araştırmacılar arasında Mekke ticaretinin niteliği ve kapsamı ile şehrin ana

güzergâhlar üzerinde sahip olduğu denetimin düzeyi konusunda bazı ihtilaflar vardır.[24] Başlıca ihraç ürünleri muhtemelen deri ve deri ürünleri, giysi, parfüm ile olasılıkla bölgede çıkarılan değerli metallerdi. İthalat genellikle Yemâme vahasından gelen tahılla birlikte imal edilmiş mallardı.[25] Başlıca ticaret ortaklarının Suriye ve Yemen olduğu anlaşılmaktadır.[26]

Mekke ticaretindeki artışın kısmen tabi devletlerin çöküşünden kaynaklanması muhtemeldir. 581-582'de Bizanslılar, son Gassânî kralını tahttan indirdi ve 602'de Sâsânî imparatoru Lahmî kralını idam ederek Hîre'ye bir Pers valisi atadı. Sâsânîler ve Romalılar artık Arap kabileleriyle doğrudan ilişki içindeydiler ama Arap Yarımadası'na tam anlamıyla müdahil olamadılar çünkü 603'ten 628'e kadar neredeyse otuz yıl boyunca birbirleriyle amansız bir savaşın içindeydiler. Roma-Sâsânî savaşının, Mekke ticaretini olumlu etkilediği muhtemeldir çünkü deri, askerî kullanım için çok önemli bir malzemeydi ve Roma ordusu, deriyi büyük miktarlarda kullanıyordu. Deri, en önemli pastoral ürünlerden biriydi. Bu sebeple artan talep, göçebe nüfusun refahını ve önemini de arttıracaktı.[27]

Kureyşliler yerleşikti, fakat bölgenin göçebeleri, ticaret ortaklarının çoğunu oluşturuyor ve kervanlarının güvenliğini sağlamaya yardımcı oluyordu. Göçebe kabilelerin bazı mensupları Mekke'de yaşıyordu ve şehirli kabilelerle evlilikler nadir değildi.[28] Diğer

24 Patricia Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987), s. 87–108; F. E. Peters, *The Arabs and Arabia on the Eve of Islam* (Brookfield, VT: Ashgate, 1998), Introduction, xxxvi, note.

25 Róbert Simon, Meccan Trade and Islam: Problems of Origin and Structure, Bibliotheca orientalis Hungarica, v. 32 (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1989), s. 63–70, 91–95; Crone, *Meccan Trade*, s. 87–108.

26 Crone, *Meccan Trade*, 117–131.

27 Patricia Crone, "Quraysh and the Roman Army: Making Sense of the Meccan Leather Trade," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 70, no. 1 (2007).

28 Lecker, *The Banū Sulaym*, s. 107–134; Kister, "Mecca and the Tribes of Arabia," s. 33–34, 38; W. Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca* (Oxford: Clarendon Press, 1953), s. 89.

birçok Mekkeli gibi Hz. Muhammed'in de göçebe bir kabileden bir kadın tarafından süt emzirildiği anlaşılmaktadır, ancak hem tüccar hem de peygamber olarak hayatının ilk dönemleri yerleşik nüfus arasında geçmiştir.[29] O ve ashabı, Mekke'den ayrıldığı zaman, ona yeni bir yuva sunan topluluk, 622'de ümmeti ile birlikte vardığı Medine'deki tarım vahasıydı.

Hz. Muhammed'in dinî tebliği, onun yerleşik geçmişini yansıtıyordu. Kabileden ziyade dinî cemaat olan *ümmete* sadakat ile bireysel zaferden ziyade toplumsal sorumluluğa yapılan vurgu Bedevîlere hitap edecek şekilde tasarlanmamıştı. Hz. Muhammed Medine'deki ilk yıllarında çevredeki kabilelerle ittifak kurmak amacıyla bazı girişimlerde bulundu fakat Hicaz'daki göçebelerin çoğu ona karşı Mekkelileri destekledi. Mekkelilerin geçmişten beri süregelen ittifakları düşünüldüğünde bu durum şaşırtıcı değildi.[30] Bedevîler ile ilk Müslümanlar arasındaki yakınlık eksikliği, Bedevîlere yapılan atıfların az ve büyük ölçüde olumsuz olduğu Kur'an'da gösterilmektedir. Deve göçebeleri için en sık kullanılan kelime *a'rāb* veya *a'rābī* 'dir ve genellikle aşağılayıcı bir anlamda kullanılır. Bedevîlere ilişkin az sayıdaki Kur'an ayeti onları dinde hâkir, bencil ve aldatıcı olarak tasvir eder. Onlar savaşa katılmak yerine bahaneler ileri sürenler ve iman sahibi olduğunu iddia edip ama aslında inançsız olarak betimlenirler. (Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi 90. ve 97. ayeti ile Hucurât Suresi 14. ayet). Bu hasletler, bir nebze de olsa yerleşik nüfusun göçebelere bakışını temsil etmektedir, ancak yerleştirildikleri bağlam, Müslümanların kendilerini çekme çabalarına

29 Watt, *Muhammad at Mecca*, s. 34–36.

30 W. Montgomery Watt, *Muhammad at Medina* (Oxford: Clarendon Press, 1956), s. 17–36; Fred M. Donner, "Muh˙ammad's Political Consolidation in Arabia up to the Conquest of Mecca: A Reassessment," *The Muslim World* 69, no. 3 (1979): s. 236–239. Hicaz genelinde çok sayıda küçük vahanın bulunması, yerel kabileler arasında karma bir ekonomiyi teşvik etti; büyük vahalardakiler haricinde, görünüşe göre çoğu esas olarak pastoralizme dayanmaktaydı.

direnen bir grup insana karşı duyulan hayal kırıklığını ifade etmektedir.[31]

Müslümanlar ile Mekkelilerin, 628 yılında on yıllık bir ateşkes üzerinde anlaştığı Hudeybiye'de yapılan antlaşmayla bu durum kısmen tersine döndü. Görünüşe göre Müslümanlar artık bölgedeki kabileler arasında müttefik aramakta özgürdü ve kesinlikle öyle de yaptılar.[32] Hz. Muhammed, Hicaz kabileleri arasında hatırı sayılır bir taraftar kitlesi toplamak için cazibe ve güç unsurlarının bir arada kullanıldığı bir yöntem kullanmıştır. 630 yılında Mekke'yi ele geçirdiğinde kendisine, başta birkaç göçebe kabile olmak üzere eski Mekkeli müttefiklerinden gelen birlikler de eşlik etmiştir. Hâkimiyetin anahtarı vahalarda yatmaktaydı ve Hz. Muhammed hemen büyük şehirleri ele geçirmeye başladı, böylece Mekkelileri önemli müttefiklerden mahrum bırakıp yerel pazarları ve su kaynaklarını kontrol ettiği için Hicaz'daki göçebelere karşı avantaj elde etti.[33]

İslamî geleneğe göre, Peygamber'in hayatının son iki yılında Müslüman konfederasyonunun hızla yayılmasına ve birçok ihtidanın gerçekleşmesine tanık olundu. Bununla birlikte yarımadanın dört bir yanından kabileler bağlılıklarını bildirmek üzere Medine'ye elçiler gönderdi. Muhtemelen elçiler kabilelerin sadece bir kısmını temsil ediyordu ve çoğu antlaşma kesin bir taahhüt gerektirmiyordu. Peygamber hayatının sonlarına doğru konfederasyonundaki kabilelerden daha fazlasını talep etmeye karar verdi ve anlaşmaların uygulanması ile vergilerin toplanmasını denetlemek amacıyla Müslümanlar gönderdi. Ancak Hz. Muhammed'in 8 Haziran 632'deki vefatından önce temsilcilerinin herhangi bir vergi tahsil ettiği konusu açıklığa kavuşmamıştır.[34]

---

31 Binay, *Die Figur des Beduinen*, s. 78–89.

32 Donner, "Muh·ammad's Political Consolidation," s. 240–245; Watt, *Muhammad at Medina*, s. 48–55.

33 Watt, *Muhammad at Medina*, s. 66–73; Donner, "Muh·ammad's Political Consolidation," s. 245–246.

34 Elias Shoufani, *Al-Riddah and the Muslim Conquest of Arabia* (Toronto: University of Toronto Press, 1973), s. 10–46; Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 102–111.

Hz. Muhammed'in ölümü, ani ve beklenmedikti. Ashabı, İslam toplumuna yeni bir lider seçme konusunda kabile müzakerecisi becerisiyle tanınan peygamberin yaşlı kayınpederi Ebu Bekir üzerinde uzlaştı. Ebu Bekir'in iki yıllık hilafeti, Hz. Muhammed'in hem iç hem de dış ilişkilerdeki politikalarının bir devamı niteliğindeydi. O, askerî seferlerinde liderliğin büyük bir kısmını üstlenen Kureyş aristokrasisini tercih etmiş gibi görünmektedir. Muhammed'in ölümüyle birlikte pek çok kabile kendilerinden yakın zamanda talep edilen vergileri göndermek için pek bir neden görmezken, hiçbir zaman müttefikliği kabul etmemiş olan güçler artık düşman ilan edildi ve boyun eğdirilmeleri gerekti. Arabistan'daki boyun eğmeyen kabilelere karşı yapılan bu seferler İslâm geleneğinde Ridde başlığı altında anlatılmaktadır.[35]

Hz. Muhammed, yaşamı boyunca kuzeye birkaç ordu göndermişti ve güney Suriye topraklarının hakimiyet altına alınması ise Ridde savaşları sırasında başlamıştı. Ebubekir'in dönemindeki seferler ise büyük çatışmalardan ziyade çöl kenarlarındaki vahaların ve kabile bölgelerinin güvenliğini sağlamaya yönelikti.[36] Müslümanların Suriye'deki ilk savaşlarında rakiplerinin çoğu, Bizanslıların Arap tabileri ile müttefikleriydiler ve onlar Romalılara sadık kaldılar.[37] Fırat boyunca uzanan ve çöl kabileleriyle uzun süredir bağlantıları olan şehirlere düzenlenen Irak seferlerinde, bölgenin kabile mensupları farklı taraflarda yer aldı.[38] Ebubekir 634 yılında vefat ettiğinde yeni İslâm toplumu konsolide olmuş ve neredeyse Arap yarımadasının tamamı ile güney Suriye çölünün tümüne yayılmıştı. Hicaz bölgesinde bulunan Mekke, Medine ve Taif'in yerleşik kabilelerinin üstünlüğü ile toplumun

35 Shoufani, *Al-Riddah*, s. 58–96.

36 Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 112–119.

37 Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 103–148; Walter Emil Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1991), s. 68, 79, 114.

38 Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 173–188.

yeni seçkinleri de oluştu. Hicazlı göçebeler, yakın kabilelerden birkaç imanlı müttefikle birlikte Ridde seferlerine de katıldılar ve ganimetlerini paylaştılar, ancak Mekke ile Taif'ten gelen mühtedilere tanınan itibara sahip olamadılar.[39]

Bir sonraki halife Ömer (634-644) başlangıçta öncelikle Hicaz ve Yemen'deki kabilelere bel bağlamaya devam etti. O, Müslüman orduların şehirleri fethetmeye ve Bizans ile Perslerin büyük imparatorluk ordularıyla çarpışmaya başladığı 636 yılından sonra Ridde sırasında Müslümanlara karşı çıkan kabilelerden bile askerleri ve komutanları orduya dahil ederek orduyu güçlendirdi.[40] Zenginliğe, iktidara ve prestije giden en etkin yol olan Müslüman orduları artık büyük ve çoğunlukla göçebe kabilelerden ibaretti.

Devletin Kuruluşunda Kabileler ve Göçebeler

Hz. Muhammed ve haleflerinin, Müslümanlar üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürmek için benimsedikleri politikaları incelerken, Arap nüfusunun karşılaşılabilecek olası zorluklarını ortaya koyan iki özelliğinin farkına varmalıyız. Bunlardan biri, çok sayıda iktidar merkezini teşvik eden kabile sisteminin merkeziyetçi yapısıydı. Diğeri ise hareketli bir yaşam tarzına sahip göçebe nüfusun olması ve erişilemeyen arazilerin kontrol altına alınmasıydı. Kabilecilik ve göçebelik çoğu zaman birbiriyle ilintili olsa da Arap kabilelerinin çoğunun –muhtemelen çok büyük bir kısmının– göçebe olmadığını hatırlamak yerinde olacaktır. Bundan dolayı kabilelere yönelik politikalar ile göçebelere yönelik politikalar ayırt edilmelidir. Elimizdeki kaynaklar, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllara kadar yazıya geçirilmediğinden dolayı her ikisinin de farkını gözetmek kolay değildir. Kabilelere ve göçebelere yönelik kültürel tutumlar hakkında gerçekte olduğundan daha fazla şey öğrenebiliriz. Kabileleri ele alırken, merkezî hükümetin

39 Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 88.

40 Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 204–211.

politikaları hakkında bir şeyler keşfedebiliriz ve kaynaklar, kabileler arası politika ile rekabetlere çok fazla ilgi gösterir. Daha az belirgin olan şey ise kabilelerin nasıl örgütlendiğidir. Göçebelik meselesinde elimizde çok az materyal bulunmaktadır. Tarihçiler, Bedevîlerin faaliyetlerini belirlemek istediğinde bile çeşitli kabileler arasında ayrım yapan ancak göçebe ve yerleşik kesimleri arasında ayrım yapmayan geleneklere bağlı kaldılar.

Kabilelerin kontrolü, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin başından itibaren oldukça önemli bir meseleydi. Müslüman ordusu kabile yapısının oluşturduğu disiplinden daha sıkı bir disiplin gerektiriyordu ve ordunun büyük bir kısmı halifeye yakın komutanların emrinde sefere çıkan fertler ya da kabile gruplarından oluşuyordu. Aynı kabilenin mensupları, genellikle farklı birliklere mensuptu.[41] Olası askerleri kabilelerinden koparmak için de sistematik bir çaba vardı. Hz. Muhammed ve halefleri, yeni din değiştirenleri İslam ümmetinin genişlemesine adamak için anavatanını terk etme olan hicret etmeye davet etti. Muhammed'in yaşamı boyunca tebliği, Medine'ye yerleşmek üzerineydi. Böyle bir adımın topraklarından vazgeçmek zorunda kalacak olan çiftçiler için zor olacağı açıktı, ancak geçimleri hayvancılık, toprak ve sosyal iş birliğine bağlı olan göçebeler için daha da güç bir durumdu. İslam gelenekleri Hz. Muhammed tarafından verilen ve samimi din değiştirenlerin kabile bölgelerinde kalmalarına izin veren istisnaları kaydetmektedir ancak bu daha düşük bir statü dahilinde görünmektedir.[42]

Fetihler başladıktan sonra halife Ömer ve halefleri, fethedilen topraklara göçü teşvik etmek ve yeni gelenleri kontrol altına almak amacıyla hicret kavramını dile getirdiler. Müslümanlar bilinçli bir şekilde yerel halklardan ayrı tutuldu ve garnizon şehirlerine yerleştirildi. Yönetimde veya orduda görev alan

41 Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 119, 221–226; Kaegi, *Byzantium*, s. 72, 123.

42 Patricia Crone, "The First-century Concept of Hiğra," *Arabica* 41 (1994), s. 356.

Müslümanlara, ihtidâ tarihleri ile İslam davasına hizmet esasına göre hesaplanan ve resmi kayıtlara (*divan*) işlenen düzenli maaşlar tahsis edildi. Bu durum, büyük ölçüde yerleşik hayata geçip ilk din değiştirenleri kayıran dinî önceliğe dayalı yeni bir hiyerarşi meydana getirdi. Garnizon şehirlerine yerleşmek için hicret edenler *muhâcirûn* veya *mukâtile* olarak da bilinirdiler ve düzenli maaş alırlardı. Kendi topraklarında yaşayan insanlar orduya katılıp savaşabilirdi fakat sadece katıldıkları seferlerin ganimetlerini alabilirlerdi.[43] Vergilendirme en ağır şekilde gayrimüslimlere yüklenirken, yerleşik Müslümanlar başlangıçta mal varlıkları üzerinden sadece zekât verirlerdi. Müslüman göçebeler ise sadaka olarak bilinen hayvan vergisi ödüyorlardı.[44] Hicretin sistemli bir devleti tehdit edebilecek göçebeleri zayıflatmaya yönelik kasıtlı bir siyasetin ürünü olup olmadığı konusunda tartışmalar vardır. Bu politika göçebelere yönelik olsun ya da olmasın, iktidarın kontrolünü arttırmak için planlanmış olmasında şüphe yoktur.

Hicretin teşvik edilmesi, kabileciliğe karşı bir politika uygulandığını göstermektedir ancak bununla birlikte garnizon şehirlerine göç edenler kabile temelinde örgütlenmişlerdir. Bir kabilenin mensupları, aynı mahalleye yerleştirilir ve genellikle bir camiyi ve bir misafirhaneyi paylaşırlardı. Maaşları ödemekten ve seferler için asker toplamaktan sorumlu olanlar kabile şeyhleriydi.[45] Orduda ve şehirlerde kabile yapılanmasının devam etmesi Arap geleneklerine verilen bir iltimas olabilirdi ama aynı zamanda devlete önemli avantajlar da sunuyordu. Bu sistem, kabileleri yönetime dahil etti ve belki de aynı derecede önemli olan liderliklerine istikrar getirdi. Kabile yapılarının maaş ve askere alma

43 F. Løkkegaard, "Fay," *EI* 2. edisyon; Wilferd Madelung, "Has the Hijra Come to an End?" Mélanges offerts au professeur Dominique Sourdel, Revue des Études Islamiques içerisinde, cilt. LIV (Paris: Paul Geunther, 1986), s. 232–234.

44 İdari terminolojide olduğu gibi, bu terimlerin kullanımı da tamamen tutarlı değildir Orthmann, *Stamm und Macht*, s. 173–174.

45 *Stamm und Macht*, s. 81–97; Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 228–240.

ile olan bağı, devletin geleneksel olarak kabile içinden seçilen kabile şeyhlerinin belirlenmesinde müdahil olmasına kapı araladı. Mutemet ve komutan olarak atanan reisler, artık otoriteleri için kısmen devlete bağlıydılar ve maiyetlerindeki insanların faaliyetlerinden merkezî hükümete karşı sorumluydular.[46]

Kabile yapısının sürdürülmesinin fethedilen topraklardaki ahalinin yönetici elitlerden tecrit edilmesini sağlayan bir araç işlevi görmesi gibi önemli bir avantajı daha vardı. Halifeler doğal olarak yeni topraklarını yönetmek için Romalılara ve Perslere hizmet etmiş olan adamlara büyük ölçüde bağımlı kaldılar. Bu insanların Arap Müslümanlardan değersiz ve yabancı olarak addedilmesi arzu ediliyordu ve kabile sistemi, yararlı bir kimlik tanıma işlevi görüyordu. Müslüman orduları artan sayıda Arap olmayan ve özellikle de askerî sanatlardaki ustalıklarıyla saygı gören Pers birliklerini bünyelerine kabul etse bile Askeri gücün kabile hatlarına göre örgütlenmesi, Arapların ayrıcalığının vurgulanmasını kolaylaştırdı.[47] Din, söz konusu olduğunda kabile yapıları daha da etkin bir şekilde kullanılmıştır. Arap Müslümanlar, kendilerini hem din hem de köken bağlamında tanımlıyorlardı ve yönetici tabaka olarak kendilerini farklı kılmak için her türlü nedene sahiptiler. Toprakların çoğu, eski sahiplerinin elinde bırakılıyordu ve sadece gayrimüslimlerin sahip olduğu topraklar vergiye tabiydi. Dolayısıyla fethedilen halklar için İslam'a geçmek mali avantaj, hükümet içinse gelir kaybı getirebilirdi. Büyük ölçekli din değiştirmeleri engellemek için kullanılan bir engel, kabileciliğin Arap kimliğindeki merkezî önemine dayanıyordu. Müslüman olmak için, din değiştiren kişinin *mevla* ya da köle olarak düşük bir statüyü kabul

46 Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 259; Martin Hinds, "Kûfan Political Alignments and Their Background in the Mid-Seventh Century A.D.," *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971), s. 347; Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State, Warfare and History* (Londra; New York: Routledge, 2001), s. 22.

47 Kennedy, *Armies of the Caliphs*, s. 4–5.

edip mevcut bir Arap kabilesine bağlanması gerekiyordu. Bu konum, serbest bırakılan savaş esirlerine verilen statüydü.[48]

Emevî Hilafeti

Ömer'in, daha itibarlı soylara sahip olanlar da dahil olmak üzere diğer kabile mensupları yerine ilk din değiştirenleri terfi ettirmeye devam etmesi, garnizon şehirlerinde katkılarından dolayı yeterince ödüllendirilmediklerini düşünen birçok Arap'ı kendisinden uzaklaştırdı. Bunun sonucunda ortaya çıkan gerginlikler, 656 yılında üçüncü halife Osman'ın öldürülmesine ve Muhammed'in kuzeni Ali b. Ebu Talib'in öldürüldüğü iç savaşa sebep oldu. Mücadelenin galibi, Kureyş'in Emevî koluna mensup olan Suriye valisi Muaviye oldu. Başkenti Gassânî krallarının eski başkentinden çok da uzak olmayan Şam'a taşıdı ve Suriye ordusunu iktidar yapısının merkezine koydu. Muaviye *eşraf* olarak da bilinen eski kabile aristokrasisini kayıran bir politika ile anılmaktadır. O, bir kraliyet sarayı kursa da esas olarak denge ve ikna yoluyla yönetti ve kabile liderliğiyle ilişkilendirilen *hilm* –sabır ve incelik– niteliğiyle ünlendi. Ailesi, güçlü Kudâa konfederasyonuyla, özellikle de kuzey Suriye çölüne hâkim ve büyük ölçüde göçebe olan Kelb kabilesiyle yakın siyasî ve evlilik bağları kurdu. Böylece onun idaresinde bir dizi Bedevî ön plana çıkmıştır. Öte yandan, atadığı valilerin çoğu yerleşik Kureyş ve Sakîf kökenliydi. Suriye'yi fetheden ve böylelikle onun ilk ordusunun nüvesini oluşturan birlikler neredeyse sadece yerleşik kabilelerden oluşmuştu. Bazı araştırmacılar, Muaviye'nin Bedevîlerin etkisini azalttığına kanaat getirmiştir.[49] Onun ve Süfyânîler olarak bilinen neslinden

48 Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, çev. C. R. Barber ve S. M. Stern, 2 cilt. (Londra: Allen and Unwin, 1967–1971), cilt. 1, s. 101–104; A. J. Wensinck ve P. Crone, "Mawla," EI 2.

49 Nancy A. Khalik, "From Byzantium to Early Islam: Studies on Damascus in the Umayyad Era," Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University (2006), s. 51; Gerald Hawting, *The First Dynasty of Islam: the Umayyad Caliphate AD 661–750*

gelenlerin saltanatı sırasında, garnizon şehirlerinin askerleri düzenli orduydu ve kökenleri ne olursa olsun, kendilerini göçebe bir yaşam tarzından ayrı tutmuşlardı. *Hicret* politikası devam etti ve garnizonlar çölü çevreledi. Böylece göçebe nüfus üzerinde olası bir kontrol uygulandı.

Muaviye'nin 680 yılındaki ölümü, Kureyş'in diğer kollarından gelen adayların hilafeti ele geçirmeye teşebbüs etmesiyle yeni bir iç savaşa yol açtı. En önemli iki muhalif, Hz. Muhammed'in ashabından birinin oğlu olan Abdullah b. Zübeyr ile Ali b. Ebu Talib'in oğlu Hüseyin'di. Hanedan, farklı bir Emevî kolundan gelen Mervân tarafından ayakta tutuldu ve onun soyundan gelenler hanedanlığın sonuna kadar hilafeti ellerinde tuttular. Mervân'ın önce Emevî ordugâhında güç kazanması, ardından da başta el-Cezîre ve Kuzey Suriye merkezli kabileler olmak üzere önemli bir kısmı İbn Zübeyr'i destekleyen Suriye ordusunu kendi tarafına çekmesi gerekiyordu. Mervân, Kelb ile Suriye'de yerel güce sahip birkaç kabilenin yardımıyla başarıya ulaştı.

Emevî hanedanıyla evlenmiş olan Kelb kabilesinin bile ikna edilmesi gerekiyordu ve destek vermek için şartlarını dayatacak kadar güçlüydüler. Kabilenin lideri İbn Behdel tarafından öne sürülen şartlar, Emevîlerin ilk dönemlerinde Bedevîlerin ve onların şeyhlerinin konumunu gözler önüne sermektedir. İbn Behdel, Muaviye ve oğlu Yezid döneminde sahip olduğu yüksek mevkide kalmaya devam etmesini talep etti. Ayrıca Kelb kabilesine mensup 2000 kişi, Kureyş dışı aristokrasi için en yüksek maaş olan yıllık 2.000 dirhem alacak ve İbn Behdel, muhtemelen kabilesinin halkı ile toprakları üzerinde sınırsız kontrole sahip olacaktı. Bununla birlikte kabile meclisi liderliğinin kendisinde olacağına ve ölümünden sonra oğlunun veya kuzeninin Kelb kabilesine

(Carbondale; Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1987), s. 32–35, 42–43; H. A. R. Gibb, "An Interpretation of Islamic History," *Studies on the Civilization of Islam* içerisinde, haz. Stanford Shaw ve William R. Polk (Boston: Beacon Press, 1962), s. 7.

liderlik edeceğine dair teminat istedi.[50] Bunlar ciddi taleplerdir ve Kelb'in konumunun sahip olduğu önemi göstermektedir fakat aynı zamanda kabilenin devlete olan bağımlılığını da ortaya çıkarmaktadır. Burada halifenin kabile liderini atama yetkisine sahip olduğu ve kabile meclisinin mensuplarını kabilelerin değil halifenin belirlediği yönünde bir çıkarım yapılabilir. Kelb, devlet içinde önemli bir güce sahipti ancak kabile tamamen kendi kendini yöneten bir oluşum değildi.

Mervân ve Emevî hanedanlığı için kesin zafer, 684 yazında Şam'ın kuzeyindeki Mercirahit'te Mervân'a karşı kurulan koalisyonun yenilgiye uğratıldığı ve çok sayıda kişinin öldürüldüğü uzun ve yıkıcı bir savaşta kazanıldı. Mervâni soyu Muaviye'nin soyunun yerini aldığında, ordunun organizasyonu ve Arap kabilelerinin hanedan siyasetindeki rolü değişime uğradı. Mervân'ın halefi Abdülmelik (685-705) ülkeyi merkezîleştirdi ve daha profesyonel bir ordu kurdu. Muaviye üst düzey komutanlarını kabile aristokrasisinden seçerken, Abdülmelik döneminden itibaren daha mütevazı soydan gelen komutanlar tercih edildi ve orduda hatırı sayılır miktarda Arap olmayan birliklere yer verildi. Üstelik zamanla Basra ve Kûfe'deki garnizon orduları ikinci plana itildi ve Suriye ordusu kendi vilayetinin dışında bile kontrolü sağlamak için kullanıldı.[51]

Ordu birlikleri artık fetih döneminin kabile yapısını yansıtmasa da kabileler, siyasette ve orduda önemini korumaya devam etti. Yenilen kabileler için oldukça sarsıcı olan Mercirahit Savaşı, kabile terimleriyle ifade edilen iki taraf arasındaki hizipçi rekabetin başlangıcı oldu. Bu iki hizip ise kuzey kökenli olarak tanımlanan ve çoğu İbn Zübeyr'i destekleyen kabilelerden oluşan

50 Gernot Rotter, Die Umayyaden und der zweite Bürgerkrieg (680–692), Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes; Bd. 45, Nr. 3 (Wiesbaden: Steiner, 1982), s. 147.

51 Kennedy, *Armies of the Caliphs*, s. 18–19, 22–23, 34–42; Patricia Crone, *Slaves on Horses* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), s. 37–39.

Kays ile Kelb'in mensup olduğu ve güney kökenli olarak tanımlanan Kahtânîlerdi.[52] Kays ve Kahtânîler arasında devam eden hizip mücadelesi, toprak kullanımı ve bölgesel üstünlük gibi yerel mücadeleleri de kapsıyordu. Mercirahit'le birlikte kabilesel bir yükümlülük olarak meşru kılınan intikam arzusu hem küçük hem de büyük çaplı bir dizi baskınları ve savaşları aralıksız bir şekilde beraberinde getirdi. Ortaya çıkan düzensizlik ve hizipçilik, Emevî Hanedanlığının sonuna kadar sürdü ve hanedanlığın zayıflamasının başlıca nedenlerinden biri oldu.[53] Bu hizip, çeşitli isimler alarak diğer bölgelere de yayıldı. Bu hiziplerin ne ifade ettiği ve nasıl bir işleve sahip olduğu konusunda büyük tartışmalar yaşanmıştır.[54] Gerçek mahiyetleri ne olursa olsun, kabilecilik kavramını ve bunun siyasetle ilgisini canlı tuttular. Ancak Abbâsî devriminden ve halifeliğin daha Pers modeline göre yeniden yapılandırılmasından sonra hizipler yavaş yavaş ortadan kalktı.

Erken Dönem İslam Devletinde Göçebeliğin Rolü

Şimdiye kadar daha çok kabilecilik konusuna değindim. Bu bölümde ise üç başlıca soru yönelterek Müslüman politikalarının göçebelik pratiği üzerindeki sonuçlarını inceleyeceğim. Bu üç başlıca soru ise Müslüman yönetimi altındaki fethedilen bölgelerde göçebeliğin artıp artmadığı; göçebelerin ne düzeyde güç ve prestije sahip olduğu ve son olarak da göçebe ve yerleşik nüfus arasındaki bölünmelerin siyasette önemli bir faktör olup olmadığı meselesidir. Yeni İslâm imparatorluğunun merkez toprakları

52 Rotter, *Die Umayyaden*, s. 133–151; Julius Wellhausen, *The Arab Kingdom and Its Fall*, çev. Margaret Graham Weir (Calcutta: University of Calcutta, 1927), s. 201 ff.

53 Örneğin bak. Abd al-Ameer Abd Dixon, *The Umayyad Caliphate, 65–86/684–705: (A Political Study)* (Londra: Luzac, 1971), s. 89–119.

54 Bazı tartışmalar için bak. Patricia Crone, "Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?" *Der Islam* 71 (1994); Orthmann, Stamm und Macht, s. 9–20.

Suriye çölünün iki yanına uzanıyordu. Dolayısıyla imparatorluk içindeki iletişim, devletin çölde yaşayan Bedevîlerle olan ilişkilerine bağlıydı. Yönetimin benimsediği politika ne olursa olsun, göçebeler ne ortadan kaldırılabilir ne de tamamen gözden çıkarılabilirlerdi. Müslümanlar, el-Cezîre gibi dağlık bölgeler, Fırat boyunca uzanan çöl sınırı ve Ürdün ötesinin tepelik bozkırları gibi pastoralizm ve tarımın bir arada yapılabildiği bölgeleri de fethetmişlerdi. İncelenmesi gereken ilk soru, yarımadadan gelen Arap kabileler akınının bu karma bölgelerde pastoral yaşam tarzında bir artışa yol açıp açmadığıdır.

Döneme ilişkin araştırmalar, kısmen göçebe olan yeni kabilelerin akınına rağmen, göçebe ve yerleşik nüfus arasındaki oranın belirgin bir şekilde değişmediğini göstermektedir. Batı ve güney Irak'ta yerel göçebeler, garnizon şehirlerine yerleşmeye teşvik edildi. Tarım ve kentsel yerleşim önemli ölçüde yaygınlaştı ancak pastoral ekonomi görünüşe göre önemini korumaya devam etti. Güney Irak'ın sınır bölgelerinde, çöl ve bozkır büyük ölçüde bölgeyi kontrol eden kabilelerin elinde kalmış gibi görünmektedir ancak Orta Mezopotamya'da büyük ölçüde göçebe olan bazı kabileler yeni gelenler tarafından kuzeye sürüklenmiştir.[55] Kuzey Suriye ve el-Cezîre'ye güneyden daha büyük bir yeni kabile akını oldu. Kelbler topraklarını kuzeye, Tedmür vahasına kadar genişletti ve Benî Süleym gibi bazı kabileler el-Cezîre'nin bazı mahallelerine taşındı. Burada daha önce orada bulunan kabileler ile Orta Irak'tan yeni gelenler toprak için rekabet ettiler.[56] Ancak otlaklar üzerindeki rekabete dair kanıtlara rağmen, göçebe sayısında uzun vadeli bir artış ya da yerleşik nüfusa oranla pastoral

55 Michael G. Morony, *Iraq after the Muslim Conquest* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984), s. 229–232.

56 Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, s. 231; Rotter, *Die Umayyaden*, s. 126–133; Claus-Peter Haase, "Untersuchungen zur Landschaftsgeschichte Nordsyriens in der Umayyadenzeit," Yayımlanmamış Doktora Tezi, Universität Hamburg (1975), s. 140–144.

nüfus oranında bir büyüme olduğuna dair net bir gösterge mevcut değildir.[57]

Benzer şekilde, Dımaşk ve Filistin arasındaki bölge için yapılan çalışmalar, yerleşik ve göçebe nüfusun oranlarında kayda değer bir değişiklik olmaksızın süregeldiğini göstermektedir. Suriye'nin kuzey şehirleri olan Halep, Hıms ve Dımaşk şehirleri ve kırsalları çok sayıda göçmene ev sahipliği yapıyordu, ancak bunlar hem göçebe hem de tarım yapan kimselerdi. Eskiden göçebe olan kabilelerin bir kısmı da kendilerini tarıma elverişli bölgelerde bulduklarında en azından kısmen yerleşik hayata geçtiler.[58] Aynı şekilde Filistin'de de göç, göçebe ve yerleşik arasındaki ilişkide büyük bir değişikliğe sebebiyet vermemiştir. Akabe Körfezi'nin kuzeyindeki Necef bölgesinde ise yerleşik hayata doğru kademeli bir geçiş olduğu görülmektedir.[59] Belka'dan Havran'a kadar çölün batı kenarı boyunca uzanan bölgeler, göçebe nüfusta önemli bir artış olmaksızın Arap fethi boyunca süreklilik göstermektedir.[60] Göçebelerin bazen ekili alanları yazlak olarak kullandıklarını akılda tutmak yararlı olacaktır. Bundan dolayı, tarımın yaygınlaşması mutlak surette pastoralizmin gerilemesini

57 Haase, "Untersuchungen zur Landschaftsgeschichte," s. 121–126, 147–169; Chase F. Robinson, "Tribes and Nomads in Early Islamic Northern Mesopotamia," *Continuity and Change in Northern Mesopotamia from the Hellenistic to the Early Islamic Period* içerisinde, haz. Karin Bartl ve Stefan R. Hauser, Berliner Beiträge zum Vorderen Orient, Band 17 (Berlin: Dietrich Reimer, 1996).

58 Haase, "Untersuchungen zur Landschaftsgeschichte," s. 149, 153–155; Orthmann, *Stamm und Macht*, s. 81–98.

59 Gideon Avni, *Nomads, Farmers, and Town-Dwellers: Pastoralist-Sedentist Interaction in the Negev Highlands, Sixth-Eighth Centuries C.E* (Jerusalem: Israel Antiquities Authority, 1996), s. 55–57, 90–91.

60 G. R. D. King, "The Umayyad Qusur and Related Settlements in Jordan," *The IVth International Congress of the History of Bilad al-Sham* içerisinde, haz. Muhammad 'Adnan al-Bakhit ve Ihsan 'Abbas (Amman: al-Jami'a al-Urduniya, 1987), s. 74–79. 1995'e kadarki literatürün iyi bir değerlendirmesi için bak. Michael Wood, "A History of the Balqā' Region of Central Transjordan during the Umayyad Period," Yayımlanmamış Doktora Tezi, McGill University (1995), s. 71–96: göçebeler için özellikle 94–96.

gerektirmemiştir.[61] Mezopotamya nehirleri ile kuzey vahaları kapsayan Havran ve Belka'nın çöl kıyılarındaki artan sulama, göçebeler tarafından bu döneme kadar yazlak olarak kullanıldı.[62]

Bedevî nüfusun Emevîler için önemi, bilhassa Sirhan Vadisi'nin girişi olan Ürdün ötesindeki çöl kenarlarında Emevî hanedanlığının inşa ettirdiği yerleşim yerlerinden anlaşılmaktadır. Yerleşimler Şam'ın güney batısına da dağılmıştı ve birkaçı çölün kuzey kenarı boyunca uzanıyordu. Bunların birçoğu oldukça gelişmiş tarımsal sulama sistemlerine sahipti. Erken dönem araştırmacıları, Emevî saraylarının konumunu temelde çöl nostaljisine bağlarken, son yıllarda araştırmacılar, sarayların konumu için hem ekonomik hem de siyasi başka nedenler ileri sürmüşlerdir. Birçoğu önemli güzergâhlar üzerinde inşa edilmiştir. Çoğu, tarımsal alanların sınırında yer almaktadır ve tarımsal altyapının yaygınlaştırılması anlamına gelebilir. Neticede bu konumlar, hanedanın göçebe kabilelerle, özellikle de Ürdün ötesindeki Cüzâm ve kuzeydeki Kelb ile ilişkilerini sürdürmesine imkân veren yerlerdi. Tedmür'deki Kasrü'l Hayrü'l Şarkî özellikle Kelb göz önünde bulundurularak inşa edilmiş olabilir, çünkü Kelb kabilesi o bölgeyi merkez edinmişti.[63] Çöl güzergâhlarının kullanımı, ordunun iaşesi ve yerleşik bölgenin güvenliği, Bedevî kabilelerle ilişkilere bağlı bulunduğundan, bu çeşitli gayelerin birbiriyle çelişen hiçbir yanı yoktur. El-Cezîre'de de Emevîler kısmen de olsa göçebe kabilelerin kontrolüne yönelik hassasiyet gösterdiler.[64]

---

61 Sonderforschungsbereich 19 "Tübinger Atlas des Vorderen Orients," *Tübinger Atlas des Vorderen Orients* (Wiesbaden: Reichert, 1977), compare AX 1 (Kopp, 1989) ve AX 11 (Scholtz, 1989).

62 Tübinger Atlas, map AX 11.

63 King, "The Umayyad Qusur," s. 76–77, 79; "The Distribution of Sites and Routes in the Jordanian and Syrian Deserts in the early Islamic Period," Proceedings of the Twentieth Seminar for Arabian Studies (1-4 Temmuz 1986, Londra) içerisinde (Londra: Seminar for Arabian Studies, Institute of Archaeology, 1987); Wood, "A History of the Balqa-Region," s. 61–70.

64 Robinson, "Tribes and Nomads," s. 443.

Göçebelerin Emevî ordusundaki konumunu tespit etmek güçtür. Emevî ordusu büyük ölçüde Suriyelilerden meydana geliyordu ve bundan dolayı muhtemelen çöldeki kabilelerden gelen askerleri de içeriyordu. Ayrıca *divan*'a kayıtlı düzenli ordunun Emevîler tarafından istihdam edilen tüm askerî kuvvetleri kapsamadığını da unutmamalıyız. Genellikle hanedan üyesi olan önemli komutanlar, giderek artan bir şekilde, maaşları hâlâ merkezî hükümetten karşılanması muhtemel kendi birliklerini kurdular.[65] Belirli seferler için yetiştirilen yardımcı birlikler de vardı ve esasen göçebe kabileler, bu birliklerin bazılarına kesinlikle katkıda bulunmuştu.[66] Ancak kaynaklar, birliklerin kabilenin hangi kesiminden geldiğini ya da düzenli askerlerin, garnizon şehirlerinden ve onlara tabi toprakların ötesindeki bölgelerden alınıp alınmadığını nadiren ifade etmektedir.[67] Emevî ordularının göçebe gruplardan askerler ihtiva ettiği ve bazı yardımcı birliklerin en azından alt kademelerde kabile yapısında olduğu sonucuna varabiliriz. Daha detaylı bir araştırma yapmadan, ordunun ne kadar bir kısmının göçebe olduğuna ve seçkin birlikler arasında göz ardı edilemeyecek sayıda Bedevî olup olmadığına karar veremeyiz.[68]

Son olarak, göçebeliğin siyasî hayattaki önemini belirlemeye çalışmalıyız. Göçebeler, devlet içindeki mücadelelerde farklı bir grubu mu temsil ediyordu? Kendi açılarından istikrar ya da

65 Kennedy, Armies of the Caliphs, s. 47–49.

66 Kennedy, *Armies of the Caliphs*, s. 49; Dixon, *Umayyad Caliphate*, s. 56; Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, pp. 249–250.

67 Orthmann, *Stamm und Macht*, s. 40–41.

68 Araştırmacılar bu dönemde faaliyet gösteren Bedevî birliklerinin oranı hakkında farklı sonuçlara varmışlardır. Örneğin bak. Patricia Crone, "The Early Islamic World," *War and Society in the Ancient and Medieval Worlds. Asia, the Mediterranean, Europe and Mesoamerica* içerisinde, haz. Kurt Raaflaub ve Nathan Rosenstein (Washington, DC: Center for Hellenic Studies, Harvard University, 1999), s. 316–317; Kurt Franz, *Vom Beutezug zur Territorialherrschaft. Beduinische Gruppen in mittelislamischer Zeit*, cilt. 5, *Nomaden und Sesshafte* (Wiesbaden: Reichert, 2007), s. 120, 199.

ekonomi için bir tehdit miydiler? Genel manada bu soruların cevabı kısıtlı bir "hayır" olmalıdır. Göçebe kaygıları, bazı rekabetleri körüklemesine ve göçebelerin bazı isyanlara insan gücü katkısında bulunmasına rağmen siyasi fay hatları, dinî ve bölgeseldi. Kays ve Kahtânî federasyonları arasındaki hizipsel rekabet hilafet meselesi yüzünden 684 yılında Mercirahit'te yapılan savaşla başladı. Sonraki yıllarda, toprak üzerinde devam eden çekişmelere Suriye'deki kabileleri kan davası halinde tutan intikam arzusu da eklenmesi iki grup arasındaki husumetin artmasına yol açtı.[69] İhtilaf konusu arazilerin bir kısmı mera iken bir kısmı da tarım arazisi olabilirdi. İbn Zübeyr taraftarları ile Emevîler arasındaki ihtilafta olduğu gibi, Kays-Kahtânî ayrışmasında da bölgesel meseleler yerleşik ve göçebe ayrımından daha temeldi. Dolayısıyla, genel olarak el-Cezîre olarak adlandırılan en kuzeydeki bölge, çoğunlukla daha güneydeki Suriye bölgeleriyle anlaşmazlık içinde olan Kaysî kabilelerini bünyesinde barındırıyordu. Iraklı ve Suriyeli çıkar sahipleri arasındaki fark da iyi bilinmektedir. Burada hoşnutsuzluklar, servet ve ayrıcalıkların dağılımı ile Kûfe'deki din meseleleri etrafında yoğunlaşmış görünmektedir. Bazı baskınlar ve güzergahlarla ilgili zaman zaman sorunlar yaşansa da Bedevîler ile şehir halkı arasındaki ilişkiler ciddi bir sorun kaynağı teşkil etmemiş gibi görünmektedir.

Göçebelerin –göçebe olarak– erken İslam devletindeki konumunu değerlendirdiğimizde, İslam öncesi Suriye ve Arabistan ile ortak unsurlara sahip bir durumla karşılaşırız. Göçebe ve yerleşik nüfus oranında ciddi bir değişiklik olmamış gibi görünmektedir ve Emevîler Suriyeli Bedevîlerin reislerini kendi yanlarına çekme girişimlerinde başarılı olmuş gibi durmaktadır. Çöllerin iç kısımları dışında, göçebelerin tamamen hâkim olduğu tek bir bölge yoktu ve neredeyse hiçbiri göçebelerden yoksun değildi. Dolayısıyla, Arap Yarımadası'nda daha önce görülen bu sistem, İslâm

69 Dixon, *Umayyad Caliphate*, s. 84–119; Rotter, *Die Umayyaden*, s. 133–146.

Devleti'nin yeni merkezine yayılmış görülmektedir ki Arap Yarımadası'ndaki neredeyse tüm bölgeler, kabileler ve devletler; çiftçileri, Bedevîleri ve karışık sürüleri olan göçebeleri barındırıyordu. Muhtemelen en farklı olan şey, göçebe nüfusun devlet bünyesine entegrasyon düzeyidir. Göçebeler artık daha az toplum dışı bırakılıyordu ama muhtemelen daha fazla kontrol altındaydılar.

Bedevî İmajı

Emevîler dönemi, fethedilen halklara yönelik asimilasyonun hız kazandığı bir dönem olmuştur. Sekizinci yüzyıla gelindiğinde, Arap seçkinleri yeni tebaalarıyla evleniyor ve büyük şehirlerin yaşamı ile imparatorluk geleneklerine ayak uyduruyorlardı. Son derece gelişmiş iki imparatorluğun sakinlerinin hükümdarları olarak hem daha sofistike bir meşrulaştırmaya hem de bir Arap yönetici sınıfı olarak siyasî ve kültürel bir kimliğe ihtiyaç duydular.[70] Bu meşruiyet ve bir kimlik yaratma çabası göçebeleri, özellikle de Bedevîleri, aktör olmaktan ziyade ikonik bir imge olarak sürece dahil etmiştir. Bedevî, Arapların İslam öncesi geçmişini ve daha geniş manada ayrı kimliklerini temsil eder hale gelmiştir. Birçok şehirli Arap için Bedevîler İslam'ın yükselişinden önceki *Cahiliye* Dönemi ile geride bıraktıkları aşağı toplumun tanımını ortaya koyuyordu.[71] Aynı zamanda çöl ile Bedevîler, o dönemin en sevilen ve popülerliğini koruyan edebiyatının temelini teşkil etmiştir. Çöl göçebesi ikircikli bir figür haline geldi. Görgüsüz, dinsiz ve kanunsuzdu ama aynı zamanda cesur ve cömertti.

Gördüğümüz üzere, Kur'an'da göçebelere yapılan atıflar çoğunlukla olumsuz nitelikteydi. Bedevîleri hakir Müslümanlar

70 Fred M. Donner, "Umayyad Efforts at Legitimation: The Umayyads' Silent Heritage," *Umayyad Legacies: Medieval Memories from Syria to Spain* içerisinde, haz. Antoine Burrut ve Paul M. Cobb (Leiden: Brill, 2010); Fred M. Donner, *Muhammad and the Believers at the Origins of Islam* (Cambridge, MA: Belknap Press, Harvard University Press, 2010), s. 217–220.

71 Binay, *Die Figur des Beduinen*, s. 3–7, 26.

olarak tanımlayan *hadis*lerin sayısı, İslam'ın ilk yüzyıllarında da nüfusun bir kısmı arasında onaylanmadığını akla getirmektedir. Hz. Muhammed'in onlar hakkında tahkir edici sözler söylediği ve Bedevîlerin *muhâcir*lere namaz kıldırmasının yasaklandığı rivayet edilir. Bedevîler namazlarında gevşek davranır, akşam namazını develerini sağana kadar ertelemeye meyledelerdi. *Muhâcirûn*dan kadınlar, Bedevî âdetlerine geri dönmemeleri için onlarla evlenmemeliydiler.[72] Ancak, daha olumlu bir bakış açısına işaret eden bazı geleneklere de rastlanmaktadır. Örneğin bir *hadis*, Muhammed'in yaşamı sırasında bir camiye giren ve içerisine rahatça idrarını yapan bir Bedevî ile alakalıdır. Öfkelenen Müslümanlar ona bağırdılar, ama Hz. Muhammed onun bırakılmasını emretti ve sadece idrarın üzerine su döktü.[73]

Bedevîlerin faydalı hale geldiği alan edebiyattı. Kabilesel Arap şiiri sanatı, İslam öncesi şiir geleneklerine dönüşü destekleyen Emevî halifeleri tarafından etkin bir şekilde teşvik edildi. Muaviye sarayını Gassânîlerin eski başkentinin yakınındaki Şam'da kurdu ve onlar gibi şairleri himâyesine aldı. Böylece, İslam öncesi methiye ve hiciv şiiri kaside gelişmeye devam etti. Muaviye ve halefleri, kabile sistemi ile idare etmeyi tercih ettiklerinden kasidenin, kabile rekabetinin yürütülmesinde de kullanılmaya devam etmesi şaşırtıcı değildir. Kasidenin biçimi ve imgeleri, oldukça stilize edilmekle birlikte, göçebe referansları güçlü bir şekilde oluşturuldu. Tarzın dâhilinde kalan şairler için mekân çöl, âdetler de göçebe âdetleri olarak kaldı.[74] Şair el-Ahtal'ın 684'teki Mercirahit zaferinden sonra halife Mervân için yazdığı ünlü şiir

72 Robinson, "Tribes and Nomads," s. 441; Crone, "The First-Century Concept of Hiğra," s. 360–371; Sulayman Bashīr, *Arabs and Others in Early Islam*, Studies in Late Antiquity and Early Islam; 8 (Princeton, NJ: Darwin Press, 1997), s. 10–14; Binay, *Die Figur des Beduinen*, s. 106–125.

73 Bukharī, cilt. I, bk 4, numbers 218, 221; Sahih Muslim, cilt. II, numbers 558, 559. www.hadithcollection.com

74 Jaroslav Stetkevych, *The Zephyrs of Najd: The Poetics of Nostalgia in the Classical Arabic Nasīb* (Chicago: University of Chicago Press, 1993), s. 111–122.

hem halifeyi övmekte hem de kendi kabilesi Tağlib'e muhtemelen sahip olduğundan daha büyük bir itibar atfetmektedir. Tağlib, Fırat'ın orta kesimlerinde meskûn ve çoğunlukla koyun, keçi ile at yetiştiren bir kabileydi ve bundan dolayı deve yetiştiren Bedevîlerin sahip olduğu itibara sahip değildi. Üstelik bu dönemde hâlâ büyük bölümü Hıristiyan'dı ve bu nedenle muhtemelen hem dinî hem de kabile hiyerarşisinde alt sıralarda yer alıyorlardı.[75] Öte yandan, kasidede safkan develer Tağlib ile karşımıza çıkarken, çoğu aslen Bedevî olan düşmanları daha aşağı hayvanlar olan koyun, keçi ve eşeklerle özdeşleştirildi.[76] Kays-Kahtânî rekabetiyle alakalı birçok savaş hem şiir hem de nesirle anıldı ve hasımlar, İslam öncesi kahramanlıklarını da hatırladılar. Böylece İslam öncesi eyyâmü'l-arab tarih geleneğini canlı tuttular.[77]

Şiire olan ilgi ve Bedevî imgesinin kullanımı sadece saray ve ordu ile sınırlı değildi. İlk halifeler döneminde kabile yapısının yeniden oluşturulması ve daha sonra Kays-Kahtânî hizipçiliği, rekabetlerin kabile terminolojisine bürünmesini sağladı. Bundan dolayı belirli kabilelere atfedilen tarihî ve efsanevî nitelikler bilimsel araştırmaların nesnesi haline geldi. Yeni ihtida edenlerden oluşan bir alt sınıf olan mevâlî sınıfının meydana getirilmesi ve onların daha yüksek statü kazanma çabaları, hasımlara ve sonradan gelenlere karşı koz olarak kullanılabilecek İslam öncesi Arap geleneklerinin siyasî olarak kullanılmasını teşvik etti. Şecere bilimi kısa sürede önem kazandı ve uygulayıcıları aranır oldu.[78] Irak'taki şehirlerin yeni bilgili zümreleri Bedevî bilgisinin

75 Stetkevych, *Poetics*, Bölüm 2–3 (s. 51–108).

76 Stetkevych, *Poetics*, s. 90, 96–97.

77 Dixon, *Umayyad Caliphate*, s. 89; Donner, *Narratives of Islamic Origins*, s. 196–197.

78 Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, s. 237–238, 254–258; Claude Cahen, "History and Historians," *Religion, Learning and Science in the 'Abbâsid Period* içerisinde, haz. J. D. Latham ; R. B. Sergeant ; M. J. L Young, *Cambridge History of Arabic Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 189; Goldziher, *Muslim Studies*, s. 126–131, 167–175; el-Tayib, "Pre-Islamic Poetry," s. 389, 393, 409.

peşine başka nedenlerle düştüler ki bu nedenler arasında ironik bir şekilde Bedevî idealine pek de dost olmayan bir metin olan Kuran-ı Kerim'i anlamak için bir araç olması yatmaktadır. Bedevîler büyük hitabet ustaları olarak görülüyordu ve dahası, şehirlerden uzak kalmış çöl sakinleri olarak, çoğu Arap Yarımadası dışında yaşayan şehirli müfessirler için gerekli olan eski dil ve alışkanlıkların anlaşılmasının anahtarıydılar.[79] Bedevî çalışmalarının detaylandırıldığı en büyük merkezler Irak'taki şehirler olan Kûfe ile özellikle Basra'ydı. Bu şehirler garnizon olarak kurulmalarına rağmen kısa sürede karışık bir nüfusa ve bilgili rahat sınıfı destekleyen aktif bir ekonomiye sahip oldular. Çöle daha yakın olan Basra, belki de çöl Bedevîlerini rahatlıkla şehir bilginlerinin kapısına çeken ünlü pazarı Mirbad nedeniyle göze çarpıyordu.[80] İranlı mühtediler Arapça yazmaya başladı ve edebî dil Farsça kelimeler içermeye başlarken, Fars edebiyatından Arapçaya ilk çeviriler yapıldı. Buna karşılık birçok şair ve filolog, eserlerinde yer vermek için Bedevî sözlükbilimine yöneldi.[81]

Arap seçkinleri, kendilerini Arap olmayan tebaalarına karşı tanımladıklarında, Bedevîler kaba "öteki" olmaktan çıkıp kirlenmemiş "öz" haline geldi. Arapların prestijinin ve savaşma gücünün, tebaaları olan halklarla çok yakın bir ilişkiden zarar görebileceği korkusu açıkça dile getiriliyordu. Sorun, özellikle Fars etkisinin güçlü olduğu Irak'ta had safhadaydı ve valiler Ubeydullah b. Ziyad (675-684) ve el-Haccac (694-714) daha merkezi bir yönetim geliştirmek için çalıştıkça sorun daha da belirgin hale

79 Binay, *Die Figur des Bedouinen*, s. 50–52.

80 Charles Pellat, *Le milieu bas'rien et la formation de Ǧāḥiz* (Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve, 1953), s. 5–12, 34–35, 37–47; Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, s. 195, 198, 208–209, 271.

81 H. A. R. Gibb, "The Social Significance of the Shuubiya," *Studies on the Civilization of Islam* içerisinde, haz. Stanford J. Shaw ve William R. Polk (Boston: Beacon Press, 1962), s. 63; C. E. Bosworth, "The Persian Impact on Arabic Literature," *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period* içerisinde, haz. T. M. Johnstone A. F. L. Beeston, R. B. Sergeant ve G. R. Smith (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), s. 492.

geldi.[82] Ubeydullah'ın 683 yılında Basra'da Cuma hutbesinde şöyle dediği rivayet edilir: "İpek, Yemen'in çizgili kumaşı ve yumuşak giysileri ta derilerimiz bunlardan tiksininceye kadar giydik. Bunları demirle değiştirmek zorundayız."[83] Aynı şekilde dini sınıflar arasında da yerleşik ve Fars usulleri hoş karşılanmazdı. Yemekte bıçak kullanmak veya saygı göstergesi olarak ayağa kalkmak gibi Fars alışkanlıklarına karşı uyarıda bulunan bir hadis bulmaktayız.[84] Emeviler döneminin sonuna gelindiğinde, farklı köken ve geleneklerden gelen insanların yakın bir şekilde bir arada çalıştığı iki dil bilen önemli bir elit kesim vardı. Fakat yine de yönetici ve askeri sınıf olarak Araplar, kısmen dikkatle korunmuş bir Bedevi irfanı ve edebiyatı külliyatına dayanan ayrı bir kimliği bilinçli olarak korumayı ya da yaratmayı başarmışlardı.

Sonuç

Arap fethinin ve egemenliğinin dinamikleri bazı yönlerden Ortadoğu'daki daha önceki hanedanlıkların dinamiklerine benzemektedir. Arap nüfusu, önemsiz topraklardan geçimini sağlamak için çeşitli yöntemler kullanan kenarda kalmış bir toplum olarak vücut buldu. Komşu devletlerin hâkimiyet alanına girmelerinin ilk nedeni bölgenin önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, ikinci nedeni ise Arapların asker olarak işe yaramasıydı. Birkaç yüzyıl süren hizmet, çekişme ve karşılıklı siyasî müdahalelerden sonra Araplar bir imparatorluğu değil, bir imparatorluğun tamamını ve diğerinin ise bir kısmını fethetti. İktidarı ele geçirdikten sonra, kendilerine tabi olan halkların geleneklerinin çoğunu benimserken, haricî elit kimliklerini de korudular.

Arap Yarımadası halkı ortak bir ekonomik stratejiye sahip değildi ya da tek bir siyasi geleneğe bağlı değildi, ancak şiirsel

82 Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, s. 51–53, 59–61, 66–68, 74–75, 79.

83 Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, s. 262–263.

84 Bosworth, "The Persian Impact," s. 484.

bir dil ile rıza yoluyla liderliğin eşitlikçi bir etik ve hayatın birçok yönünü kapsayan bir davranış kuralıyla birleştiği bir kabile geleneğini paylaşıyorlardı. Kabile kuralları şehirlerde ve tarımsal bölgelerde güçlü olsa da savaş, misafirperverlik ve eşitlik vurgusuyla Bedevî toplumunu yansıtıyordu. Ancak etkili liderlik, çoğunlukla yerleşik kabilelerden ya da kesimlerden, özellikle de kabile bölücülüğünü aşabilecek ek dinî meşruiyete erişimi olanlardan geliyordu.

Göçebelik ile yerleşikliğin tarihini hilafetin kuruluşu üzerinden incelersek, gördüğümüz şey yerleşik gücün artması olarak anlaşılabilir. Deve göçebeliğinin ilk yüzyıllarında, büyük ölçüde göçebe konfederasyonlar kendilerini büyük vahalarda konumlandırarak başlıca ticaret yollarının birçoğunu kontrol etmiş ve vahalar güçlü bir tarımsal temel geliştirirken, Bedevîler ticaretin kontrolü için hayatî önem taşımaya devam etmiştir. Romalıların Suriye kıyılarını ele geçirmesinden sonra göçebeler, asker olarak önemlerini korudular ve Romalılar ile Sâsânîlerin tabi krallarının ilgisine mazhar oldular. Hz. Muhammed'in zamanından itibaren denge değişmiş gibi görünmektedir. Hz. Muhammed'in ticaret ve tarımla geçinen kasabaları merkez alan toplumunun, yarımadanın tamamına ve ötesine yayılabilecek bir koalisyon kurmayı başarması dikkate değerdir. İlk dış fetihler, merkezde Hicazlılar olmak üzere, öncelikle yerleşik askerlerin işiydi. Fetih ordusunda 634'ten sonra yeni insan gücüne duyulan ihtiyaç, daha sonra ihtida eden ve bazıları büyük ölçüde Bedevî olan kabilelerin orduya dahil edilmesine yol açtı. Ancak aynı zamanda garnizon şehirlerinin kurulması ve hicrete yapılan vurgu, merkezî ordu içinde bütün yönleriyle göçebe bir yaşam tarzının cesaretini kırdı.

Emevîler, sadece güney ve doğu Arabistan'ı nispeten bağımsız bırakarak çölün üç tarafını kontrol ettiler ve bu bölgeler, artık kritik bölgeler değildi. Dolayısıyla, çölün ortasındaki göçebe

kabileler, artık bir gücü diğerine karşı koz olarak kullanamıyordu. Öte yandan Emevîler çölle daha yakından ilgilenmek zorunda kaldı. Bizanslılar ve Sâsânîler, kendilerini çöl göçebelerinin baskınlarından veya rakip imparatorluğun saldırılarından korumak için tabi kralları kullanırken, Emevîler, devletlerini bir arada tutmak için göçebeleri ve onların yaşam alanlarını sisteme dahil etmek zorundaydı. Birçok Arap, göçebe olarak kaldı ve Bedevîler ordunun bir kısmını oluşturmaya devam etti. Emevîleri bir kabile konfederasyonu olarak nitelendiremeyiz, ancak hanedanlık, hem kabileciliği hem de göçebe nüfusu devlet yapılarına dahil etti. Kelb gibi büyük ölçüde Bedevî olan kabilelerin reisleri artık merkezî elitin bir parçasıydı. Onlar, hanedanla evleniyor ve önemli mevkileri ellerinde tutuyorlardı. Kabile desteği, ikinci iç savaş ve Mervânilerin zaferi için çok önemliydi.[85] Göçebeler bağımsız hareket etme kabiliyetlerini bir miktar kaybetmişlerdi ama iktidar yapısına daha fazla müdahil olmuşlardı.

Göçebeler, Arap kimliğinin gelişiminde de aslî bir rol oynadılar. Ortadoğu'daki daha önceki göçebe hükümdarların aksine Müslümanlar, beraberlerinde yeni bir din ile birlikte kendi dil ve edebî geleneklerini getirdiler. Burada Bedevîler, Arap kültürü ile tarih anlayışını etkileyen çok önemli bir rol oynadılar. İslam öncesi sözlü edebiyatın iki biçimi daha sonraki edebiyatın temelini oluşturmaya yardımcı oldu: Kaside ve Eyyâmü'l-Arab masalları. Her ikisi de Bedevî idealine bağlı bir kabile imajını yüceltti. Çöle, özgürlüğe ve belirli bir dizi kişisel özelliğe yapılan vurgu, deve göçebelerinin özerkliğini sınırlayan bir gerçekliğe karşı ortaya çıkmış olabilir. Hem Arap anavatanını hem de İslam öncesi geçmişi temsil eden ayrı bir halkın oldukça renkli imajı gerçeklikten çok idealdi. Bununla birlikte, hem ilk Müslüman Araplar arasındaki gerilimleri ifade etmede hem de diğer halklarla olan uyum ve farklılıklarını göstermede faydalı ve kalıcı olduklarını ispat etti.

85 Crone, *Slaves on Horses*, s. 93–94.

3
Yeni Halkların ve Hanedanların Yükselişi

Abbâsîler, 750'deki zaferlerinin ardından hilafetin başkentini Suriye'den Mezopotamya'daki eski imparatorluk merkezine taşıdılar ve saray halkı ile daimî ordunun yapısında bir değişikliğe gittiler. İslam topraklarındaki göçebeler için Abbâsî yönetiminin ilk 250 yılı göreceli bir dışlanma dönemini, ardından da güç ve önemlerinin arttığı bir dönemi temsil ediyordu. Göçebeler yeniden güç kazandıkça, Bedevîlere göçebelerin nüfuz alanını genişleten yeni gruplar katıldı. Abbâsî yönetimine hâkim olan Abbâsî komutanları ve Fars bürokratları daha doğulu bir coğrafî bilinç getirdiler. Erken Abbâsî idaresi, Suriye'deki Bedevîler ile Arap kabilelerin gözünde statü ve muhtemelen refahta düşüş anlamına geliyordu. Bunun yanında, kısmen göçebe olan diğer bölgelerde Abbâsîler genişleme ve güçlenme amacıyla yeni bir hareketlilik getirdiler. El-Cezîre, Azerbaycan, Kürt bölgeleri ile Hazar eyaletleri önem kazandıkça, bu bölgelerdeki göçebeler ve dağlı halklar, siyasî birer güç haline geldiler.

Dokuzuncu yüzyılda, Abbâsîlerin beraberlerinde getirdikleri askerlerin önce takviye edilmesi, sonra da yavaş yavaş Türk askerlerle değiştirilmesiyle yeni bir askerî sınıf ortaya çıktı. Bu, Ortadoğu tarihinde başat rol oynayan bir etnik grubun ilk kez ortaya çıkışıydı. Türkler, Avrasya bozkırlarından küçük gruplar halinde ya da bireysel olarak, kimisi aslen köle olarak getirilip yüksek eğitimli süvariler olarak kullanıldılar. Dokuzuncu yüzyılın

ortalarına gelindiğinde, Merkez İslam topraklarının önde gelen üç etnik grubu olan Araplar, Farslar ve Türkler, yönetici elitin ayrılmaz bir parçası olarak tanınıyordu.

Bedevilerin bağımsız siyasî güçler haline gelmesinin Abbâsîler döneminde gerçekleşmiş olması ironik görünmektedir. Çünkü Abbâsî devrimi onların topraklarından iktidarı uzaklaştırmış gibi görünmektedir. Emevîler döneminde Suriye çölü merkezî bir konuma sahipti. Bu nedenle Bedevîler dışlanamazdı, ancak etkin olduklarında genellikle yerleşik güçler tarafından yönetiliyorlardı. Kabile liderleri hükümet siyasetinde etkin güçlerdi ancak bağımsız hanedanlar kurmadılar.

Abbâsîler döneminde Bedevîlerin siyasî gelişimi kademeli olmuş ve bir dizi ayrı faktörün sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Abbâsîler ilk yıllarında güçlü ve genişleyen bir iktidardı, ancak bir yüzyıl içinde ciddi sorunlarla karşılaşmaya başladılar. Bunlardan ilki ve en çetin olanı, Irak'ın tarımsal üretiminin azalmasıydı; bu da beraberinde büyük bir ordunun idamesini sekteye uğratan mali güçlükleri getirdi. Dolayısıyla hanedanlık hem tahıl hem de insan gücünde komşu bölgelere gitgide daha bağımlı hale geldi. Sonuç olarak, dağlı ve göçebe kökenli hanedanlar merkezde giderek artan bir güç kazandı. Hem onlar hem de takviye asker arayan Abbâsîler, yardımcı birlikler için Bedevîlere ve Kürtlere yöneldi. Dışarıdan otorite ve servet kazanan kabile reisleri, kendi kabile mensupları üzerindeki konumlarını güçlendirdiler. Onuncu yüzyılda, Bedevî kabile grupları kendi liderlikleri altında yerel siyasette yer almaya başladı ve yüzyıl boyunca önde gelen soylar, bölgesel hanedanlar kuracak kadar güçlerini pekiştirdiler. Aynı dönemde İran Kürtleri de benzer şekilde örgütlenmiş ve önemli bir tarihsel güç olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemden itibaren Ortadoğu'da göçebe kökenli hanedanlar hiç eksik olmadı.

Abbâsîler, Irak'a yerleştiklerinde, tüm İran ve doğu halifeliği üzerinde dolaylı olarak hak iddia ediyorlardı çünkü bu bölgeler,

Irak ordusu tarafından fethedilmişti. Erken Abbâsî dönemi, halifeliğin hem batı hem de doğu bölgelerindeki göçebeler için çok önemli bir dönemdi. Bununla birlikte, iki bölgedeki gelişmeler farklı doğrultularda ilerledi ve tek bir bölümde izini sürmek zor olacaktı. Bu nedenle burada kendimi Mısır'dan Orta İran'a kadar olan batı vilayetlerinin tarihiyle sınırladım ve İran'ın doğusu ile Orta Asya'yı Selçuklu dönemini ele alan 4. Bölümde tartışacağım.

Değişen Hilafet Ordusu

Abbâsîler, Horasan'dan yanlarında getirdikleri büyük bir ordunun yardımıyla Emevîleri yenilgiye uğrattı ve iktidarları, daimî ordunun Suriye egemenliğine son verdi. Dışarıdan ilave asker arayışına girdiklerinde, kuzey ve doğu bölgelerindeki yeni insan gücü kaynaklarına yöneldiler. Bedevîler de dahil olmak üzere Araplar, hilafet ordularına hizmet etmeyi bırakmadılar, fakat birçok farklı halktan biri haline geldiler. Abbâsîler, Horasan ordusunun çekirdeğini seçkin birlikler sıfatıyla Irak'a yerleştirdiler. Bunlar arasında Horasan'dan gelen ve bir kısmı muhtemelen göçebe kalmış olan Arap askerler ile İranlı birlikler de vardı.[1] Bu ordular ve onların soyundan gelenler, *ebnâ* (oğullar) olarak bilinen ayrı ve ayrıcalıklı bir grup haline geldi. Ancak yeni askerî düzen ne Suriye ordusu ne de göçebeler için tam ya da ani bir geri dönüş değildi. Bedevîler, Emevîlerin düşüşünden önce başat askerî rol oynamayı bırakmışlardı.[2] Dahası Abbâsî yönetiminin ilk yıllarında Suriye

1 Horasan'ın garnizon merkezi olan Merv bölgesi çölün kenarındaydı ve deve yetiştiriciliğiyle meşhurdu; birçok Arap da yine hayvancılıkla tanınan bir bölge olan Kumis'te yaşıyordu. Heinz Gaube ve Thomas Leisten, *Die Kernländer des 'Abbāsidenreiches im 10./11. Jh.: Materialien zur TAVO-Karte B VII 6*, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B, Geisteswissenschaften; Nr. 75 (Wiesbaden: L. Reichert, 1994), 37, 110; Vladimir Minorsky, V. V. Bartol'd, ve Clifford Edmund Bosworth, *Hudūd al- 'Ālam; "The Regions of the World": A Persian Geography, 372 A.H.–982 A.D.*, 2nci basım., E. J. W. Gibb memorial series; new ser., 11 (Londra: Luzac, 1970), p. 104.)

2 Franz, *Vom Beuteuzug*, s. 120,199.

stratejik bir bölge olmaya devam etti. Abbâsî ailesi güney çölünde, Humeyme şehrine –günümüz Ürdün'ün güneyi– yerleşmişti ve Emevîlerle olan mücadelelerinde kuzey Suriye kabilelerinin çoğuna başarılı bir şekilde kucak açmışlardı.[3] Abbâsî iktidarının ilk on yılında hem göçebe hem de yerleşik Suriyeli birlikler hâlâ varlıklarını sürdürüyordu ve Abbâsî vekilleri göçebe kabilelerle ve özellikle de Kays hizbiyle yakın ilişkiler kurdu.[4]

Batı birliklerinin konumu, halife Hârûn er-Reşîd'in 809'da ölümünü takip eden ve doğu ile batı bölgelerinin ordularını karşı karşıya getiren veraset mücadelesinde yıprandı. Harun ülkesini ikiye bölmüştü: Batı bölgesi ilk veliahdı Emîn'in, doğu bölgesi ise diğer oğlu Me'mûn'un idaresindeydi. Emin Bağdat'ta karargâh kurmuştu ve ordunun büyük bir kısmı ona bağlıydı. Ayrıca Humus ile Şam'dan ve el-Cezîre de dâhil olmak üzere kuzeyden Kelb kabilesinin mensuplarını askere aldı. Me'mûn, Horasan'da ikamet ediyordu ve 819'da Bağdat'ı ele geçirdiğinde yanında büyük ölçüde doğulu bir ordu getirmişti. Me'mûn'un doğudan topladığı askerler arasında çok sayıda Türk de vardı. Bu kader belirleyici bir hamleydi çünkü Türk askerler askerî ve siyasî tarihte olduğu gibi göçebelerin tarihinde de merkezî bir rol oynamaya başladılar.

Türkler uzun zamandır Orta Asya ile Kafkasya'daki kuzey sınırı boyunca korkulu düşmanlar ve zaman zaman da müttefikler olarak biliniyorlardı. Askeri hünerlerinin ve asker olarak ünlerinin çoğunu bozkır göçebeleri olarak geçmişlerine borçluydular. Özellikle atlı okçuluktaki becerileriyle ünlenmişlerdi. Bu alanda Bedevîlerden üstündüler. Türkleri farklı kılan sadece savaş yetenekleri değildi; aynı zamanda Türk Kağanlığı'na bağlı oldukları için büyük bir imparatorluk sistemine ait olmanın prestijine de sahiptiler. Dahası, ulaşılabilir durumdaydılar. Kağanlık,

3 Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century* (Londra; New York: Longman, 1986), s. 126–131.

4 Hugh Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate: A Political History* (Londra; Totowa, NJ: Croom Helm; Barnes & Noble, 1981), s. 59–60, 67–68, 74.

varlığını sürdürdüğü iki yüzyıl boyunca birkaç kez parçalanmış ve dağılmıştı. Bazı Türk boyları batıya doğru hareket ederek Mâverâünnehir sınırında hâkim gruplar haline geldiler; birçoğu da Mâverâünnehir ve Horasan'a taşındı. Kağanlığın batı kısmının 737-738'de parçalanmasıyla bu gruplar bağımsız oldu ve askere alınmaya hazır hale geldi. Türk sınır bölgeleri, iman için savaşan gönüllülere İslam'ın bayrağını yayma ve köle olarak satmak üzere savaş esiri elde etme fırsat sunuyordu.

Türkler büyük ölçüde kendi toplumlarından koparılmış bireyler ya da küçük gruplar halinde getirilmiş, birçoğu başlangıçta köle olarak satın alınmıştır. Türk kuvvetleri içindeki gerçek köleliğin kapsamı konusunda bazı tartışmalar vardır. Bazıları, açıkça özgür ve genellikle prestijli kişiler olarak gelirken; diğerleri, satın alınmış ancak daha sonra serbest bırakılmış ve özgür kişiler olarak savaşmışlardır.[5] Tercihen delikanlı ya da bülûğa ermiş satın alınan köleler, askerî sanatlar konusunda yoğun bir eğitime tabi tutulur ve genellikle İslam'ı kabul ederlerdi. Hanedana sadakati teşvik etmek için bir arada ve halktan ayrı tutulurlardı. Tamamen profesyonel askerler olarak eğitilen bu kişilerin çoğu orduda yüksek rütbelere erişti. *Memlûk* yahut *gulâm* ya da genellikle sadece Türk olarak bilinen bu askerler, daimî orduların olağan bir unsuru ve çoğu zaman hatırı sayılır bir siyasi güç haline geldiler.

Me'mûn, doğu sınır bölgelerinden Türk askerini istihdam etmiş ve Bağdat'ı el-Emîn'den aldığında onları Horasanlılarla birlikte daimî orduyu takviye etmek için kullanmıştır. Me'mûn'un hükümdarlığı sırasında kardeşi, yani geleceğin halifesi el-Mu'tasım da Mâverâünnehir ve Kafkasya'daki Türk köle askerlerden şahsî bir muhafız birliği toplamaya başladı. Bunların bir kısmı köle askerlerdi, ancak Bağdat'ta bazıları görünürde aristokrat

5 Örneğin bak. Kennedy, *Armies of the Caliphs*, s. 120–123; Matthew Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra, A.H. 200–275/815–889 C.E* (Albany: State University of New York Press, 2001), s. 6–8.

geçmişe sahip birkaç güçlü Türk askerî aile de vardı.[6] Bu dönemden itibaren gulamlar büyük Ortadoğu ordularının çoğunda yer aldılar.[7] El-Mu'tasım 833 yılında halife olduğunda, Türk askerleri hâlâ sadece kişisel bir muhafız birliği oluşturuyordu, ancak sayıları zamanla çoğaldı. Türk muhafızların büyüklüğüne dair tahminler birkaç binden 100.000'in üzerine kadar geniş bir aralıkta değişmektedir.[8]

Başkentte konuşlanmış yabancı bir ordunun kibir belirtileri göstermesi muhtemeldir. Bu durum, Horasan ordusunda da yaşanmıştı ve Horasanlıların yanı sıra şehir halkı tarafından da yadırganan Türk birlikleriyle daha da büyük bir sorun haline gelmişti. Bir dizi tatsız olaydan sonra el-Mu'tasım, saray ve ordu erkânı için Bağdat'ın yaklaşık 70 kilometre kuzeyindeki Sâmerrâ'da yeni bir başkent inşa etti.[9] Ancak Sâmerrâ'daki muhafızlar siyasete el attı ve 847'de halife Mütevekkil (847-861) tahta çıktığında, veraset konusunda karar verenler arasında Türkler de vardı.[10] Mütevekkil'in Türklere karşı hamleleri ve maaşlarını ödemekte zorlanması, öldürülmesinin yanı sıra rakip halifeyi destekleyen Türk muhafızlarının Bağdat'a saldırarak şehirde olduğu gibi çevre bölgelerde de büyük yıkıma yol açtığı bir anarşi dönemine yol açtı.[11] Nihayet, halife el-Mu'temid (872-892) döneminde hanedan kontrolü yeniden ele geçirdi ve hilâfet tekrar Bağdat'a taşındı.[12]

Sâmerrâ hilafeti kısa sürse de Türk seçkinler, bürokrasi ve çevre güçlerle bağlantılı olmaları sayesinde iktidar yapısının aslî unsuru olarak kaldılar. Güvenilir komutanlar olarak Türk gulamlar

6 Gordon, *The Breaking*, s. 2, 157–160.

7 Memlüklerin önemine daha eleştirel bir bakış için bak. Deborah G. Tor, "The Mamluks in the Military of the Pre-Seljuq Persianate Dynasties," *Iran* 46 (2008).

8 Gordon, *The Breaking*, s. 71–73.

9 Gordon, *The Breaking*, s. 27–30, 48–50.

10 Gordon, *The Breaking*, s. 80–87.

11 David Waines, "The Third Century Internal Crisis of the Abbasids," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 20, no. 3 (1977), s. 299.

12 Gordon, *The Breaking*, s. 141–143.

valiliklere atandı ve merkezdeki güç zayıfladığında, birkaçı önce özerklik sonra da bağımsızlık elde etti. Türk askerlerden oluşan iki hanedan yaklaşık bir yüzyıl boyunca Mısır'ı egemenlikleri altına aldılar ve bu bölümde ele alınacaklardır: Tolunoğulları (868-905) ve İhşîdoğulları (935-969). Bu tür hanedanlar, merkez İslam topraklarında sık görülen bir olgu haline gelmiştir.

Etnik Rekabetler ve Kimlikleştirme: Bedevîler ve Türkler

Dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde Horasanlılar ile Türkler, Emevî ordusunda baskın konumda olan Bedevî ve yerleşik Suriyelilerin yerini büyük ölçüde almıştı. Bürokrasi de benzer bir değişim geçirdi. Fars bürokratlar artık en yüksek makamları işgal ederek Fars kültürünü ve meşruiyetini uygulamaya koymuşlardı. Böylece Abbâsîler, özellikle hilafetin merkezinde büyük ölçüde Arap olmayan halklardan oluşan bir yönetici elite sahip Arap hanedanı oldu. Bu değişikliklerin Bedevîlerin kültürel kimlikteki ikonik yerini yok etmesi beklenir ama durum böyle olmadı. Yabancı kültürün benimsenmesi ve imparatorluğu teşkil eden etnik gruplar arasında artan eşitlenme, ayrı bir Arap bilincinin kasıtlı olarak teşvik edilmesine neden oldu. Fars ve Türk elitlerine duyulan ihtiyaç en azından üstü kapalı bir şekilde kabul edilmiş, ancak bunların eşit kültürel değere sahip oldukları göz ardı edilmiştir. Bu nedenle Abbâsî yönetimi, gelecek nesiller için edebiyatta yüceltilen etnik seçicilik temasına yeni bir boyut kazandırdı.

Araplar için eşsiz ve üstün bir karakter tanımlamaya çalışan yazarlar, çöl topraklarının sembolik sakinleri olarak yeniden Bedevîlere döndüler. Dillerini, tarihlerini ve yaşam tarzlarını incelemeye yönelik artan heves, beraberinde getirdiği suistimal ve kurgu sorunlarıyla birlikte Bedevî irfanı için canlı bir alan oluşturdu. Dokuzuncu yüzyılın Müslüman âlimleri, ilkel çalışma nesnelerinin saflığının nasıl korunacağı ve bilgi verenlerin

güvenilirliğinin nasıl değerlendirileceği sorularıyla karşı karşıya kalmıştı.[13] Ünlü deneme yazarı el-Câhiz (ö. 869) kültürlü ve belagat sahibi Bedevilerin konuşmalarını övmüş, ancak "çadırlarını ana yolların ve işlek pazarların bulunduğu mahallelere kuranlara" karşı öfkelenmiştir.[14] 987'de Arap edebiyatı üzerine değerli bir risale yazan müellif İbnü'n-Nedîm, önceki âlim nesillerin Bedevî hocalarını sıralarken, çölün itibarını yapay olarak artıran birkaçına dikkat çeker.[15]

Arap üstünlüğünün yüceltilmesi Arap olmayanları rahatsız etmiş ve Abbâsî döneminin başlarında Şuûbiyye olarak bilinen ve Arap olmayan bazı âlimlerin kendi halklarının değerini savunup Arapların Bedevî yaşam tarzını göklere çıkarmasıyla alay ettiği entelektüel bir harekete yol açmıştır.[16] Araplar da aynı şekilde cevap verdiler. Bu, modern anlamda milliyetçilikle karıştırılmaması gereken edebî bir mücadeleydi. Arapların kültürel mirasına karşı kendi kültürel miraslarını savunan pek çok kişi Arap etnografyası ve tarihi konusunda uzmandı. Gerçekten de eski Arap adetlerini etkili bir şekilde hicvetmelerini sağlayan şey Arap irfanı hakkındaki bilgileriydi.[17] Şuûbiyye ve reddiyesi, Araplar ile tebaaları ve özellikle de Arapların en değersiz muadili olarak seçilen Farslar

13 Zoltan Szombathy, "Fieldwork and Preconceptions: The Role of the Bedouin as Informants in Mediaeval Muslim Scholarly Culture (Second–Third/Eighth–Ninth Centuries)," *Der Islam* 92, no. 1 (2015), s. 128–137.

14 Charles Pellat, *The Life and Works of Jāhiz* (Berkeley: University of California Press, 1969), s. 105.

15 Muḥammad ibn Ishāq Ibn al-Nadīm, *The Fihrist of al-Nadīm; A Tenth-Century Survey of Muslim Culture, trans. Bayard Dodge* (New York: Columbia University Press, 1970), s. 100, 106, ve diğer örnekler için 115; Pellat, Le milieu bas'rien, s. 127–128.

16 Şu'ûbî sıfatı, Allah'ın insanı şu'ûb ve kabileler halinde yarattığının belirtildiği Kur'an Hucurât Suresi 13. ayetten gelir; bu, soyluluğun kabile soyundan ziyade doğruluğa göre değerlendirilmesini ifade eder. Roy Mottahedeh, "The Shu'ûbiyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran," *International Journal of Middle East Studies* 6 (1976), s. 164–165.

17 Ibn al-Nadīm, *Fihrist*, s. 230, 244–245; Goldziher, *Muslim Studies*. s. 148–149, 177–180, 189.

hakkında zengin bir etnik kimlik tanımlaması üretti. Anlaşmazlık, her bir grubun karakterinden ziyade, gözlemlenen özelliklerin takdire şayan olup olmadığı sorusu etrafında yoğunlaşmış gibi görünmektedir. Yazıların çoğu hiciv içerikli olup, ironiden ve karikatürizeden sonuna kadar faydalanılmıştır.[18]

Şuûbiyye ve muhaliflerinin literatüründe Araplar için çizilen karakter Bedevî ve savaşçıdır. El-Câhiz'in tanımlamasında Araplar; tüccar, zanaatkâr, âlim ya da çiftçi değillerdi (ki bu zamana kadar hepsi aslında öyleydi). Daha ziyade ovalarda yaşıyorlar ve çölü düşünerek büyüyorlardı.[19] Arapların gücü kısmen asgari ihtiyaçlarından ve yokluk ile zorluklara katlanma yeteneklerinden kaynaklanıyor gibi görülmekteydi.[20] Dolayısıyla bu şekilde tasavvur edilen insan grubu, sözde sadelik ve dürüstlük özelliklerinin yönetimlerinin meşruiyetiyle bağlantılı olan yönetici sınıftı.[21] Tabi olan seçkinler, bilhassa da Persler, tam tersi terimlerle tasvir edilirler ki onlar aşırı süslü, gösterişli ama bir o kadar da gururlu, köle ruhlu ve korkaktırlar.[22] Farslar tarafından yerilen Bedevîlerin yoksun yaşamları ve hafif itici alışkanlıkları böylece Araplar için erdem kaynağı haline getirilir:

> Allah'ın izniyle bizim yaşamımız hiçbir şekilde yoksunluk olarak adlandırılamayacak bir yaşamdır. Yiyeceklerimiz en lezzetli ve en sağlıklı olanlardır: acı karpuz, kertenkele, çölfaresi, kirpi ve yılan. Bazen Tanrı'nın izniyle kuzu derisini kızartarak yeriz.[23]

---

18 Göran Larsson, "Ignaz Goldziher on the Shu'ūbiyya," *Zeitschrift der deutche morgenländische Geselschaft* 155, no. 2 (2005).

19 Pellat, *Life and Works*, s. 96–97.

20 al-Jāhiz, *Nine essays of al-Jahiz*, çev. William M. Hutchins (New York: P. Lang, 1989), s. 126–133 ("Homesickness"), 205–206 ("Turks"); Gérard Lecomte, *Ibn Qutayba (mort en 276/889). L'homme, son oeuvre, ses idées* (Şam: Institut français de Damas, 1965), s. 350–351.

21 Lecomte, *Ibn Qutayba*, s. 250–253.

22 Pellat, *Life and Works*, s. 272–274.

23 al-Jāhiz, *Nine Essays*, 128.

Mercirahit savaşından sonra 684 yılında kaleme alan şair el-Ahlab, bu tür yiyecekleri "değersiz hayvan yemi" olarak nitelendirmiş ve onları, düşmanlarına alay konusu olarak atfetmiştir.[24]

Etnik nitelendirme modası, orduda görev yapanlar da dahil olmak üzere diğer gruplara da yayıldı. Türkler sık sık konu ediliyordu. Yaşanılması zor bir bölgenin askeri sınıfı olarak, Arapların üstünlük iddia ettiği sadelik ve savaşçı karakter özelliklerini paylaşıyorlardı. Aynı zamanda, açıkça nefret ediliyor ve korkuluyorlardı. İkinci Bölüm'de tasvir ettiğim Bedevilere karşı gösterilen ikircikli tavrın çoğunu Türklerle ilgili yazılarda da bulmak mümkündür. Hem Bedeviler hem de Türkler cesaretleri ile bağımsızlıkları, rahatsızlığa katlanma ile sınırlı bir diyetle hayatta kalma yetenekleri ve açık sözlü davranışlarıyla ayırt edilirler. Olumsuz yanları ise her ikisinin de görgüsüz, genellikle çirkin, eğitimsiz, şiddet yanlısı ve yağmacılığa meyilli olmalarıdır.[25] Türklerin en olumlu tasviri, bir bozkır halkı olarak sertlikleri ve atlı okçuluktaki özel uzmanlıkları sayesindeki savaş yeteneklerini öven el-Câhiz'e aittir. Onlar "Arap olmayanların Bedevisi"dir ve tek bir erdemi paylaşırlar; o da saflık ve huzursuzluğun hüküm sürdüğü anayurtlarına duydukları hasrettir.[26]

El-Câhiz'in ve diğer erken dönem Abbâsî yazarlarının kalıcı bir şöhrete sahip olan yazıları, halifelik içinde farklı etnik kökenlere sahip halkların tanındığını ve her birine ayrı bir alan ile karakter tahsis edildiğini göstermektedir. Orduda, son zamanlarda eklenen gruplar, yani Horasanlılar ve özellikle Türkler, Bedevi

24 Stetkevych, *Poetics*, s. 96, 108.

25 Susanne Enderwitz, *Gesellschaftlicher Rang und ethnische Legitimation: der arabische Schriftsteller Abū'Uṯmān al-Ǧāḥiz (gest. 868) über die Afrikaner, Perser und Araber in der islamischen Gesellschaft* (Freiburg im Breisgau: Schwarz, 1979), s. 118–124; Ulrich W. Haarmann, "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the 'Abbasids to Modern Egypt," *International Journal of Middle East Studies* 20, no. 2 (1988), s. 178–180; Binay, *Die Figur des Beduinen*, s. 48–49, 154–155.

26 al-Jāhiz, *Nine Essays*, s. 193-208.

olarak tanımlanan Arapların yanında yer alır. Kentli ve asker kökenli olmayan diğerleriyle birlikte Farslara tezat ve eşit derecede abartılı bir dizi özellik verilir. Bu karşıt nitelendirmelerin altında, köken ve karakter olarak tebaa nüfusuna yabancı bir askeri ve yönetici sınıf beklentisi yatmaktadır. Bu dönemde kurulan ikilik, Abbâsî dönemi boyunca ve hatta Avrasya bozkırlarından gelen yeni Türk ve Moğol yöneticilerin Arapların yerini almasıyla daha da sonrasında bile devam etti.

Değişen Bölgesel Dinamikler

Abbâsî sarayında İranlıların ve Türklerin yükselişi, bölgesel güçteki daha genel bir değişimin parçasıydı. Değişen güzergâhlar ve artan refah, yeni bölgeleri ön plana çıkarıyor ve nüfuslarını daha geniş bir siyasî alana taşıyordu. Başından beri Horasan, askeri insan gücü için önemli bir kaynaktı ve halife Me'mûn'un zamanından itibaren Mâverâünnehir de bir kaynak haline geldi. Böylece kuzey İran stratejik bir önem kazandı. Kuzey Horasan yolu, Irak'tan Hemedan üzerinden Rey'e geçip Hazar'ın güney kenarı boyunca uzanıyordu. Abbâsîler iktidara geldikten kısa bir süre sonra Mâzenderan'ın büyük bir kısmını fethettiler ve Rey'e yerleşmeye başladılar. Arapların Azerbaycan'a nüfuzları da arttı ve sekizinci yüzyılın sonunda Abbâsî güçleri Ermenistan'a ilerlemeye başladı.[27] Suriye, doğudaki bölgeler daha önemli hale geldikçe itibarını ve refahını bir dereceye kadar kaybetti. Ticaret kervanlarının korunması ve vergilendirilmesi Bedevî ekonomisinin bir parçası olduğundan bu güzergahların gerilemesinin Suriye çöllerindeki göçebeleri etkilemiş olması muhtemeldir.[28]

Abbâsîler döneminde tüm batı bölgeleri gerilemedi. Emeviler döneminde Mısır çok az güce sahipti. Şimdi ise tahıl zenginliği

27 Kennedy, *Early Abbasid*, s. 123.

28 Kennedy, *Early Abbasid*, s. 23–25; Franz, *Vom Beutezug*, s. 56, 162–168, 187, 231–232.

ve ticaret için elverişli konumuyla orantılı bir konum elde etti. Mısır hükümdarları olan Tolunoğulları ve İhşîdoğulları, hakimiyetlerini Suriye şehirlerine yaymaya başladılar. El-Cezire de önem kazandı. Halife el-Mansur, Bağdat'ı kurduktan on yıl sonra yani 772 yılında sınır birlikleri için bir garnizon ve Irak'a gönderilmek üzere tahıl toplamak için bir merkez olarak yukarı Fırat üzerindeki Rakka yakınlarında Refika şehrini inşa etti.[29] Mezopotamya kraliyet toprakları olan Sevâd'ın genişleyen saray ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemesi nedeniyle, hayvancılık ve tahıl bakımından zengin olan el-Cezîre önemli bir tedarikçi haline geldi.[30] Musul, yağmurla beslenen tarımdan ve deve göçebelerinin yaşadığı bozkır ile koyun ve at yetiştiren göçebelerin kullandığı sıradağlar arasındaki konumundan yararlanarak başlıca bölgesel merkezlerden biri haline geldi.

Dokuzuncu yüzyıl boyunca imparatorluk merkezinin gerilemesi bölgesel güç dengesini daha da değiştirdi. En temel sorun, Bağdat'ın güneyinde yer alan ve Irak şehirlerine tahıl ile devlet gelirlerinin önemli bir kısmını sağlayan zengin Sevâd bölgesinin süregelen tahribatıydı. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıl boyunca hanedan, kısmen aşırı kullanım, ihtiyaç ve hızlı çözümler kısır döngüsüyle bu bölgeden elde ettiği gelirin çoğunu kaybetti. İç bölünmeler ve düzensizlikler de soruna yenilerini ekledi.[31] Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren halifeler ordularına ödeme yapmak için nakit maaşlara ek olarak toprak tahsisine yöneldi ve vergi toplamak zorlaştıkça yönetim iltizama başvurdu. Onuncu yüzyıla gelindiğinde, Mezopotamya'daki Sevâd topraklarının önemli bir kısmı artık doğrudan hükümetin kontrolü

29 Kennedy, *Early Abbasid*, s. 89–90.

30 Muḥammad ibn 'Alī Ibn Hawqal, *Configuration de la terre (Kitab surat al-ard)*, çev. Johannes Hendrik Kramer and Gaston Wiet (Beyrut: Commission internationale pour la traduction des chefs d'oeuvre, 1965), s. 207–212.; TAVO Atlases AX 1, AX 11.

31 Waines, "The Third Century," s. 282–303.

altında değildi.[32] Merkezdeki zayıflık komşu bölgelerde gücün artmasına yol açtı. Bazıları bu duruma askerî maceralar ve bağımsızlık hamleleriyle karşılık verdi. Diğerleri ise merkezî hükümetin siyasetine dahil oldu.

Suriye ve Arap Çölü'ndeki Bedevî Güçler

Dokuzuncu yüzyılın sonları ile onuncu yüzyılın başlarında isyancı gruplar Suriye çölünde ve Arap Yarımadası'nda hem yerleşik hem de göçebe kabilelerden destek toplamaya başladı. Bedevîler, kervanların özellikle hanedanın prestiji için elzem olan hac kervanlarının iaşesi ve yönlendirilmesinde önemli bir işlev görmeye devam ediyorlardı. Abbâsîler ve diğer komşu iktidarlar, kervanın güvenliğini sağlamak için genellikle yerel kabilelere bir maaş öderlerdi. Anlaşmalar bozulduğunda Bedevîler kervanlara baskınlar düzenlerdi. Bu baskınlar, sekizinci yüzyıl boyunca ve dokuzuncu yüzyılın başlarında ara sıra gerçekleşiyor ve bazen Abbâsî idaresinin misillemesine neden oluyordu.[33]

Dokuzuncu yüzyılın sonunda kendi başlarına değil dışarıdan bir liderlik altında hareket etmesine rağmen Bedevî faaliyetleri, daha organize ve daha tehditkâr hale geldi. Yaklaşık 867 yılında Medineli bir aile olan Hasanî Uhaydirler Yemâme vahasının kontrolünü ele geçirdi ve Bedevî birliklerini Mekke, Medine ve Cidde'ye saldırmak için kullandı.[34] Daha büyük ve daha uzun süreli bir meydan okuma, Dımaşk ve Halep arasındaki Suriye çölünün batı ucundaki Selemiyye kasabasında bulunan İsmailî Şiîlerden geldi. Sekizinci yüzyılın sonunda Suriye ve Mezopotamya'daki kabileler arasında vaaz vermeye başlayıp kuzey Suriye

32 Kennedy, *The Prophet*, s. 189–192, 199; Kennedy, *Armies of the Caliphs*, s. 79–87, 128–129; Michael Bonner, "The Waning of Empire, 861–945," *New Cambridge History of* Islam içerisinde, haz. Chase Robinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), s. 352–354.

33 Franz, *Vom Beutezug*, s. 162–171, 197–199.

34 *Vom Beutezug*, s. 174–175.

ve Sevâd'daki Bedeviler arasında önemli başarılar elde etmişlerdi. Hareket kısa sürede parçalandı. Selemiyyeli Ubeydullah'ın imamlık iddiasını kabul eden bir kol, onu Kuzey Afrika'ya kadar takip etti ve daha sonra Fâtımi halifeliğini kurdu. Diğer gruplar bölgede kalıp kendilerini Ehl-i Hak olarak adlandırdılar ama aşağılayıcı bir terim olan Karmatîler (Karâmita) olarak biliniyorlardı. Kuzeyde bir dizi lider, Bedevî kabilelerinden, özellikle de kuzey çölüne ve Palmira'dan geçen ticaret yoluna hâkim olan Kelb konfederasyonunun bazı kollarından önemli bir taraftar topladı. Bununla birlikte, kervanları koruma sorumluluğu olan ve muhtemelen bunun sonucunda elde edilen ödüllerden yararlanan kabile kesiminin katılmayı tercih etmediğini belirtmeliyiz.[35] Görünüşe göre askerî faaliyetler en çok ek gelire ihtiyaç duyan kabile kesimlerine hitap ediyordu. Karmâtiler ve orduları, 903'ten 907'ye kadar kısa bir süre için Baalbek'ten Halep'e kadar olan bölgeyi kontrol etti. Ancak büyük Bedevî kabilelerinin sadakatini sağlayamadılar ve orduları, 907'de Abbâsîler tarafından yenilgiye uğratılınca ittifak dağıldı.[36]

İsmailî hareket, güney bölgelerinde daha kalıcı bir başarı elde etti. Iraklı bir misyoner (*dâî*) olan Ebû Saîd Cennâbî, 899'da Bahreyn ve Hacer'e yerleşti ve sonunda Bedevîlerden yoğun bir şekilde yararlanarak bir devlet kurdu. El-Cennâbî ve halefleri, göçebeler tarafından yazlak olarak kullanılan tarım arazilerini kontrol ediyordu. Bazı göçebeler kendi istekleriyle orduya katılırken, diğerleri baskı ve ikna yöntemlerinin bir kombinasyonuyla orduya kazandırıldı. Cennâbî hanedanı, otlaklar ile göçü organize ediyor ve Bedevîler direndiklerinde ağır şekilde cezalandırılabiliyorlardı.[37] Hanedan, gücünün büyük bir kısmını Irak'tan gelen hac yolunun kontrolüne borçluydu ve 923'ten sonra Abbâsîler

35 Kennedy, *The Prophet*, s. 287–288; Franz, *Vom Beutezug*, s. 54–57.

36 Franz, *Vom Beutezug*, s. 57–83.

37 Franz, *Vom Beutezug*, s. 171–172.

ödemeyi kesmeye kalkıştığında, Cennâbîler hacıları ve dolayısıyla hükümetin prestijini tehdit eden saldırılar düzenlediler. Bazı yıllarda bu güzergâhta devlet destekli hac yolculuğu yapılmamıştır. 929-930'da Bahreyn hükümdarı Mekke'ye saldırdı ve 951'e kadar hanedanın elinde kalan Hacerü'l-Esved'i Kâbe'den çıkardı.[38]

Göçebelerin askerî önemine rağmen, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Arap Yarımadası ile Suriye çölündeki Bedevîler siyasî açıdan çok az gelişme göstermiştir. En organize hareketler, Uhaydir ve İsmâilî Cennâbîler yönetiminde, Bedevîlerin yazlık otlaklara, suya ve pazarlara erişimini kontrol edebilecekleri vahalarda konumlanan yöneticiler tarafından yönetiliyordu. Bedevîler, genellikle hac gelirlerinden pay talep edebilecek kadar güçlüydü ama devleti kontrol edemiyorlardı.[39]

Bölgesel Gücün Gelişimi

Yukarıda anlatılan olaylar, merkezden uzak bölgelerdeki iktidarın gücüne geçici olarak meydan okuyabilen yerel güçlerin gelişimini kapsamaktadır. Bedevîlerin dahil olması bağımsız iktidar iddialarıyla sonuçlanmadı. Ancak onuncu yüzyıl itibariyle Kuzey Suriye ve el-Cezîre'de göçebe grupların askeri faaliyetlere katılımı, merkezi hükümetle daha yakın ilişkilere, daha güçlü kabile liderliklerinin gelişmesine ve nihayetinde kabile liderliği altında göçebe devletlerin kurulmasına yol açtı. Burada iki süreç söz konusuydu. Birincisi, Abbâsîler kendi imparatorluklarına kattığı bölgeler üzerinde doğrudan kontrol sağlayamadıklarını gösterdikçe, yerel güçler, giderek daha fazla güç kazandı ve çevredeki göçebelerle kendi başlarına mücadele etmeye başladılar. İkincisi, merkezdeki siyaset giderek hizipleştikçe, rakipler; kabileler ile göçebeleri müttefik ve asker olarak yanlarına çektiler.

38 Franz, *Vom Beutezug*, s. 172-182.

39 Franz, *Vom Beutezug*, s. 152-156.

Abbâsîler, İran'da daha geniş topraklar üzerinde hak iddiasında bulundukça, yetkilerini devretme ihtiyacı duydular ve Azerbaycan ile merkezi İran'daki Abbâsî komutanlarına hatırı sayılır bir özerklik tanındı.[40] Zamanla Abbâsîler, yerel yöneticilerle antlaşmalara da başvurarak onları, Abbâsîlerin hak iddia edip de artık kontrol edemediği Fars ve Rey gibi bölgelerin "valileri" olarak tanıdılar.[41] Kuzey İran'ın iki dağlı nüfusu bu dönemde tarihlerde görünmeye başladı: Kürtler ve Deylemliler. Kuzeybatı İran'da Arap fethinin başlangıcından itibaren Kürtlerden bahsedilmesine rağmen, dokuzuncu yüzyıldan önce onlar hakkında çok az şey bilmekteyiz. Orta Çağ Arap kaynaklarında *kürd* (çoğulu *ekrād*) terimi, İranlı göçebeleri ya da ne Arap ne de Türk olan göçebeleri ifade eder ve bugünkü Kürt bölgesinin epey dışındaki insanları tanımlamak için kullanılır. Bugün bildiğimiz haliyle Kürtler, neredeyse kesin olarak, aralarında İranlı kabilelerin baskın olduğu çeşitli halklardan oluşmaktadır.[42] Bu çalışmada Kürt ismini sadece, Kirmanşah merkez olmak üzere doğuda neredeyse Hemedan ile batıda Hulvan'a kadar uzanan dağlık bölge olan Kürt bölgelerinde yaşayan ve koyun, at ve keçi yetiştiren göçebe ya da yarı göçebe yaşam tarzına sahip kabile nüfusu için kullanacağım. Burası verimli tarım arazilerinin yanı sıra zengin otlaklar ile ulaşılmaz dağ zirveleri içeren bir bölgeydi ve Bağdat'ı Horasan'a bağlayan yolun üzerinde yer alıyordu. Kürt toprakları kuzeyde ve batıda Bedevî bölgelerine bitişikti ve bazı durumlarda iki göçebe türü aynı otlakları farklı mevsimlerde kullanmış gibi görünmektedir. Bu durum iki Zap nehri arasında bulunan ve kışın Kürtler, yazın

40 Kennedy, *The Prophet*, s. 178, 184–185, 192; C. E. Bosworth, "Sādjids," *EI* 2. edisyon; Fred M. Donner, "Dolafids," *Encyclopaedia Iranica* (Bundan sonra *EIr*).

41 Kennedy, *The Prophet*, s. 177–179, 185, 192.

42 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan* (Londra; Atlantic Highlands, NJ: Zed Books, 1992), s. 15–18, 50–53, 111; V. V. Minorsky, "Kurd, Kurdistan, iii. B History: The Islamic period up to 1920" *EI* 2. edisyon.

Bedevîler tarafından kullanılan çayırlar için geçerliydi ve coğrafyacı İbn Havkal'ın hem Kürtlerden hem de Arap göçebelerden ve aynı zamanda hem yazlık hem de kışlık otlaklardan bahsettiği Musul bölgesi için de geçerli olabilir.[43]

Hazar bölgesinin batısındaki Gîlân Dağları, gözü pek savaşçılar olarak bilinen bir dağ halkı olan Deylemlilerin yurduydu. At yetiştiren ve ata binen Kürtlerin aksine Deylemliler, piyade olarak savaşırdı. Dokuzuncu yüzyılın sonunda Hazar bölgesi daha geniş bir siyasetin parçası haline geldi ve Deylemli askerler bu bölgenin dışında istihdam arayışına girdi. Kısa süre içinde Deylemli birlikleri çok sayıda bölgesel iktidarın ordularında ve Abbâsî ordusunda yer aldı.

Onuncu yüzyıl boyunca Kürtler ve Deylemliler, el-Cezîre'deki birçok kabileyle birlikte sadece kendi bölgelerinin siyasetine katılmakla kalmayıp Irak'ın ve hatta Bağdat'ın siyasetine de yakından dâhil oldular. Onları buraya sürükleyen şey hem orduyu hem de yönetimi rahatsız eden hizip çekişmeleriydi. Yaklaşık 908 yılından sonra Bağdat'ta iktidar halifelerden çok onların memurlarının elindeydi. Vezirler ile komutanlar, askeri ve mâli sorumluluğu birleştiren bir makam olan ve ordu komutanına sürekli değişen hizipler ile sık sık gerçekleşen idamlar arasında kontrolü elinde tutma imkânı veren "emîrü'l-ümerâ" için mücadele ediyorlardı. 936 yılında halifeler, yeni bir makam yönetimi oluşturarak kısmi bir çözüm elde ettiler. Bu hamle bazı çatışma alanlarını ortadan kaldırdı ama uğruna savaşılacak yeni bir makam getirdi. Çok az kişi bir ya da iki yıldan fazla bu görevde kalabildi.[44]

Merkezdeki sorunlar çevredeki halklar için fırsatlar sundu. Bazıları Abbasilerin zayıflığından faydalanarak baskınlar düzenliyor, yağmalıyor ve imtiyazlar elde ediyordu. Diğer pek çoğu ise Abbasî idaresi tarafından getirildi. Halifeler ordularını

43 Ibn Hawqal, *Configuration*, s. 209–210.

44 Kennedy, *The Prophet*, s. 187–199.

zenginleştirmek ve güçlü Türk köle askerlere karşı bir denge unsuru oluşturmak amacıyla, aralarında İsmaîlîlerin eski bedevî askerleri olan Daylemîler ve Karmatîlerin de bulunduğu çok sayıda başka etnik grubu da daimî orduya asker olarak aldılar. Daimî ordunun maddi ve siyasi maliyeti de yardımcı birliklerin kullanılmasını teşvik etti ki bunların bir kısmı Suriye çölündeki Bedeviler arasından, bir kısmı da el-Cezîre kabilelerinden seçildi.[45] Son olarak, haricî güçler ve onların birlikleri, halifelerden mültezimlere kadar rakiplerine karşı yardıma ihtiyaç duyan kişi ve taraflarca müttefik olarak arandı ve getirildi. Göçebe ve dağlı halklar tarafından elde edilen gücün bir kısmı alındı ama daha fazlası da verildi.

Kabile İktidarının Gelişimi

Abbâsî ordusuna katılım zamanla kabile halkları arasında daha fazla iç örgütlenmeye ve yeni hanedanlıkların kurulmasına vesile oldu. Bu hanedanlar da komşu halklarla insan gücü ve ittifak arayışına girdikçe, diğer halklar arasında siyasi örgütlenme arttı ve sonunda Bedeviler ve Kürtler tarafından yönetilen bölgesel devletlerin kurulmasına yol açtı. Her iki toplum da eşitlikçi sosyal yapılarıyla bilindiğinden ve bu zamana kadar herhangi bir büyük ölçekli girişim için genellikle dış organizasyona bağımlı kaldıklarından, bu tür devletler büyük bir değişimi temsil etmektedir.[46]

El-Cezîre'deki Hamdâniler (yaklaşık 905-1004) ve İran'daki Büveyhîler (yaklaşık 932-1062) iki hanedan olarak göçebe devletlerin dönüşümünde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Her ikisi de dağ veya pastoral toplumlardan neşet edip iktidarlarını merkezde elde ettiler. Kabile toplumundan geldikleri için paralı askerler, müttefikler ve rakipler olarak göçebe kabilelerle yakından ilişki kurdular. Neticede Bedevî ve Kürt kabileleri bölgesel

45 Kennedy, *Armies of the Caliphs*, s. 157–164; Franz, *Vom Beutezug*, s. 119–133.
46 Franz, *Vom Beutezug*, s. 1–9.

siyasetin ayrılmaz bir parçası haline gelerek daha güçlü liderlikler ve daha büyük hırslar edindiler. Hamdânîler ile Büveyhîlerin her birinin, hükümdarlığı süresince göçebeleri itaat altına almayı başaran, özel bir güce ve beceriye sahip birer hükümdarı vardı. Bu adamlar kabile işlerine karışıyor, bölgenin en güçlü kabilelerine saldırıp onları yeniyor ve yeni gözde kabilelerin liderlerine bölgesel sorumluluklar veriyordu. Arkalarında daha zayıf halefler bırakarak öldüklerinde ise destekledikleri kabileler kendi başlarına devlet kurmak için gereken siyasi kurumları tesis etmişlerdi. Her bir hanedanın tarihine kısa bir giriş yapacağım.

Hamdânîler

Hamdânîler, Musul ve Mardin arasındaki Benî Tağlib kabilesinin bir bölümünün reisleri olarak ortaya çıktılar. Kabilenin bir kısmı, Bedevî olmasa da göçebeydi; daha önce de belirttiğim gibi, ağırlıklı olarak koyun ve at yetiştiriyorlardı. Diğer kesimler tarımla geçiniyordu ve tahıl önemli bir üründü.[47] Hamdânî soyunun bilinen ilk üyesi Hamdân b. Hamdun, 860'larda faaliyete geçerek el-Cezîre'deki muhaliflere karşı Abbâsîlere değerli hizmetlerde bulundu.[48] Oğulları, Abbâsî ordusunda komutayı ele aldılar ve el-Cezîre'nin önemli bir kısmıyla birlikte Musul'a vali olarak atandılar. Aynı zamanda Bağdat'ın siyasetinde en üst düzeyde yer alarak baş vezirlerin atanması ile görevden alınmasında ve hatta halifelerin seçiminde rol oynamaya başladılar.[49]

Hamdânîlerin yükselişinde birkaç faktör birden etkili oldu. Birincisi, Musul bölgesindeki otlakları ve tarım arazilerini kontrol etmelerinden dolayı büyük bir servete eriştiler. İkincisi, Kuzey Suriye ve el-Cezîre'de karışıklıkların yaşandığı ve bölgeye yeni

47 Marius Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie* (Paris: Presses universitaires de France, 1953), s. 303; Franz, *Vom Beutezug*, s. 107.

48 Canard, *Histoire*, s. 291–302.

49 Canard, *Histoire*, s. 308–351.

göçlerin olduğu bir dönemde iktidara geldiler. Kabileler otlaklar için rekabet ediyor, yağma yapıyor ve isyanlara yataklık ediyordu.[50] Muhtemelen otlak sıkıntısı birçok kişiyi ek gelire muhtaç bıraktı ve bir kısmı Abbâsî ya da bölgesel ordularda görev aldı. El-Cezîre'nin istikrarsız durumu, bölgeyi geri almak için yapılan birkaç girişime rağmen Abbâsîlerin Musul'u tek başlarına ellerinde tutmalarını imkânsız hale getirdi.[51]

Hamdânî topraklarının bağımsız bir emirlik olarak kurulması, Hamdân'ın torunlarından biri olan ve genellikle Nasîrüddevle onursal unvanıyla bilinen Hasan'ın (yaklaşık 929-967 yılları arası hüküm sürmüştür) eseriydi. Hasan'ın kariyeri, Hamdânî siyasetinin dinamiklerine iyi bir örnek teşkil eder. Hasan ve kardeşi, 936-937'de Halife'den hükümdarlık alametleri olan hilat, atlar ve sancaklar aldılar ve Musul'un nispeten bağımsız yöneticileri oldular. Hasan, 938'de vergi ödemeyi reddetti ve Abbâsî saldırısına karşı tek başına direnmeyi başardı, çünkü Irak, büyük ölçüde onun tahıl tedarikine bağlıydı.[52] 942'de, güney Irak'ta düzeni sağlaması şartıyla kendisine verilen *emîrü'l-ümerâ* makamını elde etti. Kendisi için Nasırüddevle kardeşi için ise Seyfüddevle olmak üzere resmi unvan aldılar.[53]

Nasırüddevle'ye verilen makam, bir güç ihsanından ziyade imkânsızı denemek için bir davetti; Sevâd düzene sokulamazdı. Bir yıldan kısa bir süre sonra kardeşler pes edip Musul'a döndüler. *Emîrü'l-ümerâ* olarak hizmet etmenin önemli bir sonucu, profesyonel askerlerden oluşan ordular edinmekti ki bu orduda bulunan Türkler, Deylemliler ve Karmatîler kabile kargaşasının yaşandığı bir ortamda büyük bir avantajdı. Bu andan itibaren Nasîrüddevle Musul'un tanınmış hükümdarı oldu ve kuzey ile batıya; Azerbaycan, Ermenistan ve Kürt bölgelerine doğru

50 Franz, *Vom Beutezug*, s. 109–112, 180.

51 Canard, *Histoire*, s. 343–344, 350–351, 398–401.

52 Canard, *Histoire*, s. 378–407.

53 Canard, *Histoire*, s. 416–35.

topraklarını genişletebildi.[54] Seyfüddevle, 944'te Halep'i fethetti. Cuma namazlarında hutbenin, halife ile Nasîrüddevle adına okunmasını kabul etti ama kuzey Suriye'yi büyük ölçüde bağımsız bir emirlik olarak kontrol etti.[55] Hamdânî ailesi böylece bölgesel iktidar ve merkezî hükümet içindeki makamın birleşmesiyle iktidara yükseldi. Onlar, aynı anda hem dışarıdan hem de içeriden biriydiler. Genellikle halife ordusuna karşı duramasalar da hem Irak'ın iaşe için büyük ölçüde kendi bölgelerine bağımlı olması hem de Musul bölgesinin dışarıdan birinin kontrolünde olmasının neredeyse imkânsız olması nedeniyle pazarlık yapabilecekleri güçlü bir konuma sahiptiler.

Nasîrüddevle, Musul'u elinde tutmaya çalışırken, kardeşi Seyfüddevle, Halep ve Mayyâfârikîn'de eşit ya da daha fazla nüfuza sahip oldu. Özellikle Bedevîlere karşı yürüttüğü seferler ve onları kontrol altına alma başarısıyla tanınmaktadır. Yeni kabilelerin göçü bölgenin kaynaklarını zora soktuğundan, bilhassa güç bir durumla başa çıkmaya çalışıyordu. Numeyrîler, 921'de kuzeye göç etmişti ve B. Kilâb'ın yeni kolları 936'da Halep ile Hama arasındaki verimli bölge için rekabet etmek üzere Suriye'ye geldi.[56]

Seyfüddevle, göçebelerin düşmanı olarak görülmemelidir; Kuzey Suriye'yi ele geçirirken ve elinde tutarken Bedevîlerden bolca istifade etmiştir. Halep'i alırken, diğer kabilelere mensup Halep'in İhşîdî valilerini görevden almaya hevesli olan B. Kilab'ın reislerinden cesaret aldı. Daha sonra ordusunda Ukayl, Kelb ve Numeyr'den gelen birliklerle birlikte B. Kilab'ı da görüyoruz.[57] Saltanatının büyük bölümünde Seyfüddevle'nin politikası, yeni gelenlerin saldırganlığını sınırlamaya ve toprak üzerindeki kabile anlaşmazlıklarını karara bağlamaya odaklanmış gibi görünmektedir. Nitekim 948'de, Halep ile Palmira arasındaki bölgede, Halep

54 Canard, *Histoire*, s. 416–451, 492, 514.

55 Canard, *Histoire*, s. 491–504.

56 Franz, *Vom Beutezug*, s. 109–112.

57 Samir Shamma, "Mirdās," *EI* 2. edisyon içerisinde; Canard, *Histoire*, s. 501, 587.

çevresinde baskın olan B. Kilâb ile Palmira bölgesindeki B. Kelb arasında otlak hakları konusunda çıkan bir anlaşmazlığı çözüme kavuşturdu. Kilâb'ın iki kolu Kelb'e saldırınca Seyfüddevle, onların kampına saldırdı ve onları cezalandırdı ama kısa süre sonra katliamı durdurdu.[58] Sonraki yıllarda Seyfüddevle, Bedevî kabilelerle sert bir şekilde ilgilenmeye devam etti; faillere sert cezalar verdi, ardından kadınlara ve çocuklara karşı merhamet gösterdi. Aynı zamanda, Bedevî müttefiklerine cömert ihsanlar dağıtmaya da devam etti.[59]

Göçebelerin en büyük meydan okuması 955'te, aralarında Ukayl, Kâ'b'ın Aclan kolu ile B. Kilâb'ın büyük bir kısmının da bulunduğu çeşitli kabilelerden gelen birçok kişinin Deraya ve Kinnesrîn'e saldırmasıyla gerçekleşti. Daha uzaktaki Numeyr ise bu duruma olumlu yaklaştı ama görünüşe göre asker göndermedi. Seyfüddevle kabilelere doğru ilerlerken, B. Kilab tarafı boyun eğdi; diğerleri ise Seyfüddevle tarafından takibe alındı. Seyfüddevle, bu takipte bazılarını öldürdü, bazılarını da çöle sürdü. Yaz mevsimiydi ve birçoğu susuzluktan öldü. Bu olay, Bedevîler arasındaki güç dengesini değiştirdi. Komplonun merkezindeki kabileler önemli ölçüde güç kaybederken, boyun eğenler güç kazandı. B. Kilâb kararlarının mükâfatını topraklarını genişleterek aldı ve Kuzey Suriye ile Batı el-Cezîre'nin en önde gelen kabilesi haline geldi. Teslimiyetlerini bildiren Nümeyrîler ise topraklarını ellerinde tutmaya devam ettiler.[60] Bu, 962'deki Bizans akınından ve Seyfüddevle'nin 967'deki ölümünden önceki son büyük kabile kargaşasıydı. Bizans saldırısını takip eden karışıklık ve yıkım döneminde Hamdânîler bağımsızlıklarını kaybettiler ve B. Kilâb onların geride bıraktığı

58 Canard, *Histoire*, s. 598–600.

59 Canard, *Histoire*, s. 606–609, 636; Ramzi Jibran Bikhazi, "The H'amdânid Dynasty of Mesopotamia and North Syria 254–404/868–1014," Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan (1981), s. 664–674.

60 Bikhazi, "The H'amdânid," s. 765–773; Canard, *Histoire*, s. 611–617; Franz, *Vom Beutezug*, s. 113–114, 117.

iktidar boşluğunun doldurulmasına ön ayak oldu.[61] Böylece Seyfüddevle'nin isyanı bastırdıktan sonra yeni bir düzen kurması, yeni bir kabile gücünün oluşmasına yol açtı.

Büveyhîler

Göçebe iktidarının yükselişinde etkili olan bir diğer hanedan ise Deylem'den gelen Büveyhî soyudur. Bu hanedan, Hamdânîlerden kısa bir süre sonra güçlenmeye başladı ve kısa sürede Bağdat'ın kuzeyindeki bölgelerde iktidar için bir rakip haline geldi. Ali, Ebu Ali Hasan ve Ahmed adında üç kardeş tarafından 935 yılında kuruldu. Servet sahibi askerler olarak başlayıp eski komutanlarının topraklarını ele geçirerek Horasan hariç neredeyse tüm İran'ın hâkimi oldular.[62] Her biri kendi topraklarında esasen bağımsız kalırken ailenin bir üyesinin diğerlerinden daha kıdemli kabul edildiği ortak bir yönetim sistemi geliştirdiler.[63] Büveyhilerin yükselişinden bir yıl sonra, Irak üzerindeki iktidar mücadelesindeki hiziplerden biri, onları müttefik olarak yanına çekmek istedi. Yardım için gönderilen Ahmed, kısa sürede Irak'taki mücadelelerde önemli bir aktör haline geldi ve 945 yılında halife, ona Muizzüddevle unvanıyla birlikte *emîrü'l-ümerâ* makamını verdi. Seleflerinden farklı olarak Büveyhîler, emîrü'l-ümerâ makamını aile mensuplarına devredecek kadar güçlüydüler. Bu noktadan sonra halife, fiili bir güce sahip olmamakla birlikte bir maaş alıyor ve bazı memurları kişisel hizmeti için yanında tutuyordu.[64]

Ancak Irak'taki Büveyhîler, kuzeyde Hamdânîlerle rekabet ederken diğer bölgelerdeki akrabalarıyla da mücadele etmek zorundaydılar. Bundan dolayı sık sık savaş halindeydiler. Deylemli

61 Canard, *Histoire*, s. 644–650; Kennedy, *The Prophet*, s. 281–284.

62 W. Madelung, "Deylamites, ii, In the Islamic Period," *r*, s. 343–345.

63 T. Nagel, "Buyids," *EIr*, s. 578–579.

64 John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012: Shaping Institutions for the Future* (Leiden: Brill, 2003), s. 9–14, 17–27.

askerlerden oluşan daimî orduları, askerî ihtiyaçları için yeterli değildi ve kısa süre sonra yakınlardaki Bedevîlere müracaat ettiler. Bağdat'taki ikinci Büveyhî hükümdarı İzzüddevle Bahtiyârî (967-978), Hamdânîlerle savaşmak için Şeybânî ile Ukaylî birliklerini getirdi ve Basra ile Ahvaz arasındaki Esed kabilenin bir kısmının yanı sıra Kirmanşah'ın kuzeydoğusundaki Dinavar'dan Kürt hükümdar Hasanveyh Barzikani'yi ordusuna kattı.[65] Bazen aynı kabilelerden gelen diğer göçebeler de tehdit oluşturuyordu. Şeybân ve Kürtler kuzeyden; B. Esed'in çeşitli kolları ise batı ve güneyden akınlar düzenliyordu. Irak üzerindeki Büveyhî hâkimiyeti gevşek ve kısmiydi zirâ sadece birkaç büyük şehri kontrol ediyorlardı. Köyler ve göçebe kabilelerin halktan himaye karşılığı para toplamasının yanı sıra şehirlerde paralı askerî birlikler de benzer faaliyetler yürütüyordu.[66]

Daha güçlü bir yönetim, 977 yılında Irak'ı ele geçiren Büveyhî hükümdarlarının en güçlüsü olan Adudüddevle (949-983) tarafından kısa bir süreliğine tesis edildi. Adudüddevle, ailesinin birçoğunun karakteristik özelliği olan gevşek yönetiminden memnun değildi ve birkaç vilayetin kaynaklarına erişimi vardı. Musul'un Hamdânî emirini tahttan indirdi, ardından aşağı Zap yakınlarındaki Şahrazur'daki Şeybân ve Kürtlerle birlikte Esad kabilesinin liderine karşı seferler düzenledi. Adudüddevle'nin Kürt bölgeleriyle uğraşırken stratejisi, bir kabileyi diğerlerinin aleyhine güçlendirerek düzen sağlamaktı. 369/980 yılının sonunda Kirmanşah'a sefer düzenledi ve Hasanveyh Barzikani'nin oğlu Bedir'i yerel yönetici olarak atayarak İzzüddevle'nin aileyle olan ittifakını devam ettirdi.

Adudüddevle, sert tedbirler alırken ve hile kullanırken hiç tereddüt etmedi. Kirmanşah seferinden kısa bir süre sonra Hakkari

65 Donohue, *The Buwayhid Dynasty*, s. 220; Franz, *Vom Beutezug*, s. 149; Ch. Bürgel and R. Mottahedeh, "'Aẓ'od al-Dawla," *EIr.*

66 Donohue, *The Buwayhid Dynasty*, s. 80.

Kürtlerine karşı bir sefer düzenledi ve canlarının bağışlanması şartıyla teslim olduklarında beş *fersah* yol boyunca yolun kenarlarında çarmıha gerildiler.[67] Şeybân kabilesini Zap bölgesindeki inzivalarından geri çekti ve yalnızca geceleri saldırıp birçoğunu öldürdü ya da esir aldı. Irak'ta halkı silahsızlandırdı. Ayrıca göçebeleri hedef alabilecek bir hamle olan at, eşek ve develerin pazar satışına vergi getirdi.[68]

Adudüddevle'nin şiddet kullanması, göçebe kabileleri düzene soktu fakat 983 yılındaki ölümünden sonra kabilelerin gücü hızlı bir şekilde arttı. Halefleri, büyük ölçüde Bedevî ve diğer göçebe insan gücüne dayanmaktaydı ve karşılığında yerel otorite vermeye istekliydiler. Büveyhî hâkimiyeti sadece Bağdat, Vâsıt ve Basra'da sağlanıyordu.[69] Bölgesel kabilelere ödenen himaye bedelini düzenlemek için *divanü'l-himaye* adlı yeni bir divan oluşturuldu.[70] Hükümet diğerlerine karşı himaye için bazı kabilelere ödeme yapmak amacıyla sistemi kullanmaya çalıştı. Kabile bölünmüşlüğü, Bedevîleri iktidar nezdinde daha az tehlikeli hale getirdi, ancak muhtemelen hem göçebe hem de yerleşik halkın çektiği sıkıntıyı da pekiştirdi.[71]

Dolayısıyla Hamdânîler ve Büveyhîler dönemi boyunca göçebe kabileler, kendilerine yönelik politikalardan bağımsız olarak önem kazandı. El-Cezîre ve Irak'taki pek çok kabile onlarca yıl boyunca Büveyhî ve Hamdânî ordularına hizmet etmiş, hükümet politikalarının içine çekilmiş ve hâkim oldukları bölgelerde kendilerine sorumluluk verilmişti. Komutan olarak hizmet eden kabile liderleri, kendi kabilelerinde daha fazla otorite elde etti. Hem Seyfüddevle hem de Adudüddevle göçebelere karşı agresif

67 V. Minorsky, "Kurds, Kurdistān, iii B: History: Islamic Period up to 1920," *EI* 2. edisyon.

68 Donohue, *The Buwayhid Dynasty*, s. 80–85; Franz, *Vom Beutezug*, s. 149–151.

69 Donohue, *The Buwayhid Dynasty*, s. 217.

70 Donohue, *The Buwayhid Dynasty*, s. 94–95, 104–105.

71 Donohue, *The Buwayhid Dynasty*, s. 106, 223–227.

ve etkili davrandılar ancak onların ödül ve ceza sistemleri, kayıtlan kabileleri eşi benzeri görülmemiş bir nüfuza sahip kıldı.

Göçebe Hanedanların Yükselişi

Onuncu yüzyılın sonlarından on birinci yüzyılın başlarına kadar olan dönem, Bedevîler ve Kürtler arasında birkaç bağımsız göçebe devletin yükselişiyle yeni bir aşamayı temsil eder. Bunlar fetih devletleri değildi; kabile liderlerinin çoğu yerleşik güçlere hizmet ederek güç kazandı ve sonunda kendi ve komşu bölgeleri üzerinde hakimiyetlerini sağladılar.[72] Bu devletleri, kabileleri de kapsayan diğer siyasi teşekküllerden ayıran şey liderliklerinin yerleşik olmaması, yani kökeninde ve yaşam tarzında genellikle göçebe olmasıydı. Göçebelerin iktidara yükselişini basit bir şekilde askeri üstünlüğe atfetmemeliyiz. Bu bölümdeki anlatının gösterdiği gibi merkezî hükümet ile yapılan savaşlarda göçebeler çok sık kaybetti. Yerleşik nüfus gibi Bedevîler de başta yaz otlaklarında olmak üzere saldırıya açık haldeydiler ve onlar muhtemelen susuzluktan ölebilecekleri çöle sürülebilirlerdi. Kuyuların zehirlenmesi ya da yok edilmesi, göçebelere karşı sıklıkla uygulanan etkili bir taktikti.[73]

Göçebe devletlerin kurulmasındaki daha önemli bir faktör ise daha büyük bölgeleri kontrol edebilecek tek bir merkezî gücün yoksunluğuydu. Bizans'ın 962 yılında Seyfüddevle üzerine seferi bir yıkım izi bırakıp Suriye Hamdânîlerini ölümcül derecede zayıflatırken Adudüddevle'nin el-Cezîre Hamdânîlerini mağlup etmesi de benzer şekilde hanedanın batı kolunun gücünü azaltı. Hamdanî bölgeleri artık yerel kabileler ve üç komşu devlet arasında rekabet alanıydı: Bizanslılar, Büveyhîler ve yeni bir güç olup 969 yılında Mısır'ı ele geçiren ve gücünü Suriye'ye kadar genişleten Kuzey Afrika ve Mısır'ın İsmâilî Fâtımî hanedanı.[74]

72 Franz, *Vom Beuzetug*, s. 251-252.

73 *Vom Beutezug*, s. 76, 171,193; Canard, *Historie*, 614-615.

74 Franz, *Vom Beutezug*, s. 210; Kennedy, *The Prophet*, 315-327.

Dımaşk ve Halep hakimiyet mücadelesinin yaşandığı şehirler oldu. Dımaşk genellikle Fâtımî kontrolünde kalırken Halep'te ise çoğunlukla yerel kabileler egemen oldu. Suriye Çölü ve el-Cezîre, Arap fetihlerinden önceki gibi iki rakip gücün etkisi altında oldukları konumlarına geri döndüler. Bu bölgede yaşayan göçebeler, komşu güçleri birbirlerine düşürebilmek suretiyle önem ve bağımsızlık kazanabildiler.[75]

Büveyhî Adudüddevle'nin Hamdânîleri mağlup ettiği ve güç dengelerini değiştirdiği el-Cezîre ve sınır bölgelerinde ortaya çıkan ilk hanedanlar Kürt güçleridir. Adudüddevle'nin Cibâl'in büyük bir kısmında yetki sahibi kıldığı Hasanveyh Berzikani'nin oğlu Bedir, Adudüddevle'nin 883 yılındaki ölümünden sonra bağımsızlığını kazandı. O ve onun halefleri Kirmanşah'tan Hemedan'a kadar olan bölgede hüküm sürdüler.[76] Bu arada Adudüddevle'nin ölümüne Nusaybin şehri ise Mervânî hanedanının kurucusu Bâd b. Dustak'a bağlılıklarını bildirerek karşılık verdi. Bâd'in kuvvetleri Diyarbekir ile Musul'a kadar yayıldıkları yer olan Mardin'in güneydoğusundaki Tûr Abdîn bölgesinin yarısını kontrol altına aldılar.[77] Mervânîler, komşuları Bizanslılar, Gürcüler, Ermeniler ve kuzeybatıdaki Bedevî güçleri Nümeyrî ve Ukaylîler ile rekabet eden ve ittifak kuran yeni Kürt hanedanlarının en güçlüsü ve prestijlisiydi. Onlar iki büyük şehir olan Meyyâfârikîn ve Amed'de (modern Diyarbakır), özellikle de uzun yıllar hüküm süren ve parlak bir saray kültürüne hamilik yapan Ebu Nasr Ahmed (1011-1061) döneminde, kapsamlı bir inşa programına önayak oldular.[78]

---

75 Franz, *Vom Beutezug*, s. 86-87.

76 Donohue, *The Buwayhid Dynasty*, s. 221, 225; Kennedy, *The Prophet*, s. 2250-253.

77 Donohue, *The Buwayhid Dynasty*, s. 89, 22; Kennedy, *The Prophet*, s. 262-266.

78 Paul A. Blaum, "A History of the Kurdish Marwanid Dynasty A.D. 983-1085, Part I" *International Journal of Kurdish Studies* 5, no. 1-2 (1992); "A History of the Kurdish Marwanid Dynasty A.D. 983-1085, Part II" *International Journal of Kurdish Studies* 6, no. 1-2 (1993).

El-Cezîre'deki bedevî hanedanlardan ilki Ukaylîlerdi (990 dolayları-1096). Yazları Musul yakınlarında kışları ise Bağdat'ın batısında ikamet eden Ukaylî kabilesi, Adudüddevle'nin saltanatı sırasında benzer şekilde daha güçlü bir siyasî teşekkül oluşturmaya başladı. El-Cezîre'yi ellerinde tutamayan Adudüddevle'nin halefleri, Musul'da Hamdânîleri yeniden tesis ettiler. Hamdânîler de daha sonra Mervânîlerin saldırgan tutumlarına karşı kendilerini savunmak için Ukaylîlerden yardım istediler. Ukaylîler yardım sağladılar ve karşılığında da el-Cezîre ve Musul'u talep ettiler. Liderleri Muhammed b. el-Müseyyeb birkaç yıl içinde Musul'a hâkim oldu ve Büveyhîlerin tabiyetine girdi. Yaklaşık bir asır boyunca, Ukaylîler bu bölgede hakimiyetlerini korudular.[79] Bu sürenin çoğunda kendilerini genellikle göçebe olarak gösterdiler ve daha çok şehir dışındaki kamplarda yaşamayı tercih ettiler.[80]

Adudüddevle'nin ölümünden sonra aynı şekilde Irak da kabilesel kontrolün altına girdi ve çok geçmeden Mezyedî Hanedanlığının egemenliği altına girdi. Asılları Esed kabilesine dayanan Mezyediler, daha sonraki Büveyhî döneminin hanedan ve kabile rekabetlerinin tam göbeğinde yer almışlar ve neticede Irak'ın büyük bir bölümünden sorumlu olmuşlardı. 996-997 yılı itibariyle güneydeki Mezyedîler ve kuzeydeki Ukaylîler Fırat boyunun neredeyse tamamından ve Sevâd'ın büyük bir kısmından sorumluydular.[81] Mezyedîlerin güç merkezi, kamplarını (*hille*) kurdukları ve kısa sürede müreffeh bir şehir haline gelip, Hille adını alan, Câmiayn idi. Burası gücü elde tutmak için kolay bir bölge değildi fakat akıllı ve değişen ittifaklar sayesinde hanedan, Selçuklu dönemine kadar bölgede hüküm sürdü.[82]

---

79 C. E. Bosworth, "Ukaylis," *EL* 2nci ed.; Kennedy, *The Prophet*, s. 297.

80 Hugh Kennedy, "The Uqaylids of Mosul: The Origins and Structure of a Nomad Dynasty," *Actas del XII congreso de la Union européenne d'Arabisants et d'islamisants* içerisinde *(Malaga, 1984)* (Madrid: Union Européenne d'Arabisants et Islamisants), s. 397-398.

81 Donohue, *The Buwayhid Dynasty*, s. 221-222.

82 C. E. Bosworth, "Mazyad, Banú, or Mezyedís," *EI* 2. edisyon

Hamdânî Seyfüddevle'nin gücü elinde bulundurduğu kuzey Suriye'de göçebe hanedanlar sadece birkaç yıl sonra ortaya çıktılar. Seyfüddevle'nin 967 yılındaki ölümünden sonra bu bölge, Fatımîler ve Bizanslılar arasındaki sınır bölgesi haline geldi ve Hamdânîlerin son hükümdarları ya Bizans'ın ya da Fatımî'nin tebaası olarak bu toprakları ellerinde tuttular. Kazananın ise Seyfüddevle'ye olan yakınlığından yararlanan Benî Kilâb kabilesinin olması sürpriz olmadı ve onlar, Fatımîler ve Bizanslılar Halep'teki Hamdânî hanedanın uysal mensupları üzerinde hakimiyet mücadelesi için rekabet ederken zekice uyguladıkları diplomasi ve ihanet ile güçlerini pekiştirdiler. Mirdâsî hanedanlığının kurucusu olan Benî Kilâb kabilesinden Salih b. Mirdas'tan ilk olarak, Hamdânîlerin eski kölelerinin Halep'te hakimiyet kurduğu 399/1009 yılında Rahbe'nin valisi olarak bahsedilir. Onun kabilesi Halep yöneticilerini ilki Mervânîlerden diğeri ise Fâtımî ordularından olmak üzere iki kez kurtardı ve doğal olarak bunun karşılığında da otlaklar talep etti. Vali, bu talebi kabul etti ve kabile mensuplarını ziyafete çağırdı. Fakat bu ziyafet sırasında birçok kabile üyesini tutukladı ve öldürdü. 1014 yılında esaretten kurtulan Salih, bir süre sonra Halep'i ele geçirmeye muvaffak oldu. Halep elde etmesi güç bir ödül olduğunu kanıtladı. Şehirde ne Fâtımîler ne de Mirdâsîler kalıcı bir şekilde hakimiyetlerini tesis edemediler. Ancak Mirdâsî hanedanı hem Bizans hem de yerel rakiplerine karşı Fırat kıyısında bulunan Rakka'ya kadar olan bölgede muhtelif şehirleri elde tuttu.[83]

Mirdâsîler başka bir bedevî hanedan olan Nümeyrîler ile gücü paylaştılar. 955 yılında Seyfüddevle'ye karşı kurulan komplodan sonra Nümeyrîler, güçlerini sağlamlaştıracakları ve kuzeydeki Kürt hanedanlara karşı faydalı bir kalkan olacakları doğuya sürüldüler. Halep Hamdânîlerinin yıkılmasıyla Benî Nümeyr kabilesi kendi parasını basmaya başladı ve Halep'in doğusundaki

83 Th. Bianquis, S. Shamma, "Mirdas, – Mirdas b. Udayya," *EI* 2. edisyon

Harran'da saray inşa etti. Başlangıçta bilinçli bir şekilde şehrin dışında kamp kurarak göçebe kalmış gibi görünseler de daha sonra kısmen de olsa yerleştiler ve şehir hayatına dahil oldular.[84]

Bu hanedanların tarihi, dahilî ve haricî rakiplerin; savaşların, saldırıların ve misillemenin; şehirleri ve bölgeleri ele geçirmelerin, kaybetmelerin ve yeniden ele geçirmelerin; antlaşmalar yapmanın, bozmanın ve yeniden yapmanın bir hikayesidir. Hiç şüphesiz en azından savaşı sevenler için heyecan verici bir yaşamdı ama bu hikayeyi anlatmak da bir o kadar zor ve kafa karıştırıcıdır. Bedevî hanedanlarının sahip oldukları bölgeler dış güçlerin baskısından dolayı kısmen değişiklik gösterdi. Bu dış güçler, kuzey Suriye'yi kontrol etmek isteyen Fâtımîler, Ermenistan ve Suriye sahilleri boyunca topraklar elde eden Bizanslılar ile Kuzeyde ve Batıdaki Kürt hanedanlarıdır. Çoğu göçebe hanedanlar bu güçlerden birinin tabiyetine girdiler. Bazen de her ikisinin egemenliğine boyun eğdiler. Bu sebepten dolayı yerel göçebe hanedanlar dış güçler tarafından tehdit edildiler ancak yok edilmediler.

Burada anlatılan hanedanların çoğu Selçuklu dönemine kadar varlıklarını sürdürdüler ve her biri alışılmadık şekilde uzun saltanat süresi olan bir hükümdara sahip olma şansına vâkıf oldular. Ayrıca bu hanedanlardan birçoğu erken on birinci yüzyılda çağdaş devletler olarak varlıklarını idame ettirdiler.[85] Bu emirlerin saltanatları, siyaset hiçbir zaman durağan olmamasına rağmen, zor

84 Franz, *Vom Beutezug*, s. 136-146; Stefan Heidemann, "Numayrid ar-Raqqa: Archaeological and Historical Evidence for a 'Dimorphic State' in the Bedouin Dominated Fringes of the Fatimid Empire," *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras. The 9th and 10th International Collaquium at the Katholieke Universiteit Leuven in May 2000 and May 2001* içerisinde, haz. U. Vermeulen and J. van Steenbergen (Leuven,Belgium: Peeters, 2005), s. 93-105.

85 Mervânîler güçlerinin doruk noktasına 1011-1061 yılları arasında hüküm süren İbn Mervân saltanatında ulaştılar. 1001 yılından 1051 yılına kadar Ukaylîlere Karvâş hükmetti. Onun hükümdarlığı büyük ölçüde Mezyedî hükümdarı olan Nuruddevle Dübeys (1018-1081) saltanatıyla aynı dönemi kapsar. 1041-1062 yıllarında aralıklarla hüküm süren Simâl Mirdasinin hükümdarlığı da Nuruddevle'ye nispeten az olmakla birlikte Karvâş'ın saltanat süresi ile örtüşmektedir.

bir çağın ortasında gelişmiş refah ve kalkınma dönemini kapsadı. Onların katkıları siyaseti gölgede bıraktı. Bağdat güç kaybettiği için, alimler, müellifler ve müzisyenler şehirlerdeki meclislerde hamilik aradılar. Muhtelif yöneticilerin lütfu veya talihi değiştikçe bir meclisten diğerine geçtiler. Kargaşa, ekonomik gerileme ve siyasî parçalanma edebiyat ile ilim ehli için adeta yeni fırsatlar oluşturdu. Şiraz, Rey, İsfahan ve Hemedan'daki Büveyhî meclisleri alanında uzman alimleri cezbetti.[86] Hamdânî Seyfüddevle'nin Halep'teki meclisi de hem ilim hem de edebiyattaki ihtişamıyla anıldı. Zira yüzyılın en büyük iki Arap şairi olan el-Mütenebbî ve Ebû Firâs el-Hamdânî onun maiyetinde bulunuyordu.[87] Halep Hamdânîlerin kontrolünden, şiire ve saray kültürüne hamiliğini sürdüren Mirdâsîlerin kontrolüne geçerken, Abbâsî çağının bir diğer büyük şairi Maarrî ise Halep'in hükümdarlarına katiplik yaptı ve onlar hakkında eserler kaleme aldı.[88] Mervânî hanedanı, tıp, dini ilim ve edebiyata hamilik yaptıkları Meyyâfârıkîn ve Amed şehirlerindeki görkemli saraylarıyla anılırlar. Hatta Remle'deki Cerrahîlerin önemsiz bedevî hanedanı bile meclisine bazı şairleri cezbetti.[89] Böylece on birinci ve on ikinci yüzyıllar giderek artan bir parçalanmanın yanı sıra siyasi güç ve kültürel üretimin, merkezden göçebe kabile devletlerine kaymasına şahitlik etti ki bu da göçebe kabile devletlerinin ortaya çıkmasına yardım eden Büveyhî ve Hamdânî hanedanlarının vasıtasıyla oldu.

---

86 Joel L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival during the Buyid Age* (Leiden:Brill, 1986), s. 28, 50-51, 53.

87 Kraemer, *Humanism*, s. 90-91; A. Hamori, "al-Mutanabbi," *'Abbâsîd belles-lettres* içerisinde, ed. Julia Ashtiany, T. M. Johnstone, J. D. Latham, R. B. Sergent, ve C. Rex Smith, *Cambridge History of Arabic Literature* (Cambridge; New York, Cambridge University Press, 1990), s. 300-301; Abdullah el-Tayip, "Abû Firâs al-Hamdânî," *'Abbâsîd belles-lettres* içerisinde, s. 317-319.

88 P. Smoor, "al-Ma'arri," *EI* 2. edisyon; Suhayl Zakkâr, *The Emirate of Aleppo, 1004-1094* (Beirut: Dar al-Amanah, 1971), s. 263ff.

89 Thomas Ripper, *Die Marwâniden von Diyâr Bakr: eine kurdische Dynastie im islamischem Mittelalter* (Würzburg: Ergon, 2000), s. 411-424.

Göçebe Yönetimin Niteliği ve Etkisi

Göçebe iktidarının, şehir hayatı ve tarım üzerindeki etkisi genellikle olumsuz olarak değerlendirilmiştir. Batı halifeliğinde on ve on birinci yüzyıllar, pastoralizmin yerleşik hayat karşısında güç kazandığı, bazı eski göçebelerin göçebeliğe geri döndüğü ve tarım arazilerinin otlaklara dönüştürüldüğü bir "Bedevîleşme" dönemi olarak nitelendirilmiştir. Bu tanımlama, araştırma konusu olan yerleşimdeki ve şehir inşasındaki gerilemeyi açıklamaya yardımcı olmuştur. Kurt Franz son zamanlarda göçebeleşme konusunu yeniden gündeme getirmiş ve kaynakların, bu durumu kanıtlamak için yeterli delil sunmadığını tespit etmiştir.[90] Bedevîleşme kavramı, en azından kısmi olarak göçebelik ile tarımın ters orantılı olması gerektiği varsayımına dayanıyor gibi görünmektedir ki bu varsayımı 2. Bölüm'de ele almıştım. Emevîler döneminde olduğu gibi onuncu ve on birinci yüzyıllarda da bu iki ekonomi, genellikle tek bir hükümdarın yönetiminde birbirine sıkıca bağlı bir şekilde gelişmiştir. Coğrafyacılar zenginliklerini hem tahıl hem de hayvancılığa borçlu olan birçok şehirden bahsetmektedir: bu dönemde Nusaybin, Musul, Humus, Antakya, Hemedan ve İsfahan bu şehirler arasındadır.[91] Başarılı iki hanedan olan Hamdânîler ve Mervânîler'in güçlerini bu iki ekonominin birleşimine borçlu oldukları açıktır.

Şehirlerin gerilemesi, tarımsal alandaki gerilemeden daha açık bir şekilde tasvir edilmektedir. Ancak, birkaç bölgeyle sınırlı çalışmalardan geniş yargılara varmamak önemlidir. Şehirlerin ister göçebe ister yerleşik yönetim altında olsun, bir dizi nedenden kaynaklanan oldukça farklı tecrübeler edindiğini kabul etmeliyiz. Kuzey Suriye'nin büyük şehirleri olan Halep, Antakya ve Urfa, başkentin doğuya taşındığı erken Abbâsî döneminde gerilemeye başlamışlar ve daha sonraki dönemde yaşanan karışıklıklardan

90 Franz, *Vom Beutezug*, s. 36–38, 250.

91 Ibn Hawqal, *Configuration*, s. 173, 177, 181–182, 205–210, 350, 354.

dolayı zarar görmüşlerdir. On birinci yüzyılda, Fâtımî iktidarının yükselişiyle birlikte, ticaret yollarının Bağdat merkezli bir sistem olmaktan çıkıp Mısır üzerinden ticareti ön plana çıkaran bir sisteme dönüşmesi de bu gerilemede kuşkusuz bir etken olmuştur. Belih Nehri vadisi, yoğun bir şekilde incelenmiştir ve yerleşim ile yapılaşmada bir azalma olduğunu görülmektedir.[92] İki ana şehir olan Rakka ve Harran, önce buraları ele geçiren Abbâsî halifeleri tarafından terk edilmeleri, ardından da Hamdânî hükümdarları tarafından aşırı vergilendirilmeleri nedeniyle yoksullaştı.[93] Ancak Numeyrî hanedanının sonlarına doğru Rakka, hanedanın mimarî yapılarıyla tipik bir başkent haline geldi ve Numeyrîler burayı daha da kalkındırmaya özen gösterdi.[94] Bu dönemde, başka birkaç şehir daha gelişti ve büyüdü. Amed'de hem Hamdânîler hem de Mervânîler büyük inşa faaliyetlerine giriştiler. Mezyedîler, başkentleri Hille'yi görkemli konaklarla ve zengin pazarlarla donattılar. Bu imar faaliyetleri onların hükümdarlığı boyunca ve sonrasında da sürdü.[95] Görünüşe göre, hem göçebe hanedanlar hem de göçebe ve yerleşik yaşam tarzlarını birleştiren hanedanlar, yeteri kadar güvende hissettiklerinde ve coğrafya yatırım yaptıkları bir bölge olduğunda şehirleri kalkındırmışlardır.

Onuncu ve on birinci yüzyıllar zor bir dönemdi. Nüfusun ve toprağın dönemin bitmek bilmeyen savaşlarından zarar gördüğüne şüphe yoktur. Araştırmacılar, yerleşik nüfusun çektiği sıkıntılara ve özellikle de Bedevî yağmacıların elinden gördükleri zararlara odaklanmışlardır. El-Cezîre'den gelen ve yaşadığı dönemde bölgenin durumunu tasvir eden coğrafyacı İbn Havkal, Hamdânî

92 Heidemann, "Numayrid ar-Raqqa."

93 Stefan Heidemann, *Die Renaissance der Städte in Nordsyrien und Nordmesopotamien: städtische Entwicklung und wirtschaftliche Bedingungen in ar-Raqqa und Ḥarrān von der Zeit der beduinischen Vorherrschaft bis zu den Seldschuken* (Leiden: Brill, 2002), s. 29–31.

94 Franz, *Vom Beutezug*, s. 143–144.

95 J. Lassner, "Hilla," *EI* 2. edisyon

hanedanına muhalif olduğu ve bölgenin çektiği acıları etkili b şekilde dile getirdiği için bu düşünce ekolü için faydalı bir kayna olmuştur.[96] Ancak İbn Havkal'ın Bedevîlere yaptığı atıflar, genel likle olumsuz olsa da sıraladığı haksızlıklar yalnızca yerleşikleri başına gelmemiştir. Kendi memleketi Nusaybin'in kaderi için yaktığı ağıtta, Tağliboğullarından Benî Habib'in yanı sıra kom şularının aileleri ve sürüleriyle birlikte bölgeyi terk etmelerinden bahseder. Hamdânî hükümdarı Hasan, başa geçtiğinde ise ağaç- ları kesip su yollarını değiştirdi. Bunu otlak yaratmak için değil, tahıl ekmek için yaptı.[97] Yeni kabileler, bölgeye gelerek göçebe ve yarı göçebe nüfusu bölgeden kovdular. Bölge sakinlerinden hi- maye bedeli talep ettiklerinde de daha önce aynı şeyi yapmış olan göçebelerin yerini almış olmaları oldukça muhtemeldir.[98] İbn Havkal'ın Hamdâniler'e isnad ettiği suçlamalardan biri de baskıcı vergilendirmelerdi ve burada da göçebelerin yerleşik nüfusla bir- likte acı çektiği görülmektedir çünkü hayvan satışı yoluyla alınan vergiler sıklıkla bahsedilenler arasındadır ve bazı yerlerde göçebe- lerin –en azından hayvanlarının– ortadan kaybolması gerilemeye ve yıkıma bir örnek olarak verilmektedir.[99] Bedevî yağmalarının el-Cezîre'deki sıkıntılara yol açtığından şüphe etmek için hiçbir neden yoktur, ancak göçebelerin de şiddetin kurbanı olduğunu ve yağmalarının genellikle başkaları tarafından dayatılan zorlu ko- şullara tepki olarak gerçekleştiğini kabul etmeliyiz.

Sonuç

Abbâsîler, merkezîleştirici bir güç olarak yola çıkmış, ancak on birinci yüzyıla gelindiğinde siyasî iktidar, bölgesel hanedanların eline geçmişti. Bunların önemli bir kısmı göçebeler ya da dağlı

96 Örneğin bak. Ibn Hawqal, *Configuration*, s. 173, 204, 215–216.
97 Ibn Hawqal, *Configuration*, s. 205-208.
98 Ibn Hawqal, *Configuration*, s. 204, 222-223.
99 Ibn Hawqal, *Configuration*, s. 208, 213, 220–221.

halklar tarafından kurulmuştu ve bu dönemden itibaren Ortadoğu, hiçbir zaman göçebe hükümdarlardan yoksun kalmadı. Mısır'da Fâtımî Hanedanlığı'nın yükselişi, Suriye çölünü bir kez daha iki rakip güç arasında bir sınır bölgesi haline getirdi ve göçebe halkına erken dönem hilafeti tarafından engellenen bağımsızlığa sahip olma imkânı verdi. Başta Azerbaycan ve Horasan Yolu olmak üzere kuzey bölgelerinin öneminin artması başka aktörleri de beraberinde getirdi. Emevîler döneminde öne çıkan Bedevîler ve diğer Arap pastoralistlere şimdi başta Deylemliler ve Kürtler olmak üzere İran halkları da katılmıştı.

Hulefâ-yi Râşidîn'den Abbâsîlerin ilk dönemlerine kadar erken hilâfet, Bedevîlere daha yakındı fakat siyasî gelişim için elverişli koşullar sağlamıyordu. Bedevîler dışlanmamıştı, ancak siyasi olarak aktif oldukları yerlerde neredeyse her zaman dışarıdan bir liderliğe tabiydiler. Abbâsî iktidarının uzun süren gerilemesi çok farklı bir sonuç doğurmuş, önce Hamdânîler ile Büveyhîler –kısmen göçebe ve dağlı halklar– sonra da tamamen göçebe Bedevîler ile Kürtler olmak üzere kabile halklarının siyasî hayata dahil olmasına neden olmuştur. Kabile liderleri, yerel çekişmelerde taraflardan birine ya da diğerine askeri hizmet sağlamak için gitgide daha fazla davet edildikleri için kabile mensupları ve yaşadıkları bölgeler üzerinde daha fazla otorite sahibi oldular. On birinci yüzyıla gelindiğinde kendi bölgelerinin idaresini ele geçirebildiler. Hilafetin merkez topraklarının büyük bir kısmı, artık Irak'tan Azerbaycan'a ve Kuzey Suriye'ye kadar Bedevîlerin ya da Kürtlerin yönetimi altındaydı.

Daimî ordudaki değişiklikler de dikkat çekiciydi. Burada gelecekteki en önemli olan husus, Türk askerlerinin yetenekli süvariler olarak sahneye çıkmasıydı. Çoğunlukla bireysel olarak ortaya çıkmış olsalar da Türkler göçebe geçmişleri ve becerileriyle tanındılar. Ayrıca imparatorluk ile savaşçı bir gücün prestijiyle ilişkilendirildiler. Valiler olarak hizmet vermeye başlayıp

nihayetinde bağımsız hükümdarlar olduklarında etki alanları hem coğrafî hem de siyasî olarak genişledi.

Abbâsî dönemindeki kültürel gelişmeler de geleceğe yönelik önem taşıyordu. Fars nüfuzunun yükselişi Bedevî imajının terk edilmesine sebep olmayıp hem kabile prestijinin hem de Bedevi özelliklerinin Arap yönetici sınıfının önemli bir işareti olarak daha da detaylandırılmasına yol açtı. Göçebelik, Spartalı yaşam tarzı ve bölgesel kökenle ilişkilendirilen savaşçı başarılara yapılan vurgu, idealize edilmiş Arap özelliklerini "Arap olmayanların Bedevîsi" olan Türklerle ilişkilendirilmesine neden oldu. Tüm bu gelişmeler –göçebe hanedanların yükselişi, Türklerin askerî bir sınıf olarak ortaya çıkışı ve göçebe kökenli yabancı yöneticilerin idealize edilmiş imajı– doğu bozkırından gelen göçebelerin Merkez İslam topraklarını istila edip ele geçirdiği yeni bir aşamanın önünü açmaya yardımcı oldu.

4
Türk Geleneği ve Selçuklu Hâkimiyeti

1035 yılında birkaç bin düzensiz göçebe Ceyhun'u geçerek Horasan'a girdi ve valiye bir mektup yazarak askerlik hizmeti karşılığında otlak talep etti. Altı yıl içinde Selçuklular doğu İran'ı fethetmiş ve Mâverâünnehir'den Anadolu'ya kadar Ortadoğu'yu ele geçirmek için batıya yönelmişlerdi. Tarihçiler, Selçuklu fethini İslam tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul etmektedir. On birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar, Ortadoğu'nun çoğu, Avrasya bozkırlarından gelen göçebeler tarafından yönetildi. İlk gelenler; saltanatları, daha sonraki göçebe fatihler tarafından uyarlanıp bir dizi kurum oluşturan Selçuklulardı. Selçuklular Türklerin batı kolundan Oğuzlardı ve kendilerinden sonra gelen doğu Türkleri ve Moğollardan dil ve gelenek bakımından farklıydılar. Böylece onların soyundan gelenler, Ortadoğu'da ayrı bir Türk kimliğini kalıcı hale getirdiler ve "Türkmen" olarak tanınmaya başlamışlardır.[1]

Bu bölümde odağımızı doğuya yani bozkır göçebelerinin hayvanlarına (atlar, koyunlar, keçiler ve çift hörgüçlü develere)

1 Türkmen terimi tam olarak birbiriyle tutarlı bir şekilde kullanılmamıştır ve zaman içerisinde anlam kaymasına uğramış gibi görünmektedir. İlk başta muhtemelen bozkırdaki İslam'ı kabul etmiş göçebe Türkleri ifade ediyordu. Daha sonra Ortadoğu'daki Oğuzlar, özellikle de Selçukluların göçebe taraftarları için kullanılmıştır. Bak. A. C. S. Peacock, *Early Seljūq History: A New Interpretation* (Londra: New York: Routledge, 2010), s. 49–53.

uygun bir bölge olan ve birbiri ardına gelen göçebe devletlerin merkezi haline gelen İran'a ve kuzeydoğu sınırına kaydırıyoruz. Bu bölge sulamaya dayanan vaha tarımını, dağ ve bozkırda dikey göçebelik ile buluşturan dağlar ve yüksek platolardan oluşan bir coğrafyaya sahiptir. Selçukluların gelişinden önce İran'da bir dizi göçebe nüfus vardı; 3. Bölümde bahsedilen kuzeybatı İran Kürtlerine ek olarak, Fars, Kirman ile Horasan'da koyun, keçi ve atları, bazı develer ve birkaç büyükbaş hayvanla birlikte yetiştiren İranlı ve Arap göçebe gruplar vardı. Göçebeler bölgenin tüm pastoral kaynaklarını kullanmış gibi görünmemektedir ve Selçukluların gelişi, doğu İslam dünyasının göçebe nüfusunda uzun bir artış dönemini başlatmıştır.

İran'a giren Selçuklular, ele aldığımız Kürt ve Arap göçebelerden farklı bir kabile yapısına ve siyasî geleneğe sahipti. Bozkır göçebeleri, kabile liderliğine önemli ölçüde yetki veren hiyerarşik bir topluma sahipti ve birçoğu Moğolistan merkezli bozkır imparatorluklarıyla, en son olarak da Türk Kağanlığı ile en azından dolaylı olarak ilişki içindeydi. Kağanlık, kağanlara birçok kâtip sağlayan İranlıların yaşadığı bölgeleri ve şehirleri de kapsıyordu. Böylece Selçuklular Ortadoğu'ya bir devlet kurma geleneği ve İran kültürü hakkında bazı bilgilere sahip olarak geldiler. Fars-İslam idarî uygulamalarının güçlü bir şekilde geliştiği Mâverâünnehir ve Doğu İran'dan geçerek, kendilerine eşlik eden başarılı bürokratları Orta İran'a götürdüler. Onların yönetimi İslam, Türk ve İran siyasî kültürlerinin modern çağa kadar yürürlükte kalan güçlü bir sentezini vücuda getirdi.

Doğu Bozkır Sınırı

İslam dünyası ile bozkır göçebeleri arasındaki etkileşimin ana merkezi, Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki bölge olan Mâverâünnehir'di. Türk Kağanlığı sekizinci yüzyılın ortalarında

parçalandığında, sayıları gittikçe artan göçebeler, Seyhun'un kuzeyindeki bozkırlara göç etti. İki grup, İslam dünyasının tarihi için önemli hale gelen konfederasyonlar oluşturdu. Aşağı Seyhun ve Aral Denizi bölgesi boyunca, onuncu yüzyılda ayrı bir lehçe geliştirmiş olan batı Türkleri Oğuzlar; doğuda ise, Fergana'dan Yedisu'ya kadar, daha doğu kökenli oldukları anlaşılan Karluklar vardı. Her iki konfederasyonun da Türk Kağanlığı'nda ikinci derece unvan olan Yabgu unvanına sahip liderleri vardı; dolayısıyla kendilerini açıkça kağanlığa ilişkilendirseler bile, onun bazı siyasi geleneklerini miras almışlardı.[2]

Sınır, karmaşık ve gevşekti. Bunu en iyi şekilde, göçebe yaşam tarzına sahip Türk halklarının çoğunlukta olduğu Seyhun'un kuzeyindeki bölgeden, yerleşik İranlıların çoğunlukta olduğu Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerine doğru bir kademe olarak gösterebiliriz. Türkler ve İranlılar, göçebeler ve yerleşik halklar birbirleriyle ticaret yapmış, ittifak kurmuş ve savaşmışlardır. Günümüzde güney Türkmenistan ve Afganistan'a tekabül eden Ceyhun'un güneyindeki bölge de karışıktı. Ceyhun'un hemen güneyindeki Belh bölgesi ile kuzeyindeki Huttal, hayvancılıkla tanınmaktaydı.[3] Hilafet gözünde Horasan'ın en önemli kısmı Nîşâbur'dan Merv'e kadar uzanan bölgeydi. Burada yine tarım arazileri otlaklarla iç içeydi. Cürcân, Merv ve Serahs deve yetiştiriciliğiyle tanınıyordu ve diğer çiftlik hayvanları için kış otlağı sağlarken, Nîşâbur ve Habuşan yakınlarındaki dağlar ise mükemmel yaz otlaklarına sahipti.[4] Doğu sınırı her iki tarafta da durağan değildi ve Mâverâünnehir ile Horasan sakinleri savaştaki maharetleriyle tanınıyorlardı. Araplar, 660'lı yıllarda Orta Asya'yı

2 Golden, *Introduction*, s. 194–199.

3 İbn Havkal, *Configuration*, s. 428–430, 434–436.

4 *Configuration*, s. 437–438; Gaube and Leisten, *Die Kernländer des 'Abbāsidenreiches im 10./11. Jh.: Materialien zur* TAVO-Karte B VII 6, s. 158; Rashīd al-Dīn Ṭabīb, *The History of the Seljuq Turks from the Jāmi' al-tawārīkh: an Ilkhanid adaptation of the Saljūq-nāma of Ẓahīr al- Dīn Nīshāpūrī*, çev. Kenneth A. Luther (Richmond, Surrey: Curzon, 2001), s. 518, 594, 598–599, 605, 609.

fethetmeye başladılar ve sekizinci yüzyılın başlarına gelindiğinde Mâverâünnehir'i Seyhun'un ötesindeki birkaç şehirle birlikte ele geçirmişlerdi.[5] Sekizinci yüzyılda ise Mâverâünnehir, artık merkez İslam topraklarının bir parçasıydı. Kuzeydeki Türkler, kısa sürede İslam ve İran kültürüne aşinalık kazandılar. Bozkır sınırındaki ticaret şehirleri İslam için bir köprü vazifesi görüyordu ve onuncu yüzyıla gelindiğinde İslam, hem Oğuzlar hem de Karluklar arasında yayılıyordu. Tüccarların çoğu İranlı nüfustan geldiği için, İran dillerine aşina Türklerin yanı sıra Türkçe konuşan İranlılardan oluşan iki dilli bir nüfus vardı.[6]

İranlılar ve Türkler arasındaki ilişki daha önce, Türk Kağanlığı döneminde başlamıştı. Kağanlığın batı bölgelerinde şehir ve tarım nüfusunun büyük bir kısmı İranlıydı. Aşina klanı ve ona bağlı boylar göçebe iken, kâtipler ile idareciler genellikle yerleşik halktan, çoğunlukla da İpek Yolu boyunca aktif olan güçlü bir tüccar sınıfına sahip Semerkant merkezli bir İran halkı olan Soğdlulardan geliyordu. Hem Çin kaynakları hem de mezar sanatı, Türk ve İranlı seçkinler arasında yakın bir etkileşim olduğunu göstermektedir. Duvar resimleri, iki halkı antlaşmalar yaparken, birlikte avlanırken ve ortak ziyafetlerde müzik, şarkı ve dans eşliğinde yemek yerken göstermektedir.[7]

İranlılar ve Türkler arasındaki bağ, İranlı şair Firdevsî'nin (932-1025) oldukça popüler epik şiiri Şâhnâme aracılığıyla Orta Çağ Ortadoğu'sunda popüler hale gelen İran destan geleneği içinde Türklerin edindiği konumla ifade edilmiştir. Hem Türk hem de İran geleneklerinde Türkler, art arda gelen İran kahramanlarının güçlü düşmanı olan efsanevi göçebe kral Efrâsiyâb'ın torunları olarak tanımlanmıştır. Türkler arasında Efrâsiyâb, kahramanca ve zamansız ölümüyle halk şiirine girmiş olan efsanevi

5 H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia* (New York: AMS Press, 1970), s. 29–52.

6 Golden, *Introduction*, s. 197–198, 212–213.

7 Golden, *Introduction*, s. 190, 198; Stark, *Die Altürkenzeit*, s. 289–314.

Türk figürü Alp Er Tunga ile özdeşleştirilmişti.[8] Türklerin İran geleneğinin büyük kötü adamıyla bir bağlantıyı benimsemiş olmaları şaşırtıcı görünmektedir. Fakat Efrâsiyâb soy bakımından İran krallarıyla akrabaydı ve İran destanları onun hakkında bazıları köken itibariyle Türk geleneklerini yansıtabilecek birkaç olumlu hikâye içermektedir.[9] Dahası, efsaneye göre Efrâsiyâb'ın ailesi İran hanedanıyla evlenmişti ve örnek teşkil eden sultan Keyhüsrev anne tarafından onun soyundan geliyordu.[10] Bundan dolayı Türkler, merkez İslam topraklarına girdiklerinde, Orta Asya'daki İranlı halklarla uzun bir ortak tarihe ve geleneğe sahiptiler.

Müslüman bölgesel hanedanlar, dokuzuncu yüzyılda doğu İran ve Mâverâünnehir'de yükselmeye başladı. Bunların en nüfuzlularından biri, halife Me'mûn (813-833) tarafından çeşitli şehirlere vali olarak atanan ve özellikle sonraki dönemlerde yaygın bir uygulama olacak Türk askeri kölelerin satışı başta olmak üzere doğu ile kuzey ticareti sayesinde zenginleşen Sâmânî hanedanıydı (819-1005). 875'te Halife Sâmânî ailesini, tüm Mâverâünnehir'in valisi olarak tanındı ve Sâmânîler 999'a kadar ellerinde tuttukları Mâverâünnehir, Harezm ve Horasan'ın esasen bağımsız yöneticileri oldular. Bizans sınırında kurulan geleneği takip ederek, kâfirlerle savaşarak kutsiyet edinmeye hevesli dindar gönüllülerden oluşan yardımcı bir insan gücü kaynağına sahiptiler.[11] Araplar gibi

8 Louis Bazin, "Que était Alp Er Tonga, identifié à Afrâsyâb," *Pand-o Sokhan. Mélanges offerts à Charles-Henri de Fouchécour* içerisinde, haz. Claire Kappler, Christophe Balaÿ, Ziva Vesel (Tahran: Institut français de Recherche en Iran, 1995).

9 Mahmūd al-Kāshgharī, *Compendium of the Turkic Dialects*, çev. Robert Dankoff and James Kelly, cilt. 1, Sources of Oriental Languages and Literatures (Cambridge, MA: Harvard University, 1982), s. 92, 189; E. Yarshater, "Afrāsīāb," *EIr* içerisinde.

10 Dick Davis, "Iran and Aniran: The Shaping of a Legend," *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective* içerisinde, haz. Abbas Amanat and Farzin Vejdani (New York: Palgrave Macmillan, 2012), s. 39–40.

11 Jürgen Paul, *The State and the Military: The Samanid Case* (Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1994), s. 11–23; Golden, *Introduction*, s. 190; D. G. Tor, *Violent Order: Religious Warfare, Chivalry, and the 'ayyār Phenomenon in the Medieval Islamic World* (Würzburg: Ergon, 2007), s. 66–67, 211–215.

Sâmânîler de faal seferler düzenliyorlardı; kısa süre içinde hâkimiyetlerini Seyhun'un ötesine, Otrar, İsficab ve Taraz'ın yanı sıra Fergana Vadisi'nin çoğuna, dolayısıyla da Türk ve göçebe topraklarına kadar genişlettiler.[12] Bu seferler genellikle Türk akınlarına bir cevap olarak tasvir edilir, ancak Sâmânîlerin yayılmacı siyasetleri ve ele geçirilen Türklerin değeri göz önüne alındığında, sınır savaşlarının tamamını savunma olarak nitelendirmemeliyiz.[13]

Sâmânîler, kendilerinden sonra gelen Türk hanedanları tarafından benimsenen ve yayılan bir İran kültür ve yönetim geleneğinin kurucuları olarak Ortadoğu tarihinde önemli bir yere sahiptir. Sâmânîler İran kökenliydi ve halifenin destekçisi olurken eski İran ihtişamının anısına bağlılıklarını sürdürdüler. İran dili, sosyal yapısı ve geleneği, doğu İran'da yani hilafetin merkezinden uzakta güçlü kalmıştı. Hanedan ve onun toprak sahibi seçkinleri Arap alfabesiyle yazılmış yeni bir Farsça dilinde edebiyatı himaye ettiler. Bu dil, saray dili olarak Arapçanın yerini aldı ve zamanla başlıca edebî dil haline geldi. Onlar ve hizmetkârları, Yeni Farsça şiir ve güzel yazıların yanı sıra aynı şekilde İran efsanelerinin toplanması ve kaydedilmesini de himaye ettiler. Sâmânîler yüksek eğitimli bürokratlardan oluşan bir yönetim sürdüren Abbâsî idaresini başka yönlerden de taklit ettiler.[14] Sâmânîleri örnek alan Türk hanedanları, onların politikalarının çoğunu benimsediler ve bürokratlarını işe aldılar. Nitekim Türk Kağanlığı döneminde başlayan Türk egemenliği ve İran kültürü ortaklığı İslam topraklarında da devam etti.

Sâmânîlerin iki halefi anlatımız için bilhassa önemlidir. Bunlardan ilki, 999'dan 1211'e kadar Mâverâünnehir ile kuzeyindeki ve doğusundaki bölgeleri kontrol eden göçebe Karahanlı

12 Minorsky, Bartol'd, ve Bosworth, *Hudūd*, s. 118–119; S. G. Kliashtorny, "Les Samanids et les Karakhanides: une étape initiale de la géopolitique impériale," *Cahiers d'Asie Centrale* 9, Études Karakhanides (2001), s. 38–40.

13 Golden, *Introduction*, s. 193.

14 Richard N. Frye, "The Sāmānids," *Cambridge History of Iran* içerisinde, haz. Richard N. Frye (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), s. 136–145.

yönetimiydi. Bu, Türk siyasî geleneklerine bağlılığı İslam'a bağlılıkla birleştiren ilk devletti. Karahanlılar, hem bozkır bölgelerini hem de önemli şehirleri kontrol eden Karluk konfederasyonu bünyesinde iktidara geldiler.[15] Karahanlı devleti siyasî yapısında Türk normlarına bağlıydı ve resmî unvanlar Türk Kağanlığı'nda bulunanlardı ama meşruiyeti İran geleneklerini de yansıtıyordu. Karahanlı adı dışarıdan verilen bir isimdir. Hanedanın kendisi "el-Hâkâniyye" ve "Âl-i Efrâsiyâb" gibi çeşitli isimler kullanmıştır.[16] İlk isim, bozkırdaki en yüksek unvanı kullanarak eşit statü iddiasında bulunduğu Türk Kağanlığı ile bağlantıyı açıkça vurgulamaktadır. İkincisi de aynı şekilde kraliyet kökenine atıfta bulunur, ancak bunu İran efsanesi aracılığıyla yapar.

Onuncu yüzyılda Karahanlılar İslam'ı kabul etmiş ve 990'larda Mâverâünnehir'in hâkimiyeti için Sâmânîlerle rekabete girerek 999'da zafere ulaşmışlardır. Fetihleri, ciddi bir kargaşaya neden olmuş gibi görünmemektedir. Sâmânî ordusundan bazı komutanlar onların emrinde görev yapmış ve pagan Türklere karşı gaza faaliyetleri devam etmiştir.[17] Sâmânîler gibi Karahanlılar da Arap harfleriyle yazılmış kendi dillerinde yeni bir edebiyat geliştirdiler. Yeni edebî dilin bilinen ilk eseri olan *Kutadgu Bilig*, İslamî bir ton ile Farsça ve Arapça kelimelerin bolca kullanıldığı Türkçe yazılmış bir İran edebî türü olan nasihatnameydi.[18]

15 Karl M. Baypakov, "La culture urbaine du Kazakhstan du sud et du Semiretchie à l'époque des Karakhanides," *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001), s. 142–145.

16 Jürgen Paul, "Karakhanids," *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oguz, Hasan Celâl Güzel, Osman Karatay (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 71; E. A. Davidovich, "The Karakhanids," *History of Civilizations of Central Asia* içerisinde, haz. M. S. Asimov ve C. E. Bosworth (Paris: UNESCO Publishing, 1998), s. 121.

17 "The Karakhanids," s. 123–125; Boris D. Kochnev, "Les frontières du royaume des Karakhanides," *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001), s. 42.

18 Jürgen Paul, "Nouvelles pistes pour la recherche sur l'histoire de l'Asie centrale à l' époque karakhanide (Xe–début XIIIe siècle)," *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001), s. 23–24; Yūsuf Khāss Hājib, *Wisdom of Royal Glory: A Turko-Islamic Mirror for Princes*, çev. Robert Dankoff (Chicago: University of Chicago Press, 1983), "Introduction," s. 1–4; Ahmet B. Ercilasun, "Language and Literature in the Early

Bir başka eser olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, yaklaşık 1070 yılında Bağdat'ta Karahanlı hanedanının bir üyesi tarafından yazılmıştır ve Türk dili ile kültürünü, korumanın yanı sıra Türkçeye, Müslüman edebi diller arasında onurlu bir yer kazandırma çabasını temsil etmektedir.[19]

Karahanlı hükümdarları, egemenliklerinin ilk bir buçuk yüzyılı boyunca büyük ölçüde göçebe bir yaşam tarzını sürdürürken, şehir hayatını ve tarımsal refahı etkin bir şekilde teşvik etmişlerdir. Hükümdarlar, göçebe orduların eline bakıyordu ve şehirlerin içinde ikamet etmeleri yerine şehirlerin dışında kamp kurmayı tercih ediyorlardı. Bu uygulama, on ikinci yüzyılın ortalarında hanedanın şehir ve kaledeki saraylarda ikamet etmeye başlamasıyla değişti. Ancak bu gelişmenin hanedanın dışında göçebeliğin düşüşünü temsil edip etmediği net değildir.[20] Karahanlılar saltanatları boyunca şehirleşmenin hâmisi olmuş, surları onarmış, hastaneler, dinî mabetler ve kervansaraylar inşa etmiştir.[21] Yeni şehirlerin geliştiği ve eskilerinin büyüdüğü bir kentsel gelişim dönemine önayak olmuşlardır. Hayvancılık ürünlerinin yerel ticaretinin, Mâverâünnehir ve sınır bölgelerinin refahında önemli bir unsur olduğunu belirtmeliyiz.[22] O halde böylesi bir zaman ve mekânda, göçebe yönetimi ile büyük ve iltimas sağlanan bir pastoral nüfusun varlığı yerleşik ekonomi için bir dezavantaj değildi.

Muslim Turkish States," *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oğuz, Hasan Celâl Güzel, Osman Karatay (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 349–353.

19 Ercilasun, "Language," s. 352, 362–364.

20 Davidovich, "The Karakhanids," s. 123, 132; Paul, "Karakhanids," s. 73, 75; Valentina D. Goriacheva, "À propos des deux capitales du khaghanat karakhanide," *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001), s. 91; Yuri Karev, "From Tents to City. The Royal Court of the Western Qarakhanids between Bukhara and Samarqand," *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* içerisinde, haz. David Durand-Guédy (Leiden: Brill, 2013).

21 Davidovich, "The Karakhanids," s. 130, 133.

22 Baypakov, "La culture urbaine," s. 144–148, 151–157, 161–162; Michal Biran, "Qarakhanid Studies: A View from the Qara Khitai Edge," *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001), s. 78–83.

Diğer önemli hanedan, Gazne bölgesinde garnizon kurmuş olan Sâmânî ordusundaki Türk gulamların soyundan gelenler tarafından kurulan Gaznelilerdi. Hanedanın üçüncü hükümdarı Sultan Mahmud (hükümdarlığı 998-1030) hem Hindistan'da hem de Sâmânî topraklarında fetihlerine girişmiş, ardından 999'da Karahanlılarla aynı safta yer alarak Sâmânîleri tarihten silip topraklarını paylaşmıştır.[23] Sultan Mahmud, Ceyhun'dan Lahor'a ve batıda Rey'e kadar uzanan toprakları elde etmiştir. Sâmânî sarayından bürokratlar, âlimler ve edebiyatçılar, hizmetlerini Fars edebiyatının gelişmeye devam ettiği saraylarının kültürel parlaklığıyla ünlü Gaznelilere naklettiler. Yukarıda bahsi geçen Horasan'ın Tûs şehrinden olan şair Firdevsî, muhteşem *Şâhnâme*'sini Sâmânîler döneminde yazmaya başlamış ancak onların yıkılışından sonra tamamlayarak Sultan Mahmud'a sunmuştur. Mahmud Şâhnâme'den büyülenmemiş ve sadece cüzi bir ödül teklif etmiştir, ancak diğer yazarlara daha iyi davranılmıştır. Hanedan aynı zamanda bir İran kraliyet şeceresi oluşturma noktasında da Sâmânîleri takip etmiştir. Ancak aynı zamanda hem yöneticiler hem de ordu kimi Türk etnik aidiyetlerini muhafaza etmiş görünmektedir. Mahmud'un Sâmânîleri yenilgiye uğratması, Hakan soyundan gelenlerin İran krallarının soyundan gelenlere karşı kazandığı bir zafer olarak tasvir edilmiştir.[24]

Selçukluların Erken Dönem Tarihi

Gazneliler ve Karahanlılar, bozkırdan yeni gelenler tarafından tehdit edildiklerinde yaklaşık otuz yıldır doğu bölgelerini kontrol ediyorlardı. Selçuklular, Aral Denizi bölgesindeki Oğuz konfederasyonu kökenliydi. Oğuz kelimesi bir konfederasyonu ifade ettiğinden dolayı bunların Orhun Abidelerinde bahsedilen millet

23 Clifford Edmund Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994:1040*, 2. edisyon (Beyrut: Librairie du Liban, 1973), s. 37–40.

24 Bosworth, *Ghaznavids*, s. 40, 56.

olduğundan emin olamayız ve her halükârda yeni bölgelerindeki yerel halklarla görünürde kaynaşmışlardı.[25] Ancak Yabgu unvanını kullanmaları, Türk siyasî sistemi içinde olduklarını göstermektedir. Oğuzlar çağdaş kaynaklarda medeniyetten yoksun olarak tasvir edilse de Aşağı Seyhun'daki kışlaklarında birkaç önemli şehirleri bulunduğunu ve Horasan ile Mâverâünnehir halklarıyla başta koyun olmak üzere orman ve hayvancılık ürünlerinin ticaretini yaptıklarını akılda tutmak önemlidir.[26] Hanedanın adını taşıyan kurucusu Dukak'ın oğlu Selçuk'tur. Hem kendisi hem de babası, kendi taraftarlarından oluşan ordulara liderlik ederek askerlik hizmetinde bulunmuş gibi görünmektedir. Selçuklu kaynakları onlardan ilk olarak Volga bölgesinde bulunan ve Aşina klanına mensup olduklarından Kağan unvanına sahip Hazarlara hizmet ettiklerinden bahseder. Bir noktada bu iki adam Hazarlardan ayrıldı ve Selçuk, bugün batı Kazakistan'da bulunan Cend'e göç etti. Orada, belki de Hazarların dini olan Yahudilikten İslam'a geçtiği anlaşılmaktadır ki oğullarından birkaçı Yahudi peygamberlerin isimlerini taşımaktaydı: Mikail, Musa ve İsrail. Selçuk ve taraftarları putperest Türklere karşı cihatla meşgul olmanın yanı sıra Sâmânîlere ve daha sonra Harezm hükümdarlarına yardımcı birlikler olarak hizmet ettiler. Oğuz güçlerinden biriyle ihtilafa düştüklerinde ise Semerkant yakınlarındaki yazlak ile Buhara yakınlarındaki kışlakları olan Mâverâünnehir'e taşındılar.[27]

Selçuk'un ölümünden sonra, oğlu Arslan İsrail ile Arslan'ın iki yeğeni Tuğrul ve Davud Cağrı da dahil olmak üzere torunlarından bazıları Buhara'nın Karahanlı hükümdarı Ali Tegin'e hizmet etti. Karşılığında kendilerine Buhara yakınlarında otlaklar

25 Peacock, *Early Seljūq*, s. 17–20; Golden, *Introduction*, s. 207.

26 Baypakov, "La culture urbaine," s. 143; İbn Havkal, *Configuration*, s. 437; Minorsky, Bartol'd, and Bosworth, *Hudūd*, s. 119.

27 Andrew C. S. Peacock, *The Great Seljuk Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015), s. 24–27; Jürgen Paul, "The Role of Ḫwārazm in Seluq Central Asian Politics, Victories and Defeats: Two Case Studies," *Eurasian Studies* VII (2007–2008), s. 6–8.

tahsis edildi. 1025 yılında Gazneli Sultanı Mahmud, Ali Tegin ve onun Oğuz müttefiklerine saldırmak için Karahanlı Hanı ile anlaşıp Arslan'ı hapsetti ve ordularını dağıttı. Bundan sonra Arslan'ın taraftarlarından yaklaşık 4.000 kişilik bir grubun Ceyhun'u geçerek çöl sınırına yakın Serahs, Ebîverd ve Ferâve otlaklarına gitmesine izin verdi.[28] Göçleri sırasında Oğuzlar, muhtemelen çift hörgüçlü ve melez develer ile biraz koyun üzerinde uzmanlaşmışlardı. Bu hayvanlar, yaşadıkları bölgelerle bağlantılı olan ve savaş taktiklerinde adı geçen hayvanlardı.[29]

Horasan'a gelen Oğuzlar, yoksul, dağınık ve öfkeliydiler. Yeni ev sahiplerinin, onlara karşı çok az tahammülü kalmıştı ve onlara bir geçim kaynağı sağlamak gibi bir istekleri de yoktu. Sonuç, her iki taraf için de acı vericiydi. Horasan, mükemmel otlaklara sahip verimli bir bölgeydi, ancak Gazneliler döneminde çok fazla vergi alınmıştı ve tarım zarar görmüştü.[30] Oğuzlar, Horasan'a neredeyse yoksulluk içinde geldiler ve işleri daha da kötüleştirmek pahasına kısa süre içinde ayrı komutanlar altında parçalara bölündüler. 1027 yılına gelindiğinde Nesa ve Ebiverd halkı şikâyet ediyordu. Tûs valisi ceza niteliğinde önlemler aldı ve bunu ertesi yıl Oğuzları yenilgiye uğratıp dağıtacak olan Sultan Gazneli Mahmud yönetimindeki bir sefer izledi.[31] Bazıları, Mahmud'un oğlu Mesud'un yanında iş buldu ve birkaçı da İran'daki bölgesel yöneticilere hizmet etmek için batıya gitti. 1033 ile 1034 yılları arasında Gazneliler, hınçlarını göçebelerden çıkardılar. Liderlerini, Nîşâbur'a çağırdılar ve aralarında daha önce Mesud'a hizmet etmiş olan komutanın da bulunduğu yaklaşık elli kişiyi idam ettiler. Sağ kalanlar Rey'e doğru ilerleyip yağmalarına

28 Peacock, *Early Seljūq*, s. 64–66; Peacock, *Great Seljuk*, s. 28–32.

29 Ann K. S. Lambton, Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic, and Social History, 11th–14th century (Albany, NY: Bibliotheca Persica, 1988), s. 6; Claude Cahen, "Le Malik-nameh et l'histoire des origines seljukides," Oriens 2 (1949), s. 63.

30 Bosworth, *Ghaznavids*, s. 86–88.

31 Bosworth, *Ghaznavids*, s. 224.

devam edince, 1030'da babasının yerine tahta geçen Mesud, onların ordugâhlarını ele geçirdi ve taraftarlarını ellerini ve ayaklarını kestikten sonra darağacına çekerek öldürdüğü Hindistan'a sürdü. Karahanlı sınırında baskın yaparken yakalanan Oğuzlar fillerin ayakları altına atılarak ezildi.[32]

Mâverâünnehir'de, Selçuk'un torunları Tuğrul ve Çağrı'nın yönetiminde kalan Oğuzlar bir nebze de olsa iyi günler geçirdiler. Bir süre Ali Tegin'e hizmet etmeye devam ettiler. Ancak hayatının sonlarına doğru görünüşe göre onunla anlaşmazlığa düştüler. 1035 yılında 7.000 ila 10.000 arasında değişen taraftarıyla Ceyhun'u geçerek Gazneli topraklarına girdiler ve kuzeybatı Horasan'daki Nesa bölgesine yerleştiler. Oradan Gazneli valisine mektup yazarak otlak karşılığında sınır birlikleri olarak hizmet etmeyi teklif ettiler.[33] Bu adamlar, bir dereceye kadar profesyonel askerlerdi ve Horasan'a geldiklerinde muhtemelen terk ettiklerine benzer bir durum arıyorlardı.

Gazneliler, önceki Oğuzlarla iki yıl boyunca savaşmışlardı ve yeni gelenleri açık bir düşmanlıkla karşıladılar. Otlak talebi, kesin bir dille reddedildi ve Mesud onlara karşı harekete geçti. Ordular haziran ya da temmuz ayında Nesa yakınlarında karşılaşınca Gazneli ordusu ağır ağır bir mağlubiyet aldı. Selçuklular, artık Merv ve Serahs'tan Hazar'a kadar olan sınır bölgesinin valileri olarak kabul görmeye başladılar. Ancak sorunlar devam ediyordu. Selçuklulardan aktarılan bir rivayete göre Sultan Mesud, Selçuklu liderlerine karşı aşağılayıcı davranmış ve amcaları Arslan'a özgürlük verme sözünü yerine getirmemişti. Selçuklular,

32 'Izz al-Dīn Ibn al-Athīr, *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kāmil fi'l-Ta'rīkh of 'Izz al-Dīn Ibn al-Athīr*, çev. D. S. Richards (Londra: Routledge Curzon, 2002), s. 14–15; Bosworth, *Ghaznavids*, s. 224–225; Abū'l Fadl Muhammad Bayhaqī, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041)*, çev. C. Edmund Bosworth, 3 cilt. (Cambridge, MA and Washington, DC: Ilex Foundation and Center for Hellenic Studies, 2011), cilt. 2, s. 94–96.

33 Cahen, "Malik-nameh," s. 53–54; Peacock, *Great Seljuk*, s. 33–35.

akınlarına devam ettiler ve bozkırdan gelen yeni Oğuz birlikleri de onlara katıldı.[34]

Olaylar artık olağanüstü bir hızla ilerliyordu. Selçukluların hayvanlara ihtiyacı vardı ve bunları akınlarla elde ediyorlardı. Onlara tahsis edilen topraklar yeterli değildi ve Gaznelilerin onlara daha fazlasını vermek ya da onları asker olarak istihdam etmek gibi bir istekleri de yoktu. Gaznelilerin politikası, Selçukluları cezalandırmak, kontrol altına almak ya da geri püskürtmekti, ancak bu taktikler geçim kaynakları yetersiz olan ve geri dönecek bir yeri olmayan bir gruba karşı işe yaramadı. Gazneliler ve Selçuklular arasındaki savaşlarda zafer, bazen bir tarafın bazen de diğerinin oluyordu ve Tuğrul ile Çağrı, Gaznelilerin onları kesin olarak yenemeyeceğini anladıklarında, gözlerini daha büyük şehirlere diktiler.[35]

1036-1037'de Merv ile Belh'i aldılar ve 1037 ya da 1038'de Nîşâbur kapılarını direnmeden açtı.[36] Bu olay hakkında, Tuğrul'un taktiklerini ve birliklerinin durumunu gösteren canlı bir tasvire sahibiz. Tuğrul'un akrabası İbrahim İnal, önce yaklaşık 200 adamıyla şehre yaklaştı ve bir haberci gönderdi. İleri gelenler boyun eğmeye karar verdiler. Ancak İbrahim'e şehre kadar eşlik etmek için dışarı çıktıklarında askerlerinin perişan görüntüsü karşısında dehşete düştüler. Burası büyük bir şehirdi, güçlü ve muhteşem yöneticilere sahip olmaya alışkındı. Selçukluların şehre girişini izleyen kalabalık da aynı şekilde şaşkınlığa uğramış, bakımsız Selçuklu birliklerini heybetli Gazneli ordularıyla kıyaslamıştı. İki gün sonra İbrahim, hutbeyi Tuğrul adına okuttu ve

34 Abū'l Fadl Muh'ammad Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, haz. Manūchihr Dānishpazhūh (Tahran: Intishārāt-i Hīrmand, 1997–1998), s. 708, 730, 750; Cahen, "Malik-nameh," s. 59–60; Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 35–36.

35 Bosworth, *Ghaznavids*, s. 242–244, 249; Cahen, "Malik-nameh," s. 60–61; Erdoğan Merçil, "History of the Great Seljuk Empire," *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oguz, Hasan Celâl Güzel, Osman Karatay (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 149.

36 Tarih meselesi için bak. Peacock, *Great Seljuk*, s. 39.

daha iyi kıyafetler giymesine rağmen ayaklanmalar çıktı. Tuğrul yaklaşık on gün sonra kaliteli ipek ile keten giysiler içinde ve zırhlı 3.000 atlı eşliğinde geldiğinde durum düzeldi. Kendisini sultanın tahtına oturttu ve kalabalığın hâlâ orada bulunan az sayıdaki mensubu düzen içinde kaldı.[37]

Nîşâbur'un düşmesinden sonra Sultan Mesud, bir Gazneli ordusunu kuzeye getirdi ve Selçuklular, bozkırlara ve dağlara sığınmak için şehirleri terk etti. Ancak bölge Gazneli ordusunu iaşe edemedi ve Oğuzlar çoğu zaman mağlup edilebilse de ortadan kaldırılamadı. Mayıs 1040'ta tüm Selçuklu kuvvetleri Gazneli ordusuyla Merv yakınlarındaki Dandanakan'da karşılaştı ve Selçuklular kesin bir zafer kazandı. Selçuklu kardeşler, Abbâsî halifesine zafer haberini iletmek üzere bir elçi gönderdiler ve bu andan itibaren kendilerini giderek artan bir şekilde meşru hükümdarlar olarak takdim ettiler.[38]

Selçuklu fethinin en kapsamlı anlatımını bize bırakan Gazneli tarihçi Beyhakî, Sultan Mesud'un kararlı bir şekilde hareket etmediğini ileri sürerek Horasan'ın kaybedilmesinden sorumlu tutmuştur. Fakat, daha fazla askerî faaliyetin nasıl yardımcı olabileceğini kestirmek zordur. Gazneli orduları Tuğrul ve Cağrı'ya karşı sefer düzenledikçe hem yerel hem de merkezi kaynakları tükettiler ve sonunda Gazneli ordusu yağmayla seferlerini idame ediyorlardı. Bu durum da Selçuklular kadar yıkıma neden oluyordu.[39] Yoksulluklarına rağmen Selçukluların bazı avantajları vardı: Çöl sınırını kontrol ettikleri için kervan ticaretini kesintiye uğratabilir ve Horasan'ın büyük ölçüde Oğuzlara dayandığı hayvancılık ürünlerinin tedarikini kesebilirlerdi.[40] Kıtlık

37 Bosworth, *Ghaznavids*, s. 254–257.

38 C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000– 1217)," *Cambridge History of Iran* içerisinde, haz. J. A. Boyle (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), s. 23.

39 Bosworth, *Ghaznavids*, s. 260–266; Peacock, *Great Seljuk*, s. 37–39.

40 Bosworth, *Ghaznavids*, pp. 248, 260; Ibn Hawqal, *Configuration*, s. 437–438.

durumunda, Selçukluların atlardan çok develere dayalı görünen hareketli birlikleri açıkça avantajlıydı.[41] Ancak Gazneliler için temel sorun, Selçukluların gücü ya da askerî becerisi değil, çaresizlikleri olabilirdi: Yaşayacak çok az şeyleri vardı, geri dönecekleri bir yerleri yoktu ve dolayısıyla ayakta kalıp savaşmaktan başka seçenekleri de yoktu.

Selçuklu Devleti'nin Oluşumu

Selçukluların Ortadoğu'ya geldiklerinde nasıl örgütlendikleri belirsizdir. Kaynaklarımız ne ordunun ne de yönetimin boy esasına göre teşkilatına dair bir işaret vermektedir. Selçuklular, Ortadoğu'ya üç ayrı grup halinde girdiler. Ceyhun'u 1025'te geçen ilk Oğuzlar, Arslan İsrail'in taraftarlarıydı ve kısa süre sonra batıya ilerleyip Irak'ta faaliyet gösterdikleri için "Iraklılar" olarak bilinmeye başladılar. Tuğrul ve Çağrı ile birlikte gelenler ise iki müttefik gruptan oluşuyordu: Kardeşlerin taraftarları olan "Selçukiyan" ve İbrahim İnal'a bağlı "İnaliyan".[42] Selçuklu liderlerinin çeşitli gruplardan insanlardan oluşan şahsî taraftarlara liderlik eden ve doğrudan yeni liderlerine sadakat borçlu olan, kabile sisteminin dışında çalışan savaşçılar olması muhtemel görünmektedir. Kabile dışı bir grup şahsî taraftara liderlik eden hırslı adamlar bozkırlarda yaygın bir olguydu. İki büyük hanedanın kurucuları olan Cengiz Han ve daha sonraki fatih Timurlenk, kendi boylarından ayrı şahsî savaş gruplarının liderleri olarak ortaya çıktılar. Selçuklular gibi bu hükümdarlar da yıllarca ordularını birkaç farklı iktidarın hizmetinde yönetmişlerdi. Hanedanın hiyerarşik bir emir komuta zincirine sahip olup olmadığı açık değildir. Zaman içinde Tuğrul en güçlü figür olarak ortaya çıkmıştır ancak akrabalar arasında erken dönemde rekabet olduğuna dair

41 Cahen, "Malik-nameh," s. 63; Bosworth, *Ghaznavids*, s. 247, 251–252; Peacock, *Early Seljūq*, s. 73–81.

42 Peacock, Early Seljūq, s. 68.

işaretler vardır.[43] Mâverâünnehir ve Horasan'da Selçuklulardan bahsedilen en eski dönemlerden itibaren onları, birkaç hükümdar altında görüyoruz ve güçleri artsa da bu yapı değişmemiştir. Dandanakan zaferinden sonra Çağrı, Belh'e ve komşu bölge Tuharistan'a; Tuğrul, Nîşâbur'a; Musa Yabgu ise İbrahim İnal ile birlikte Merv'e gitmiştir.[44]

Batıdaki en büyük topraklar Tuğrul'un elindeydi ve son derece kabiliyetli bir komutan ile idareci olan İbrahim İnal'ın onun hizmetinde olması Tuğrul adına büyük bir avantajdı. Tuğrul, bir komutan olarak kabiliyetliydi fakat diğer insanların becerilerinden istifade etme noktasında daha da maharetli bir idareci olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı seferine başladığında, Rey'i alan "Iraklı" Oğuzların izinden gidiyordu. Tuğrul'un bu ilk seferi muhtemelen onları hâkimiyet altına alma ve hem otlak hem de Batı İran'a erişim sağlayan Rey'i ele geçirme girişimiydi. İbrahim İnal'ı önden gönderdi ve Oğuzların çoğu Diyarbekir ve Musul taraflarına kaçtı.[45] Batıdaki diğer genişlemeler de aynı şekilde devam etti; Tuğrul bazen kendi başına seferler düzenliyor ve bu seferleri çoğu zaman aralarında İbrahim İnal'ın göze çarpmaya devam ettiği diğer komutanlara emanet ediyordu.[46] Tuğrul, Orta İran'a doğru ilerledikçe, yerel iktidar mücadelelerine katılarak ve Selçuklu birliklerini müttefiklerine ödünç vererek iktidarını pekiştirdi. Kürt ve Türkmen birlikleri, bazen Selçuklu komutasında bazen de Kürt liderlerin komutasında aynı ordular içinde yer aldı.[47] Irak Oğuzları, bozkırdan gelen yeni Oğuz gruplarının da katılımıyla batı bölgelerine seferler düzenlemeye devam etti.

43 Claude Cahen, "The Turkish Invasion: The Selchükids," *A History of the Crusades* içerisinde, haz. Kenneth Setton (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1955), s. 142–143; Peacock, *Early Seljūq*, s. 63–68.

44 Bosworth, "Political and Dynastic," s. 21–22. İlişkilerin bir şeması için bkz. Peacock, *Great Seljuk*, s. 53.

45 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 15–20.

46 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 49-52, 58.

47 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 58–60, 63–65, 87, 90.

Tuğrul, Oğuz gruplarının neden olduğu karışıklıktan faydalanarak yaptıkları için tam sorumluluk kabul etmeden fetihlerinden avantaj elde etti.[48]

Gelgelelim, Selçukluların fetihlerini sürdürürken uyguladıkları yetki paylaşımının dezavantajları da vardı. Askerî komutanlar, Irak Oğuzları ve hanedanın genç mensupları yerel güçlerle ayrı ittifaklar kurdular ve fethettikleri bölgelerde kendilerini hak sahibi hissettiler. Doğrusu, bölgelerin kimin için alındığı her zaman net değildi. Örneğin Irak ile Kürt bölgelerinin sınırındaki Hulvân'da hutbe İbrahim İnal adına okunmaktaydı. İbrahim tarafından basılan ve günümüze ulaşan tek sikkede onun egemenliğini ifade eden semboller bulunmaktadır.[49] Tuğrul'un kısa süre içinde en önemli komutanlarından bazılarıyla anlaşmazlığa düşmesi pek beklenmedik bir durum değildi. 1049-1050'de İbrahim İnal'dan Hemedan'ı ve Cibâl'deki birkaç kaleyi teslim etmesini istedi ancak İbrahim reddetti. Bundan dolayı Tuğrul onu güç kullanarak boyun eğdirmek zorunda kaldı.[50] İbrahim'in yaptıklarının ciddi bir cezayı hak etmediği düşünüldü ve o nüfuzunu sürdürdü.

Tuğrul yaklaşık on beş yıl boyunca sadece küçük aksilikler yaşadı. Ancak, en büyük fırsatı olarak görünen şeyi değerlendirip Bağdat'ı Büveyhîlerin elinden aldığında durum değişti. Selçukluların ilerleyişi Irak ve el-Cezîre'ye düzensizlik getirmişti. Kürt ve Arap eşkıya çeteleri kırsal bölgeleri yağmalarken 3. Bölüm'de ele alınan Bedevî Ukaylî, Hafâce ve Mezyedî hanedanları ise biri ya da diğerini destekleyen yerel gruplarla savaşıyordu. Bağdat'ta Sünni ve Şiîler arasındaki gerilim karışıklıkları artırdı ve Türk gulam askerler ayaklanmaya başladı. 1055 yılının sonunda Halife Tuğrul'u Bağdat'a gelmeye davet etti ve adını hutbeye dahil

48 Bosworth, "Political and Dynastic," s. 42; Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 19–20, 21–23, 50; Ripper, *Die Marwâniden*, s. 188.

49 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 61; Peacock, *Early Seljūq*, s. 68.

50 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 73.

etmeyi kabul etti.[51] Bu olay, Tuğrul'un şahsî itibarını yükseltti ama bölgeye müdahalesi neredeyse iktidarına mal olacak bir krize yol açtı. Tuğrul'un birlikleri Bağdat halkı tarafından saldırıya uğradı ve halk bu hakareti misliyle ödedi. Şehrin zaten zehir saçan ortamı daha da kötüleşti. Tuğrul birkaç gün sonra askerlerinin yağma yapmasını engellemeye çalıştıysa da onlar yıkıma devam etti. Sonunda da Oğuz taraftarlarının bir kısmını şehri terk etmeye zorladı. Onun ve ordusunun Irak'ta geçirdiği on üç ay sadece halk için felakete yol açmakla kalmadı, Türkmen ordusu için de ciddi bir hoşnutsuzluğa neden oldu.[52]

Bağdat'ın Büveyhî komutanı Besâsîrî, el-Cezîre'ye sığınmış ve Musul'u ele geçirmişti. Tuğrul el-Cezîre'yi kaybetmeyi maddi olarak göze alamazdı ve onu geri almak için harekete geçti. Yıl sonunda vilayet yeniden Selçuklu hâkimiyetine girdi, İbrahim İnal Musul'a atandı ve Ocak 1058'de Tuğrul halifeyle görüşerek "doğunun ve batının kralı" olarak tahta çıktı. Öte yandan, Tuğrul taraftarlarının desteğini kaybetmekteydi. Irak'ı ve civar bölgeleri elinde tutmak için Mezyedî Dübeysler, Ukaylî Kureyşliler ve Hûzistan emiri Hezâresb b. Benkir gibi bir dizi yerel yöneticiye yüksek mevkiler vermişti. İbrahim İnal ve diğer akrabaları Arap hükümdarlara gösterilen teveccühe açıkça öfkeliydi.[53] Birkaç ay içinde İbrahim, açıktan isyan etti ve Tuğrul'un askerlerinin bir kısmına galip geldi. Tuğrul, Çağrı'nın oğullarını yardıma çağırdı ve birlikte Temmuz 1059'da İbrahim'i mağlup ettiler. İbrahim İnal bu sefer en yakın müttefikleriyle beraber öldürüldü.[54] Tuğrul İbrahim İnal'ı mağlup ettikten sonra halifeyle evlilik ittifakı

51 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 91–92, 98; Peacock, *Great Seljuk*, s. 49–50; M. Canard, "al-Basāsīrī," EI 2nci. ed

52 Ibn al-Athīr, *Annals*, 100–107; Lambton, *Continuity and Change*, s. 165; Peacock, *Early Seljūq*, s. 96–97.

53 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 108–112, 114; M. Canard, "al-Basāsīrī," *EI* 2. edisyon

54 *Annals*, s. 118, 124; Ibrahim Kafesoğlu, *A History of the Seljuks: Ibrahim Kafesoğlu's Interpretation and the Resulting Controversy*, çev. Gary Leiser (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1988), s. 44; Peacock, *Great Seljuk*, s. 51.

kurma hedefini gerçekleştirebildi ve bunu 4 Eylül 1063'teki ölümünden hemen önce başardı.

Tuğrul Saltanatının Değerlendirilmesi

Hem Orta Çağ kaynaklarında hem de Selçukluların modern tarih yazımında, Tuğrul genellikle Fars-İslam yönetim anlayışının ön plana çıktığı olgun Selçuklu devletinin kurucusu olarak tasvir edilmiştir. Fethin ilk yıllarından sonra, Tuğrul'un çıkarları ile göçebe Oğuz taraftarlarının çıkarlarının farklılaştığı, Türkmenlerin yağmaya devam etmeye hevesli olduğu, hükümdarın ise orduda disiplini ve istikrarlı bir yönetimi tesis etmeye çalıştığı düşünülmektedir. Tuğrul'un saltanatına dair bu yorum, göçebe fetih hanedanları ve onların yerleşik nüfusla ilişkilerine dair genel bir paradigmayı yansıtmaktadır. Bir göçebe fethine eşlik eden yıkım, tarıma ve şehir hayatına düşmanlık ile bunların ekonomik öneminin farkına varılmasındaki başarısızlık olarak yorumlanmıştır. Bu görüşe göre liderler yanlarında çalışan Pers vezirler tarafından yerleşik toplumun ihtiyaçları konusunda eğitilmiş, ancak göçebe taraftarları bozkır geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Tuğrul çabuk uyum sağlayan biri olarak görülürken, akrabaları Çağrı ve İbrahim İnal, Oğuz taraftarlarının alışkanlıklarına daha bağlı kalmışlardır. Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra Tuğrul'un popülaritesini kaybettiği düşünülüyordu çünkü Oğuzların göçebe olarak geleneksel bir hak olarak gördükleri yağmacılığı engellemişti. İbrahim İnal'ın, Tuğrul'un Bağdat'taki ikameti sonrasında isyan etmesi kısmen bu gerilime bağlanmış ve o, Oğuz birliklerinin Tuğrul'un şahsî güç ve disiplin dayatmasından duyduğu memnuniyetsizliği istismar ettiği şeklinde betimlenmiştir.[55]

Son zamanlarda yapılan çalışmalar bu yoruma karşı çıkmaktadır. Selçuklular, Horasan'a geldiklerinde tarımsal bölgelere

55 C. E. Bosworth, "Political and Dynastic," s. 43–45; Cahen, "The Turkish Invasion," s. 143–145.

aşinaydılar. Başından beri şehirleri tercih ettiler ve vergi gelirlerine erişmeye çalıştılar. Dahası kanıtlar, Tuğrul'un yağmaya karşı tutumunda diğer Selçuklu liderlerinden farklı olmadığını ya da Selçuklular, yerleşik bir toplumu yönetmeye alıştıkça yağmanın azalmadığını göstermektedir. Tuğrul, Çağrı ve İbrahim İnal olan ilk üç lider de bazen yağmaya izin vermiş bazen de yasaklamıştır; bu durum Tuğrul için hem ilk ortaya çıkışında hem de hayatının sonlarına doğru geçerliydi.

Anlatıdan ortaya çıkan şey, hem yerleşik hem de göçebe liderler için ortak olan iki karşıt ihtiyaca işaret etmektedir: ordunun iaşesi tedarik edilirken, merkezî iktidar alanı zarardan korunmalıydı. Nîşâbur'un ilk fethinde Tuğrul'un, Çağrı ve İbrahim İnal'a yağmayı engellemelerini emrettiği, Çağrı'nın ise yağmayı savunduğu belirtilmektedir. Nîşâbur, Tuğrul'a tahsis edilen bölgenin başkentiydi ve Çağrı, kendi topraklarının merkezi olan Merv'e döndüğünde yağmayı yasaklayıp tarımı yeniden canlandırmaya başladı.[56] Kürt bölgelerindeki zorlu sefer sırasında İbrahim İnal, askerlerinin yağma yapmasına izin verdi, ancak 1057'de Musul valisi olarak atandığında bu uygulamayı derhal yasakladı. Bu olay sözümona Oğuzların yağma geleneğini desteklemek için Tuğrul'a karşı başlattığı isyandan kısa bir süre önceydi.[57] Birkaç ay önce el-Cezîre'ye sefer düzenleyen Tuğrul, Irak'ta aylarca yokluk çekmiş bir orduya sahipti. Tuğrul, Besâsîrî'ye karşı kuzeye doğru ilerlerken hem yol boyunca hem de Musul bölgesinde yağmaya izin verdi. Başka seçeneğinin olmadığını, çünkü birliklerinin aç olduğunu söyledi.[58]

Oğuz birliklerini göçebe geleneğinden gelen yağmacı göçebeler olarak görmemeliyiz. Bu insanlar yıllarca ordulara takviye

56 Bosworth, "Political and Dynastic," s. 20–21; Bosworth, *Ghaznavids*, s. 244.

57 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 58–65, 112.

58 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 102, 107–109; Gregory Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory Abú'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus: Being the First Part of His Political History of the World*, çev. E. A. Wallis Budge, 2 cilt. (Londra: Oxford University Press 1932), cilt. I, s. 209–210, 213.

birlik olarak hizmet etmişlerdi ve bu tür birlikler –göçebe olsun ya da olmasın– büyük ölçüde ganimetle ödüllendiriliyordu. Bu uygulama, İslam tarihinin erken dönemlerinde başlamıştı ve Ortadoğu ile sınırlı değildi.[59] Yeni alınan bir şehirde en azından bir günlük yağmaya izin vermek olağan bir durumdu. Asıl mesele ne kadarına izin verileceği ve fethedilen toprakları tahrip etmeden birliklerin nasıl sadık ve kontrol altında tutulacağıydı. Alparslan ve Melikşah dönemlerinde, orduya daha düzenli ödeme yapıldığı için Selçuklu birliklerinin yağmacılığı azalmış olsa da daha sonra düzen bozulduğunda ve taraflar artık ordularına ödeme yapamaz ve onları iaşe edemez hale geldiklerinde yağmacılığın tekrar arttığını belirtmeliyiz.[60] Aynı şekilde, Kürt coğrafyası gibi göçebe bölgelerdeki Selçuklu seferlerinin bazen kent ve tarım bölgelerindekilerden daha yıkıcı olduğunu da kabul etmeliyiz. Bunun nedeni belki de aynı kaynaklar olan otlak ve besi hayvanları için rekabet ediyor olmalarıydı.[61]

Tuğrul'un ordusundaki Türkmenleri daha disiplinli ve güvenilir olarak görülen gulamlarla değiştirmeye başladığı da ileri sürülmektedir. Ancak günümüz araştırmacıları, Tuğrul ve halefi Alparslan'ın Türkmen birliklerine itibar etmeye devam ettiklerini ve onların hanedanla olan yakın ilişkilerini inkâr etmeye çalışmadıklarını öne sürmektedir. Her iki hükümdar da ordularına bazı gulamları dahil etseler de Türkmenler, onların hükümdarlıkları boyunca çoğunlukta kaldılar ve bu nedenle onların desteği hanedan için çok önemliydi.[62]

---

59 Aynı dönemden bir örnek için bak. Julie Scott Meisami, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999), s. 96–98.

60 David Durand-Guédy, *Iranian Elites and Turkish Rulers: A History of Isfahān in the Saljūq Period* (Londra; New York: Routledge, 2010), s. 213–216.

61 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 68.

62 David Durand-Guédy, "Goodbye to the Türkmens? The Military Role of Nomads in Iran after the Saljūq Conquest," *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period* içerisinde, haz. Kurt Franz ve Wolfgang Holzwarth (Wiesbaden: Reichert, 2015), s. 111–113; Peacock, *Early Seljūq*, s. 68–71.

Alparslan ve Melikşah Dönemi

Tuğrul'un vefat ettiği dönemde Selçuklu ülkesi, Anadolu sınırından Doğu Horasan ile Harezm'e kadar uzanıyordu. Tuğrul'un çocuğunun olmaması ve kardeşi Çağrı'nın kendisinden önce ölmesi nedeniyle saltanat Çağrı'nın soyundan gelenlere intikal ederek doğu ve batı bölgelerini bir araya getirdi. Alparslan b. Çağrı (1063-1072) ve oğlu Melikşah (1072-1092) egemenliğinde Selçuklular, topraklarını genişletmeye devam ettiler. İdare, kuruluşundan itibaren Fars-İslam çizgisinde kurulmuş ve büyük ölçüde Horasan kökenli bürokratlar tarafından yürütülmüştür. Bu bürokratların en önde gelen ismi hem Alparslan'ın hem de Melikşah'ın emrinde görev yapmış, oldukça yetenekli ve hırslı bir adam olan vezir Nizamü'l-Mülk'tü. Bu iki hükümdar dönemi daha önceki Büveyhîler ve daha sonraki Moğollarla karşılaştırıldığında klasik bir çağ olarak görülmüştür. Ancak bu devletin gücünü –ya da düzenli yapısını– gözümüzde büyütmemeliyiz. Selçuklu sultanları, hiçbir zaman dahili mücadelelerden muaf olmadılar ve hepsinin üstesinden gelemediler. Tahta geçmek, her zaman bazı akrabalarla mücadeleyi beraberinde getirdi ve bu akrabalardan bazıları, bölgesel güç sahibi olmaya devam etti. Birçok yerel hanedan, genellikle kendi amaçları peşinde koşarak varlığını sürdürdü.

Alparslan, 1063'te tahta çıktığında Azerbaycan ile Ermenistan'ın fethinde önemli bir rol oynayan ve bölgede hâlâ güçlü olan yaşça büyük kuzeni olan Arslan İsrail'in oğlu Kutalmış'ın ciddi tehdidiyle karşılaştı.[63] Bu bölgeler, otlak ve tarım arazisi bakımından zengindi ve çok sayıda Oğuz, burada toplanarak değerli bir insan gücü kaynağı oluşturmuştu. Kutalmış, bir Türkmen ordusu toplayarak Rey'e yöneldi ancak Alparslan tarafından yenilgiye uğratıldı.[64]

63 Peacock, *Early Seljūq*, s. 66, 70.

64 Bosworth, "Political and Dynastic," s. 54, 58; David Ayalon, *Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study in Power Relationships* (Jerusalem: Magnes Press, The Hebrew University, 1999), s. 145.

Alparslan, Orta İran'da ve Bağdat'ta otoritesine karşı çok az direnişle karşılaştı ama başka yerlerde hâkimiyetini muhafaza etmek için mücadele etmek zorunda kaldı. Fars'ta en iyi ihtimalle zayıf bir hakimiyet kurabildi ve yalnızca batı bölgelerinde tutunabildi. Alparslan'ın güçlü kardeşi Kavurt ise Kirman'ı yönetiyordu ve iktidarını Fars'a yaymayı amaçlıyordu.[65] Azerbaycan, Ermenistan ve Anadolu, hem fırsat hem de zorluk sunuyordu: Bu bölgeler, Suriye ile el-Cezîre'yle yakından ilişkiliydi ki bu durum, Bağdat'ın hükümdarları olan Selçuklular için önemliydi. Selçuklu sultanları bu bölgelerde iki büyük düşman olan Fatımiler ve Bizanslıların yanı sıra Bedevî ve Kürt hanedanlarıyla da karmaşık ve istikrarsız bir durumla karşı karşıya kaldılar. Bu karışıklıkta Selçuklu şehzadeleri ve Türkmen emirleri Türkmen birliklerini bazen başkalarının hizmetinde bazen de kendi amaçları doğrultusunda komuta ederek sık sık kendi çıkarlarının peşine düştüler.[66] Alparslan 1063'te Kutalmış'a karşı kazandığı zaferden sonra Kutalmış'ın oğullarının etkin olduğu Azerbaycan'a yöneldi.[67] 1069-1070'te Fâtımîlere karşı sefere çıktı, ancak Bizanslıların büyük bir orduyla yaklaştığını öğrenince onların üzerine gitti ve Ağustos 1071'deki ünlü Malazgirt Savaşı'nda Bizanslıları ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu savaş Bizans imparatorunun tahtına mal oldu ve Anadolu'yu daha fazla Türkmen göçüne açık hale getirdi.[68] Erken dönem araştırmacıları Selçukluların batıya doğru genişlemesini, hanedanın Oğuz birliklerini istenmedikleri toprakların dışında uygun bir şekilde meşgul etmek için yaptığı bir oyun olarak yorumladılar. Ancak Andrew Peacock batıya doğru ilerlemeyi göçebe taraftarları için ihtiyaç duyulan otlakları elde

65 K. A. Luther, "Alp Arslān," *EIr.*

66 Heidemann, *Die Renaissance*, s. 103–125; Ripper, *Die Marwāniden*, s. 192–195.

67 Paul A. Blaum, "Children of the Arrow: The Strange Saga of the Iraqi Turkmens," *The International Journal of Kurdish Studies* 15, no. 1–2 (2001), s. 155–158; Luther, "Alp Arslān," *EIr.*

68 Ripper, *Die Marwāniden*, 195–202; Luther, "Alp Arslān," *EIr.*

etmeyi amaçlayan sultanların kasıtlı bir politikası olduğunu ikna edici bir şekilde savunmuştur.[69]

Alparslan Kasım-Aralık 1072'de öldürüldü. O zamanlar henüz on sekiz yaşında olan oğlu Melikşah'a amcası Kavurt b. Çağrı muhalefet etti ancak Melikşah, Arap ve Kürtlerden oluşan orduların başındaki Ukaylî ve Mezyedî hükümdarlarının yardımıyla galip geldi.[70] Melikşah'ın yirmi yıllık saltanatı Selçuklu hâkimiyetinin zirvesi olarak kabul edilir. Birçok eski tabi devlet tamamen Selçuklu egemenliğine girmiş ve imparatorluk en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Melikşah'ın idaresi, seleflerine kıyasla bütün yönleriyle bir Fars-İslamî yönetimdi ve Türkmen birliklerine daha az bağımlıydı. Zamanlarını birkaç farklı şehir arasında geçiren Tuğrul ve Alparslan'ın aksine Melikşah, şehrin dışında kamp kurmasına rağmen saltanatının yarısından fazlasını İsfahan'da geçirdi. Şehir artık gerçek bir başkent haline gelmişti.[71] Saltanatının sonunda gulam birliklerinin, 50.000'e ulaştığı ve daimî ordu üzerinde tahakküm kurduğu belirtilmektedir.[72]

Melikşah'ın saltanatı, daimî ordunun büyümesine ve yeni bölgelerin topraklarına katılmasına sahne olurken, birçoğu Türkmen olan güçlü bağımsız emirlerin yükselişine de şahit oldu. Oğuzlar, merkezî ordunun temelini oluşturmayı bırakmış olsalar da askerî önemlerini kaybetmemişlerdi. Yeni Türkmen grupları, merkez İslam topraklarına göç etmeye devam etmiş ve bu zamana kadar Selçuklu topraklarında, bilhassa kuzey bölgeleri boyunca uzanan otlaklarda göçebe nüfusun önemli bir kısmını oluşturmuşlardır. Türkmenler kuzey Ortadoğu boyunca uzanan otlakları yurt edinmişlerdi. Onların, Belh'ten kuzey Horasan üzerinden Merv'e, Merv ve Serahs'tan Hazar'ın doğu kıyısına kadar uzanan çöl ve bozkır bölgelerinde, Cürcân'da ve Hemedan'dan

69 Peacock, Early Seljūq, s. 143–150.

70 Bosworth, "Political and Dynastic," s. 88–89.

71 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 78–79.

72 Bosworth, "Political and Dynastic," s. 88, 99.

kuzey el-Cezîre'ye kadar bugünkü Kürt bölgelerinde nüfusları vardı.[73] Birçoğu hem mükemmel otlaklar hem de Hıristiyan topraklarına saldırma fırsatı sunan Azerbaycan ile Ermenistan'a kadar batıya doğru ilerledi. Türkmenler kısa süre içinde bu bölgede daha önce egemen olan Kürt göçebeleri yerinden etmeye başladı ve Selçuklu döneminin sonunda Azerbaycan Türkleşme sürecine girdi.[74] Göçebeler, Bizanslıların toprak kaybetmesiyle birlikte kısa sürede önemli bir varlık haline geldikleri Anadolu'ya göç etmeye devam ettiler.

Melikşah döneminde Azerbaycan, Suriye ve el-Cezîre giderek bağımsız hale gelirken emirler de güçlerini artırdı. Ordudaki bazı komutanlar –hem gulam hem de Türkmen– devlet içinde, özellikle de sınır bölgelerinde önemli ölçüde özerklik ve daha fazla güç elde etti. Melikşah'ın yayılma yöntemi hırslı emirlerin işine yaradı. Melikşah, 1086'da Gürcistan ve Azerbaycan'a, ardından el-Cezîre'ye ve kuzey Suriye'ye büyük bir sefer düzenledi.[75] Bu dönemden itibaren el-Cezîre'nin büyük şehirlerine Selçuklu memurları atamaya da başladı. Ukaylîler topraklarının çoğunu kaybetti ve Mervânîler gibi bazı hanedanlara son verildi. Melikşah'ın ilerlemesindeki fiili mücadelelerin önemli bir kısmı, çoğu Türkmen olan Selçuklu birliklerinin yardımıyla yerel komutanlar tarafından yürütüldü.[76] Orta Suriye ve Anadolu da aynı şekilde en iyi ihtimalle merkezi otoriteden uzak olan şehzadeler ve komutanlar tarafından ele geçirildi.[77]

---

73 Ann K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire," *The Cambridge History of Iran* içerisinde, haz. J. A. Boyle (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), s. 246; David Durand-Guédy, "The Türkmen-Saljūq Relationship in Twelfth-Century Iran: New Elements Based on a Contrastive Analysis of Three inšā'documents," *Eurasian Studies* IX, no. 1–2 (2011).

74 Ripper, *Die Marwāniden*, s. 268; C. E. Bosworth, "Azerbaijan IV: Islamic History to 1941," *EIr.*

75 C. E. Bosworth, "Malik-Shāh," *EI* 2nci ed; Bosworth, "Political and Dynastic," s. 98.

76 Heidemann, *Die Renaissance*, s. 132–138; Ripper, *Die Marwāniden*, s. 222–238.

77 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 172, 190, 192–193, 197; Merçil, "History," s. 159.

Anadolu'da başlıca aktörler, Bizans devleti içindeki kargaşadan yararlanarak Batı Anadolu'da toprak ele geçiren ve bağımsızlığı arzulayan Kutalmış'ın iki oğlu Süleyman ve Mansur'du. Melikşah'ın Mansur'u katleden bir ordu göndermesi, sultan unvanını kullanan Süleyman'ı itaat altına alamadı. Süleyman'ın 1086'daki ölümünden sonra Anadolu, oğullarının ve yerel Türkmenlerin kontrolü altında kaldı.[78] Melikşah'ın saltanatının sonunda çoğu askerî birlik ve toprak sahibi olan emirler büyük bir güç haline gelmişti.

Selçuklu Hâkimiyetinin Dağılması

Selçuklu Sultanlığı'nın birliği, 1092 yılında iki kişinin ölümüyle sona erdi: vezir Nizamü'l-Mülk Ekim ayında öldürülürken, Melikşah Kasım ayında muhtemelen zehirden öldü. Melikşah'ın ölümü üzerine güçlü dul eşi Karahanlı Terken Hatun, dört yaşındaki oğlu Mahmud için halifeden bir berat aldı. Ancak Nizamü'l Mülk'e tabi gulamlar, başka bir eşten olan oğlu Berkyaruk'u çabucak tahta çıkardılar. Bir diğer rakip ise, bir Türkmen ordusunun desteğine ve çok sayıda Türkmen emiri ile yerel yöneticiyle ittifak yapan Melikşah'ın kardeşi ve Suriye valisi Tutuş'tu.[79]

Berkyaruk rakiplerini yenmesine rağmen, Melikşah'ın topraklarının tamamında hiçbir zaman hakimiyetini kuramadı. Kendi ordularını komuta eden bireysel emirler, iç mücadelelerde önemli bir unsur oldular ve idareyi daha fazla kontrol etmeye başladılar.[80] Bazıları, büyük bölgeler üzerinde nesillerine aktardıkları bağımsız iktidarlar kurdular. Bu durumun bir örneği, Melikşah adına Arap Yarımadası'na seferler düzenleyen ve ardından

78 Claude Cahen, *The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rūm: Eleventh to Fourteenth Century*, çev. P. M. Holt (Harlow, England; New York: Longman, 2001), pp. 8–10; Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 216–220, 223–226.

79 Bosworth, "Political and Dynastic," s. 102–108; Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 258–277; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 153–157.

80 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 207, 213–216; Lambton, *Continuity and Change*, s. 43–48.

Suriye'de kardeşi Tutuş'a hizmet eden Türkmen komutan Artuk'tur.[81] Melikşah'ın ölümünden sonraki on yıl içinde Artuk'un çocukları Diyarbekir'de kendi egemenliklerini kurmuşlardır.

Bir Türk kurumu olan *atabeylik*, emirler arasında bağımsız bölgesel egemenliğin yükselişini kolaylaştırmıştır. Valiliklere atanan hanedanın toy mensuplarına *atabey* olarak kıdemli emirler eşlik ederlerdi. Atabey, genellikle bir şehzadenin annesi dul kaldığında kendisiyle evlendiriliyor, böylece atabeyin hanedana olan bağlılığı pekiştiriliyordu. Şehzade, bu süreçte giderek daha önemsiz hale geliyordu. Selçuklu ardılı birçok devletin atabeylerce kurulmuş olması şaşırtıcı değildir.[82] 1140'lı yıllarda, hem Fars hem de Azerbaycan, atabeylerin yönetiminde esasen bağımsız hale gelmiştir: Fars'taki Türkmen Salgurluların idaresi ile Azerbaycan'daki Eldigüzlüler egemenliği bir gulam emiri tarafından kurulmuştur.

Horasan ve Anadolu'da Selçuklu Yönetimi

Berkyaruk, 1097'de o zamanlar on iki yaşında olan küçük kardeşi Sencer'i Horasan valisi olarak atadı. Eyalet, neredeyse altmış yıl boyunca Sencer'in kontrolündeydi ve Sencer 1118'den sonra Selçuklu devletinin meşru hükümdarı haline geldiğinde orta İran'daki Selçuklu hükümdarı onun tabiiyetinde görüldü. Bu dönemde göçebe bir hanedan olan Karahıtaylar, Çin sınırlarından Türkistan'a gelerek yeni bir Türkmen göç dalgasına neden oldular. Sencer, 1141'de onlara karşı bir ordu sevk etti ve yıkıcı bir yenilgiye uğradı. Mâverâünnehir'deki seferleri hazinesini tüketince vergilere yöneldi. Sınırlardaki Oğuz göçebeleri, vergi için baskı yapılan gruplar arasındaydı. Belh bölgesinde yaşayanlar ayrıca sert bir valinin baskısı altındaydı ve isyan ettiler. Her şeye rağmen Sencer onlara karşı iki cezalandırma seferi düzenledi ve her ikisinde de yenildi. 1153'te Oğuzlar tarafından esir alındı.

81 Kafesoğlu, *History of the Seljuks*, s. 51–52; Ripper, *Die Marwāniden*, s. 221–228.

82 Lambton, *Continuity and Change*, s. 229–233; C. Cahen, "Atabak," *EI* 2. edisyon

Oğuzlar Horasan'ı kasıp kavururken onu birkaç yıl boyunca yanlarında sürüklediler. Sencer, üç yıl sonra kaçmayı başardı ancak akabinde hayatını kaybetti.[83] Bu, Horasan'daki etkin Selçuklu yönetiminin sonu oldu.

Sonraki yirmi yıl boyunca eyalet, rakip güçler için bir savaş alanı olarak kaldı. Bu, Oğuzların fazlasıyla sebep olduğu büyük sıkıntıların yaşandığı bir dönemdi. Oğuzlar hâlâ önemli bir hükümdardan yoksundular ve muhtemelen Horasan'a göç etmeye devam ediyorlardı.[84] Horasan'ın uğradığı yıkım ve Selçuklu egemenliğinin sonundaki genel karışıklık, Türkmenler ile Selçuklu ailesi arasındaki ilişkiyi ve genel nüfusun tutumunu değiştirdi. Daha önce eleştiriler vardı, ancak şimdi bazı şairlerin, hükümdarları Oğuzlarla savaşmaya teşvik ettiğini ve onları açıkça şeytanla ilişkilendirdiğini görüyoruz.[85]

Öte yandan Anadolu'da, Selçuklu egemenliği yayıldı ve Moğol dönemine kadar devam etti. Bu bölge, Haçlı devletleri, yeni Haçlı orduları, Bizans rekabetleri, Türkmen güçleri ile özerk kabilelerin sürekli savaş halinde olduğu kaynayan bir kazan olarak kaldı. Anadolu, geniş otlaklarının yanı sıra iyi tarım arazilerine ve önemli ticaret yollarına sahipti ve dolayısıyla yerel devlet inşası için fırsatlar sunuyordu. Yüzyıl boyunca yeni Türkmen beylikleri gelişti. Bunlardan en köklü ve güçlü olanlarından biri, ilk fethinden beri bölgede etkin olan Kutalmış'ın torunları tarafından kurulan devletti. On ikinci yüzyıl boyunca Anadolu Selçukluları olarak bilinen devletleri, doğu ve iç Anadolu'daki en büyük güç haline gelip bir refah dönemine ve kentsel yaşamın gelişmesine önayak oldu. Türkmenler, hanedanla ve hayvancılık

83 Bosworth, "Sandjar," *EI* 2. edisyon

84 Bosworth, "Political and Dynastic," s. 185–187; A. K. S. Lambton, "Aspects of Saljūq-Ghuzz Settlement in Persia," *Islamic Civilization, 950–1150* içerisinde, haz. D. S. Richards (Oxford: Cassirer, 1973), s. 111–113.

85 Durand-Guédy, "Türkmen-Saljūq Relationship," s. 43; Peacock, Great Seljuk, s. 121– 123. Andrew Peacock, Oğuzların yıkıcılığının abartıldığını öne sürerek daha az olumsuz bir bakış açısına sahiptir.

ürünleri sağladıkları şehirlerle yakın ilişki içinde nüfusun önemli bir unsuru olmaya devam etti.[86] Farsça yönetim dili olarak kaldı, ancak Anadolu'daki mimari, Türk hayvan temalarını ve Orta Asya etkisinin izlerini içeren yeni bölgesel tarzlar geliştirdi. Rum Selçuklularının refahı ve uzun ömürlülüğü, Selçuklu prestijini yeniden canlandırmış ve hanedanı başta Anadolu olmak üzere devam eden bir meşruiyet kaynağı haline getirmiştir.

Hükümet ve Siyasî Kültür

Türkler olan Selçuklular, güçlü bir siyasî kültürü miras aldılar ancak bu kültürde ilk sırada yer almadılar. Karahanlıların yaptığı gibi *han* ve *kağan* unvanlarını asla benimsemediler. Selçuklular, Ortadoğu'yu ele geçirdiklerinde egemenliklerini de reddeden bir geleneği kabul ettiler ve resmî meşruiyetlerinde İslamî normlara sıkı sıkıya bağlı kaldılar. Diğer hanedanlar gibi onlar da sultan unvanını benimseyip halifeden aldıkları bir beratla yönetimlerini meşrulaştırdılar. Selçuklu *dîvânı*, Sâmânîler ile Gaznelilerden örnek alınarak oluşturuldu ve başlangıçta en yüksek makamlar Horasan kökenli bürokratlara verildi. Bu kişiler miraslarını da beraberlerinde getirdiler ve böylece Büyük Selçukluların yönetim dili, Orta İran'da daha önceki Müslüman hanedanlar tarafından kullanılan Arapça yerine Farsça oldu. Bürokratlar kültürel himayede etkili oldular ve Farsçanın şiir, edebiyat ve tarih alanlarında güç kazanmaya devam ettiğini görmek şaşırtıcı değildir. Bu dönemde Yeni Farsça, Orta İran topraklarında yerleşmeye başladı.

Selçuklu idaresi bölünmüştü: bir tarafta, saray (*dergāh*) ile askerleri Türklerden –Oğuz ve gulam– oluşan ordu; diğer tarafta ise memurları Farslar ile Araplardan oluşan bürokrasi *(dîvân)*. Böylelikle hanedanın ve askerî hizmetkârlarının farklı kimliğinin altını

86 A. C. S. Peacock, "Court and Nomadic Life in Saljuq Anatolia," *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* içerisinde, haz. David Durand-Guédy (Leiden: Brill, 2013).

çizen etnik bir görev bölümü vardı. Bu sistem yüzyıllar boyunc sürdürülmeye devam etti ve birbirini izleyen göçebe fetih hane danlarının bir nişanesi haline geldi. İslam dünyasının etnik sınıfla ra ayrışması iki nedenden ötürü doğal ve hatta gerekli görülmüş tür: Birincisi, Türkler üstün savaşçılar olarak görülüyordu ve asker güç, düzenin korunması için gerekliydi; ikincisi, dışarıdan gele bir hükümdar yönettiği toplumdaki gruplara karşı tarafsız kalabi lirken yerel halktan gelen bir hükümdar bir tarafı kayırabilirdi.[87]

Selçuklu yönetiminde gerçek anlamda uygulanan Türk ile Fars sivil ile asker arasındaki ayrım daha az keskindi. Teorik olarak sultan ordunun, vezir bürokrasinin başındaydı ve yüksek bir memur iki sınıf arasındaki iletişimi sağlıyordu. Ancak vezir, mali işlerle ilgilendiği için daimî ordunun askere alınması, ödemeleri ve teçhizatından sorumlu makamlar onun yetki alanına giriyordu. Dahası, çoğu vezirin kendi askeri birlikleri vardı ve seferlere katılırlardı. İlk sultanların vezirleri olan el-Kündürî ve Nizamü'l-Mülk'ün önemli bir askerî güç sağlayacak kadar büyük köle orduları vardı.[88] Ordu içindeki daha güçlü emirlerin bazen kendi *dîvân*ları vardı ve böylece sivil yönetimde güç sahibi olabiliyorlardı. Modern öncesi hükümetlerin çoğunda olduğu gibi belirli bir makamın ayrıcalıkları büyük ölçüde o makamı işgal eden kişiye bağlıydı.

İslamî meşruiyetlerine rağmen Selçuklular bozkır kimliklerini tamamen terk etmediler. Alparslan, hanedan için Orta Asya mirasının önemini, komşu Türkmenler ve Kıpçaklardan kendisine boyun eğmelerini istediği ve atası Selçuk b. Dukak'ın Cend'deki mezarını ziyaret ettiği Mâverâünnehir'e yaptığı ilk seferde

87 Carole Hillenbrand, "Islamic Orthodoxy or Realpolitik? Al-Ghazâlî's Views on Government," *Iran* 26 (1988), s. 83–84; Roy P. Mottahedeh, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980), s. 177–179.

88 Lambton, "Internal Structure," s. 257–264; Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate: A Study of Civil Administration, 1055–1194* (Cambridge, MA: Distributed for the Center for Middle Eastern Studies of Harvard University by Harvard University Press, 1973), s. 39–41, 58.

gösterdi. Ayrıca veliahdı Melikşah'ı bir Karahanlı prensesiyle evlendirdi.[89] Hanedan, bozkır geçmişinden ve Karahanlılara hizmet ettiği dönemden kalma bazı kurum ve gelenekleri muhafaza etti. Oğuzlar, hanedanı Türk Kağanlarının efsanevi atası olan kurt figürüyle ilişkilendiren sözlü geleneği korumuş görünmektedir. Belgelerde ve sikkelerde kullanılan ikonografinin bir kısmı bozkır imparatorluk geleneklerine dayanıyordu. Selçuklular, resmî belgelerin başına erken dönemde ok, yay ve gürzden oluşan sultanın amblemini veya *tuğra*yı yerleştirmişlerdir. Selçuklulardan itibaren bu uygulama diğer hanedanlara yayılmış ve giderek en iyi Osmanlı İmparatorluğu'ndan bildiğimiz bir kaligrafik uygulamaya dönüşmüştür. Ok ve yay, Karahanlı sikkelerinde olduğu gibi Selçuklu sikkelerinde de yer almıştır.[90] Erken dönem Karahanlılar gibi Selçuklu hükümdarları da genellikle şehrin dışında ordunun arasında çadırlarda kamp kurarken aynı zamanda şehrin içindeki imar faaliyetlerini de desteklemişlerdir. Bu anlayış Rey, Bağdat ve İsfahan'daki büyük inşaat projelerini üstlenen ancak şehrin dışında bir kampta yaşayan Tuğrul ile başlamıştır.[91]

Hanedan sosyal alışkanlıklarda da bir süre daha Türk geleneklerini sürdürdü. Tuğrul'un halifenin kızıyla evliliği sırasında, o ve emirleri, Türk müziği eşliğinde şarkılar söyleyip Türk usulü dans ettiler, dizlerinin üzerine çöküp tekrar ayağa kalktılar ve sarayın konuşma dili Türkçe olarak kalmaya devam etti.[92] İslâm'a uygun davranma konusundaki heveslerine rağmen ilk sultanlar,

89 Luther, "Alp Arslān," *EIr*.

90 Peacock, *Great Seljuk*, s. 126–129.

91 David Durand-Guédy, "Ruling from the Outside: A New Perspective on Early Turkish Kingship in Iran," *Every Inch a King: Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds* içerisinde, haz. Lynette Mitchell ve Charles Melville (Leiden: Brill, 2013); *Iranian Elites*, s. 90; Kafesoğlu, *History of the Seljuks*, s. 39; Merçil, "History," s. 153.

92 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): tarihleri, boy teşkilatı, destanları*, 4. baskı. ed. (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999), s. 121, 126; Bar Hebraeus, *Chronography*, cilt. I, s. 215.

İslâm hukukuna aykırı bir gelenek olan kişinin kardeşinin ya da babasının dul eşleriyle (kendi annesi hariç) evlenme uygulaması olan *levirat*ı muhafaza ettiler.[93] Selçuklu sultanları, zamanlarının çoğunu Türk geleneklerine uygun bir biçimde ziyafet çekerek, içki içerek ve avlanarak geçiriyorlardı ancak bu eğlenceler aynı zamanda Merkez İslam topraklarındaki (ve aslında başka yerlerdeki) diğer sarayların kraliyet teamüllerine de uyuyordu.[94]

Selçuklu hanedanının gösterdiği bozkır özelliklerinden biri de hanedan kadınlarına verilen prestij ve güçtü. Türkler, Ortadoğu'ya geldikten sonra da kadınlara yüksek statü vermeye devam ettiler. Evlilik ittifakları siyasetin önemli bir parçasıydı; Selçuklular çevredeki ve tabi iktidarların birçoğuyla evlendi.[95] Her ne kadar kadınlar evlendiklerinde kocalarının ailesine geçseler de hanedan kadınları doğuştan gelen itibarlarını korudular ve bunu çocuklarına aktardılar. Birçoğunun kendi toprak mülkleri, hükümetten vergi geliri bağışları (*ikta*), kişisel bir idaresi ve askerî birlikleri vardı.[96]

Kadınlar, bilhassa veraset mücadeleleri esnasında önemli bir güce erişebilmekteydi. Melikşah'ın Karahanlı eşi Terken Hatun'un oğlu Berkyaruk'u tahta çıkarma çabaları buna en iyi örnektir. Alparslan'ın iki Ukaylî hükümdarıyla art arda evlenen kız kardeşi Safiye Hatun da bir başka örnek teşkil eder. O, Melikşah'ın ölümünden sonraki mücadele sırasında oğluyla birlikte Musul üzerine sefer düzenlemiş ve şehri kocası İbrahim adına ele geçirmişti. Melikşah'ın kardeşi Tutuş, İbrahim'i öldürdüğünde onu ve oğlunu şehirde kendi vekilleri olarak tayin etti.[97] Hırslı kadınlar güçlerini pekiştirmek için bazen konumlarını yükseltebilecek

93 Bosworth, "Political and Dynastic," s. 79; Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 129.

94 Peacock, *Great Seljuk*, s. 172–177.

95 Cahen, "Malik-nameh," s. 54; Heidemann, *Die Renaissance*, s. 293; Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 155; Carole Hillenbrand, "Women in the Seljuq Period," *Women in Iran from the Rise of Islam to 1800* içerisinde, haz. Guity Nashat ve Lois Beck (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2003), s. 108.

96 Lambton, *Continuity and Change*, s. 35, 110, 259.

97 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 266–267.

erkeklerle evlilik yapabilmenin yanı sıra bu evliliğe kendileri de ön ayak olabiliyordu. Terken Hatun, oğlunu tahtta tutmaya çalışırken, büyük Türkmen ordularını kontrol eden iki hanedan üyesine evlilik teklif etti.[98] Selçuklularla iş birliği yapan Araplar ve Farslar, kadınların özgürlüğünü her zaman onaylamadılar. Halife, Terken Hatun'un küçük oğlu için tek naip olarak hareket etmesine izin vermeyi reddetti. Nizamü'l-Mülk'ün ünlü nasihatnamesi *Siyâsetnâme*, kadınların gücünü reddetmenin ve nüfuzlarından kaçınmanın önemi üzerine bir bölüm ihtiva etmekteydi.[99]

Türkler ve Türkmenler

On birinci yüzyıla gelindiğinde Türkler, bozkırdaki komşular ile askerî köleler olarak tanınır hale geldiler. Selçuklu yönetiminin sonuna gelindiğinde ise içerideki göçebeler ve bağımsız hanedan kurucuları da oldular. Ortadoğu'ya göç eden Türkmenler, günümüze kadar önemli bir nüfus olarak var olmaya devam ettiler. Türkmenlerin askerî rolleri iyi bir şekilde kaleme alınsa da tarihî kaynaklar, sosyal ve ekonomik koşullar hakkında daha az bilgi vermektedir. Selçuklular dönemindeki Türkmenlerin siyasî organizasyonu muamma kalmaya devam etmektedir. Karahanlı Kaşgarlı Mahmud'un çalışmalarından Oğuz sosyal yapısı hakkında bazı bilgilere sahibiz. Başlıca Oğuz boylarını listeleyen Kaşgarlı, Selçuklu hanedanının Kınık boyuna mensup olduğunu belirtir.[100] Ancak Selçukluların boy adı diğer kaynakların çoğunda geçmez ve liderlerin boy reisi olarak geçip geçmediklerini bilmiyoruz. Dahası, Kaşgarlı'nın bahsettiği boy isimlerinin neredeyse hiçbiri Selçuklu hâkimiyetinin ilk yüzyılını anlatan tarihi kaynaklarda yer

98 Peacock, *Great Seljuk*, s. 179.

99 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 262; Niẓām al-Mulk, *The Book of Government: or, Rules for Kings: the Siyar al-muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk*, çev. Hubert Darke, 2nci ed. (Londra; Boston: Routledge & K. Paul, 1978), s. 179–186.

100 al-Kāshgharī, *Compendium of the Turkic Dialects* 1, s. 101–102.

almamaktadır. Ortadoğu'ya göçten sonra, önce Irak Oğuzları ve daha sonra çeşitli emirler, büyük ölçüde bağımsız hareket ettiler, ancak on ikinci yüzyıla kadar bu gruplara hiçbir boy adı eklenmedi.[101] On ikinci yüzyılda Sultan Sencer tarafından yayınlanan iki fermanda Türkmen liderlerinden bahsedilmekte, ancak onlara normal bölgesel memurlara verilen unvanlar verilmekte ve alt gruplarının tanımlanmasında boy veya klan için kullanılan standart kelimeler kullanılmamaktadır.[102] Andrew Peacock boyların, Oğuzlar nezdinde önemli olmayabileceğini ve 1077 yılı civarında Bağdat'ta eserini kaleme alan Kaşgarlı'nın Selçukluları Araplara daha çok benzetmek ve böylece daha meşru göstermek amacıyla boyların önemini abartmış olabileceğini öne sürmüştür.[103]

Yukarıda ileri sürüldüğü gibi, Ortadoğu'ya gelen Selçukluların boylara değil kişisel bağlılıklara dayanan, dolayısıyla boy sisteminin dışında kalan orduların liderleri olmaları da mümkündür. İlerleyen zamanlarda, on ikinci yüzyılda, Kaşgarlı'da listelenen bazı Türkmen kabileleri bölgede etkin hale gelmiştir: Fars'ta Salgurlular; Ermenistan ve el-Cezîre'de İvailer; Hûzistan'da ise Afşarlar açıkça görülmektedir. On ikinci yüzyıldaki göçler sırasında boyların ya da boy kollarının bölgeye gelmiş olması mümkündür. Bir başka olası açıklama da merkezî kontrolün zayıflamasıyla boy örgütlenmesinin daha güçlü bir şekilde geliştiğidir.[104] Bu soru derinlemesine araştırılmamıştır ve ayrıntılı kaynakların azlığı tam bir açıklama bulmayı imkânsız hâle getirebilir.

Selçuklu sultanları, iktidarları boyunca Türkmenleri kendi akrabaları olarak görmüş, hizmetlerine ve ekonomik faydalarına büyük değer vermişlerdir. Selçuklu hükümdarları Türkmenlerle aralarına mesafe koymamış ya da genellikle onları, şehirlerden

101 Claude Cahen, "Les tribus turques d'Asie Occidentale pendant la période seljukide," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 51, no. 1–2 (1948).

102 Durand-Guédy, "Türkmen-Saljūq Relationship," s. 29.

103 Peacock, *Great Seljuk*, s. 28.

104 Cahen, "Les tribus."

uzak tutmaya çalışmamışlardır.[105] Hem Selçuklular öncesinde hem de Selçuklular döneminde, göçebe nüfusa sahip birçok bölge için hayvancılık ürünlerinden bahsedilmektedir; bunlar şehirlerin zenginliğine katkıda bulunan ticaret malları arasındadır.[106] Selçuklular döneminde ticaret genişlemiş ve hanedan tarafından teşvik edilen ekonominin önemli bir parçası olmuştur. Türkmenler tarafından temin edilen develer bu çaba için önemlidir.[107] Çoğu araştırmacı, Selçuklu döneminin genel bir refah dönemi olduğunu ve Türkmenlerin yoğun olduğu bölgelerin en azından hanedanlığın sonundaki karışıklıklara kadar geliştiğini öne sürmektedir.[108] Göçebeler, genel nüfusun bir parçası olarak kabul edilmiş ve vergilendirme bu doğrultuda yapılmıştır; otlak vergisi temel ve geleneklere uygun vergilerden biri olarak kabul edilmiştir. Oğuzlar ve diğerleri de yerel memurları desteklemek için bir kısmı merkezî hükümete giden haraçlar ödüyorlardı. Devletin ihtiyacı olduğunda, nüfusun geri kalanıyla birlikte daha yüksek vergilerden muzdarip oldular.[109] Türkmenlerin konumu hakkındaki en ayrıntılı bilgimiz, yukarıda bahsedilen Sencer döneminde Türkmen gruplarına memur atanmasını içeren iki fermandan gelmektedir. Bu belgelerde askerî role atıfta bulunulsa da Türkmenler için kullanılan terimler olan reâyâ ve halk, köylüler için de yaygın olarak uygulanan terimlerdir. Türkmenlerin bölgeye yaptıkları ekonomik katkılarından bahsedilmekte ve onlar hükümet için potansiyel bir tehdit olarak görülürken aynı zamanda istismara açık olarak da tasvir edilmektedirler. Hükümet tarafından atanan bir memur otlak ve su kaynaklarının tahsisinden

105 Peacock, "Court"; Durand-Guédy, "Türkmen-Saljūq Relationship."

106 Lambton, "Aspects of Saljūq-Ghuzz Settlement in Persia," s. 116–117, 122–123.

107 Peacock, *Great Seljuk*, s. 297–302; Durand-Guédy, "Türkmen-Saljūq Relationship," s. 37.

108 Heidemann, *Die Renaissance*, s. 145–146, 150–153; *Lambton, Continuity and Change*, s. 158–160, 169.

109 Lambton, "Internal Structure," s. 245–249; Nizām al-Mulk, *The Book of Government*, s. 24.

sorumluydu ve bu tür memurların Türkmen olabileceği görülmektedir.[110]

Oğuzların aksine Türk köle askerlerden sıklıkla bahsedilse de hem Türkmenler hem de gulamlar sıklıkla sadece Türk olarak anılırdı ve kimi zaman tarihî kaynaklarda ikisini birbirinden ayırt etmek imkânsızdır.[111] Dolayısıyla bazı köken birliği kabul edilmiştir. Halk arasında Türkler hakkındaki görüşler genellikle güçlüydü ancak genel itibariyle olumlu değildi ve bu veya başka bir konumu güçlendirmek için getirilen hadisleri bulmak şaşırtıcı değildir. Türk dilinin yayılmasını teşvik etmeyi amaçlayan Kaşgarlı Mahmud, Peygamber'in bir hadisini alıntılamıştır: "Türklerin dilini öğrenin, çünkü onların saltanatı uzun sürecektir". Bu hadisi Oğuzların ortaya çıkışıyla ilişkilendirmiştir.[112] Daha az dostane görüş sahipleri ise Türklere atıfta bulunan uydurma bir hadisi tercih etmiştir: "Sizi severlerse yerler, size kızarlarsa öldürürler."[113] Selçukluların himayesinde olan ancak onların taraftarları hakkında çekinceleri olan kelamcı Gazâlî, yeni yönetim sistemini savunurken orta bir yol izlemiştir: Türkler, zorba gururlarına ve diğer birçok kusurlarına rağmen, onlara hilafeti ve dolayısıyla İslam'ı koruma yeteneği veren çok önemli bir askeri güç niteliğine sahipti. Türkmenlerin, Bizans sınırındaki *gâzi* faaliyetleri bu nedenle onların lehine önemli bir faktördü.[114]

Yerleşik seçkinler, her ne kadar Türkleri yönetici olarak kabul etse de kendilerini kültürel açıdan üstün görmekteydiler. Horasan'a giren ve burayı ele geçirme küstahlığında bulunan başıboş Oğuzlar, korkunun yanı sıra alayla da karşılandı. Bunlar, şehir hayatının inceliklerini anlayamayan daha düşük bir

110 Durand-Guédy, "Türkmen-Saljūq Relationship," s. 28–29, 31–35, 44, 46.
111 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 213–216.
112 al-Kāshgharī, *Compendium of the Turkic Dialects* 1, s. 70.
113 Haarmann, "Ideology and History," s. 180.
114 Hillenbrand, "Islamic Orthodoxy," s. 83–86.

medeniyetten gelen insanlardı. Tuğrul ve taraftarlarının, zaferden ve nihaî fetihten sonra Nîşâbur'da yaşadıkları bir hikâyede anlatılır: Tuğrul bademli bir kek yemiş ve "Bu mükemmel bir tutmaç (muhtemelen bir erişte yemeği) ama içinde sarımsak yok" demiş. Daha da cahil olan taraftarları kâfuru, tuz sanmış ve onun başka bir madde olduğunu anlamadan acılığından şikâyet etmişlerdir.[115]

Türkler, İran dünyasında uzun zamandır hem sınırın içinde hem de dışında komşuydular ve toplumun doğal düzeninin bir parçası olarak görülüyorlardı. Selçuklu fethi sırasında Türkler ve Farslar –"Türk ve Tācīk"– hükümetin ve toplumun birbirini tamamlayan iki parçası olarak kabul ediliyordu. Horasan ve Mâverâünnehir'de Yeni Fars edebiyatı geliştikçe, Türklerin imgeleri ve hatta sözleri de bu edebiyata dahil oldu. Türkler iki temel meziyete sahip olarak görülüyordu: askerî beceri ve kişisel güzellik. Her iki cinsiyetten genç Türk köleler şiirlerde genellikle aşk nesneleri olarak tasvir edilir, güzelliği temsil ederlerdi. Türklerle ilişkilendirilen özelliklerin birlikteliğini göstermek için bir dörtlükten alıntı yapabiliriz:

> Benim idolüm iki çeşit ok taşıyan bir okçudur
> Barışta ve savaşta kalpleri iki şekilde deler.
> Barış zamanında kirpiklerinin okuyla kalbimi deler,
> Savaş zamanında düşmanın kalbi hadeng oklarıyla [gerçek oklar].[116]

Aynı anda hem gerekli askerler hem de görgüsüz göçebeler olan Türklere yönelik sergilenen ikircikli tutum, daha önceki bölümlerde anlattığım Bedevîlere yönelik duyguları çağrıştırmaktadır. Türkler iki açıdan farklıydı: Birincisi, ayrı bir dil konuşan

115 Ibn al-Athīr, *Annals*, s. 40.

116 Tourkhan Gandjeï, "Turkish in Pre-Mongol Persian Poetry," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49, no. 1 (1986), s. 67–71.

yabancılardı ve Bedevîlere tanınan akrabalık bağları ya da onların edebî katkıları yoktu. İkincisi, Bedevîlerin aksine Türkler, devlet kurmayı teşvik eden bir sosyal yapıya ve siyasî geleneğe sahipti. Sadece asker değil, aynı zamanda Ortadoğu'nun büyük bir kısmının yöneticisiydiler ve modern döneme kadar da öyle kaldılar.

Sonuç

Selçuklu dönemi boyunca Ortadoğu'ya gelen Oğuzların sayısı tam olarak belli değildir. İlk göçlerden sonra, on ikinci yüzyılda bölgeye iki göç daha gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Bu yüzden yüzyılın sonunda Türkmenler, kuzey bölgelerinde, özellikle de Anadolu ve Azerbaycan'da önemli bir pastoral göçebe nüfusu oluşturmuştur. Merkez İslam topraklarında, Selçuklu hükümdarları egemenlik unvanları talep etmediler ve kendileri sultan unvanını kullanırken resmî olarak halifelere tabi olma konusunda diğer tabi hanedanların uygulamalarını takip ettiler. Bununla birlikte, onlar kendilerinden sonra da devam eden yeni bir hanedan geleneği ile yeni bir meşruiyet kaynağı meydana getirdiler. Arslan İsrail'in soyundan gelen Anadolu Sultanlığı Moğol dönemine kadar sürdü. Atabeyler tarafından yönetilen diğer hanedanlar, birleşik bir devletin sona ermesinden sonra da Selçuklu hanedan prestijinden faydalanarak çeşitli bölgelerde hüküm sürdüler. Bunun bir örneği, Fars'taki Salgurlu hanedanıdır. Bu hanedan, Fars'ta 1270 yılına kadar birbiri ardına gelen iktidarlara vergi vererek hakimiyetlerini sürdürdüler. Selçukluların eski hizmetkârları el-Cezîre, Azerbaycan ve Kuzey Suriye'de devletler kurmuşlardır. Selçuklu yönetiminde bozkır imparatorluk geleneğine dair bariz referanslar çok az olsa da bozkır göçebeleri artık Ortadoğu'da hem yönetici bir sınıf hem de önemli bir askerî insan gücü kaynağı olarak yerleşmişlerdi.

Selçuklular, Türkçeyi bir edebiyat veya yönetim dili olarak yerleştirmeye çalışmadılar ve dinî açıdan medreseyi teşvik ederek standardizasyonu ve ortodoks canlanmayı desteklediler. Fakat, Yeni Farsçanın saray ve yönetim dili olmasının yanı sıra şiir, edebiyat ve tarih için uygun bir edebî dil olarak batıda kullanılmasını sağlayarak önemli bir kültürel değişim gerçekleştirdiler. Bu, en azından teorik olarak makamları Fars sivil alanı ve Türk askeri alanı olarak bölen ikili bir yönetimin kullanılmasıyla birlikte gerçekleşti. Türk-İran sentezi Sâmânîler ve Gazneliler döneminde başlamış olsa da artık İran bölgelerinin çoğunun saray kültürü haline gelmişti.

5
Moğol Fethi ve İdaresi

Selçuklular Ortadoğu'ya muhacir statüsünde gelmişlerdi. Moğollar ise bozkır imparatorluk geleneğine dayanıp geniş bir imparatorluk kuran fetihçi bir ordu halinde geldiler. Acımasız bir fetihle işe başladılar, ardından Avrasya bozkırlarını, İpek Yolu'nu ve Çin'i kapsayan yeni bir imparatorluk ideali meydana getirdiler. Bir süre için Ortadoğu'nun büyük bir kısmı, İslam dünyasının dışında, başta İç Asya ve Çin'de geliştirilip tecrübe edilen siyasî kurumlar aracılığıyla yönetilen bir dünya imparatorluğunun sadece bir eyaleti haline geldi. Aynı zamanda Moğollar, yerel uzmanlığın farkına varmada ve bölgesel güçlerle ittifak kurmakta hızlı davrandılar. Doğu İslam topraklarına ayak basmalarından birkaç ay geçmeden İranlıları ordularına dâhil etmeye başladılar. Doğu İran'ın bürokratları, kısa sürede hizmete alındı ve Selçuklular örneğinde olduğu gibi, İran gelenekleri Moğol saray kültüründe faydalı bir zemin buldu. Kültürel etkileşim iki yönlü oldu; Moğollar İslam dünyasına adapte olurken, Müslüman tebaaları da bozkır geleneğinin bazı unsurlarını benimsediler. İran'ın fethi tamamlandığında Moğol İmparatorluğu birliğini kaybetti, ancak imparatorluğun unsurları Cengiz Han'ın torunlarının yönetimi altında kaldı ve bazı durumlarda genişlemeye devam etti. Böylelikle, Moğol teşebbüsü olarak adlandırabileceğimiz şey, yüzyıllar boyunca önemli bir dünya gücü olarak kaldı.

Moğol yönetiminin merkez İslam toprakları üzerinde ciddi bir kültürel etkisi oldu. Kalıcı izler bırakan en gelişmiş bozkır kurumları siyasî ile askerîydi. Daha önceki bozkır hükümdarları gibi Moğollar da ticaretle birlikte Rus bölgesinin nehirleri ve ormanlarından Çin ile Ortadoğu'ya kadar geniş bir alanda emtia ve fikir alışverişini canlandırdılar. Personel ve emtia transferi yoluyla imparatorluk bünyesinde kültürel ödünç almayı daha da ilerlettiler. Merkez İslam dünyasındaki hanlar Çinli ve Orta Asyalıları getirip yeni yönetim sistemleri ile aynı şekilde yeni gıdaları ve bitkileri tecrübe ettikçe, İran ve Çin birbiriyle yakından bağlantılı hale geldi. Zamanla, İslam ve bozkır imparatorluk gelenekleri iç içe geçmiş ve birlikte Moğol İmparatorluğu'nun batı bölümünü kapsayacak şekilde yayılmıştır. Yabancı fikirlerin ve üslupların bölgeye girişi, Fars-İslam kültüründe pek çok alanda kayda değer bir canlanma dönemi yaratmış, Ortadoğu'nun ufkunu genişletmiştir.

Moğol İmparatorluğu'nun Kuruluşu

Moğol İmparatorluğu dönemi bozkırın imparatorluk geleneğindeki en büyük dönemdi. Bu imparatorluk Türk Kağanlığı'nın eski merkezinde ortaya çıkmış ve birçok Türk kurumunu bünyesinde toplamıştı. Merkezî bozkır toprakları siyasî olarak faal kalmış ve Çin'den Batı Türkistan'a kadar komşu iktidarlara bağlanmıştı. Tarım Nehri Havzası ile kuzey Tienşan Dağları arasındaki en büyük iktidar, Türk imparatorluğunun geleneklerini giderek daha yerleşik bir toplum içinde koruyan Uygur Devleti'ydi. Uygurların idaresi boyunca Türkçe, dinî metinlerde ve yönetimde kullanılabilecek kadar sofistike bir edebî dil haline geldi. Moğol bozkırında, muhtemelen en güçlü iktidar güç yukarı Orhun bölgesindeki Kereyit Hanlığı'ydı. Bu hanlığın yönetici hanedanı da aynı şekilde Türk geleneklerine bağlı kalmış ve iptidai bir yönetim meydana getirmişti. Doğu Moğolistan'da

kabile konfederasyonları daha küçük ve daha az organizeydi. Bunların arasında Moğollar ile yöneticileri Han unvanına sahip Tatarlar da vardı.[1]

Geleneğe göre, Cengiz Han olan Timuçin, muhtemelen 1167 civarında Moğol boyunda dünyaya geldi. Gençliğine dair anlatılanlar bir zorluğun hikâyesidir: çocuklarıyla birlikte eski taraftarları tarafından terk edilmiş dul bir kadın. Genç adam, kendi kabilesinin dışından ve sadakatlerini yalnızca kendisine borçlu olan bir grup kişisel taraftar topladı ki bu adamlar daha sonra ordusunun ve yönetiminin merkezini oluşturdu. 1180'lerin başında nişanlısı Börte'yi yanına aldı ve Moğol kabilesi de dahil olmak üzere platonun büyük kısmında otorite sahibi olan ve Ong Han olarak da bilinen Kereyitlerin lideri Tuğrul'a tabi oldu. Sonraki yirmi yıl boyunca Ong Han ve Timuçin rakiplerini yenmek için iş birliği yaptılar, alışılmadık bir şiddet uyguladılar ve bazen yenilen kabilelerin mensuplarını katlettiler. Her ikisi de yeni bir merkezî güç düzeyi meydana getirmeye çalışıyor gibi görünmektedir. Özellikle Timuçin, askerî seferlerde yeni bir disiplin anlayışı benimsetmek gayesiyle köklü gelenekleri ayaklar altına alarak boyların gücünü zayıflatmaya çalıştı.[2] Timuçin, güçlendikçe ve hırslandıkça iki adam anlaşmazlığa düşmeye başladı ve 1203'te Timuçin, Ong Han'la savaşıp onu mağlup etti. Zaferini geniş çaplı bir konfederasyonun yönetimine meşru bir halefiyet olarak addetti ve Kereyit prestijini gelişmekte olan devletine mâl etme çabası kısmen de olsa Kereyit hanedanıyla evlilikleri kapsıyordu.[3] Timuçin Mayıs 1204'ten 1205'e kadar süren

1 Isenbike Togan, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan* (Leiden: Brill, 1998), s. 75–77, 117–118; Thomas T. Allsen, "The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China," *Cambridge History of China* içerisinde, cilt. 6, haz. Herbert Franke ve Denis Twitchett (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 323–326, 331–332.

2 Togan, *Flexibility*, s. 86, 90–91, 99, 102–103.

3 Igor de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century* (Leiden: Brill, 2006), s. 108–109.

bir seferde geri kalan boyların gücünü kırıp Moğol platosunun hâkimi oldu.[4]

1206'da Timuçin, Onon Nehri'nin doğduğu yerde kendisinin ve tabi boyların temsilcilerini bir araya getiren bir kurultay topladı ve yeni bir unvan edindi: Cengiz Han. Yükselmeye başlayan imparatorluğunu Türk Kağanlığı'nın imparatorluk geleneğinin devamı niteliğinde kurdu. Hem Kağanlığın merkezî imparatorluk bölgesi olan Orhun Nehri vadisi hem de Türklerin hükümdarın şahsına atfettiği Tanrı vergisi talih mefhumu artık Moğollar tarafından devralınmıştı.[5] Cengiz Han, Nayman'dan bir Uygur kâtibe Uygur alfabesini Moğol diline uyarlattı ve oğullarına öğretti. Şahsî taraftarlarını çoktan resmi makamlarla ödüllendirmişti. Yönetiminin büyük bir kısmında daha önceki geleneklerin Kereyit uyarlamasını örnek alıyordu: ordusunu on kişilik birliklerden *tümen* olarak bilinen 10.000 kişilik alaylara kadar ondalık bir sisteme göre düzenledi ki bu sistem Hunlara kadar uzanıyordu. Ayrıca en sadık taraftarlarının emrine verdiği merkezî bir muhafız birliği olan *keşik*'i kurdu.[6] Çoğu boy parçalandı ve çoğu kendi taraftarlarından olan dışarıdan komutanlar tarafından komuta edilen birlikler arasında paylaştırıldı.[7] Bu kurumlar, Moğol yönetiminin bir parçası haline geldi ve Cengizli yönetiminin sona ermesinden sonra da tabi devletler arasında varlığını sürdürdü. Cengiz tahta çıktıktan sonra ülkesini hızla çeşitli istikâmetlerde genişletti.

4 Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan, His Life and Legacy*, çev. Thomas Nivison Haining (Oxford; Cambridge, MA: B. Blackwell, 1992), s. 52–88; Allsen, "Rise," s. 338–342; Togan, Flexibility, s. 135.

5 Thomas T. Allsen, "Spiritual Geography and Political Legitimacy in the Eastern Steppe," *Ideology and the Formation of Early States* içerisinde, haz. Henri J. M. Claessen ve Jarich G. Oosten (Leiden: Brill, 1996), s. 124–125.

6 Rachewiltz, *Secret History*, commentary, s. 410, 464–465, 689; Togan, *Flexibility*, s. 75.

7 Togan, *Flexibility*, s. 86, 90–91, 102–103; Allsen, "Rise," s. 346–347.

En büyük oğlu Cuci'yi kuzey ve batı sınırlarına sefere gönderirken kendisi, 1211'den 1215'e kadar kuzey Çin ve Mançurya'ya seferler düzenledi.[8]

İslamî Orta Asya, Moğollar tarafından biliniyordu çünkü Harezm şehirleriyle ticaret yapıyorlardı ve Cengiz Han'ın ilk taraftarları arasında birkaç Müslüman tüccar vardı. Bölgede iki yeni ve saldırgan iktidar ortaya çıkmıştı. Yeni hanedan olan Harezmşahlar, Harezm'de bozkırdaki Türkmenlerden bir ordu topladı ve Mâverâünnehir ile Kuzey Horasan'ın çoğunu ele geçirdi. Dördüncü Bölümde bahsedilen Karahıtaylar, yaklaşık bir yüzyıl boyunca batı Tarım Nehri Havzası'ndan Mâverâünnehir'e kadar uzanan bir bölgede hüküm sürmüş ve Uygurlar onların tebaası haline gelmişti. Cengiz Han, imparatorluğunu genişletmeye başlayınca, Uygur İdikut'u 1211 yılında kendi isteğiyle ona boyun eğdi ve İli vadisinin Karluk beyleri kısa süre sonra Uygurları takip etti.[9]

1216'da Moğol orduları batıya sefer düzenlemeye başladı ve 1218'in sonunda Karahıtay ülkesi Moğol kontrolü altına girdi. Harezmşah Sultanı Muhammed artık doğrudan Moğollarla karşı karşıyaydı ve ilişkiler kısa sürede bozulmuştu. Bir Moğol kervanı Seyhun Nehri üzerindeki Otrar'a ulaştığında, muhtemelen Sultan Muhammed'in cesaretlendirmesiyle tüccarları idam eden ve mallarını haczeden vali tarafından alıkonuldu. Cengiz Han, olayı kınamak için bir elçi gönderdi; Sultan Muhammed onu da öldürttü. Bu olay, 1219 yazında başlatılan batı seferinin gerekçesini oluşturdu.[10]

---

8 Paul D. Buell, "Early Mongol Expansion in Western Siberia and Turkestan (1207–1219): A Reconstruction," *Central Asiatic Journal* 36, no. 1–2 (1992), s. 4–16.

9 Thomas T. Allsen, "The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th century," *China among Equals* içerisinde, haz. Morris Rossabi (Berkeley: University of California Press, 1983), s. 246–247.

10 V. V. Bartol'd, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, çev. Mrs. T. Minorsky (Londra: Luzac, 1968), s. 393–399.

Ortadoğu'daki Moğol Seferi

Moğol fethi bir yandan yıkıcılığı diğer yandan da olağanüstü başarısıyla hatırlanır. Sultan Muhammed Harezmşah geri çekildi ve Mâverâünnehir, Harezm ile Horasan'ın savunmasını şehirlerin garnizon birliklerine bıraktı.[11] Cengiz Han, kuvvetlerini böldü ve dört ayrı orduyla eş zamanlı olarak Mâverâünnehir'e saldırdı.[12] Cengiz ve en küçük oğlu Tuluy komutasındaki ana ordu, Şubat 1220'de vardıkları Buhara'ya yöneldi. Halk üç gün süren çatışmalardan sonra şehrin kapılarını açtı, ancak kaledeki garnizon birliklerinin direnişi devam ettiği için Moğollar saldırmaya devam etti ve şehrin büyük bir kısmı yangınla tahrip edildi. Daha sonra birkaç gün içinde teslim olacak Semerkand üzerine yürüdüler. Cengiz Han'ın nökerlerinden Cebe ve Sübütay komutasındaki ordunun bir bölümü, batıya kaçarak Hazar'daki bir adaya sığınan ve 1220-1221 kışında burada ölen Sultan Muhammed'in peşine düştü. Cebe ve Sübütay Kafkasya üzerinden sefere devam ettiler.

Cengiz Han'ın fetihleri, Moğolların pek çok kişiye Tanrı'nın iradesinin bir tezahürü olarak görünmesini mümkün kılan ve Cengiz'e olağanüstü bir karizma kazandıran bir güç gösterisi ve seçici şiddetle gerçekleştirildi. Seferinin yıkıcılığı, cehaletten ya da tarım ile şehir hayatına duyulan antipatiden ileri gelmiyordu; aksine, Mâverâünnehir'e vardıklarında Cengiz Han ve taraftarları yerleşik nüfusu çok iyi tanımaktaydılar. Moğollar, Çin'e geniş çaplı seferler düzenlemiş ve şehirleri işgal etmeye başlamışlardı. Bunun yanı sıra batı ordusunda bazı yerleşik birlikler de bulunuyordu. Çinli kuşatma mühendislerinden oluşan büyük bir birlik ile kendi hükümdarları altında bir *tümen* (10.000) Uygur birliği ve bazıları Müslüman olan

11 'Alā' al-Dīn 'Atā-Malik Juwaynī, *The History of the World-Conqueror*, çev. John Andrew Boyle (Manchester: Manchester University Press, 1958), s. 373–378.

12 Buell, "Early Mongol," s. 27.

Karluk birlikleri de dâhil olmak üzere önemli sayıda Orta Asya birliği vardı.[13]

Fetihler, fethedilen halkların sistematik olarak Moğollar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılmasıyla da dikkat çekiyordu. Şehir halkları boyun eğdiğinde, canları bağışlanıyor, vergiye tabi tutuluyor ve bir Moğol memuru tayin ediliyordu. Genellikle kaledeki garnizon birlikleri direnir ve genellikle birkaç günlüğüne halk tarafından sıklıkla desteklenirdi. Bu şehirlerde halk şehir dışına çıkarılır ve ardından ordu şehri yağmalardı. Surlar ve kaleler yıkılır, garnizon katledilir ve Moğollar halkın geri dönmesine izin vermeden önce askerî birlikleri ve zanaatkârları askere alırdı. Sakinleri kararlı bir direniş gösteren ya da fetihten sonra isyan eden şehirler daha da dramatik cezalara maruz kalmıştır. Ahali askerler arasında paylaştırılıp öldürülüyor, sadece dinî sınıfların ve Moğollar için yararlı olduğu düşünülen insanların canları bağışlanıyordu. Moğolların ticaret ve üretime olan ilgisi bu bağlamda açıkça görülmekteydi: zanaatkârlar esirgeniyor ve bir kısmı orduda, diğerleri ise özel Moğol atölyelerinde vasıflı işgücü olarak hemen istihdam ediliyordu.[14]

Fethedilen şehirlerden toplanan yerel insan gücü fetih ordularının bir parçası haline geldi. İlk aylarda askere alınanlar, taş toplamak ile taşımak, hendek kazmak ya da kuşatma makineleri kurmak için kullanıldı. Ayrıca şehir surlarına yapılan saldırılarda ordunun önüne geçirildiler.[15] Ancak çok geçmeden bu askerler

13 John A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-Khāns" *Cambridge History of Iran* içerisinde (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), s. 307; Michal Biran, *Chinggis Khan* (Oxford: Oneworld, 2007), s. 56.

14 Thomas T. Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1997), s. 31–36.

15 Juwaynī, *World Conqueror*, s. 106, 117, 126; Muhammad ibn Ahmad Nasawī, *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezm, par Mohammed en-Nesawi: texte Arabe publié d'après le manuscrit de la Bibliotèque Nationale* çev. O. Houdas, 2 cilt., vol. 2 (Paris: E. Leroux, 1891–1895), s. 89, 91.

Moğol ordusuna daha fazla entegre oldu ve yaklaşık bir yıl içinde bu askerler ile İranlı gönüllüler düzenli askerler olarak kullanılmaya başlandı. Bazen sefer birliklerinin önemli bir bölümünü de oluşturdular.[16]

Mâverâünnehir'in fethi hızlı oldu ve Moğollar nispeten az direnişle karşılaştı. Horasan'da ise halk daha etkindi. Bir kısmı, Moğol ordusuna katıldı ama birçoğu da karşı koydu. Nitekim Moğolların buradaki seferleri daha uzun ve yıkıcı oldu. Yüksek direniş oranı muhtemelen kısmen yerel siyasetten, kısmen de Moğol gücünün anlaşılabilir bir şekilde yanlış hesaplanmasından kaynaklanıyordu. Horasan onlarca yıldır –aslında Sultan Sencer'in 1153'te Oğuzlar tarafından ele geçirilmesinden bu yana– bir savaş alanıydı ve son derece bölünmüş durumdaydı. Kuşatılmış halk için Moğollar hem yerel hem de bölgeler arası bir mücadelede birçok ordudan sadece biriydi. Harezmşahların kaçışı ve Moğolların yaklaşması gizli rekabetleri açığa çıkardı ve o anda iktidarda olmayanlar için yeni fırsatlar sağladı. Sultan Muhammed'in oğulları Hazar vilayetlerinden Harezm'e döndüğünde, bazı insanlar onların dönüşünü memnuniyetle karşıladı, ancak diğerleri Moğolların yanında yer almaya karar verdi. Horasan'daki seferlerin kayıtlarında sık sık Moğol orduları arasındaki "dönmelerden" bahsedilir; bunlardan bazıları Harezmşah'ın ordusundaki askerlerdi, diğerleri ise yerel yöneticilerin emrindeki Horasanlı askerlerdi.[17]

Hem gelecekle ilgili belirsizlik hem de yerel anlaşmazlıklar, birçok şehrin Moğollara direnmesine, diğerlerinin ise teslim olduktan sonra onlara karşı isyan etmesine ya da birbirlerine

16 Juwaynī, *World Conqueror*, s. 118; Minhāj Sirāj Jūzjānī, *Tabakāt al-Nāsirī: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan; from A. H. 194 (810 A. D.) to A. H. 658 (1260 A.D.) and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam*, çev. H. G. Raverty (New Delhi: Oriental Books Reprint Corp.; exclusively distributed by Munshiram Manoharlal, 1970), s. 1068–1069; Nasawī, Histoire du sultan, cilt. 2, s. 87.

17 Örneğin bak. *Histoire du sultan*, cilt. 2, s. 75, 90, 120; Jūzjānī, Tabakāt, s. 1007, 1039, 1068.

saldırmasına neden oldu. Sonuçlar feciydi ve Nîşâbur, Merv ile Herat gibi bazı şehirler hem Moğollar hem de diğer İranlılar tarafından birkaç kez harap edildi. Harezm'den kaçıp Gazne yakınlarında yeniden ordusunu toplayan Harezmşah'ın oğlu Celaleddin Mengüberdi, Moğol kuvvetlerini iki kez mağlup etmeyi başardı. Zaferlerinin haberi, Horasan'ın her yerinde ayaklanmaları tetikledi. 1221 yılında Cengiz, geri çekilen ve sonraki üç yılını İndus'un güneyinde geçiren Celaleddin'i yenilgiye uğrattı, ancak bazı şehirler onun istikbaline güvenmeye devam etti. Moğol karşıtı kışkırtma, Merv'de başladı ve büyük bir vahşetle bastırıldı. Direniş hareketi yine de diğer şehirlere yayıldı. Moğollar muhtemelen 1222 yazının sonlarına kadar hakimiyetlerini tamamen sağlayamadılar.[18] Horasan'daki olayları incelediğimizde, Moğol fethinin seyrinin halkın faaliyetlerinden etkilendiğini görüyoruz. Siyasî gruplar ve şehrin ileri gelenleri Moğolların gücüne dair farklı değerlendirmelerde bulunmuş ve bunlar yıllar süren çatışmalarla keskinleşen yerel düşmanlıklarla birleşerek kısmen fetih kısmen de iç savaş olan bir şiddet şöleni meydana getirmiştir.

1222 yılının sonunda Cengiz Han Mâverâünnehir'e hareket etti ve 1223 yılının başlarında ana ordu doğuya doğru yola çıktı. Mâverâünnehir, Semerkant ve Buhara'nın *darugas*ı (askerî valisi) olarak atanan bir Orta Asyalı memur tarafından imparatorluğa dahil edildi. Daruga bölgede yaşanan ciddi nüfus kaybından dolayı çiftçilik yapmak üzere Çinli, Kitanlı ve Tangutları getirterek bölgeyi ihya etmeye başladı. 1221'de Semerkant'ı ziyaret eden Çinli bir Taoist nüfusun önceki nüfusa oranla dörtte birine düştüğünü ifade etmekteydi.[19] Şehrin fethi, nüfus azalmasının

18 Juwaynī, *World Conqueror*, s. 163–168; Bartol'd, *Turkestan*, s. 448.

19 Paul D. Buell, "Sino-Khitan Administration in Mongol Bukhara," *Journal of Asian History* 13, no. 2 (1979): s. 122–125, 134–141; Igor de Rachewiltz, "Yeh-lü A-hai (ca. 1151– ca. 1223), Yeh-lü T'u-hua (d. 1231)," *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period* içerisinde, haz. Igor de Rachewiltz, Hok-lam Chan, Hsiao Ch'i-ch'ing ve Peter W. Geier (Wiesbaden: Harrassowitz, 1993), s. 118–119.

tek nedeni değildi. Bunun nedeni kısmen art arda gelen askere alımlar ve muhtemelen 1212'de Harezmşah'a karşı misilleme niteliğindeki bir katliamla sonuçlanan daha önceki bir isyandı.[20]

Moğollar sık sık "silahlı bir ulus" olarak nitelendirilmiştir, ancak ne ordu toplumun tamamıydı ne de göçebeler ordunun tamamını oluşturuyordu. Ordu mensupları, farklı bir saç stiliyle ayırt edilen geniş nüfustan seçilmekteydi. Taktik üzerine talim görürlerdi ve bir alaydan diğerine geçmeleri yasaktı. Kabilelerin mensupları kasıtlı olarak, en önemlileri Cengiz'in kişisel taraftarları tarafından yönetilen ve sadece ona sadık olan farklı alaylar arasında dağıtılmıştı. Ordunun kendisi üç bölüme ayrılmıştı: sol kanat, sağ kanat ve merkez olmak üzere bunların her biri yüksek bir komutanın düzenli komutası altındaydı. *Keşik* –imparatorluk muhafızları– hem koruma hem de gelecekteki komutanlar ile memurları kontrol ve eğitme amacı taşıyan bir kurum işlevi görüyordu.[21] Moğol ordusunun en sıra dışı yanı, pek çok gözlemcinin dikkatini çeken sıkı disipliniydi. Firar ya da itaatsizlik cezaları acımasızdı ve bu nedenle, askerlerin sadece itaat etmelerine değil, yenilgiler karşısında sadık kalmalarına da güvenilebilirdi ki bu özellikle Horasan seferlerinde çok önemli bir üstünlüktü.[22]

Ordunun bir diğer gücü de göçebe ve yerleşik askerlerden oluşan karma bir yapıya sahip olmasıydı. Orta Asya'nın yerleşik halklarından gelen birliklerle işe başlayan Moğollar, fethedilen şehirlerden gelen ve sadece fetih sırasında değil, daha sonra askere alınan askerleri de orduya dâhil ettiler. Aynı şekilde muhtemelen hem göçebe hem de yerleşik halktan gönüllü olarak katılan yerel askerler de vardı. Bu birlikler bazen, özellikle de daha sonraki seferlerde, ordunun önemli bir kısmını teşkil etmekteydi. Göçebeler atlı okçuluktaki becerileriyle nam salmış olsalar da, bilhassa

20 Juwaynī, *World Conqueror*, s. 122; Bosworth, "Political and Dynastic," s. 194.

21 Timothy May, *The Mongol Art of War: Chinggis Khan and the Mongol Military System* (Barnsley, England: Pen & Sword Military, 2007), s. 27–34.

22 May, *Mongol Art of War*, s. 47–49.

5.1 At Sırtında Moğol okçusu. İran. Muhammed İbn Mahmudşah el-Hayyam'ın kaleminden, 1420-1425 civarı. Kağıt üzerine fırça ve mürekkep. Staatsbibliotek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Orientalabteilung, Saray-Albums (Diez-Albums), fol. 72, s. 13.

kuşatma savaşlarında başka maharetler de işe yarıyordu ve göçebe birlikler için gereken miktarda otlağa ihtiyaç duymayan bazı birliklere sahip olmak pekâlâ avantajlı olabilirdi. Ordunun çekirdeğini Moğol hafif süvarileri oluşturmakla birlikte, Cengiz Han'ın ordusu salt bir "göçebe ordusu" olarak değerlendirilmemelidir. Söz konusu ordu göçebelerin tarihinde nadiren rastlanan büyüklükte ve nitelikte olan karma ve istisnai bir orduydu.

Erken Moğol İmparatorluğu'nda Ortadoğu

Ortadoğu'nun fethedilen bölgeleri artık Moğolistan merkezli bir imparatorluğun bir ucunu oluşturuyordu ve idare, bir bütün olarak imparatorluğa fayda sağlayacak şekilde düzenlenmişti.

Cengiz Han Ağustos 1227'de öldü. İlk eşi Börte'den olan oğulları hanedanın dört kolunun ataları oldu ve imparatorluğun büyük bir kısmı onların soyundan gelenlere intikal etti. Onların şahsi toprakları hem ülkeyi hem de nüfusu temsil eden *ulus* terimiyle ifade edilir. Rus bozkırları en büyük oğul Cuci'nin *ulus*unu oluştururken, Yedisu ve Türkistan, ikinci oğul Çağatay'ın, Altaylar ise üçüncü oğul Ögedey'in *ulus*uydu. En küçük oğul sıfatıyla Tuluy, Moğolistan'ın merkez bölgesini elinde tuttu ve babasının ölümü üzerine naip olarak vazifesini yerine getirdi. Ögedey, 1229 sonbaharında Cengiz soyundan gelenler tarafından düzenlenen bir kurultayda yüce han –*kağan*– olarak tahta çıkarıldı.

Mâverâünnehir, İpek Yolu'nun diğer yerleşik bölgeleriyle bağlandı. Bölge valisi sulama sistemlerini onardı, tarımı yeniden düzene soktu ve en azından teoride olağanüstü vergilerin çoğunu kaldıran bir vergi reformunu hayata geçirdi. Çağdaş gözlemciler ve nümizmatik kanıtlar, 1260 yılına gelindiğinde Orta Asya'nın neredeyse eski refahına kavuştuğunu göstermektedir.[23] Cengiz Han'ın sadece birkaç doğu şehrine memurlar atadığı İran'da ise durum çok farklıydı.[24] İran, Doğu Anadolu ve Suriye'deki yerel hükümdarlar, itaat etmeyi akıllıca buldular ve birçoğu bizzat merkezî saraya seyahat etti.[25] İtaat etmeyenlerden biri, Ortadoğu'ya sefer düzenlemek için Hindistan'dan ayrılan Harezmşah'ın oğlu Celaleddin Mengüberdi'ydi. Ordusuna izin verdiği yağma düzeyi kısa sürede hem hükümdarları hem de halkları ona karşı cephe almaya çevirdi. 1230 yılında, yeni bir Moğol seferi, Celaleddin ile başa çıkmak ve kontrolü sağlamak için İran'a ulaştı.

23 Buell, "Sino-Khitan Administration," s. 139–147; Thomas T. Allsen, "Mahmūd Yalavac (?–1254); Mas'ūd Beg (?–1289); 'Alī Beg (?–1280); Buir (fl. 1206–1260)," *In the Service of the Khan* içerisinde, s. 122–127.

24 Paul D. Buell, "Tribe, 'Qan' and 'ulus' in Early Mongol China: Some Prolegomena to Yüan History," Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Washington (1977), s. 154.

25 Juwaynī, *World Conqueror*, s. 250.

Celaleddin geri çekildi ve akabinde 1231 yazında Kürtler tarafından öldürüldü. Gürcüler ve Ermeniler bastırıldı ve Merkez İran'ın büyük şehirlerinin çoğu asgari direnişle teslim oldu. Mükemmel otlaklarıyla Azerbaycan, Batı İran üzerindeki Moğol yönetiminin merkezi haline geldi.

Ögedey ve halefleri Güyük (1246-1248) ile Möngke (1251-1259) döneminde yönetim sistematik hale getirildi ve fethedilen topraklar ile halkların, Moğolların çıkarına uygun kullanılmasını en üst düzeye çıkaracak sistemler geliştirildi. Moğol İmparatorluğu, zekice tasarlanmış bir organizasyon ile idarî kaosun bir karışımıydı. En büyük yerleşim bölgeleri Cengiz Han'ın oğullarının şahsî uluslarına dahil edilmemişti. Cengiz Han birçok şehre *darugalar* –askeri valiler– atamış ve Kuzey Çin ile Mâverâünnehir'de yönetimler tesis etmişti. Ögedey Han, bunları sivil valilerin idaresinde ortaklaşa yönetilen müesseseler haline getirdi ve bu sistem daha sonra İran'a da taşındı. *Kağan*'ın bu müesseselerdeki memurlarına Cuci, Çağatay ve Tuluy hanedanlarının temsilcileri eşlik ediyordu. Bu şekilde *Kağan*, ailenin diğer kollarının çıkarlarını kabul ederken yerleşik topraklar üzerindeki iddiasını korumaktaydı. Büyük seferlere gönderilen ordularda dört kardeşin soyları da aynı şekilde temsil ediliyordu ve bazı askerler bölgesel muhafız birlikleri olarak kaldığından, imparatorluğun her bölgesinde dört hanedan kolunu temsil eden ordular mevcuttu. *Tamma* olarak bilinen birlikler genellikle çeşitli ordulardan askere alınanlardan oluşuyordu ve hem sınırları korumak hem de daha fazla genişlemeye destek olmak amacıyla sınır bölgelerine konuşlandırılmıştı. Bu ordular on yıllar boyunca yerlerinde kaldı ve genellikle önemli bölgesel güç merkezleri haline geldi.[26] Ailenin her kolundan gelen memurlarının imparatorluğun dört bir

26 Timothy May, "The Mongol Conquest Strategy in the Middle East," *The Mongols' Middle East* içerisinde, haz. C. P Melville ve Bruno De Nicola (Leiden: Brill, 2016), s. 15–22.

yanına dağılması ortak bir çıkar ile kültürün yaratılmasına vesile oldu ama aynı zamanda her bir ulusun iç idaresini de zorlaştırdı.

Ögedey Han, fethedilen bölgelerde nüfus sayımı yaptırdı ve imparatorluk genelinde resmi işler için tutulan atlardan ve konaklama yerlerinden oluşan bir sistemi yani resmi postayı yeniden düzenledi. 1235 yılında Türk Kağanlığı'nın eski başkentinin yakınındaki Orhun Vadisi'nde başkent Karakorum'un inşasına başladı. Hükümet yerleşik nüfustan tarımsal ürün vergisi (*kalan*) ve cizye vergisi (*kupçur*) olmak üzere iki standart vergi ile ticaret vergisi (*tamga*) topladı. İmparatorluk genelinde, Moğollar da dâhil olmak üzere göçebelerden her yüz hayvan başına bir vergi alınıyordu.[27] Ancak pek çok yerde vergiler daha az sistematik haldeydi. Hem yerel komutanlar hem de Cengiz'in neslinden gelen erkek hanedan üyeleri kişisel gelirlerini artırmaya hevesliydi. Halk ise hükümete ya da Moğol seçkinlerine bağlı sayısız kişi tarafından alınan vergilerden muzdaripti.

Büyük Han Möngke (1251-1259) Moğol İmparatorluğu'nu, yekpare gücünün doruk noktasına ulaştırdı. Merkezî hükümet için kaynakları en üst düzeye çıkarırken vergileri rasyonelleştirmek üzere tasarlanan bir dizi reform gerçekleştirdi. İran'da cizye vergisi, yoksullar için bir dinar, zenginler için yedi dinar olmak üzere kademeli bir vergi haline geldi. 1252 yılında Möngke, daha önce dahil edilmemiş birçok bölgeyi kapsayan yeni bir nüfus sayımı yaptırdı. En önemli amaçlardan biri birliklerin seferber edilmesiydi. Söz konusu nüfus on ila 10.000 arasında ondalık birimlere bölündü ve bunların bir kısmı asker olarak hizmet ederken diğerleri ordunun ihtiyaçlarını karşıladı. Bunun neticesinde yerleşik askerler Moğol ordusunun daimî bir parçası haline geldi.

27 Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259* (Berkeley: University of California Press, 1987), s. 159–162, 169; Igor de Rachewiltz, "Yeh-lü Ch'u Ts'ai (1189–1243); Yeh-lü Chu? (1221–1285)," *In the Service of the Khan* içerisinde, s. 150–151.

Kağanlar tarafından gösterilen çabalara rağmen, kısmen merkezdeki sorunlar nedeniyle geniş çaplı kargaşayı ve suiistimali önlemek mümkün olmadı. *Kağan*lığa yükseliş, Cengiz neslinin ileri gelenleri arasında uzlaşmaya dayanıyordu ve buna erişmek kolay değildi. Bu nedenle, sabık kağanın dul eşinin naip olarak görev yaptığı uzunca bir süre hükümdarsız geçen ara dönemler yaşandı. Bu dönemlerde Cengiz'in soyundan gelenler ve emirler uydu yönetimler içinde iktidarlarını hükümet ve halk aleyhine güçlendirdiler. Cengiz Han'ın ölümü ile Möngke Han'ın 1251'de tahta geçmesi arasındaki yirmi dört yılda, Moğol İmparatorluğu on yıl boyunca hansız kalmıştır ki bu süre *kağanlar* tarafından sağlanan sistemleşmenin çoğunu ortadan kaldırmaya yeterli olmuştur.

Ortadoğu'da Erken Dönem Moğol İdaresi

Ortadoğu'daki Moğol orduları, uygun bir mesafede kış ve yaz otlakları imkânı sunan iki bölgede yoğunlaşmıştı. Batıdaki yazlık otlaklar, Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'ın dağlık bölgelerinde ve Sultaniye'nin güneybatısında yer alıyordu. Moğollar kışlak olarak Arran'dan, Muğan'dan, Cağatu Nehri'nden, Urmiye Gölü'nün güneyi ve daha sonra Bağdat'ın çevresindeki alçak bölgelerden istifade ediyordu.[28] Doğuda en büyük kışlaklar Cürcân, Serahs ve Merv'in çevresindeki bölgelerdi. İdarî merkez ise Tûs yakınlarındaki Râdkân'da bulunan yazlık meradaydı.[29]

1230'daki seferden itibaren Moğol birlikleri ve komutanları İran'ın dört bir yanında faaliyet göstermekteydi; ancak bu faaliyetler uyumlu bir bütün olarak değil, birçoğu arasında çekişmeler olan gruplar olarak gerçekleşmekteydi. Moğol memurlar, kısa süre içinde birbirleriyle rekabet etmeye ve bölgesel İran

28 Rashīd-al-Dīn, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*, çev. W. M. Thackston (Cambridge, MA: Harvard University, Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998), s. 518–520, 551, 629.

29 Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 518, 594–595, 598, 605, 609.

hükümdarlarıyla ittifak kurmaya başladılar. Moğol valiler İranlı bürokratları istihdam ettiler ve böylece iç çekişmeleriyle ünlü bir başka grubu da bu işe dâhil ettiler. Hakkında iyi bilgi sahibi olduğumuz Horasan siyasetini örnek olarak alabiliriz. Bu bölgenin kuzeyinde rakip hizipler ortaya çıktı ve Moğol yönetimi içindeki bölünme, Horasan ve Mâzenderan'ın yerel yöneticileri arasındaki mevcut iktidar mücadeleleriyle birleşerek hem Moğolları hem de Farsları rakip hiziplere böldü. Ögedey, savaşanları Karakorum'daki sarayında huzuruna çağırdı ve burada eyalet düşmanlıkları Ögedey'in hükümdarlığı boyunca süren çekişmeli saray siyasetinin bir parçası haline geldi.[30] Bundan dolayı Moğol ve İran siyaseti iç içe geçti ve iki halk kısa süre içinde birbirini etkilemeye başladı. Moğolları yerleşik kültürle tanıştıranların genellikle tarihleri kaleme alan İranlı bürokratlar olduğunu kabul ederiz. Ancak, her düzeyde Moğollarla ittifak halinde çalışan yerel İranlı hükümdarlar da muhtemelen kültürel nüfuzlarını sürdürdüler. Kendi açılarından İranlılar Moğol geleneklerine aşina olmuş ve bazıları bu bilgileriyle gurur duymuştu.[31]

Ögedey döneminde Moğollar, Mâverâünnehir'de olduğu kadar başarılı olmasa da İran'da da tarımı yeniden canlandırmaya başladılar. Moğol komutanlar, genellikle İranlı memurlarla iş birliği içinde bu süreçte önemli bir rol oynadılar. Ögedey, maruz kaldığı yıkıcı cezalardan sonra Herat'ın onarılmasını emretti ve bu görev Moğol valisi tarafından denetlendi. 1239-1240 yıllarında Horasan'ın Moğol valisi, yönetiminin merkezi olan Tûs ve Râdkân bölgesindeki binaları, pazarları ve sulama kanallarını onardı. Onun maiyetindeki Moğol komutanlar da konaklar ve parklar inşa ettiler. Bir sonraki Vali Argun Aka, Tûs'un gelişimini destekledi ve kışlaklarını ıslah etti. Sarayının bulunduğu Merv

30 Juwaynī, *World Conqueror*, s. 488–489, 492–505.

31 Jean Aubin, *Émirs mongols et vizirs persans dans les remous de l'acculturation*, Studia Iranica. Cahier 15 (Paris; Leuven, Belgique: Association pour l'avancement des études iraniennes; Diffusion Peeters Press, 1995), s. 26–27.

yakınlarındaki Arzank-abat köyünü yeniden inşa etti ve taraftarları için başka parklar ve konaklar yaptırdı.[32] Moğolların hâlâ büyük ölçüde göçebe olduklarına ve kendilerini bir bozkır gücü olarak gördüklerine şüphe yoktur. Dolayısıyla bu merkezlerin inşası, Moğol seçkinleri için gelişmiş tarıma ve belirli saraylara sahip imparatorluk merkezlerinin göçebe kimliğinin inkârı olarak algılanmadığını göstermektedir.

İlhanlı Hanedanlığı'nın Kuruluşu

Möngke Han, Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy'un oğlu olduğu ve Ögedey Han soyuna karşı bir darbeyle iktidara geldiği için saltanatına zayıf bir konumda başladı. Bundan dolayı, baş komutanlarının kendi küçük kardeşleri olduğu iki büyük askerî sefer düzenleyerek soyunun gücünü pekiştirdi: Kubilay, Çin'e; Hülegü ise Ortadoğu'ya Moğol egemenliğini sağlamlaştırmak için gönderildi. Hülegü 651/1253 yılında yola çıktı ve 653/1255 yılında Semerkant'a vardı. Beraberinde İran'daki Moğol nüfusunun bir parçası haline gelen ve bu nedenle tartışmaya değer büyük bir ordu getirdi. Tuluyoğulları'na ait ordudan Hülegü'ye her on askerden ikisi tahsis edildi. Daha sonra Ögedey'in topraklarına yürüdü ve bu koldan askerler ve komutanlar ekledi. Bunun yanı sıra, önde gelen soyları hanedanla evlenen ve böylece bütünlüklerini korumayı başaran iki kabile olan Oyrat ve Kongirat'ın büyük askerî birlikleri de ona eşlik ediyordu.[33]

Hülegü'nün gelişi ile yeni vergiler devreye girmiş, yerel yöneticilere ikmal sağlamaları ve orduya eşlik etmeleri emredilmişti. Bu nedenle, daha önce itaat göstermiş olan bazı kişilerin yeni koşullar karşısında tereddüt etmesi şaşırtıcı değildir. Halife de aynı şekilde Moğol taleplerini reddetti bu yüzden Ocak 1258'de üç

32 Juwaynī, *World Conqueror*, s. 501, 510.

33 Michael Hope, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the İlkhānate of Iran* (Oxford: Oxford University Press, 2016), s. 92–100.

Moğol ordusu, Ermeniler, Gürcüler ile Şiraz ve Musul Atabegleri de dahil olmak üzere yerel ordularla birlikte Bağdat'ta toplandılar. Şehre taarruz, 29 Ocak'ta başladı ve halife 10 Şubat'ta teslim oldu. Bağdat sakinleri sistematik bir şekilde katledildi ve şehir, görünüşe göre Möngke'nin emriyle yedi gün boyunca yağmalandı. Manzara, ilk Moğol fethindeki katliamları anımsatıyordu. 20 Şubat'ta halife, muhtemelen bir halıya sarılıp tekmelenerek öldürüldü, çünkü Moğol geleneklerine göre yere kan dökmek yasaktı. Bu an İslam dünyası için çok mühimdi ve Hülegü'nün halifenin öldürülmesi halinde başına bir felaket gelebileceği konusunda uyarıldığı söyleniyordu; ancak herhangi bir felaket yaşanmadı.

1258 sonbaharında Hülegü, deneyimli komutan Ketboğa'yı öncü muhafız olarak yanına alarak Suriye'yi işgal etti. Suriye ve Mısır'ın zapt edilmesi pek zor görünmüyordu, çünkü Eyyubî Hanedanlığı kargaşa içindeydi ve Mısır'daki Memlük rejimi henüz kurulma safhasındaydı. Yaz başına gelindiğinde Moğol ordusu kuzeydeki şehirleri ele geçirmiş ve Gazze'ye ulaşmıştı; burada Hülegü, Möngke'nin veraseti konusunda gelişen mücadeleyi öğrendi ve ordunun küçük bir kısmını Ketboğa komutasında bırakarak geri döndü.[34] Bu esnada Mısır'daki durum, 1259'da Memlük Kutuz'un tahta çıkmasıyla değişmişti. Kutuz önemli bir kuvvet topladı ve ordular, 3 Eylül 1260'ta Celîle'deki Aynicâlût'ta savaşa girdiğinde Ketboğa öldürüldü ve birlikleri kaçtı.[35] Memlüklerin zaferi yeni kurulan devletlerine hızla prestij kazandırdı. Yeni sultan Baybars, 1261'de kaçak bir Abbâsî'yi karşıladı ve dolayısıyla bir gölge halife kazandı. Bu andan itibaren Memlükler, kendi yönetimlerini kâfirlere karşı İslam'ın bir siperi olarak sundular. Ortadoğu artık ikiye bölünmüştü: Pagan Moğollar tarafından

34 Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhānid War, 1260-1281* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 16–28; R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260* (Albany: State University of New York Press, 1977), s. 330–363.

35 Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 39–45.

yönetilen başlıca İran bölgesi ile gölge halife adına Türk kökenli Müslüman köle askerler tarafından yönetilen Arap bölgesi.

Möngke'nin 12 Ağustos 1259'daki ölümü, birleşik Moğol İmparatorluğu'nun sonunu temsil etmektedir. Cengiz neslinden gelen hanedanın erkekleri, yeni bir *kağan* üzerinde uzlaşmaya varamadılar. Kubilay, kendisini han olarak tahta çıkardığında, Hülegü onu tanıyan tek önemli hükümdardı. 1262'de Kubilay'ın elçileri, ona resmen İlhan unvanını ve Moğol Ortadoğusu üzerindeki resmi yetkiyi takdim ettiğinde Hülegü mükâfatını aldı. İki hanlık, sık sık karşılıklı eleman değişimiyle yakın ilişkilerini sürdürdü.[36]

Hülegü, kısa süre sonra Altın Orda'nın Cuci sülalesinden Berke ile anlaşmazlığa düştü ve 1261-1262 yıllarında kuzeybatı İran'ın yönetimi konusunda anlaşmazlık baş gösterdi. Berke İslam'ı kabul etmişti ve artık Memlüklerle müttefikti. Moğollar bir süredir Papa ve Avrupalı hükümdarlarla temas halindeydi ve Hülegü 660/1262'de Kral Louis'ye işbirliği teklif eden bir heyet gönderdi.[37] Bu iki karşıt ittifak, İlhanlı döneminin büyük bölümünde devam etti. Altın Orda belirli aralıklarla Kafkasya'ya akınlar düzenliyordu. Moğol başkenti Azerbaycan'da olduğundan ve savunmasız kış otlakları kuzeyde bulunduğu için bu ciddi bir tehditti. Memlükler ve İlhanlılar da aynı şekilde düşman olarak kaldılar. İlhanlılar, hiçbiri uzun süreli hâkimiyetle sonuçlanmayan birkaç Suriye seferi düzenlerken, Memlükler, Anadolu ve Ermenistan'da Moğollara tabi olan güçlere akınlar düzenliyor ve bazen de işgal ediyorlardı. Doğuda İlhanlılar, kısa süre içinde Afganistan'ın doğusunu ele geçiren ve İlhanlıların Horasan topraklarını tehdit eden Çağatay Hanlığı ile mücadele içine girdiler.

36 Thomas T. Allsen, "Changing Forms of Legitimation in Mongol Iran," *Rulers from the Steppe: State Formation and the Eurasian Periphery* içerisinde, haz. Gary Seaman and Daniel Marks (Los Angeles: Ethnographics Press, 1991), s. 226–232; "Notes on Chinese Titles in Mongol Iran," *Mongolian Studies* 14 (1991), s. 27–39.

37 Jean Richard, "D'Älğigidäi à Ğazan: la continuité d'une politique franque chez les Mongols d'Iran," *L'Iran face à la domination mongole* içerisinde, haz. Denise Aigle (1997), s. 62–63.

İlhanlılar, kuzey İran ve Irak'ın çoğunu doğrudan yönetirken, doğu Anadolu'yu ve İran'ın bazı bölgelerini vasal hanedanların kontrolü altında bıraktılar. Bunların en güçlüleri 4. Bölüm'de anlatılan Anadolu Selçuklu Sultanlığı (1077-1307); Herat'taki aslen Gurlu Kertler (1245-1381); Kirman'daki Karahıtay Kutluk-Hanlı hanedanı (1222-1305/1306) ve Fars'taki Türkmen Salgurlular (1148-1280) idi. Fars ve Kirman hanedanlarının her ikisi de İlhanlı hanedanından prenseslerle evlendi ve merkezî siyasette rol alarak İlhanlı hanedanını yerel çekişmelerin içine çekti.[38]

İlhanlıların Yönetimi

Ortadoğu'nun büyük bir kısmı artık pagan Moğollar tarafından yönetilen bağımsız bir hanlıktı. İslam hilafeti ve birleşik Moğol İmparatorluğu, birbirlerinden bir buçuk yıl arayla tarih sahnesinden silindiler: Hilafet 20 Şubat 1258'de; Birleşik İmparatorluk ise Möngke'nin 11 Ağustos 1259 tarihindeki ölümüyle. Ancak Cengizoğulları, Avrasya'nın büyük bölümünde hüküm sürmeye devam etti ve her iki imparatorluğun geleneklerine de sadakat gösterilmeye devam edildi. İslam ve Moğol gelenekleri, Moğolların hem Ortadoğu dâhilinde hem de haricinde İslam'ı kabul etmeleri ve Moğol siyasî kurumlarının İlhanlı topraklarındaki yönetiminin bir parçası haline gelmesiyle giderek daha fazla iç içe geçti. Selçuklularda olduğu gibi, Ortadoğu'daki Moğol hükümdarlar da daha önceki Ortadoğu hanedanlarının idari kurumlarının çoğunu benimsemişlerdi. İdareleri de bir dereceye kadar Moğol ordusu ile İran sivil idaresi olmak üzere ikili bir yapıdaydı. Fakat bu iki kol birbirinden çok iyi ayrılmamıştı. Moğol yetkililer bazen divanı denetlemekteydi ve bazı İranlı vezirler hem hanedan mensupları hem de Moğol emirler üzerinde söz

38 George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance* (Londra; New York: Routledge Curzon, 2003), s. 96–175.

sahibiydi. Hanedanın sonlarına doğru birkaç güçlü İranlı vezir Moğol *keşik*'in mensubu bile oldu.[39]

Eyaletten hanlığa uzanan bu dönüşüm sancısız olmadı. İran'daki uydu yönetim artık dağıtılmış ve bölge doğrudan İlhan'a tabi olmuştu. Ancak fetih sırasında, İran'daki bazı bölgelerin ve nüfusun gelirleri üzerindeki haklar diğer Cengizli kollarının mensuplarına verilmişti ve bunlar kolayca geri alınamazdı. Üstelik Moğol *tamma* birlikleri ve valileri Ögedey döneminden beri İran'da varlık göstermiş, bölgesel güç ve yerel ittifaklar edinmişlerdi. *Noyan* olarak bilinen kıdemli Moğol memurları ve komutanları genellikle yüksek mevkilere miras yoluyla sahip oluyorlardı. Kraliyet kadınlarının, silahlı hizmetkârlar da dâhil olmak üzere kendi maiyetleri (*ordo*) vardı ve vergi, ticaret ve atölyeler sayesinde bağımsız gelir kaynaklarına sahiptiler.[40] Kadınların ve *noyanların* devlet müzakerelerine dâhil edilmesi, yeni bir hükümdarın tahta çıkışını çevreleyen törenlerde resmîleştirildi.[41]

Yeni hanlık düzeninde hem *noyanlar* hem de hanedan mensupları miras kalan haklarını korumaya kararlıydı. Merkezî kontrol zayıflar zayıflamaz, kendilerine ait olduğunu düşündükleri şeylere el koyarak merkezî hükümetin ihtiyaç duyduğu parayı toplamasını zorlaştırdılar. Hanedan mensupları ve Moğol seçkinleri, İranlı bürokratlarla birlikte yönetimde yer aldılar ve hizip kavgasına karışan iki grubun birleşimi, siyaseti özellikle kanlı hale getirdi: İranlı vezirlerin ve Moğol komutanların kayda değer bir yüzdesi vahşi bir şekilde öldü.[42] Burası, yönetmesi kolay bir ülke değildi.

---

39 Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World from Conquest to Conversion* (New Haven, CT: Yale University Press, 2017), s. 282–285.

40 Bruno De Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khātūns, 1206–1335* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), s. 132, 151–152, 159.

41 *Women*, s. 95, 98; Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 548, 562, 580.

42 David Morgan, "Mongol or Persian: The Government of İlkhānid Iran," *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 3, no. 1–2 (1996), s. 62–76; Judith Pfeiffer, "Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder," Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Chicago (2003), s. 226–227; Aubin, *Émirs mongols*, s. 82; Jackson, *The Mongols*, s. 294–296.

İlhanlıların hem kendi içlerinde hem de komşularıyla yaşadıkları zorluklara rağmen, ilk iki İlhanlı olan Hülegü (1260-1265) ve Abaka'nın (1265-1282) saltanatları göreceli bir düzen ve refah dönemi olarak kabul edilir. Abaka, 1 Nisan 1282'de titreme hezeyanı (*delirium tremens*) nedeniyle öldü ve bunu takip eden üç hükümdarlık dönemi, iç çekişmelerin arttığı bir döneme tekabül etti. Kardeşi ve halefi Tegüder Ahmed, sadece iki yıl tahtta kaldı. Başından beri iktidarı, babasının askerleri ile mülklerinin bir kısmını miras alan ve 1284'te tahta geçmeyi başaran Abaka'nın oğlu Argun'un gücüyle baltalanıyordu. Argun'un hükümdarlığı boyunca (1284-1291) hanedanın erkek mensupları, kraliyet kadınları, vezirler ile yerel hanedanların mensuplarıyla ittifak halinde olan *noyan*ların rekabetleri ve hırsları siyasî hayata egemen oldu. Argun'un yerine, müsrif bir han olarak anılan kardeşi Geyhatu (1291-1295) geçti. Aslına bakılırsa, devlette zaten mali bir kriz vardı ve cömertliğinin bir kısmı taraftarlarının sadakatini koruma çabası olabilirdi.[43] Nitekim çok geçmeden Geyhatu'nun *noyan*ları, ona karşı komplo kurmaya başladı ve 6 Cemaziyelevvel 694/24 Mart 1295'te ele geçirilerek öldürüldü. Abaka'nın ölümünü takip eden on üç yıllık karışıklık İlhanlı ekonomisini krize sürüklemişti.

Geyhatu'nun oğlu Gazan, iktidara bu koşullar altında yükseldi. Hayati öneme sahip Horasan eyaletinin valisiydi ve Möngke Han döneminde İran'ı yönetmiş olan Argun Aka'nın oğlu güçlü emir Nevruz'un yardımını almıştı. Nevruz'a Râdkân merkezli toprak ve sürülerden oluşan büyük bir servet miras kalmıştı ve Gazan'ın valiliğinin büyük bölümünde bölgeye hâkim olmuştu.[44] Gazan'ın hükümdarlığı üç önemli icraatıyla hatırlanmaktadır: İlhanlı Devleti'ni İslam'a geçirmiş, büyük idarî reformlar başlatmış ve Moğol *noyan*ları ile hanedan mensuplarının gücünü

43 Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 741.

44 Aubin, *Émirs mongols*, s. 53.

zayıflatmıştı. Gazan, noyanlar ile hanedanın erkek üyelerinin gücünü yok edip hiç erkek evlat bırakmadığı için onun 1304'te ölümünden sonra kardeşi Olcaytu tahta geçtiğinde alışılmadık derecede rahat bir konuma erişti. Olcaytu'nun 1316'da ölümünden sonra, on iki yaşındaki oğlu Ebu Said muhalefet olmadan tahta geçtiyse de başlangıçta asıl iktidar onun baş noyanı Emir Çoban'ın ellerindeydi. İlhanlı Devleti kendini başarıyla savunmaya devam etti, ancak Ebu Said 1335'te öldüğünde ne bir çocuk ne de uygun bir halef bıraktı ve İlhanlı Devleti kısa sürede sona erdi.

Uzun yıllar boyunca İlhanlılar hakkında kabul gören görüş, göçebe hükümdarların İranlı vezirleri tarafından Fars-İslam medeniyetine ve onun tarımsal temeline değer vermeleri ve desteklemeleri için günbegün eğitildikleriydi. Bu anlayışa göre, asimilasyonu ve yerleşik ekonomiye saygıyı en çok teşvik eden han olurken, Moğol taraftarlarının önemli bir kısmı her ikisine de karşı çıkıyordu. Hanedanlığın dönüm noktası, Gazan Han'ın İslam'ı resmi din olarak yeniden tesis ettiği ve yerleşik nüfusun ihtiyaçlarının ilk kez tanındığı düşünülen reformları başlattığı 1295 yılı olarak görülmüştür. Bu formülasyon, çoğu İlhanlıların hizmetindeki bürokratlar tarafından yazılmış olan muasır tarihî metinlerden doğal olarak aksetmiştir. Bunlardan en etkilisi, Gazan'ın reformlarını hayata geçiren, Gazan ile Olcaytu'nun veziri Reşidüddin'in tarihidir. Ancak son yıllarda araştırmacılar, Selçuklularda olduğu gibi, bu asimilasyon analizini de giderek daha fazla sorgulamaktadırlar. Sorulması gereken iki soru vardır: Birincisi, kültürel etkileşimin hükümdarla başlayıp başlamadığı ve *noyanlar* tarafından direnilip direnilmediği; ikincisi ise, Gazan reformlarının tarımsal faaliyetlere doğru bir dönüşü temsil edip etmediği ve göçebeleri destekleyen bir politikadan uzaklaşıp uzaklaşmadığıdır.

Gazan'ın İslam'ı kabul etmesi, uzun süre İlhanlı Hanedanlığı'nın tebaası olan Fars-İslam kültürüne uyum sağlamasının bir işareti ve reformlarının bir başlangıcı olarak görülmüştür.

Gazan, iktidara gelmeden kısa bir süre önce Emir Nevruz'un ısrarıyla din değiştirdi ve kısa süre sonra İslam'ı ülkenin dini olarak ilan etti.[45] Ancak Charles Melville, Moğol ordusunun seçkinleri arasında din değiştirmenin Gazan'ın tahta çıktığı sırada yaygın olduğunu göstermiştir; bu nedenle ordunun çoğunun hâlihazırda Müslüman olması mümkündür. Dolayısıyla Gazan muhtemelen yerleşik nüfusa hoş görünmek için olduğu kadar ordusundan destek almak için de din değiştirmiştir.[46] Hülegü geldiğinde İran'ın büyük bir kısmının zaten onlarca yıldır Moğol idaresi altında olduğunu unutmamalıyız. Daha önce de belirtildiği gibi, Moğol ordusu ve idarecileri İranlılarla yakın temas halindeydi ve Cengiz Han'ın ilk saldırısından sonraki birkaç yıl içinde İran şehirlerinden toplanan askerler Moğol askerleriyle birlikte savaşıyordu. Hem İlhanlı yönetiminden önce hem de İlhanlı yönetimi sırasında Moğol emirleri yerel İranlı hükümdarlar ve bürokratlarla ittifak kurdular.[47] Dolayısıyla pek çok düzeyde gerçekleşen kültürel etkileşim İlhanlı Devleti'nin kurulmasından önce başlamıştı.

İkinci soru, İran'da tarımın Moğollar tarafından öneminin idrak edilememesi nedeniyle zarar görüp görmediği ve Gazan reformlarının, yerleşik nüfusun göçebeleri suistimal etmesini destekleyen önceki tutumların reddini temsil edip etmediğidir. Araştırmacılar, genellikle tarımı koruma ihtiyacı üzerinde yoğunlaşmışlardır, ancak sorun yalnızca yerleşik ekonominin sekteye uğraması değildir. Hem yerleşik hem de göçebe toplumun alt kesimlerindeki yoksullaşma da sorun olabilir. Moğol askerlerinin içinde bulunduğu zor durum, Geyhatu'nun hükümdarlığı

45 Boyle, "Dynastic," s. 378–380.

46 Charles Melville, "Pādshāh-i Islām: The Conversion of Sultan Mahmūd Ghāzān Khān," *Pembroke Papers* 1 (1990), s. 159–177; Pfeiffer, "Conversion," s. 85–99.

47 Beatrice F. Manz, "Nomads and Regional Armies in the Middle East," *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period* içerisinde, haz. Kurt Franz ve Wolfgang Holzwarth (Wiesbaden: Reichert, 2015), s. 11–22.

sırasında bir krize katkıda bulundu ki Gazan, ülkeyi düzene sokmadan önce ilgilenmesi gereken bu konuydu.

Gazan'ın başarılarını vurgulamak için önceki İlhanlı hükümdarlarını kasvetli tasvir etme eğiliminde olan Reşidüddin, yine de ordunun içinde bulunduğu yoksullaşmanın eski düzen bozulduğunda başladığını dile getirir. Reşidüddin, Moğol geleneklerinin hâlâ etkin olduğu Hülegü ve Abaka dönemlerinde, Moğol askerlerinin maaş ya da erzak almamasına rağmen, daha yoksul askerlerin yıllık hayvan ve göçebe ürünleri vergisinin ertelendiğini ifade etmektedir.[48] Ancak daha sonra Moğol birlikleri giderek yoksullaşmıştı. Reşidüddin, sıradan köylü ve göçebenin içinde bulunduğu müşkül durumu açıklamak için bir dizi suiistimalden bahseder. Genel yolsuzluğa ve bunun sonucunda ortaya çıkan –hem yerleşikler hem de göçebeler için bir sorun olan– aşırı vergilendirmeye dikkat çekmenin yanı sıra hem devlet işleriyle hem de özel işlerle uğraşan ve toprağı çekirge sürüsü gibi kaplayan ulakları (*elçi*) eleştirir. Kendilerine erzak yardımı yapma hakkını gören ulaklar, mallara zorla el koyarak hem hayvanları hem de hasatları tüketmekteydi. Bu musibet, merkezî hükümetin giderek zayıflamasıyla birlikte daha da arttı.[49] Saray avları için hayvan ve kuş sağlayan doğancılar ile leopar bakıcıları da aynı şekilde hareket ediyordu.[50] Yüksek rütbeli Moğol komutanları, hükümdardan daha büyük miktarlarda yardımlar koparabilirken, daha alt düzeydeki askerler böyle bir nimete erişemiyordu.[51] Görünüşe göre bazıları çocuklarını köle olarak satacak kadar

48 Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 730, 736.

49 Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 704–705, 714–718, 759–761. Benzer suistimaller daha önce de rapor edilmiştir. Bak. Jackson, *The Mongols*, s. 301.

50 Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 751–755.

51 A. P. Martinez, "Some Notes on the İl-Xānid Army," *Archivum Eurasiae Medii Aeivi* VI (1986), s. 206–213; Ahmad ibn Yahyā ibn Fadl Allāh al-'Umarī, *Das mongolische Weltreich. Al-'Umarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abs'ār fī mamālik al-ams'ār*, çev. Klaus Lech, Asiatische Forschungen, Bd. 22 (Wiesbaden: Harrassowitz, 1968), s. 154.

yoksullaşmıştı.[52] Moğol askerlerinin yoksullaşmasının kabileden orduya geçişteki daha geniş sosyal değişimlerden de kaynaklanmış olması mümkündür, çünkü 1290'larda Çin'de de benzer bir sorun yaşanmış, bazı askerler aynı şekilde fakirlikten çocuklarını köle olarak satmaya mecbur kalmıştı.[53]

Askerler yeterli erzak olmadan sefere çıkmak zorunda kaldıklarında, yemek için birbirlerinin atlarını çalıyor ve tarımsal nüfusu yağmalıyorlardı. Bu, Gazan'ın 1291-1293'te Horasan'da karşılaştığı bir sorundu.[54] Dolayısıyla Gazan hem Moğol ordusunu hem de tarımsal nüfusu tehdit eden ani bir krizle karşı karşıya kaldı. Bu sorun, ordu için güvenli bir mali temel ve yerleşik nüfus için koruma sağlamayı amaçlayan reformları hızlandıran bir itici güç oldu. Orduyu desteklemek için Moğol askerlerine on kişilik komutan rütbesine göre topraklar tahsis edilecekti. Bu topraklar, muhtemelen Çin'de, Kubilay döneminde olduğu gibi köleler ya da tebaa tarafından ekilip biçilecekti.[55] Araziler ve diğer vergiler binaların duvarlarına yapıştırılan levhalara yazılan sabit oranlara göre toplanacaktı. Göçebeler, bunları en uygun gördükleri yere diktikleri taşlara yazabilecekti.[56] Çok sayıda istisnaî vergi yürürlükten kaldırıldı ve elçiler ile askerlerin istedikleri zaman konaklama talep etmelerine izin verilmedi. Diğer önlemler, terk edilmiş toprakların yeniden ekilmesini teşvik etmenin yanı sıra para birimini, ağırlıkları ve ölçüleri sistematik hale getiriyordu. Gazan'ın tedbirleri, Kubilay Han'ın Çin'deki programlarının birçoğuyla benzerlik göstermektedir ve Kubilay'ın emrinde görev yapmış yüksek bir memur olan Bolad Cing-Sang'ın sarayda olduğunu

52 Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 735–736.

53 Ch'i-ch'ing Hsiao, *The Military Establishment of the Yuan Dynasty* (Cambridge, MA: Council on East Asian Studies, Harvard University: distributed by Harvard University Press, 1978), s. 29–30.

54 Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 604–613.

55 al-'Umarī, *Das Mongolische Weltreich*, s. 155; Hsiao, *Military Establishment*, s. 20–22, 46.

56 Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 711.

göz önünde bulundurmalıyız.[57] Dolayısıyla bu reformlar, yalnızca yerel koşullara bir uyumu değil, değişime yönelik daha geniş bir hareketi temsil etmektedir.

Son yirmi yılda bazı araştırmacılar, Gazan reformlarının tam olarak uygulanıp uygulanmadığını şüpheyle ele aldılar, çünkü Reşidüddin'in anlattıklarının ötesinde çok az kanıt vardı ve görünüşe göre bazı suiistimaller devam ediyordu.[58] Yine de özellikle Olcaytu'nun hükümdarlığı döneminde daha iyiye doğru giden değişiklikler olmuş gibi gözükmektedir. Elbette bu olumlu sonuç, Gazan'ın başta büyük *noyanlar* olmak üzere Moğol seçkininin gücünü sınırlandırmadaki başarısından da kaynaklanıyor olabilir. Gazan, aynı şekilde hanedan kadınlarının nüfuzunu azaltmak için de adımlar atmıştı; *ordosunun* mirasına kısmen müdahale ederek, bu mirasın bir kısmının hanedanın erkek mensuplarına geçmesini sağlamıştı. Gerçekten de onun hükümdarlığı döneminden itibaren kadınların daha az göze çarpmaya başlaması dikkat çekicidir.[59] Hem Moğol hem de İranlı yüksek seçkinlerin yolsuzlukları Reşidüddin'in reformları tartışmasında ana konudur.

Moğol Döneminde Göçebelik ve Kabilecilik

Moğol dönemi Ortadoğu'ya önemli bir göçebe nüfusu beraberinde getirdi. Her biri 1219-1220, 1230 ve 1255 yıllarında olmak üzere üç ayrı fetih gerçekleştirilmiş ve bu fetihlere çoğu aileleriyle birlikte gelen yeni birlikler katılmıştır. Moğolların çoğu göçebe kalmış görünmektedir. İlhanlı hükümdarları askerlerin,

57 Thomas T. Allsen, "Biography of a Cultural Broker, Bolad Ch'eng-Hsiang in China and Iran," *The Court of the Il-khans 1290–1340* içerisinde, haz. Julian Raby ve Teresa Fitzherbert (Oxford: Oxford University Press, 1996), s. 7–22.

58 David O. Morgan, "Rašīd al-Dīn and Ġazan Khan," *L'Iran face à la domination mongole* içerisinde, haz. Denise Aigle, Bibliotèque Iranienne (Tahran: Institut Français de Recherche en Iran, 1997), s. 185–186; Reuven Amitai, "Continuity and Change in the Mongol Army of the Ilkhanate," *The Mongols' Middle East* içerisinde, haz. C. P. Melville ve Bruno De Nicola (Leiden: Brill, 2016), s. 44.

59 De Nicola, *Women*, s. 159–164.

divanın ve çarşının hareketli bir çadır kentte beraber bulunduğu *ordo*larıyla birlikte kış ve yaz otlakları arasında düzenli olarak seyahat ediyordu. Aynı şekilde ordu içinde de her *tümen*e (10.000) mevsimlik otlaklar tahsis edilmişti.[60] Gözlemciler ve Moğol tarihçileri, Moğol ordusunda pastoral göçebeliğin devam ettiğini teyit etmektedir.[61] Bu göçebelerin çoğu en büyük yoğunluğu iki güç merkezi olan Horasan ve Azerbaycan çevresinde olmak üzere, Anadolu'dan Horasan'a kadar kuzey bölgelerindeydi. Ana orduya ek olarak, özellikle doğu Horasan ve güneyindeki bölgeler olmak üzere, kısmen İlhanlı ve kısmen de Çağatay kontrolü altındaki çeşitli bölgelerde ikamet eden *tamma* birlikleri vardı. Bazı *tamma* birlikleri, kendi liderleri altında büyük ölçüde bağımsız hale gelmişti ve yağma seferlerinden korkuluyordu; en kayda değer olanları Sîstan, Kirman ve Fars'ta aktif olan Negüder'di.[62] Fars ve orta İran'da da büyük ölçüde İranlı ve Türkmen olan oldukça büyük bir göçebe nüfus vardı.[63]

Göçebeler, Moğol kontrolü dışındaki bölgelerde de önemini korumaktaydı. Suriye Türkmenlerin giderek daha baskın hale geldiği önemli bir göçebe nüfusu barındırıyordu. Memlük sultanı Baybars (1260-1272) Bedevîleri, Kürtleri ve Türkmenleri, ülkeyi düşmanlara karşı korumak, resmî posta hizmetinde (*berīd*) görev yapmak ve hükümete at tedarik etmekle görevli olmak üzere Suriye'nin birçok bölgesinde askerî yerleşimciler

60 Charles Melville, "The Itineraries of Sultan Öljeitü," *Iran* 28 (1990), s. 55, 58, 60; John Masson Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qîshlâqs and Tümens," *The Mongol Empire and Its Legacy* içerisinde, haz. Reuven Amitai-Preiss ve David O. Morgan (Leiden: Brill, 2000), s. 41–42, 51–52.

61 Reuven Amitai, "Did the Mongols in the Middle East Remain Pastoral Nomads?" *Seminar at Max Planck Institute, Halle, Germany* içerisinde (Internet: Academia.edu), s. 10–13.

62 Beatrice F. Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge studies in Islamic civilization (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), s. 159–161.

63 Denise Aigle, *Le Fârs sous la domination mongole: politique et fiscalité, XIIIe-XIVe s*, Studia Iranica, Cahier 31 (Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, 2005), s. 77–80.

olarak konuşlandırdı. Moğollar, Kürtler ve Türkmenler başta olmak üzere göçebeler, Memlük Devleti'nin kuruluşundan itibaren, yüksek rütbelere sahip olamasalar da orduda kendilerine yer buldular.[64] Diğer göçebeler ise yardımcı olarak hizmet ettiler ve karşılığında toprak aldılar.

Anadolu ve el-Cezîre ile olan Memlük sınırları, komşularına akınlar düzenlemeye ve mümkün olduğunda yeni topraklar elde etmeye teşvik edilen Türkmen göçebe konfederasyonlarının nüfuz alanı haline geldi. Sultan, 1298'de Ermenistan sınırındaki Maraş bölgesini, daha sonra Dulkadir konfederasyonunu oluşturacak olan Türkmenlere verdi. Türkmenler, Halep valisine tabi oldular ve Ermeniler ile Moğollara karşı düzenlenen seferlere katıldılar.[65] El-Cezîre ile olan sınır, Bedevî kabilelerin ve Türkmen Döğerlerin topraklarıydı.[66] Memlükler göçebelerden yararlanırken onlara karşı tutumları oldukça muğlaktı. Türkmenler, kısmen Türk-Kıpçak kökenleriyle övünen ilk Memlük sultanlarıyla aralarında algılanan akrabalık bağı nedeniyle bazen iltifat gördüler ve kayırıldılar. Öte yandan asi, hırsız ve inançsız olarak nitelendirildiler.[67]

Bu dönemde Anadolu, önemli bir göçebe nüfus kaynağı haline geldi. Göçler, Selçuklular döneminde başlamıştı ve Moğolların Azerbaycan'ı işgali daha fazla Türkmen'i batıya sürükledi.

64 David Ayalon, "The Auxiliary Forces of the Mamluk Sultanate," *Der Islam* 65 (1988), s. 15–20; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250–1382* (Londra: Croom Helm, 1986), s. 50–53.

65 Margaret L. Venzke, "The Case of a Dulgadir-Mamluk Iqtā': A Re-Assessment of the Dulgadir Principality and Its Position within the Ottoman-Mamluk Rivalry," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 43, no. 3 (2000): s. 407–408.

66 Gerhard Väth, *Die Geschichte der artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Ǧazīra'l Furātīya (496–812/1002–1409)* (Berlin: K. Schwarz, 1987), s. 167–168; F. Sümer, "Döger," *EI* 2. edisyon

67 Barbara Kellner Heinkele, "The Turcomans and Bilâd aš-Šâm in the Mamluk Period," *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* içerisinde, haz. Tarif Khalidi (Beirut: American University of Beirut, 1984), s. 169; Ayalon, "The Auxiliary Forces of the Mamluk Sultanate," s. 16.

Moğolların 1243'te Kösedağ'da Anadolu Selçuklularına karşı kazandığı zafer, başlangıçta egemenliği büyük ölçüde dolaylı olsa da Doğu Anadolu'nun çoğunu Moğol hakimiyeti altına soktu. 1230'larda, 1260'larda ve 1270'lerin sonlarında olmak üzere üç büyük göç dalgası yaşandı.[68] Göçebe nüfus içinde en büyük grup Oğuz Türkmenleriydi ama erken Memlük devletinin yönetici sınıfıyla ilişkili olan Kıpçaklar, Moğollar ve bazıları daha önce Harezmşahlara bağlı olan Harezmli göçebeler de vardı.[69] Siyasi kültürleri gelişlerinin yapısına göre şekillendi: Çoğu bir fetih ordusu olarak değil, sınırlardaki yarı bağımsız savaşçı grupları olarak geldi. Türkçede uç olarak bilinen Müslüman-Hıristiyan sınır bölgesi, yerel koşullara uyum sağlama ve yüksek otoriteye karşı sabırsızlık gibi diğer sınır bölgeleriyle ilişkili özelliklere sahipti. Anadolu Selçuklularının 1306'da güç kaybetmesinin ardından Moğol valiler, Doğu Anadolu'yu iki bölgeden yönetti: Kış otlakları için önemli bir merkez olan güneydeki Diyarbekir ile Muş ve Ahlat bölgesindeki yaz otlakları.[70] Ancak kontrol kısmîydi. Yerel bağımsızlık ve siyasetin değişkenliği, sayısız küçük beyliğin yükselişine ve çöküşüne yol açtı ki bu beylikler, çoğunlukla bağımsızlık kazanabilen ve göçebe kabilelerden asker toplayabilen güçlü komutanlar tarafından kurulmuştu.[71]

---

68 Rudi Paul Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1983); Sara Nur Yıldız, "Mongol Rule in Thirteenth-century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243–1282," yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago (2006), s. 161–162, 256, 264–265.

69 Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1971), s. 245–246; Ilhan Şahin, "The Oguz Turks in Anatolia," *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oguz vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 419; Tuncer Baykara, "Society and Economy among the Anatolian Seljuks and Beyliks," *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oguz vd., s. 611–613.

70 F. Sümer, "Ḳarā-Ḳoyunlu," *EI* 2. edisyon

71 Ilham Erdem, "Eastern Anatolian Turkish States," *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oguz vd., s. 477–506; Salim Koca, "Anatolian Turkish Beyliks," *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oguz vd., s. 507–553.

Anadolu'nun aktif ticaret yolları, geniş otlakları ve iyi tarım arazileri, burayı yönetmekle görevlendirilen Moğol komutanlar için güçlü bir iktidar dayanağı sağladı. Birkaç Moğol soyu buraya yerleşti ve nesiller boyunca etkin oldu. 1314 yılında Ebu Saîd'in emiri Çoban, valiliğe atandı ve ailesi, sonraki on yıl boyunca bölgede etkili oldu. Başta Celayirli Hanedanı'nın kurucusu Şeyh Hasan Celayir olmak üzere birkaç büyük emir daha bu göreve geldi.[72] Bu aileler, İlhanlıların batıdaki halef devletlerini kurdular ve sonraki yüzyıllarda Anadolu'nun göçebeleri, Moğollardan sonra Ortadoğu'yu yöneten hanedanların çoğuna liderlik, askerî birlikler ya da her ikisini birden sundular.

Selçuklularda olduğu gibi Moğollarda da kabilecilik meselesi karmaşıktır. Türkmenlerde boyların Moğol döneminde önem kazandığı görülmektedir. Dördüncü Bölüm'de belirttiğim gibi, erken Selçuklu dönemi Türkmenleri arasında boy örgütlenmesine dair çok az bulgu vardır. Oğuzların geleneksel boy adları on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda görünmektedir ki Salgurlular ile bir kolu Edessa civarında güçlü olan Döğerler de dahil olmak üzere çeşitli bölgesel hanedanlarda bu isimlere rastlamaktayız.[73] On dördüncü yüzyılda Suriye-Mısır sınırında geleneksel Oğuz adlarına sahip daha fazla boydan bahsedilmektedir ve İlhanlıların çöküşüyle birlikte doğu Anadolu'da yükselen konfederasyonların bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadırlar.[74]

Türk-Moğol nüfusu arasında boy gücü inişli çıkışlıydı. Cengiz Han onlu sistemde bir ordu kurmuş ve çoğu boyu birkaç farklı alay arasında paylaştırmış, böylece boyları güç merkezi olmaktan büyük ölçüde çıkarmıştı. Merkezî İlhanlı topraklarında kabilecilik

72 Charles Melville, "Anatolia under the Mongols," *Cambridge History of Turkey* içerisinde, haz. Kate Fleet (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 89–92.

73 F. Sümer, "Döger," *EI* 2. edisyon

74 Cahen, "Les tribus"; John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı. (Salt Lake City: University of Utah Press, 1999), s. 25–28.

siyasette önemli bir rol oynamış gibi görünmemektedir. İlhanlı döneminin büyük *noyan*larının birçoğu boy isimleri taşımaktadır ancak bunlar, kurumsallaşmış daha büyük bir gruptan ziyade bir soy ağacını ifade ediyor gibi görünmektedir ve güçleri büyük ölçüde genellikle evliliklerle pekiştirilen hanedanın lütfuna bağlıydı.[75] Etkin bir siyasi teşekkül olan tek kabile, lideri Cengiz Han'ın kızıyla evlenmiş olan Oyrat'tı. Takip eden evlilikler Oyrat boyunun gücünü pekiştirdi ve boyun önemli bir bölümü Hülegü'nün ordusuyla batıya geldiğinde hâlâ kendi liderlerinin yönetimindeydi. İlhanlı döneminden sonra da Diyarbekir bölgesinde bağımsız ve birlik içinde bir kabile olarak kaldı.[76]

Ancak zamanla Moğollar tarafından oluşturulan yeni birlikler kendi içlerinde birer güç merkezi haline geldiler. Moğol askerleri, ayrılmalarına izin verilmeyen alaylarına sıkı sıkıya bağlıydı.[77] Reşidüddin, komutası ya asıl komutanın soyundan gelenlere miras kalan ya da bir han tarafından yeniden atanan birkaç tümenden bahseder.[78] Hem alaylar hem de kraliyet ordugahları (*ordo*ları) nesiller boyunca bozulmadan kalabilir, bazen bir aile bünyesinde intikal eder, bazen de yeniden atanırdı. Bu durum, İlhanlı hanedan kadınlarının *ordo*larında da görülmektedir; Hülegü'nün 1265'te ölen eşi Dokuz Hatun'un *ordo*su on dördüncü yüzyıla kadar çok sayıda başka kadın üzerinden takip edilebilmektedir.[79] *Ordo*lar hizmetkârlar, sürüler ve askerlerden oluşmaktaydı ve kendilerine otlaklar tahsis edildiğini bildiğimizden, alaylar da muhtemelen önemli miktarda hayvana sahipti. Ordolara ve birliklere mensubiyetin, mülkiyetten ya da liderlikten bağımsız olarak veraset yoluyla intikal etmesi muhtemel görünmektedir. Argun Aka'nın ordusu

75 Örneğin bak. Patrick Wing, *The Jalayirids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016), s. 42–58.

76 Anne F. Broadbridge, "Marriage, Family and Politics: The Ilkhanid-Oirat Connection," *Journal of the Royal Asiatic Society* 26, no. 1–2 (2016).

77 May, *Mongol Art of War*, s. 31.

78 Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 42, 91.

79 De Nicola, *Women*, s. 156–157.

oğlu Nevruz'a geçti; bu ordu Can-i Kurbanî olarak biliniyordu ve on beşinci yüzyıla kadar dağılmadan varlığını sürdürdü. On dördüncü yüzyılda Kebek Han'ın tümeni ve Borolday tümeni olmak üzere iki ordu görmekteyiz. Bunlar, özellikle Kebek taraftarlarının ve Borolday'ın birliklerinin torunları olarak tanımlanır ve her ikisi de on dördüncü yüzyılın başlarından beri var olup net bir liderliği bulunmamaktadır.[80] Böylece bir *ordo* ya da alay, başlangıçta soy bağına dayanmayan ama kalıtım yoluyla sürdürülen yeni bir kurumsal teşekküle dönüşebilirdi. Bazıları, liderliği kendi içlerinde sürdürüyordu ve bu nedenle boy olarak görülmeleri gerekirdi.

İlhanlıların en merkezî bölgelerinin dışında, Moğol devleti tarafından oluşturulan alaylardan çok geçmeden yeni boylar meydana gelmeye başladı. Güç ilişkilerinin sürekli değiştiği ve sık sık sekteye uğradığı bir ortamda göçebeler, otlak haklarını koruyabilecek ya da ele geçirebilecek ve bununla beraber komşu güçlerle de başa çıkabilecek liderlere ihtiyaç duyuyordu. Eski komutanların adını taşıyan iki Moğol boyu, Cürmai ve Ugani, on dördüncü yüzyılın başlarında Kirman ve Fars'ta faaliyet gösteriyordu.[81] Anadolu'da eski komutanların aileleri güçlü kalmıştı ve İlhanlı Devleti'nin sonunda eski Moğol komutanlarının adını taşıyan önemli siyasî gruplara rastlamaktayız. Bunlardan biri, 1260'larda bölgeye aralıklarla atanan komutanın adını taşıyan ve onun soyundan gelenler tarafından yönetilen Samagar'dı. Bir diğeri, adını daha önce Diyarbekir'i yönetmiş olan Moğol *noyanı* Sutay'ın oğlu olan Barambay'dı. Bir diğerine ise Moğolca'da öncü muhafız anlamına gelen *caungar* adı verilmiştir.[82] Aynı süreç, 6.

80 Manz, *Rise and Rule*, s. 34, 158.

81 Jackson, *The Mongols*, s. 205–206.

82 Jürgen Paul, "Mongol Aristocrats and Beyliks in Anatolia. A Study of Astarabādī's *Bazm va Razm*," *Eurasian Studies* IX, no. 1–2 (2011), s. 115–117, 127–128; Melville, "Anatolia," s. 61, 67, 77, 82–84. Burada Jürgen Paul'un bu grupları gerçek ya da hayali akrabalık ilişkilerine göre örgütlenmiş gruplar olarak tanımladığı kabileler olarak nitelendirmediğini belirtmeliyim. Benim tanımım daha geniş olduğu için bu gruplar da bu tanıma uymaktadır.

Bölüm'de ele alınacağı üzere, İlhanlı Devleti'nin doğu sınırlarında ve Çağatay Hanlığı'nda da yaşanmıştır.

Moğolların Ekonomik Etkisi

Moğolların ekonomik etkisine dair isabetli bir tablo çizmek zordur. 1960 yılında Sovyet akademisyen I. P. Petrushevsky, İlhanlılar dönemindeki tarım üzerine bir çalışma yapmıştır. Bu çalışma, Moğol idaresinin olumsuz bir değerlendirmesini dayatan Sovyet politikaları tarafından şekillendirilmişti. [83] Onun argümanı kusurlu hesaplamalara dayanmaktaydı ve artık tam olarak kabul görmemektedir, ancak o zamandan beri kapsamlı bir çalışma onun yerini almamıştır. Genel itibariyle, Moğol etkisine ilişkin değerlendirmeler daha az olumsuz hale gelmiştir. Çağdaş betimlemeler, tarımın fetihlerden çok zarar gördüğünü göstermektedir, ancak abartılı söylemlere ve daha önce başlamış olan bir gerileme için Moğol yıkıcılığını suçlama arzusuna biraz müsamaha gösterilmelidir.[84] Hem Hülegü hem de Abaka şehirleri yıkıma uğratmış olsalar da her ikisi de ülkeyi yeniden inşa etme ihtiyacının farkındaydı.[85] Hülegü Bağdat'ı aldıktan hemen sonra imar faaliyetlerine başlamış, Abaka da tarımın yeniden canlandırılmasını emretmiştir.[86]

Tarımsal sorunların nedenlerini de göz önünde bulundurmalıyız ve göçebelerin varlığının kendiliğinden yıkıcı olup olmadığını

83 I. P. Petrushevskii, *Zemledelie i agrarnye otnosheniia v Irane XIII–XIV vekov* (Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR, Leningradskoe otd., 1960). Bölümleri özetlenmiştir bak. I. P. Petrushevski'ı, "The Socio-Economic Condition of Iran under the İl-Khāns," *The Cambridge History of Iran* içerisinde, cilt. V (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), s. 483–537.

84 Lambton, *Continuity and Change*, s. 219; Jean Aubin, "Réseau pastoral et réseau caravanier. Les grand' routes du Khurassan à l'époque mongole," *Le Monde iranien et l'Islam* 1 (1971), s. 107–108; Jean Aubin, "La propriété foncière en Azerbaydjan sous les Mongols," *Le monde iranien et l'Islam* 4 (1976–1977), s. 130.

85 Örneğin bak. Juwaynī, *World Conqueror*, s. 616–617; Ahmad b. Jalāl al-Dīn Fasīh Khwāfī, *Mujmal-i Fasīhī*, haz., Muhammad Farrukh (Mashhad: Bāstān, 1960–1961) II, s. 334, 337, 340.

86 Aigle, *Le Fārs*, s. 124.

sormalıyız. Eğer durum böyle olsaydı, tarım en çok Azerbaycan ve Horasan'daki büyük otlakları ve yolları çevreleyen bölgelerde zarar görürdü. Ancak bu bölgelerin toparlandığı ve Moğol kamplarına yakın bazı bölgelerin gelişip yeni kasabaların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bölgelerde Moğollar tarafından ihtiyaçları karşılanan tarımsal ürün pazarı, göçebe yağmalarının etkisinden daha ağır basmış olabilir. Ancak başka yerlerde göçebelik zararlı olmuştur.[87] Örneğin Fars ve Kirman, yarı bağımsız göçebe kabilelerin yağmalarından önemli ölçüde zarar görmüştür.[88]

Yozlaşma ve aşırı vergilendirme de ciddi sorunlardı. Emirlerin ve prenslerin uyguladığı haraçtan daha önce bahsetmiştim. Yerel valiler, sık sık Moğol tahsildarlarına rüşvet veriyor, böylece halkın sırtından zenginleşiyorlardı.[89] Bölgesel hanedanın ek bir rüşvet düzeyi sağladığı yerel güçlerle yönetilen bölgelerde durum daha da kötü olabilirdi. Fars, İlhanlı vergi idaresinin karşılaştığı zorlukların bariz bir örneğini sunmaktadır. Birkaç farklı han döneminde, memurlar reform gündemiyle geldiler ama saldırıya uğrayıp rütbeleri düşürüldü.[90] Gazan'ın tahta çıkmasından önceki mücadele esnasında vergiler artırıldı ve eyaletteki çiftlik hayvanlarından yüzde 20 vergi tahsil edildi, böylece göçebe kabileler karışıklığa sürüklendi.[91]

Öte yandan, ticaret ve imalat Moğollar tarafından aktif bir şekilde desteklenmiş ve bu dönemde gelişmiştir. Tebriz ve Sultaniye, Orta Asya'dan geçen kara yollarının Altın Orda ve Basra Körfezindeki deniz ticaretiyle birleştiği uluslararası ticaret

87 Jean Aubin, "Réseau pastoral"; Qazvīnī, Hamd Allāh Mustawfī, *The Geographical Part of the Nuzhat-al-qulub* (Leiden: Brill; Londra: Luzac, 1915–1919), s. 61–66, 68–73, 78–94; Aubin, "La propriété foncière," s. 112–113.

88 Jackson, *The Mongols*, s. 206.

89 Aigle, *Le Fārs*, s. 152–153.

90 Ann K. S. Lambton, "Mongol Fiscal Administration in Persia, pt. II," *Studia Islamica* 65 (1987), s. 100–121; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 133–141; Aigle, *Le Fārs*, s. 92, 104, 120, 127.

91 Lambton, "Mongol Fiscal Administration," s. 109–110.

merkezleri haline geldi. İlhanlılar hem Karadeniz hem de Basra Körfezi'ndeki ticaret yollarını korumaya özen gösterdiler.[92] Liderlik, ganimet ve diğer gelirlerin kârdan pay karşılığında tüccarlara devredildiği *ortak* olarak bilinen ortaklıklar aracılığıyla uluslararası ticarete doğrudan müdahil oldu. Hanedan kadınları da dikkat çekici bir şekilde etkinlerdi; birçoğu fetihlerden toprak, ganimet ve zanaatkâr insan gücünden pay almış ve bunları ticarette yatırıma dönüştürmüşlerdi.[93] Dolayısıyla Moğol hükümeti ile önemli ayrıcalıklardan faydalanan uluslararası tüccarlar arasında yakın bir ilişki vardı. Bir kısmı başta vergi çiftliklerinin sahipleri olarak yönetime hizmet ediyordu.[94] *Ortak*lar, ticareti canlandırırken bir spekülasyon ortamına ve dolayısıyla hanedan mensupları arasında sıklıkla borçlanmaya da yol açıyordu.

Ticaretteki artış, orta sınıfların yükselmesini destekledi. Yetenekli zanaatkârlar statü olarak yükselmiş gibi görünürken, pratiklikleri ve dil becerileri de yönetimde ilerleme için bir yol sağlamıştır. Daha düşük statüdeki sonradan görmelerin başarısı, İlhanlı bürokrat tarihçilerinin sıkça yakındığı bir konudur.[95] Ancak bu dönem, zengin ve fakir arasında büyük uçurumların olduğu bir dönemdi. Yukarıda sıradan göçebelerin durumunu yazmıştım; pek çok köylü de aynı şekilde ciddi ekonomik sıkıntılar çekmiş, hatta bazıları çaresizce topraklarını terk etmişti. Aynı zamanda tüccarlar, vezirler ve Moğol seçkininin bazı mensupları muazzam bir servet biriktiriyordu. Dönemin iki büyük tarihçisi

92 Jacques Paviot, "Les marchands italiens dans l'Iran mongol," *L'Iran face à la domination mongole* içerisinde, haz. Denise Aigle, s. 84; Jean Aubin, "Les princes d' Ormuz du XIIIe au Xve siècle," *Journal Asiatique* 24 (1953), s. 85, 92–93.

93 De Nicola, *Women*, s. 152–154.

94 Lambton, "Mongol Fiscal Administration," s. 105–106, 114.

95 Oliver Watson, "Pottery under the Mongols," *Beyond the Legacy of Genghis Khan* içerisinde, haz. Linda Komaroff (Leiden: Brill, 2006), s. 330–333; Bernard O'Kane, "Persian Poetry on Ilkhanid Art and Architecture," *Beyond the Legacy of Genghis Khan* içerisinde, haz. Linda Komaroff (Leiden: Brill, 2006), s. 353; Aubin, "Propriété foncière," s. 129.

Reşidüddin ve Cüveynî'yi örnek olarak alabiliriz; Reşidüddin büyük bir varlık edinmiş, Cüveyni ailesi ise geniş topraklara sahip olmuştu.[96] İlhanlılar döneminde görülen ekonomik sıkıntılar, göçebelerin yerleşik kaynakları kendi çıkarlarına uygun kullanmasından ziyade, İranlı ve Moğol seçkinlerin, hem yerleşik hem de göçebe genel nüfustan haraç almasından kaynaklanabilir.

Kültürel Etki

Moğollar, Ortadoğu'ya kendi kurumlarını dayatan emperyal hükümdarlar olarak geldiler ve Moğol İmparatorluğu, Avrasya'nın çoğunu daha önce görülmemiş düzeyde seyahat ve değişimle birbirine bağlı bir sistem haline getirdi. Bozkır imparatorluk geleneği hem Moğol yönetimi hem de İslam dininin yayılması yoluyla İslam mirasıyla iç içe geçti. Moğollar, ayrıca Avrasya bozkırı ile birlikte komşuları olan Çin, Rusya ve Batı Avrupa'yı kapsayan geniş bir dünya görüşünü de beraberlerinde getirdiler. Ortadoğu'daki ilk Moğol hükümdarları pagandı ve tüm dinlere eşit muamele ediyorlardı; Budizm'i teşvik etmeleri çok tanrıcılık olarak görüldüğü için özellikle kızgınlıkla karşılandı. Meşruiyetin kaynağı artık halifelik yerine Cengiz Han'ın ailesi ve yüce *kağan*ın otoritesiydi. Birleşik Moğol İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra bir süre için meşru egemenlik Cengiz Han'ın soyundan gelenlerle sınırlı kaldı. Hilafetin sona ermesiyle birlikte, Müslümanların Cengizli yönetimini kabul etmesinin ya da Moğolların İslam'a geçmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Dahası, başarılı fetihlerin Tanrı'nın lütfuna işaret ettiği ve dolayısıyla yönetimi meşrulaştırdığı inancı başta olmak üzere, İslam ve Moğol ideolojileri arasında bazı ortak noktalar vardı. On dördüncü yüzyılın ortalarına gelindiğinde İlhanlılar, Altın Orda ve Çağatay Hanlığı resmen Müslüman olmuştu.

96 Aubin, "Propriété foncière," s. 93–94.

Moğol hükümdarlar, Fars-İslam sadaret uygulamasını benimserken, bazıları İlhanlılar döneminden sonra da varlığını sürdüren yeni hükümet yapılarını da beraberinde getirdiler. Bir şehre atanan askerî vali *–daruga–* ve imparatorluk muhafızı *keşik* gibi kurumlar Safevî hanedanlığına kadar varlığını sürdürmüştür.[97] Moğol geleneğinin daha tartışmalı bir unsuru, genellikle "yasa" veya "kod" olarak tercüme edilen bir terim olan *yasa* (Moğolca: yasak) idi. *Yasa*'nın yazılı bir belge olarak var olan belirli bir kanunlar dizisi olup olmadığı konusunda ihtilaflar vardır. Muhafaza edilen kanunlar, öncelikle askerî ve idarî konularla ilgilidir, ancak on dördüncü yüzyıla gelindiğinde, Ortadoğu'da yasa terimi hem kanun hem de gelenek (*yosun*) ifade eder hale gelmiştir. *Yasa* ve *yosun* Moğol gücünün merkezi olarak kabul ediliyordu, ancak bazı ilkeler *şeriat*ın gerekliliklerine aykırıydı. En sorunlu olanları, Müslümanların abdest almasına engel olan akan suda yıkanma yasağı ve Müslümanların boğazın kesilmesini gerektiren beslenme usulüne aykırı olan hayvanların nasıl öldürülmesi gerektiğine dair kurallardı (göğsün kesilmesi ve hayati organların sıkılması). Moğollar aynı zamanda ölen babalarının eşleriyle evlenmek suretiyle İslam hukukuna da aykırı olan levirat uygulamasını sürdürüyorlardı. İslam tarihleri, bu gelenekleri ihlal eden Müslümanların başta Cengiz Han'ın oğlu Çağatay olmak üzere zalim pagan hanlar tarafından cezalandırıldığına dair hikâyeler anlatır, fakat Moğol kurallarının Müslüman nüfus üzerinde tam olarak uygulandığı pek olası görünmemektedir. İlhanlıların İslam'ı kabul etmesinden sonra, özellikle İslam'a aykırı olan çoğu âdet terk edilmiş gibi görünmektedir; her durumda, bunlar hakkında çok az şey duyuyoruz. *Yasa*, zaman içinde yeni bir topluma uyum sağlayan esnek ve değişken bir kod gibi görünmektedir;

97 Charles Melville, "The Keshig in Iran: The Survival of the Royal Mongol Household," *Beyond the Legacy of Genghis Khan* içerisinde, haz. Linda Komaroff (Leiden: Brill, 2006), s. 135–164.

hükümleri çeşitli tarihçiler tarafından oldukça farklı açıklanmaktadır. Yasa'nın gerçekliği ne olursa olsun, bir fikir ve kimlik işareti olarak Türk-Moğol yönetiminin merkezinde yer almaya devam etmiş ve bazı Müslümanlar için Moğol yönetiminin yabancı doğasının etkili bir sembolü olarak kalmıştır.[98]

Kültürel üretim alanında –bilimsel, edebi ve sanatsal– Moğol etkisi açıkça olumlu bir nitelik taşıyordu. Moğolların, Çin ve Orta Asya kültürüne olan merakı, İran'da olağanüstü bir kültürel canlanma dönemi başlatan yeni etkiler getirmiştir. Moğollar ayrıca astronomi, tıp, farmakoloji, tarım bilimi ve coğrafya gibi pratik bilimsel bilgilere de eğilim göstermişlerdir. Cengiz Han Ortadoğu'yu fethettiğinde beraberinde Çinli astronomlar getirdi; bu astronomlardan biri 1222'de Semerkant'taki bir gözlemevinin başındaydı.[99] Hülegü de Çin'den doktorlar ve astronomlar getirdi ve Alamut kalesini İsmailîlerden aldığında buranın ünlü kütüphanesine ve aletlerine, adına bir gözlemevi kurduğu ve hesaplamaları Ortadoğu ve Avrupa'da daha sonraki astronominin çoğunun temelini oluşturan parlak bilgin Nasirüddin Tûsi (1201-1274) ile birlikte sahip oluyordu.

Daha sonraki Moğol hanları da sanat ve mimarinin hâmileriydi. Moğolların gizli defin geleneğini terk eden Gazan, Tebriz'deki bir vakıf kompleksinde kendisi için dini kurumlar, bir gözlemevi, kütüphane, hastane ve yoksulları beslemek için bir mutfak içeren bir türbe inşa ettirdi.[100] 713/1313-1314'te halefi Olcaytu, Sultaniye kasabasında bir türbe yapımını tamamladı.

98 Denise Aigle, "Mongol Law versus Islamic Law. Myth and Reality," *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History* içerisinde, haz. Denise Aigle (Leiden: Brill, 2015). Son dönemdeki bir başka tartışma için bak. David Morgan, "The 'Great yasa of Chinggis Khan' revisited," *Mongols, Turks and Others* içerisinde, haz. Reuven Amitai ve Michal Biran (Leiden: Brill, 2005), s. 291–308.

99 Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia, Cambridge studies in Islamic civilization* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 165.

100 Birgitt Hoffmann, *Waqf im mongolischen Iran: Rašīduddīns Sorge um Nachruhm und Seelenheil* (Stuttgart: F. Steiner, 2000), s. 112.

Kompleks yeni bir törensel başkent haline geldi ve türbe, İslam mimarisinin bir şaheseri olarak kabul edildi.

Vezir Reşidüddin, İlhanlı kültür hayatının en önde gelen figürlerinden biriydi. Bu büyük polimat, 647 ya da 648/1249-1251'de doğmuş ve muhtemelen saraydaki kariyerine oldukça genç yaşta başlamıştır.[101] Birçok ansiklopedik eserin yazarı ya da derleyicisidir. Tarım bilimi üzerine yazdığı risale, uzak memleketlerden, özellikle de Çin'den çok sayıda bitkiye yer vermesiyle öne çıkmaktadır. En büyük eseri, Gazan adına başladığı ve yaklaşık 710/1310'da tamamladığı dünya tarihi olan *Câmiu't-tevârîh*'tir. İslam dünyasının daha önceki tarihlerini; Moğolları, Avrupalıları, Çinlileri ve diğerlerini kapsayan yeni bir çerçeveye yerleştirmiştir. Reşidüddin, Hintli ve Budist âlimler ile Çin ve Moğol gelenekleri uzmanlarını kullanarak pek çok uzmandan istifade etmiştir. Sonraki yüzyıllar boyunca evrensel tarihler, hem İran'ın bölgesel krallarını hem de Cengiz Hanedanı'nın dört kolunu içeriyordu.[102] İlhanlılar ile birlikte yeni bir uygulama olan tarih tasvir ediliyordu ve resimlerde belirgin Çin ve Orta Asya unsurları görülüyordu. 1330'lara gelindiğinde, İran minyatürüne dönüşen yeni bir İran resim üslubu başlamıştı.

İlhanlılar kendi meşruiyetlerini oluştururken başta *Şâhnâme* olmak üzere sanatçılarının muhteşem, resimli el yazmaları halinde ürettikleri İran geleneklerine başvurdular. Daha önceki göçebe hanedanlar gibi onlar da Turan hükümdarı Efrâsiyâb'la özdeşleştiler.[103] Moğol sarayında Fars geleneklerinin teşvik edilmesi,

101 Hoffmann, *Waqf*, s. 59–72.

102 Charles Melville, "From Adam to Abaqa: Qâdî Baidâwî's rearrangement of history," *Studia Iranica* 30, no. 1 (2001), s. 71–79.

103 Tomoko Masuya, "Ilkhanid Courtly Life," *The Legacy of Genghis Khan: Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256–1353* içerisinde, haz. Stefano Carboni ve Linda Komaroff (New York; Londra: Metropolitan Museum of Art; New Haven: Yale University Press, 2002), s. 84–85; A. S. Melikian-Chirvani, "Conscience du passé et résistance culturelle dans l' Iran mongol," *L'Iran face à la domination mongole* içerisinde, haz. Denise Aigle (Tahran: Institut français de recherche en Iran 1997), s. 145–159.

etkin kültürel ödünç almayla birleşerek sanatta, mimaride ve tarih yazımında Arap kültüründen giderek farklılaşan yeni Fars üslupları yarattı. İlhanlıların kültürel başarıları ve inşa ettikleri görkemli anıtlar, Fars-İslam dünyasındaki kalıcı prestijlerine katkıda bulunmuştur.

Moğol Mirası

Moğol egemenliği, Ortadoğu tarihinde bir dönüm noktasıydı. Modern etnik bölünmeler, bu dönemde ortaya çıkmıştır. İlhanlı toprakları kuzey Ortadoğu'nun büyük bir bölümünü kapsıyor ve Irak'ı da içine alıyordu ancak Suriye ya da Mısır'a kadar uzanmıyordu. Böylece Abbâsîlere hala göstermelik bir sadakat gösteren Memlük Sultanlığı'nın Arap kültür bölgesi ile Moğol nüfuz alanında olan İran arasında bir ayrım meydana geldi. Ortadoğu, biri Arap, biri İran ve diğeri de Anadolu'daki Türk olan başlıca üç büyük kültürel bölgeye bölündü. İran'da ayrı bir İran ülkesi kavramı –*İrān zemīn*– yüzyıllar süren bir aradan sonra tekrar kullanılmaya başlandı. Bu terim, yeni bir bölgesel ve kültürel bilinci yansıtıyordu ancak siyasi bir bölgenin *İrān zemīn*'in sınırlarıyla örtüşeceği ya da bu bölgenin İranlılar tarafından yönetileceği anlamına gelmiyordu. Her iki tarafın da güçlü ayrı kimliklerine ve üstünlük duygularına rağmen, Moğollar ve İranlılar birbirleriyle evlenmiş ve hem kültürel hem de siyasî olarak birbirlerine sıkı sıkıya bağlanmışlardı.[104] Muhteris İranlılar, Moğol kültürünü anlamanın bir meziyet olduğunu erkenden fark etmiş ve dile çok sayıda Türkçe ve Moğolca kelime girmişti. İranlılar bazı Moğol uygulamalarına kızsalar da İlhanlıların yıkılışından sonra yüzyıllar boyunca önemini koruyan Moğol siyasî kültürünün pek çok unsurunu yine de benimsediler.

104 al-'Umarī, *Das Mongolische Weltreich*, s. 159; Yali Xue Tatiana Zerjal vd., "The Genetic Legacy of the Mongols," *American Journal of Human Genetics* 72 (2003), s. 717–721.

Cengiz Han'ın fetihlerinin kapsamı ve asi şehirlere uyguladığı dehşet verici cezalar ona neredeyse eşi benzeri olmayan bir karizma kazandırdı ve neslinden gelenlerin bir dünya imparatorluğunu genişletme ve idare etmedeki başarısı hanedanının prestijini pekiştirdi. Moğollar, pek çok tarihçi tarafından lanetlendi ama yine de saygı gördüler. Moğol mirası, imparatorluğun parçalanmasına ve batı Moğol topraklarında elit kesimin ihtida edip Türkçeyi konuşma dili olarak benimsemesiyle değişen kimliğe rağmen el üstünde tutulmuş ve ihtimam görmüştür. Moğolistan nüfusu ve Cengiz Han'ın ordusu, siyasî bir kültürü paylaşıp hem Türkçe hem de Moğolca konuşanlardan oluşuyordu. Zamanla, Moğol geleneğine sadakat sürerken Türkçe konuşma dili olarak üstünlük kazandı ve hanedanlığın sonunda, Batı Moğol dünyasının yönetici sınıfı en uygun şekilde Türk-Moğol olarak nitelendirildi. Doğu Türkleriyle kaynaşmış olmakla birlikte, dil ve siyasî kültür bakımından Oğuz/Türkmenlerden ayrı kalmışlardır. Bu dönemden on dokuzuncu yüzyıla kadar Türkler, Ortadoğu'nun askerî insan gücünün çoğunu sağladığı gibi, yönetici hanedanlarının çoğunu da oluşturdu.

Moğollar, merkezî halifeliği yıkarak, İslam dünyasının ayrı bölgeleri üzerinde tam egemenlik kurmanın mümkün olduğu yeni bir döneme önayak oldular. Bu olay Osmanlılar, Safevîler, Babürlüler ve Özbekler gibi erken modern dönemin imparatorluklarını mümkün kılmıştır. Bu imparatorlukların her biri, Moğollar döneminde gelişen karma kültürün birçok unsurunu paylaşırken, benzersiz bir kültürel yapıyı da teşvik etmiştir.

6
Moğollardan Sonra: Timurlular, Türkmenler ve Osmanlılar

İlhanlı Devleti'nin 1336'da yıkılması Ortadoğu'daki Moğol etkisinin sonunu getirmedi. İran'ın kuzey bölgeleri ile Doğu Anadolu'da Türk-Moğol memurları ve orduları etkin ve güçlü olmaya devam etti. İlhanlıların sona ermesi de Moğol girişiminin bir bütün olarak gerilediğine dair bir işaret değildi. Cengizli Hanedanı Avrasya'nın büyük bölümünde hüküm sürmeye devam etti. Çin'de 1368'e kadar ve hem Çağatay topraklarında hem de Altın Orda'da olduğu gibi kuzeydeki diğer Cuci hanlıklarında da yüzyıllar boyunca devam etti. Bu zamana kadar İslam ve Moğol gelenekleri birbirinden ayrılamaz hale gelmişti. Bozkırın büyük bölümünde göçebeler Müslümandı ve Fars kültürüne aşinaydı. Ortadoğu, Cengiz Han figürünün ve birleşik Moğol İmparatorluğu'nun hatırasının ezici bir prestije sahip olduğu geniş bir dünyanın parçasıydı. Moğollar hilafeti yıkarak, egemen Moğol devletlerinin İslam'ı benimsemesini ve dinin oldukça büyük yeni topraklara yayılmasını mümkün kılmışlardı. Ancak bu dünyada meşru egemenlik, Cengiz Han'ın soyundan gelenlerle sınırlıydı ve on dördüncü yüzyılda bu gelenek de yeni bozkır meşruiyeti yolları arayışına giren hükümdarlar için bir sorun haline geldi.

Burada üzerinde durduğumuz İslamî Moğol dünyasında, bölgesel ve tarihsel farklılıkları, Moğol teşebbüsüne farklı

düzeylerde katılımı ve onun içindeki farklı yolları yansıtan ayrı kimlikler oluşmaya başlamıştı. Moğollar iki bölgeden hükmetmişlerdi: kuzeybatı Horasan'ın otlakları ve Azerbaycan'ın yaylaları. İlhanlıların çöküşünden sonra, doğu ve batı bölgeleri arasında giderek artan bir bölünmeyle birlikte çeşitli güç merkezleri ortaya çıktı. Doğuda İlhanlı ardılı devletler, Cengizli geleneğine güçlü bir şekilde bağlı olan Çağatay ülkesiyle sınır komşusuydu. Buna karşılık Azerbaycan, başta Anadolu olmak üzere Arap Irak'ı ile Suriye siyasetinin içine çekilmişti. Bu nedenle zaman içinde bu iki bölge ayrı siyasî kültürler geliştirdi. Büyük bir Türkmen nüfusuna sahip olan batı bölgeleri daha kabilevî bir yapıya ve daha eski bir bozkır geleneğine dayanan bir meşrulaştırmaya yöneldi. Doğuda ise hem örgütlenme hem de meşrulaştırma Cengizli olarak kaldı.

On dördüncü yüzyılın sonları, yeni hâkimiyet alanlarının oluşmasına sahne oldu. Dönemin en dikkat çekici figürü, Batı'da Timurlenk olarak bilinen Türk-Moğol fatihi Timur'du. Timur, 1370 yılında Semerkant yakınlarında iktidara geldi ve önce Çağatay Hanlığı'nın batı yarısını ele geçirmeye, ardından Moğol İmparatorluğu'nu sembolik olarak yeniden yaratmaya ve son olarak da hem İslam hem de Moğol dünyasında hâkimiyet kurmaya koyuldu. Kuzeyde, aynı derecede hırslı Cuci hükümdarı Toktamış, Cuci ulusunun büyük bir kısmını yeniden bir araya getirmiş ve Timur'un ülkesinin sınırlarını tehdit etmişti.

Batıda ise siyasi tablo daha çetrefilli bir haldeydi. Anadolu'da, Oğuz nüfusu Türk-Moğol göçebelerinden sayıca fazlaydı ve bölgede ayrı beylikler kurulmuştu. Osmanlı Hanedanı 1300'de yükselmeye başlamıştı ve on dördüncü yüzyıl boyunca, gitgide genişleyerek yüzyılın sonuna doğru Yıldırım Bayezid'in önderliğinde Doğu Anadolu'ya doğru ilerledi. Memlük Sultanlığı, genellikle Türkmen boylarından oluşan tabi konfederasyonlar aracılığıyla kuzey Suriye sınırındaki bölgeleri kontrol etmeye gayret etti.

Doğu Anadolu'da birkaç büyük kabile konfederasyonu ortaya çıktı ve daha sonra İran'a doğru genişledi. Bunlardan ön plana çıkanlar ise Karakoyunlular ve Akkoyunlulardı.

On dördüncü yüzyılın hükümdarları, fatihler olmanın ötesinde aynı zamanda büyük kültür hâmileriydiler. İlhanlıların parlak başarıları, onları mimari, edebiyat ve kitap sanatlarında son derece incelikli bir sanatsal kültür yaratan Türk halefleri için bir model haline getirmişti. Onlar tarih yazımında ve siyasî ideolojide Türk, Moğol ve Fars-İslam geleneklerinin yüzyıllar boyunca etkisini sürdüren bir sentezini meydana getirdiler.

İlhanlılar Sonrası Batı İran

İlhanlı Ebu Said 1335'te varis bırakmadan vefat ettiğinde İran yerel yöneticiler, vezirler ve İlhanlılara bağlı hayret edilecek çeşitlilikte kukla hanları destekleyen Moğol emirleri arasında bir mücadeleye sahne oldu. Batı İlhanlı topraklarında yönetim için en büyük rakipler olarak ortaya çıkan iki güç olan Celayirli ve Çobanlı ailelerinin her ikisinin de önemli bir iktidar ve bazen de bağımsızlık merkezi haline gelen Anadolu'da valilik yapmış olması muhtemelen tesadüf değildir.[1] Ali Padişah liderliğindeki Oyrat kabilesi ya da konfederasyonu, eski vali Şeyh Hasan Celayir'in taraftarları ve güçlü emir Çoban Süldüs'ün torunları gibi Doğu Anadolu'daki bazı Türk-Moğol grupları güçlerini göstermek için doğuya yöneldiler.[2] Argun Han'ın torunu Şeyh Hasan Celayir kısa süre sonra bir Cengizli hanını öne çıkardı. 1338'de Çoban'ın neslinden gelenler, Ebu Said'in kız kardeşi Satı Beg'i –Çoban'ın dul eşi– Han adayı olarak kullanarak iktidara talip oldular.[3]

Çobanoğulları, Ebu Said'in ölümünden sonraki yirmi yıl boyunca İran Irak'ı ve Azerbaycan'a hükmederek üstünlüğü ellerinde

1 Charles Melville, "Cobān," *EIr*; Wing, *Jalayirids*, s. 63, 69–70.
2 Woods, *Aqquyunlu*, s. 29.
3 Melville, "Cobān" *EIr*; Wing, *Jalayirids*, s. 64–68.

tutarken, Celayirliler Bağdat merkez olmak üzere Diyarbekir, Arap Irak'ı ve Huzistan'ı ellerinde tuttular. Ancak zamanla Celayirliler, görünüşe göre artık kendi içlerinde bir liderleri olmayan Oyrat birlikleri üzerinde kontrol sağlayarak büyük bir avantaj elde ettiler.[4] 1357'de Altın Orda Hanı Azerbaycan'ı işgal etmesiyle Çobanoğulları büyük ölçüde zayıfladı. Ertesi yıl, Şeyh Hasan Celayir'in oğlu ve halefi Şeyh Üveys bölgeyi ele geçirebildi. Şeyh Üveys, 1374'te öldüğünde topraklarını Kuzey İran'dan Rey'e kadar genişletmekle beraber Kafkasya, Fars ve Orta İran'daki İran hanedanları tarafından hükümdar olarak tanınmıştı. Böylelikle Celayirliler yaklaşık otuz yıl boyunca eski İlhanlı Devleti'nin büyük bir kısmında hâkim güç oldular.[5]

Artık Cengizlilerin egemenlik iddiasının ayrıcalığı, İran'ın birçok bölgesinde zayıflıyordu. Çobanoğulları, bazı kukla hanlarının İran kökenli olduğunu iddia etmeye başlamıştı ve Ebu Said'in ölümünden yirmi yıl sonra Şeyh Üveys Celayir'in han unvanını kullanmayı bırakıp kendi adına para bastırması mümkündü.[6] Bununla birlikte, Moğol mirası hanedan meşruiyetinin merkezinde yer almaya devam ediyordu. Şeyh Üveys soy, ideoloji ve yönetimdeki süreklilikleri vurgulayarak, Cengizli geleneğinin canlandırıcısı ve Ebu Said'in gerçek halefi olarak meşruiyet iddiasında bulundu. Paralarının üslubu, İlhanlılarınkini yansıtmaktaydı ve hatta bazı paralarda, İlhanlıların bazı resmî belgeler için muhafaza ettikleri Uygur yazısı kullanılmaktaydı.[7] Celayiroğulları da aynı şekilde boy güçlerinin büyük ölçüde gölgede kaldığı İlhanlıların siyasi yapısını devam ettirdiler. Emirler, büyük bir güce sahip olabilirdi, ancak ne kaynaklar onları kabilelerine göre tanımlıyordu ne de hanedanın kendisi meşruiyetini Celayir kimliğinden alıyordu.[8]

4 Wing, *Jalayirids*, s. 83–94.
5 Wing, *Jalayirids*, s. 103–115.
6 Wing, *Jalayirids*, s. 129; Boyle, "Dynastic," s. 416.
7 Wing, *Jalayirids*, s. 130–134.
8 Wing, *Jalayirids*, s. 195–197.

İlhanlı merkezinden daha uzak ve daha gevşek yönetim altındaki bölgeler, bazıları Moğol ordularının bakiyelerinden oluşan boy gruplarının yeniden canlanmasına izin veren daha adem-i merkeziyetçi bir sisteme dönmüş gibi görünmektedir. Kuhistan, Mâzenderân ve kuzeybatı Horasan bölgeleri çeşitli küçük yerel hanedanlar ve Moğol emirleri tarafından kontrol ediliyordu ki bazıları miras kalan alayları komuta ediyordu. Bunlar arasında Can-i Kurbanî olarak bilinen ve Tûs ile Râdkân otlaklarına yerleşen eski Vali Argun Ağa'nın torunları da vardı. Doğu İran'da Cengizli mirasına bağlılık hâlâ güçlüydü. Dolayısıyla Türk-Moğol emirleri, boy liderleri, İranlı ya da Türk yerel hükümdarlar, bürokratlar ve Sufi şeyhlerden oluşan bölgesel yönetici elit, Cengiz Han'ın kardeşi Cuci Kasar'ın soyundan gelen Tagay Timur'u tahta çıkarmak için 1336'da bir araya geldi.[9] Ancak Tagay Timur batıya yaptığı birkaç sefere rağmen gücünü hiçbir zaman Horasan'ın ötesine genişletemedi.

Daha doğuda ve batıda, bir yanda Doğu Horasan ve Mâverâünnehir'de, diğer yandaysa Anadolu'da kabile ve yerel güçler daha da önemliydi. En büyük ardıl devletler burada ortaya çıktı ve kısa süre sonra tüm bölgenin yönetimini tartışmalı hale getirdi. Bölgedeki pastoral göçebeliğin belki de en çok nüfusunun bulunduğu Anadolu'nun tarihiyle başlayacağız.

İlhanlılardan sonra Anadolu

İlhanlı kontrolünün kaybedilmesiyle birlikte iktidar, Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan *beylik*lere devredildi. Bu beyliklerin çoğu, göçebe Türkmenler ile Türk-Moğollarını yerleşik nüfusla kaynaştırdı ve birçoğu da Türkmenler tarafından yönetildi. Siyasî faaliyetlerin ardındaki etkenlerden

9 Jean Aubin, "Le qurlitai de Sultân-Maydân (1336)," *Journal Asiatique* CCLXXIX (1991), s. 180–192.

biri, genellikle birbirinden oldukça uzak olan bölgenin büyük yazlık ve kışlık otlaklarına erişimi kontrol etme arzusuydu. Bu otlaklar için konfederasyonlar arasında ve kendi liderleri altında hareket eden münferit boylar arasında rekabet vardı. Kuzey Suriye'deki Türkmen kabilelerinin de yaz otlakları için Anadolu'ya bağımlı olması durumu daha da karmaşık hale getiriyordu. Böyle bir baskı altında, otlakları tehlike altında olan boylar, beyliklerin ve konfederasyonların liderlerinden medet umuyor, bazen de otlakların kullanımı için haraç ödüyorlardı. Bir diğer önemli gaye de Anadolu'yu boydan boya geçen ticaret yollarının kontrolüydü. Bu yollar hükümdarlara geçiş ücretleri ve koruma parası yoluyla gelir sağlarken, göçebe taraftarlarına da hayvanları ve belki de rehberlik hizmetleri için bir pazar sunuyordu.[10] 1397-1398 yıllarında eserini kaleme alan yerel tarihçi Azîz b. Erdeşir Esterâbâdî, hayatta kalmak ve üstünlük sağlamak için mücadele eden boyların, yerel yöneticilerin ve konfederasyonların canlı bir resmini çizmektedir.[11]

Burada Anadolu'daki tüm *beylik*leri ve göçebe koalisyonlarını sıralamak mümkün değildir, bu yüzden tartışmamı en önemlilerinden birkaçıyla sınırlayacağım. En uzun ömürlü olanlardan biri, Orta Anadolu'da Konya Niğde bölgesini ellerinde tutan Türkmen Karamanoğullarıydı.[12] On üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren Karamanoğulları, belli bir düzeyde bağımsızlıklarını sürdürdüler ve orduları için çeşitli pastoral boylara müracaat edebildiler. İlhanlıların yıkılmasından sonra tek bir Moğol valisi kaldı: Toprakları büyük Moğol kalelerinin batısında yer alan Eretna. O, Memlük sultanının himayesine girdi ve Karadeniz'deki

10 Woods, Aqquyunlu, s. 29–30, 56, 62, 80; Sara Nur Yıldız, "Post-Mongol Pastoral Polities in Eastern Anatolia during the Late Middle Ages," in At the Crossroads of Empires: 14th–15th Century Eastern Anatolia. Proceedings of the International Symposium held in Istanbul, 4th–6th May, 2007, haz. Deniz Beyazit (Paris: De Boccard, 2012), s. 30, 33, 38.

11 Örneğin bak. Paul, "Mongol Aristocrats."

12 F. Sümer, "Ḳaramān-oghullarï," *EI* 2. edisyon

Samsun'dan Karaman oğullarıyla çekiştiği Niğde ve Konya'ya kadar uzanan bir beylik kurdu.[13] Emir Eretna 1352'de öldükten sonra başkenti Sivas, Türkmen kökenli bir kadı olan Kadı Burhaneddin'in kontrolüne geçti.[14] Jürgen Paul, Burhaneddin idaresini analiz etti ve ordusunun önemli bir kısmını teşkil eden ve siyaset üzerinde hatırı sayılır bir etkiye sahip olan Moğol emir ve boylarının önemini gösterdi. Eski komutanlarının torunları tarafından yönetilen birkaç eski Moğol birliği, kökeni bilinmeyen diğer boylarla birlikte artık birer boy haline gelmişti.[15] Bahar göçleri sırasında Moğol liderleri, düzenli olarak Burhaneddin'i Sivas'ta ziyaret ediyor, onunla karşılıklı hediyeler alıp veriyor ve muhtemel askerî harekâtlar hakkında istişarelerde bulunuyorlardı. Onların istek ve ihtiyaçları, Burhaneddin'in eylemlerinde açıkça bir faktördü. Daimî kaygılarından biri, normal göçlerinin bir parçası olan Orta Anadolu'daki Kayseri otlaklarına erişimdi.[16] Burhaneddin'in kendisi de Türkmen kökenli olduğunu ileri sürüyordu ve özellikle sonraki yıllarda, Türkmen boyları da onun iktidar yapısının önemli bir parçasıydı. Türkmenlerle yaylalarda yapılan kengeşlerden birçok kez bahsedilmektedir. Bu topraklar, Burhaneddin'in bölgesel konumunu sürdürmesi mümkün olmayan bir göçebe kabile ittifakı ağı oluşturmak için uygun bir ortamdı.[17]

İlhanlıların çöküşüyle güç kazanan bir diğer Anadolu iktidarı da Türkmen Dulkadir konfederasyonuydu. Memlük Sultanı, 1298'de Ermenistan sınırındaki Maraş bölgesini, daha sonra Halep valisine tabi olup Dulkadir'i oluşturacak olan Türkmenlere

13 Claude Cahen, "Eretna," *EI* 2. edisyon

14 Claude Cahen, "Eretna," *EI*, 2. edisyon

15 6. Bölüm'de belirttiğim gibi Paul bir kabileyi, mensuplarını tek bir ataya dayandıran gerçek ya da kurgulanmış bir soyağacına dayanan bir grup olarak tanımlamıştır ve dolayısıyla bu grupların çoğunu tanımlamak için bu terimi kullanmaz. Paul, "Mongol Aristocrats," s. 116–131.

16 Paul, "Mongol Aristocrats," s. 133–137.

17 Paul, "Mongol Aristocrats," s. 148–149.

verdi.[18] Resmi olarak Memlüklere itaat etmeye devam etseler de, Dulkadir kısa sürede önemli ve tam olarak kontrol edilemeyen bir güç olarak ortaya çıktı.[19] Karamanoğulları, Eretnalılar ve Dulkadir; güneyde Memlük Sultanlığı ve doğuda Celayiroğulları tarafından sınırlanıp birbirine kenetlenmiş bir siyasî alanın parçasıydı. Batıda ise Osmanlı Devleti'nin yükselen iktidarıyla sonunda karşılaştılar.

Osmanlılar, Doğu Anadolu siyasetine ancak on dördüncü yüzyılın sonlarında dahil oldular, ancak kışlakları, Marmara Denizi'nin doğusunda olan bir grup göçebe olarak kökenleri çok daha eskilere dayanıyordu. Bu bölge, bozkır bölgesinin kenarında ve çeşitli yolların kesiştiği noktada yer almaktadır. Osmanlı'nın yayılma süreci, İlhanlı Devleti'nin son otuz yılında başlamıştı. Kaynaklarda ilk kez Temmuz 1302'de, liderleri Osman'ın Nikomedia/İzmit yakınlarında bir Bizans kuvvetini mağlup etmesiyle karşımıza çıkarlar. Bu dönemde orduları büyük ölçüde göçebeydi, ancak hem Hıristiyan hem de Müslüman diğer halkları da içeriyordu.[20] Göçebeler yerleşik halklarla yakın ve ortak bir yaşam sürdürüyorlardı. Yaz göçleri için yola çıktıklarında mallarını yerel bir beyin kalesine bırakıyorlar ve dönüşlerinde kadınlar kalenin sahibine peynir, kilim ve koyun olarak ödeme yapıyorlardı.[21]

Zamanla göçebelik kısa süre içinde genişlemeye başladıkları kuzey ve batıdaki zengin bölgeler gibi toprakları tarıma en uygun olan Osmanlılar için bir zenginlik kaynağı olmaktan çıktı. Sonraki otuz yıl boyunca Osmanlılar ordularına giderek artan sayıda piyade askeri dahil ettiler ve başlangıçta göçebe olan tebaalarının çoğunun yaylacılığa geçtiği anlaşılmaktadır. İlhanlı Devleti

18 Venzke, "Dulgadir-Mamluk," s. 407–408.

19 Venzke, "Dulgadir-Mamluk," s. 409–413.

20 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995), s. 10–17, 37–57.

21 Lindner, *Nomads and Ottomans*, s. 25; Kafadar, *Between two Worlds*, s. 125–129.

1335'te sona erdiğinde Osmanlılar topraklarını Marmara Denizi'nden Karadeniz'e kadar genişletmiş ve düzenli bir bürokrasi oluşturmaya başlamışlardı.[22] Orhan (1324-1362) ve I. Murad (1362-1389) gibi iki enerjik sultanın idaresinde Anadolu'daki esasen Bizans'a ait tüm toprakları ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdiler. Bu hamle onları, bir süreliğine Kayseri'ye kadar genişleyen ve çok sayıda yeni boyu konfederasyona çeken Karamanoğulları ile de muhatap kıldı.[23]

Anadolu'daki Yeni İktidarların Yükselişi

Doğu Anadolu ve el-Cezîre'deki siyasetin değişkenliği kabile konfederasyonlarının ortaya çıkmasını teşvik etti. Bu durum, Fâtımîler ve Abbâsîler arasındaki rekabetin göçebe gruplara yeni siyasî fırsatlar tanıdığı onuncu ve on birinci yüzyıldaki Bedevî ve Kürt bölgelerine benziyordu. Birkaç büyük iktidar, bölgedeki nüfuzlarını genişletmeye çalışmış, ancak hiçbiri tam bir başarı elde edememiş ya da çok hoşnut olmamıştır. Memlükler, birkaç yüzyıl boyunca Anadolu'nun boy siyasetinde önemli bir rol oynamış, nüfuzlarını yaymaya ve sınırları boyunca göç eden göçebeleri kontrol etmeye çalışmışlardır. Kariyerlerine Doğu Anadolu'da başlayan Celayirliler, Musul yakınlarındaki kışlaklar ile Doğu Anadolu'daki yazlık otlaklar arasında göç eden Oyratların insan gücünden hâlâ istifade etmekteydi.[24] Celayirliler, Osmanlılarla ve daha sonra Timurlularla rekabet etti. Dışarıdaki her devlet boy liderleriyle ittifaklar kurmaya çalışmış, bu sayede birbirlerine karşı hamleler yapabilmiş ve saldırıya uğradıklarında düşmanlarının düşmanına sığınabilmişlerdir. Bu komşu devletlerin göçebeleri

22 Lindner, *Nomads and Ottomans*, s. 26–37; Lindner, *Explorations in Ottoman Prehistory* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2007), s. 35–53.

23 F. Sümer, "Ḳaramān-Oghullarï," *EI* 2. edisyon; Rudi Lindner, "Anatolia, 1300–1451," *Cambridge History of Turkey* içerisinde, haz. Kate Fleet (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 114–115.

24 Wing, *Jalayirids*, s. 78.

çekme ve bünyelerine alma yönündeki çabaları genellikle başarısız oldu. Bunda belki de boyları bağımsız güç merkezleri olarak bastırma girişimlerinin etkisi vardı.

Burada üzerinde duracağımız iki yükselen iktidar olan Karakoyunlular ve Akkoyunlular, değişen durumlara uyum sağlamak için göç edebilen, genişleyebilen veya küçülebilen Türkmen boylarının konfederasyonlarıydı. Her ikisi de sonunda bürokratik devletlere dönüştü, ancak Osmanlıların aksine güçlü bir boy yapısını ve göçebe yaşam tarzını korudular. Karakoyunluların başlıca boyları, Musul bölgesindeki kışlakları tutan ve yazlaklar için Van bölgesine giden İlhanlıların idaresinde zikredilmiştir. Bu konfederasyonun yükselişi, 1380'de öldüğünde Musul'dan Erzurum'a kadar olan bölgeyi içine alan bir konfederasyonu kontrol eden Bayram Hâce'nin idaresinde başladı. Karakoyunlular, resmî olarak Celayirlilerin vasallarıydı, ancak çoğu zaman birbirlerine rakip de oluyorlardı. Celayirliler, 1382'de Sultan Hüseyin'in ölümünden sonra dağılınca, Karakoyunlular bağımsızlıklarını elde ettiler.[25] Akkoyunluların Bayandur olarak bilinen yönetici boyu kendilerini efsanevi Oğuz Kağan'ın soyundan geldiğini iddia ediyordu ve Reşidüddin tarafından önde gelen Oğuz boylarından biri olarak anılıyordu.[26] On dördüncü yüzyılın sonlarında boyun lideri kuzey Memlük sınırı boyunca kendi liderliğinde bir konfederasyon topladı ve eski Eretna topraklarının bir bölgesinden gelen hükümdarla ittifak kurdu.[27] Bu noktada Akkoyunlular Anadolu kazanında sadece önemsiz bir iktidardı.

On dördüncü yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılar, Karamanoğullarına saldırdı ve hırslı Sultan Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde düşmanlıklar daha da arttı. Fakat Osmanlıların Doğu Anadolu siyasetine girmesi boy konfederasyonlarının büyümesine ket vurmadı. Merkeziyetçi bir hükümet özerk göçebe nüfuslara

25 F. Sümer, "Ḳarā-Koyunlu," *EI* 2. edisyon

26 Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 25, 34.

27 Woods, *Aqquyunlu*, s. 25–29, 34–37.

cazip gelmiyordu. Dolayısıyla Karamanoğullarından ayrılan boylar sıklıkla Akkoyunlulara ya da Karakoyunlulara katılmak için doğuya göç ediyorlardı. Türkmen boy komutanlarının bağımsız tutumları, Karakoyunluların 1382'de Celayirlilere katılmayı kabul ettikleri şartlarda açıkça görülmektedir. Onlar, Türkmenlerin kendi usullerince savaşmalarına izin verilmesini ve savaş ganimetlerinin kendilerinde kalmasını talep etmişlerdir.[28] Doğu Anadolu'nun göçebeleri, sınırlarındaki merkezî devletler karşısında bağımsızlıklarını korumuşlardı. Yakında büyük fatih Timurlenk'in yükselişiyle bir başka tehditle daha karşı karşıya kalacaklardı.

Doğu Bölgeleri ve Timurlenk'in Yükselişi

Cengiz Han gibi Timur da hayatın ötesinde bir figür olmaya devam etmektedir. Kendisi bir Cengizli olmamasına rağmen Timur, Moğol geleneğine bariz bir şekilde bağlı kalmış, bir yandan Cengiz figürüne saygı gösterirken bir yandan da ona denk olmaya çalışmıştır. Saltanatı boyunca, ufku çerçevesindeki kayda değer her hükümdarı yenilgiye uğratmıştır. Timur ve hanedanı, İran ve Anadolu'daki güçler için önce askerî alanda, daha sonra da hanedan prestiji açısından sarsıcı bir meydan okuma teşkil etti.

Timur, Çağatay Hanlığı'nın kalıntıları içinde, Mâverâünnehir'de iktidara yükseldi. Onun yükselişinden birkaç on yıl önce hanlık ikiye bölünmüştü. Batı bölgeleri olan Mâverâünnehir ve bugünkü Afganistan'ın büyük bir kısmı büyük ölçüde bağımsız hale gelmişti ve Çağatay Ulusu olarak biliniyordu. 1347'de Karaunaslar olarak bilinen güçlü bir göçebe grubun emiri Ulus'un hakimiyetini ele geçirirken, doğu bölgesi Cengizli hanlarının yönetiminde kaldı.[29] Karaunaslar, köken itibariyle doğu Horasan'da

28 Wing, *Jalayirids*, s. 155–156.

29 Michal Biran, "The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's Invasion to the Rise of Temür: The Ögödeid and Chaghadaid Realms," *The Cambridge History of Inner Asia: the Chinggisid Age* içerisinde, haz. Allen J. Frank, Nicola Di Cosmo, Peter B. Golden (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 58–59.

garnizon kuran *tamma* birlikleriydi. Cengiz soyundan gelmedikleri için Cengiz neslinden gelen kukla bir han adına hüküm sürüyorlardı.[30]

Çağatay Ulusu, çoğu olasılıkla Moğol ordularından oluşan bir boylar konfederasyonuydu. Cengiz Han, oğlu Çağatay'a Barlas, Celayir ve Süldüs komutanları tarafından yönetilen bin kişilik dört alay vermişti. Timur'un yükselişi sırasında bunlar, Ulus'un en güçlü kabileleri arasındaydı. 5. Bölüm'de belirttiğim gibi, Moğol ordusundaki alayların çoğu farklı kabilelerden gelen askerlerden oluşuyordu ve Çağatay'a tahsis edilenlerin bir istisna olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Bu nedenle boyların alaylar halinde ortaya çıkması, muhtemelen daha önceki komutanın ailesinin buyruğu altında kalarak onun boyunun adını alması muhtemel görünmektedir; nitekim Barlaslar için bu durum iyi bir şekilde kanıtlanmıştır.[31] Diğer büyük boylardan olan Arlatlar, muhtemelen bölgeye daha sonra gelen Arlat emirlerinin birliklerinden, Yesavurlular ise on dördüncü yüzyılın başlarında faaliyet gösteren muhalif emir Yesavur'un ordusundan ortaya çıkmıştır.[32] Kaynaklar bu gruplardan kendi birliklerini kurabilen büyük insan toplulukları (*il, kavm*) olarak bahsetmektedir. Birçoğu Cengiz Han'ın ölümünden beri bölgede bulunmaktaydı ve nispeten adem-i merkeziyetçi Çağatay ülkesinde ayrı iktidarlar haline gelmişlerdi.

Ulus, Anadolu'da yeni kabile konfederasyonlarının oluşmaya başladığı sıralarda ortaya çıktı ve onlarla pek çok ortak noktayı paylaştı. Mensupları, siyasî olarak faal ve kendilerine avantaj sağladığı sürece bir lideri takip etmeye istekli göçebe kabilelerdi. Baskı denemeleri direniş ya da firarla karşılanıyordu. Ancak iki bölge arasında önemli farklılıklar da vardı. Anadolu'da Selçuklu

30 "Mongols in Central Asia," s. 59; Manz, *Rise and Rule*, s. 43–45, 51, 57, 155, 158.

31 Reşidüddin'in Çağatay birlikleri listesinde Süldüslerden bahsedilmemektedir fakat Moğol ve Timurlu şecerelerinde yer almaktadırlar. Manz, *Rise and Rule*, s. 156–158, 163–164; Rashīd-al-Dīn, *Compendium*, s. 279–280.

32 Manz, *Rise and Rule*, s. 155–156, 164–165.

ve Moğol gelenekleri neredeyse eşit derecede öneme sahipti ve on dördüncü yüzyılın sonlarında boy liderleri kendi adlarına hüküm sürebiliyordu. Çağatay Ulusu ise Cengizli geleneğine sıkı sıkıya bağlı kaldı. Boyları göçebeydi ve her biri hem kışın hem de yazın otlak olarak kullanılmaya uygun toprakları elinde tutuyordu. Ancak Timurlu kaynakları göçlere ve otlakların kontrolüne Anadolu kaynaklarına nazaran çok daha az vurgu yapmaktadır. Doğudaki yazlak ve kışlaklar, Anadolu'daki boyların sıklıkla yapmak zorunda kaldıkları gibi, genellikle başka iktidarlara ait topraklardan geçmeyi gerektirmiyordu. Üstelik Anadolu siyasetinin merkezinde yer alan mera rekabetine dair çok az kanıt vardır.[33]

Timur'un iktidara yükseliş hikayesinin Cengiz Han'ın gençlik öyküleriyle pek çok ortak noktası vardır. Her ikisi de aristokrasiden geliyordu, ancak hükümdar soyundan değillerdi; her ikisi de babalarını nispeten erken kaybetmiş, şahsî taraftarlar edinmiş ve kendilerini daha güçlü liderlere kabul ettirmişlerdi. Timur, Çağatay Ulusu'nun büyük kabilelerinden biri olan Barlas boyuna mensuptu ve iktidara yükselişine göçebe fatihlerin klasik usulüne uyup destek toplamak maksadıyla kendi boyunun dışına çıkarak başladı. Tarihlerde ilk kez 1360 yılında, Barlas'ın lideri olmak adına istilacı Doğu Çağatay Hanı ile ittifak kurduğunda görülür. Sonraki on yıl sürekli siyasî çekişmelerle geçti. Bu süre zarfında Timur, liderlik için çeşitli adayları destekleyerek ve boyu dışında şahsî taraftar toplayarak gücünü giderek artırdı.[34]

Timur, Karaunas lideri Emir Hüseyin'i 1370 yılında mağlup etti ve Çağatay Ulusu'nun hakimiyetini ele geçirdi. Karaunas birliklerini ordusuna kattı ve aralarında iki Cengizli kadınının da bulunduğu Emir Hüseyin'in birkaç karısıyla evlendi. Başkent olarak kendi kukla hanının yönetimini tanımak için bir kurultay çağrısı yaptığı prestijli Semerkant şehrini seçti.[35]

33 Manz, *Rise and Rule*, s. 27–28, 36–38.

34 Manz, *Rise and Rule*, s. 45–57.

35 Manz, *Rise and Rule*, s. 57–58.

Sultan, padişah ve han gibi egemenliği çağrıştıran unvanlar kukla han için ayrılırken, Timur *güregen* (Han damadı) ile birlikte emir veya Emir-i Kebir unvanını kullandı. Cengiz Han gibi Timur da fetihlerine başlamadan önce iktidarı kendi konfederasyonu içinde merkezîleştirdi. Ulus'un kabile liderleri kısa sürede onun egemenliğine sırt çevirmeye başladı, ancak boylar isyan ettikçe Timur onları dize getirmeyi ve kişisel taraftarlarının liderliği altına sokmayı başardı. Yenilen birçok boyu ortadan kaldıran Cengiz'in aksine, Timur boy liderlerine ihtimam gösterdi. Bununla birlikte, on bir yıl boyunca, ordusunu bir kabile konfederasyonundan, şahsî taraftarlarının komuta ettiği düzenli bir fetih ordusuna dönüştürdü.[36] Kabile liderliği, artık ayrı bir iktidar merkezi oluşturmuyordu. Bu noktada Timur'un konfederasyonu batı bölgelerindekilerden belirgin bir şekilde farklılaşıyordu.

Timur, hırslarını Moğol İmparatorluğu bağlamında şekillendirdi. Düzenlediği ilk seferler, her ikisi de Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olan Doğu Çağatay Hanlarına ve Harezm'e karşı oldu ve bu seferleri Cengizli ideolojisiyle meşrulaştırdı.[37] 1375-1377'de Timur'un kuzey sınırındaki Cuci neslinden Gök Orda'da hak iddia eden Cengiz hanedanına mensup Toktamış yardım için başvurduğunda, Timur onu içtenlikle karşıladı ve tahtını geri kazanmasına yardımcı oldu. 1380 yılında Timur güneye ve batıya yönelmeye başladı. İran içinde hem stratejik hem de sembolik hedefler peşinde koşarak Moğol İlhanlılar'ın mirası üzerinde hak iddia ederken kuzey ticaret yollarını kontrol etmeyi amaçlıyordu. Mâzenderân'da, Tagay Timur'un Cengizli hanedanının yerini alan toy hanedanı yenilgiye uğrattı ve Tagay Timur'un oğlu Lokman'ı tayin ederek ona İlhanlılar tarafından

36 Manz, *Rise and Rule*, s. 58–62.

37 John E. Woods, "Timur's Genealogy," *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickson* içerisinde, haz. Michael Mazzaoui ve Vera B. Moreen (Salt Lake City: University of Utah Press, 1990), s. 101–104.

tanınan padişahlık unvanını verdi. Kuzeybatı İran'da, İlhanlı nekropolü olarak sembolik öneme sahip Sultaniye şehrini aldı.

Üç Cengizli hanını himayesine alan Timur, kendisinin merkezinde olduğu Moğol İmparatorluğu'nun sembolik anlamda yeniden inşasını hedefledi. Şahsi karizmasını Cengiz Han'ın icraatlerini taklit ederek arttırdı. Nitekim şehirleri fethetmesi ve isyan edenleri cezalandırması ürkütücü bir şekilde Cengiz Han'ın seferlerini anımsatıyordu. İsyan sonrası fethedilen şehirlerde halk dışarı çıkarılıp gruplara ayrılıyor, zanaatkârlar ve ulemaya dokunulmuyor, askerlere komutanlarına takdim etmek üzere kelle kotası verilen sistematik katliamlar yapılıyordu. Buna ek ve çok etkili bir yöntem olarak, Timur'un ordusu sık sık asi halkın kesik başlarıyla minareler inşa ediyordu; kesik başlar çürüdükçe geceleri parlıyordu.[38] Timur, saray adabı konusunda da Moğol *kağan*larını taklit etmişti.

Ancak Moğol tarihini hatırlayan tek kişi Timur değildi ve o İran'a sefer düzenlerken, daha önce himaye ettiği Toktamış da parçalanmış Altın Orda'nın kontrolünü ele geçiriyordu. Toktamış, Memlüklerle daha önceki Cuci ittifakını yeniledi ve 1385-1386'da Azerbaycan'ı istila etti.[39] Sonraki on yıl boyunca Timur, İran'daki gücünü genişletip pekiştirdi, ancak en büyük gayreti, Cengiz'in soyundan geldiği için meşru olarak han unvanını talep edebilecek olan Toktamış ile arasındaki meydan okuma üzerineydi. Timur, bozkıra yaptığı birkaç netice alınamayan seferin ardından 1395'te Toktamış'ı kesin bir hezimete uğratmayı başardı; ardından batı bozkırının kışlaklarını ve ticaret şehirlerini tahrip etti ve Altın Orda'nın hak iddiasında bulunan kendi adaylarından birini geçirdi.[40] Bu seferle birlikte Timur, Batı Moğol dünyasında üstünlüğü ele geçirmiş oldu.

38 Jean Aubin, "Comment Tamerlan prenait les villes," *Studia Islamica* 19 (1963).

39 Beatrice F. Manz, "Mongol History Rewritten and Relived," *Figures Mythiques des mondes musulmans, special issue of Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* içerisinde, haz. Denise Aigle (Aix en Provence: Édisud, 2001), s. 138–140.

40 M. G. Safargaliev, Raspad Zoloto˘ı Ordy, Uchenye zapiski (Saransk: Mordovskoe knizhoe izd-vo, 1960), s. 172.

Timur'un 1395'teki bozkır seferi kariyerinde bir dönüm noktasıdır. Zorlukla elde ettiği başarıya rağmen bozkırı kendi topraklarına katmak için hiçbir çaba sarf etmedi. İran ve Orta Asya'da oğullarını büyük vilayetlere vali olarak atamaya başlasa da, Altın Orda üzerinde istikrarlı bir idare kurmadı. Timur'un idaresi altına almayı seçtiği bölgeler arasında İlhanlıların ve Batı Çağataylıların egemen olduğu topraklar da vardı. Bu topraklar, göçebeliğe elverişli çok sayıda arazi içermesine rağmen, ekonominin büyük kısmı tarıma ve şehre dayalıydı. Ülkesinin sınırları Timur'un seferlerinin nihayete erdiğini göstermiyordu. 1390'lara gelindiğinde Timur, İslam dünyasında üstünlük elde etmek gibi yeni bir hırs daha edinmişti. 1398'de Hindistan'ın Delhi Sultanlığı'na karşı sefere çıktı. Yeni hırs eskisini bastırmadı; Timur, hâlâ Moğol İmparatorluğu'nu sembolik olarak yeniden kurmaya kararlıydı. Hindistan seferi sırasında, Ming hanedanının Moğol Yüan'ı devirdiği Çin'e saldırmayı planlamaktaydı.[41]

Anadolu Üzerindeki Çatışma

Timur, İslam dünyasının merkezinde prestij için iki büyük rakiple karşı karşıyaydı: Yıldırım Bayezid idaresindeki Osmanlı İmparatorluğu (1389-1402) ve Memlük Sultanlığı. Her iki devlet de Timur'un artık dikkatini yoğunlaştırdığı Doğu Anadolu'daki iktidar sahipleriyle yakından ilgiliydi. Bu mücadeledeki tüm aktörler, öyle ya da böyle bozkırın mirasına bağlıydı ve aralarındaki çatışma, bize Ortadoğu göçebe gelenekleri içindeki rakip kimlikler ve ideolojiler hakkında çok şey anlatmaktadır. Kaynakların kaydettiği iddialar ve aleyhteki ithamlar, hakaretler ve mukabil hakaretler karmaşasında, daha önceki göçebe hanedanların tarihinin ne kadar canlı kaldığını ve farklı geçmişlere sahip Türkler ile Moğollar arasındaki ayrımların hâlâ ne kadar önemli olduğunu görüyoruz.

41 Beatrice F. Manz, "Temür and the Problem of a Conqueror's Legacy," *Journal of the Royal Asiatic Society*, *3*(8/1), 1998, s. 25.

Timur, 1393'te Bağdat'ı Sultan Ahmed Celayir'den aldıktan sonra Memlük sultanı Berkuk'a (hükümdarlığı 1382-1399) bir elçilik heyeti göndererek İlhanlı toprakları üzerinde hak iddia etti. Gelen cevap net bir şekilde olumsuzdu. Sultan, Timur'ün elçilerini öldürttü ve Sultan Ahmed, Kahire'ye sığınmak için geldiğinde, Berkuk onun yeni hâmisi ve vassalı olarak gösterişli bir şekilde karşıladı.[42] Timur'un cevabı, Hülegü Han'ın 1259-1260'ta Eyyubilere ve Memlük sultanı Kutuz'a gönderdiği itaat talebinin doğrudan bir kopyası olan daha sert bir mektup göndermek oldu:

> Bilin ki biz Allah'ın askerleriyiz, O'nun gazabından yaratıldık, O'nun öfkesinin üzerine indiği kimseler üzerinde egemenlik kurduk... Şikâyet edene merhamet etmeyiz, ağlayanın gözyaşına da acımayız; çünkü Allah kalplerimizden merhameti söküp atmıştır...
>
> Kalplerimiz dağlar gibidir ve sayılarımız kum gibidir... Bizimle barış yapan kurtulur, bizimle savaşan pişman olur...[43]

Buna karşılık Sultan Berkuk da geçmiş döneme atıfta bulunarak İslam'ın koruyuculuğunu iddia eden ve Timur'un kâfir olduğunu öne süren bir mektup gönderdi.[44] Bu andan itibaren Memlükler, açık bir düşman haline geldiler.

Timur, 1394-1395'te, o sırada Batı Osmanlı topraklarında konuşlanmış olan Osmanlı Sultanı Bayezid ile ittifak arayışına girdi.[45] Timur'un Bayezid'e yazdığı mektup, onun 1402'de

---

42 Patrick Wing, "Between Iraq and a Hard Place: Sulṭān Aḥmad Jalāyir's Time as a Refugee in the Mamluk Sultanate," *Mamluk Cairo, A Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics* içerisinde, haz. Frédéric Bauden and Malika Dekkiche (Leiden: Brill, 2019), s. 164–166.

43 Anne F. Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 182.

44 Broadbridge, *Kingship*, s. 174–185.

45 Zeki Velidi Togan, "Timurs Osteuropapolitik," *Zeitschrift der deutchen morgenländischen Geselschaft* 108 (1958), s. 279–280; Lindner, "Anatolia, 1300–1451," s. 129–130.

Anadolu'yu işgaline kadar sürecek bir karşılıklı mektuplaşmayı başlattı. Mektupların hem methiye hem de itham içeren dili, göçebe mirası içindeki fay hatları hakkında fikir vermektedir. Timur'un ilk mektubu Bayezid'i Memlüklerden koparmak umuduyla yazılmıştır. Bayezid için kullanılan "Gazi Bayezid Han" unvanı, hem Bayezid'in İslamî faziletini hem de Türk-Moğol dünyasındaki itibarını kabul ediyordu. Buna karşılık, Çerkes bir köle olan Sultan Berkuk, efendisini devirip öldüren ve Abbâsî gölge halifesini hapseden bir hiçti.[46] Bu pasajda Berkuk'un, sultanlığı daha önce elinde bulunduran Kıpçak Türklerinden devralıp Kafkasya'dan gelerek Memlük Sultanlığı'nı ele geçiren Çerkeslerden oluşan yeni bir sülaleden geldiği gerçeğine atıfta bulunulmaktadır. Timur, Berkuk'un sadece bir köle ve yabancı değil, aynı zamanda her ne kadar bir köle olsa da en azından Türk hükümdarı öldüren biri olduğuna dikkat çekiyordu.

Timur'un Bayezid ile ittifakı uzun sürmedi. Bayezid, dikkatini doğuya çevirdiğinde, Berkuk'a bir mektup yazarak Abbâsî gölge halifesinden kendisini Anadolu Selçuklularının varisi olarak tanıyan bir berat talep etti.[47] Bu sırada Timur, Sultan Ahmed Celayir (artık Bağdat'a geri dönmüştü) ve Karakoyunlu reisi Kara Yusuf'a saldırmak için tekrar batıya yöneldi. Her ikisi de Bayezid'e iltica etti. Timur ve Bayezid arasındaki mektuplaşmalar sıklaşırken nezaket azaldı. Timur fetihleriyle ve ordusunun ezici büyüklüğüyle övünüyor, kendisini İlhanlılarla bir tutuyordu; Bayezid ise atası Ertuğrul'un büyük bir Moğol ve Tatar ordusunu mağlup ettiğini söyleyerek cevap veriyordu.[48] Böylece Anadolu Türkmenleri ile Cengizli Moğolları arasındaki eski mücadeleler yeniden hayat buldu. Bayezid uzlaşmaz tavrını sürdürürken, Timur doğudaki Türk-Moğolların Türkmenler üzerinde iddia

46 Togan, "Timurs Osteuropapolitik," s. 279–281.

47 Broadbridge, *Kingship*, s. 175.

48 'Abd al-H'usayn Nawā'ī, haz. *Asnād wa makātibāt-i tārīkhī-i Īrān* (Tahran: Bungāh-i Tarjama va Nashr-i Kitāb, 2536/1977), s. 97–103.

ettiği üstünlüğü açıkça dile getiriyordu. Bayezid'i kendisine haddini aşan bir paye vermekle suçladı; ne de olsa o sadece bir Türkmen kayıkçının soyundan geliyordu ve Türkmenler muhakeme yeteneğinden yoksun olarak bilinirlerdi.[49] Şimdi Bayezid, boş bir hırsın kayığıyla kibrin girdabına doğru yelken açıyordu ve eğer yelkenini indirip tövbe demirini atmazsa, kendisini intikam dalgalarıyla savrulurken bulacak ve felaket denizinde boğulacaktı.[50]

Timur, Suriye'de Memlük ordusunu yendikten sonra, 1402 baharında, Osmanlılara saldırı hazırlığına girişti. İki düşman da müthiş ordulara hükmediyordu. Timur'un kendi birliklerine ilaveten, başta Akkoyunlular olmak üzere bazı Anadolu kuvvetleri de onun yanında saf tutmuştu. Bayezid ise Anadolu'dan gelen Türkmen ve Moğol askerlerden oluşan oldukça eğitimli bir orduya komuta ediyordu.[51] Timur, ayrıca Sivas, Kayseri ve Malatya'daki Moğollara kendi hanları altında bağımsızlık vaat eden bir elçi göndererek yerel güçlere de hoş görünmeye çalıştı.[52] İki ordu, Temmuz 1402'de Ankara yakınlarında karşılaştığında Timur'un stratejisi sonuç verdi. Bazı Moğol ve Türkmen birlikleri, Timur'a katılmak için Osmanlıları terk etti. Bayezid'in kendisi esir alınırken, ordusu ağır bir mağlubiyet aldı.[53] Timur, Anadolu'da birkaç ay daha sefer yapsa da, burada kendi idaresini kurmak için hiçbir teşebbüste bulunmadı.[54] Ayrılırken, artık bir vassal devlet olan Osmanlı ülkesini, Bayezid'in üç oğlu arasında paylaştırdı ve Bayezid'in ortadan kaldırdığı beyliklerin çoğunu yeniden kurdu.[55]

---

49 Michele Bernardini, *Mémoire et propagande à l'époque timouride*, Studia Iranica. Cahier 37 (Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, 2008), s. 151.

50 Sharaf al-Dīn 'Alī Yazdī, *Zafarnāma* (Tahran: Amīr Kabīr, 1957), cilt II, s. 186–189.

51 Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)* (Bucharest: Imprimeria Nationala, 1942), s. 57–59, 114–115.

52 Alexandrescu-Dersca, *La campagne*, s. 55.

53 Alexandrescu-Dersca, *La campagne*, s. 68–79.

54 Alexandrescu-Dersca, *La campagne*, s. 91.

55 Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*, 2nci baskı. (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009), s. 16.

Timur hem Memlükleri hem de Bayezid'i yenilgiye uğrattı ve büyük bir göçebe kitlesini sürgün etti, ancak Anadolu ve Azerbaycan'daki kabile konfederasyonları büyük ölçüde onun denetimi dışında kaldı. O, Azerbaycan üzerinde tam bir hâkimiyet kurmayı hiçbir zaman başaramadığı gibi, Karakoyunluları da uzun süre zayıflatmayı başaramadı. Hizmetlerinin karşılığı olarak Amed (Diyarbakır) bölgesini alan Akkoyunlular, Timur'un müttefiki Kara Osman'ın kolunun üstünlük kazanmasına ve dahili kontrolü artırmasına yardımcı oldu.[56] Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Bağdat üzerindeki Timurlu hâkimiyetini tehdit eden bir göçebe ve kabile gücü kaynağı olarak kaldı.

Timur Semerkant'a döndü ve görünürde Çin'i Ming hanedanından geri almak için en ihtiraslı seferine hazırlanmaya başladı. Yola çıkmadan önce görkemli bir çadır kentte bir *kurultay* topladı. İspanyol elçi Ruy Gonzales de Clavíjo, Semerkant'a yaklaşırken Çağataylıların sürülerini otlattığını ve ordu için toplanan erzakların her asker için birkaç at ile on koyun içerdiğini gözlemlemiştir. Dolayısıyla, Timur'un ordusunun nüvesinin göçebe olarak kaldığı görülmektedir. Bu sırada Timur muhtemelen seksenli yaşlarındaydı ve sağlığı pek iyi değildi.[57] Birkaç kez hastalık nedeniyle yola çıkışını ertelemek zorunda kaldı ama nihayetinde ordu kış bozkırlarında sefere çıktı. Seyhun'un hemen ötesindeki Otrar'a ulaştılar ve orada, Şubat 1405'te Timur öldü.[58]

Timur'dan Şahruh'a

Timur'un fetihlerini gerçekleştirdiği ordu, tıpkı Cengiz Han'ınki gibi yerleşik ve göçebe askerleri bir araya getiriyordu. Timur'un fethettiği bölgesel hanedanlar yerli yerinde bırakıldı ve seferlerde

56 Woods, *Aqquyunlu*, s. 41–43.

57 Timur'un doğum tarihi için bak. Beatrice F. Manz, "Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty," *Iranian Studies* 21, no. 1–2 (1988), s. 113–114, n33.

58 Beatrice Forbes Manz, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), s. 16.

ordularıyla birlikte ona eşlik etmeleri gerekiyordu. İran eyaletlerinden de birlikler toplanmakta ve seferde Çağatay ordusuna katılmaktaydı. Merkezi ordudan daha az prestijli olsalar da yerleşik birlikler, ordunun gücüne önemli ölçüde katkıda bulunuyordu.[59] Göçebe atlılar yerleşik birliklerden daha fazla hareket kabiliyetine sahipti ve daha az tahıla ihtiyaç duyarken daha geniş otlaklara ihtiyaçları vardı. Göçebe ve yerleşik birliklerin birlikteliği, farklı becerilerin bir karışımını sağladı ve çeşitli arazilerde sefer yapmayı mümkün kıldı. Timurlu döneminin büyük bir kısmında ana ordu Çağatay olarak kalmış ve mensuplarının farklı alaylar arasında bölünmesi sebebiyle boyların gücü kırılmış gibi görünmektedir. Fakat boylar yok edilmedi ve tarihlerde nadiren görünseler de bazıları varlıklarını sürdürdü. Timur'un ölümünden sonra Süldüs boyunun eski topraklarında, Celayir'in ise yeni topraklarda varlık gösterdiğini görmekteyiz. Şahruh'un ölümünden sonraki veraset mücadelesinde ise Arlatlar ortaya çıkmakta ve eski topraklarındaki rakiplerden birine destek vermektedirler; aynı şekilde bazı Celayirlilerden de bahsedilmektedir.[60]

Timur, Türk-Moğol ve Fars-İslam normlarını harmanlayan ve sahip olduğu kaynaklarla etkin bir şekilde yönetilebilen bir hükümranlık kurdu. O, sadece yerleşik nüfusun çoğunlukta olduğu ve İlhanlıların ya da Çağataylıların kontrolü altında olan bölgelerde sistematik bir idare tesis etti. Bölgesel iktidarların çoğu, onun ordularında hizmet ederek onun idaresi altında kalmaya devam etti. Fetih sırasında şehirler yağmalandı ve ağır vergilere tabi tutuldu, direnenler bazen ibret verici cezalara çarptırıldı ancak Timur, ayrılırken genellikle ordunun bir kısmını binaları ve tarımı onarmak için geride bıraktı.[61] Göçebe nüfuslara

59 Manz, *Rise and Rule*, s. 91–100; Manz, *Power, Politics*, s. 123–126.

60 Manz, *Rise and Rule*, s. 132–136; Manz, *Power, Politics*, s. 269n.; Abū Bakr Tihrānī Is'fahānī, *Kitāb-i Diyārbakriyya*, haz. N. Lugal ve F. Sümer (Ankara: Türk tarih Kurumu Basımevi, 1962–1964), s. 350.

61 Manz, *Rise and Rule*, s. 116.

ayrıcalıklı muamele tanınmadığını belirtmek gerekir. Selçuklular ve Moğollar gibi Timur da ordusu adına hayvanlarını ve otlaklarını istediği göçebelere karşı genellikle zalimce davranmıştır. Yerel göçebeler bölgesel seferler için sık sık askere alınsalar da yardımcı olarak kalmışlardır.[62]

Timur'un ölümü uzun süren bir mücadeleye yol açmış ve mücadelenin nihaî galibi, Horasan valisi olan ve Herat'ı yeni başkent yapan hayatta kalan en küçük oğlu Şahruh (hükümdarlığı 1409-1447) olmuştur. Timurlular bazen İbn Haldun'un göçebe hanedanlar modelinin bir örneği olarak görülür; Timur bozkır geleneklerine bağlı olarak tasvir edilmekte ve bu gelenek Fars-İslam normlarını benimsedikçe halefleri tarafından yavaş yavaş terk edilmektedir. Bu nitelendirmeye şüpheyle yaklaşılabilir. Timur'un kendisi Fars-İslam kültürünün güçlü bir hâmisiydi. Onun sarayında ve gözetimi altında oğullarının ve torunlarının birçoğu sanatın ve ilmin bilgili hamileri olmalarını sağlayan eğitimi aldılar. Çağatay emirleri de aynı şekilde hanedanlığın kuruluşundan itibaren hem dini hem de Fars kültürünü himaye etmişlerdir.[63]

Türk-Moğol ve Fars-İslam gelenekleri arasındaki teorik ayrım, 5. Bölüm'de ele alınan İslam şeriatı ve Moğol yasası olmak üzere iki rakip kanunla ifade edilmişti. Dindarlığıyla tanınan Şahruh'un, *yasa*yı yürürlükten kaldırdığı ve onunla ilişkili yargu mahkemesini sonlandırdığı aktarılmaktadır. Ancak bu tür anlatılar, dinî sınıf mensuplarının eserlerinde yer almakta ve Şahruh'un İslam'a bağlılığının, babasının politikalarının bir devamı olarak yansıtıldığı hanedan tarihlerinde yankı bulmamaktadır.[64] Timur'un asıl taraftarları olan Çağatay göçebeleri, Şahruh'un ve

62 Manz, *Rise and Rule*, s. 100–106.

63 Manz, *Rise and Rule*, s. 109–110.

64 Maria Subtelny, *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, cilt. 19, Brill's Inner Asian library (Leiden; Boston: Brill, 2007), s. 25–27; Manz, "Mongol History," s. 144.

haleflerinin hükümdarlığı boyunca ordunun belkemiği ve sivil idarenin önemli bir unsuru olmaya devam etmiştir.

Timurlu yönetimi teorik olarak ikili sisteme dayanmaktaydı, ancak daha önceki hanedanlarda olduğu gibi, Türk askeri ile Arap veya Fars sivil alanları arasındaki ayrım genellikle muğlaktı. Türk-Moğol emirler, Fars *divan*'ı da dahil olmak üzere yönetimin birçok alanında aktifti. Birçoğu şehrin dışında kendileri için bahçeli saraylar inşa ettirmiş ve Fars ileri gelenleriyle birlikte şehirlerdeki imar programlarına sponsor olmuşlardı.[65] Diğer taraftan bazı Fars vezirleri de bazı İranlı şehir eşrafı gibi savaşta birlikleri yönetmişlerdi.[66]

Şahruh'un Timur'dan çok farklı bir misyonu vardı; onun amacı Timur'un bıraktığı toprakları genişletmek değil, elinde tutmaktı. Şahruh'un hâkimiyeti dışında iki bölge kalmıştı: Bağdat'tan Azerbaycan'a uzanan batı sınırı ile Issık Göl'e kadar uzanan kuzeydoğu bölgeleri. Her iki bölgede de ağırlıklı olarak göçebe boylar yaşıyordu ve Timurlu hâkimiyetine tam olarak girmemişlerdi. Doğu Çağataylılar, birkaç sefer yapılmasını gerektiren bir sorun olmaya devam etti. Ancak esas büyük tehdit, Şahruh'un saltanatının ortalarında Kıpçak bozkırlarının büyük bir kısmını ve bir süreliğine Harezm'i de ele geçiren Cuci Ebu'l Hayr Han yönetimindeki bir göçebe konfederasyonunun yükselişiyle kendisini gösterdi. Şahruh batıda, hükümdarlığı boyunca Azerbaycan'ı elinde tutmak için mücadele etti. Bu bölge, büyük bir sembolik öneme sahipti çünkü İlhanlı mirasına hak iddia etmeye devam ediyordu. Batıdaki boy konfederasyonlarını defalarca mağlup etmesine rağmen, onları yerinden edemedi ve etkili Timurlu gücü genellikle Sultaniye'nin ötesine geçemedi.

İlk olarak Karakoyunlular, daha sonra da Akkoyunlular on beşinci yüzyılın büyük bir bölümünde komşularının zararına

65 Manz, *Power, Politics*, s. 80–110, 164–177.

66 Manz, *Power, Politics*, s. 147–150, 157–165.

olacak şekilde güçlerini pekiştirdiler. Başarılarını, tamamen askerî yeteneklerine atfetmek mümkün değildir, çünkü Osmanlılar, Memlükler veya Timurlularla büyük çaplı savaşlara girdiklerinde genellikle kaybetmişlerdir. Onları farklı kılan şey, askeri yenilgiyi ve süregelen veraset mücadelelerini kalıcı bir çöküş yaşamadan göğüsleyebilmeleriydi. Timur'un mağlup ettiği diğer hükümdarların aksine, Kara Yusuf Karakoyunlu, hızla toparlandı ve Timur'un ölümü üzerine yaşanan mücadeleden faydalanmak için iyi bir şekilde hazırlandı. 1408'de Azerbaycan'ı ele geçirdi, ardından 1411'de Bağdat'ı Celayirlilerden aldı. Şahruh, Azerbaycan'a üç büyük sefer düzenledi ve her seferinde Karakoyunlu ordularını yenilgiye uğrattı, ancak elde edebildiği en iyi şey "vali" olarak atanan Karakoyunlu liderleri üzerinde büyük ölçüde göstermelik bir hükümdarlık oldu. Karakoyunluların aralıklarla uğradığı yenilgiler Akkoyunluların lehine işledi, çünkü iki konfederasyon da Şahruh'un hükümdarlığı boyunca Erzurum'dan Diyarbekir'e kadar Doğu Anadolu'nun otlakları ve ticaret yolları üzerinde rekabet halindeydi.

Hem Akkoyunlular hem de Karakoyunlular, önemli şehirleri kontrol etmelerine ve sofistike yönetimler geliştirmelerine rağmen boy yapılarını korumuşlardır. Birkaç hanedan tarihini himaye eden Akkoyunlular için, yönetimin nasıl yürütüldüğüne dair bir resme sahibiz. Sultan hem boy göçebelerinden hem de boy dışı nüfuslardan topladığı taraftarlarını kullanarak iktidarını pekiştirdi. Bu askerler, düzenli olarak maaş alıyordu ve boylara göre örgütlenmemişlerdi. Konfederasyon içindeki beyler de daha küçük ölçekte benzer maiyetlere sahipti. Kadınlar nispeten yüksek bir konuma sahipti ve önemli siyasî aktörler olabilirlerdi. Hükümdar, aile, yüksek rütbeli memurlar ve boy liderlerinden oluşan bir meclise düzenli olarak danışırdı ve görüşe göre bu meclisin kararlarına tabiydi. Bölgesel olarak, Akkoyunlular, yerel gelirden belirli bir pay alan uç beylikler

aracılığıyla yönetiliyordu; bu uç beylikleri idare eden şehzadelere farklı boyların mensuplarından oluşan bir ordu da destek veriyordu.[67] Bu yönetim sistemi, hükümdarın gücünü sınırlıyor ve merkezîleşmeyi güçleştiriyordu, ancak Doğu Anadolu'daki göçebe konfederasyonlarının genellikle kaotik koşullar altında hayatta kalmasını ve ortaya çıkan yeni fırsatları değerlendirmesini mümkün kılıyordu.

Yeni İdeolojiler ve Yeni Şecereler

Toprak üzerindeki mücadelelere ideolojik rekabet de eşlik etti. Bozkır kökenli birçok hanedan, hem Müslüman olarak hem de bozkır imparatorluk geleneğinin mirasçıları olarak prestij için mücadele ettiler. Timurlular, Moğol mirası dışındakilere ve kendileri gibi yüksek kültüre sahip olmayan bozkır halklarına karşı üstünlük iddia ediyorlardı. Onlara göre Türkmenler ve Memlükler asil bir soydan ve imparatorluk geçmişinden yoksundu ki Timur'un Bayezid ve Memlük sultanıyla yazışmalarında bu tutumun sergilendiğini görmüştük. Öte yandan, Moğol dünyası içindeki bazı grupların, kültürden ve disiplinden yoksun olduğu düşünülüyordu. Timurlular, kendi taraftarları için Çağatay terimini kullanıp doğudaki Çağataylıları ya Moğol ya da "Çete", yani soyguncu olarak adlandırıyorlardı. Bu dönemde doğu Kıpçak bozkırlarındaki göçebeleri ifade eden "Özbek" terimi de bazen kültürsüz olarak kabul edilenler için kullanılıyordu.[68]

On beşinci yüzyılın başları çok sayıda yeni tarih yazımının ve çeşitli kuruluş anlatılarının ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bir kez daha, doğu ve batı bölgeleri arasında bir ayrım

67 Woods, *Aqquyunlu*, s. 14–19.

68 Beatrice F. Manz, "The Development and Meaning of Chagatay Identity" *Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change* içerisinde, haz. Jo-Ann Gross (Durham: Duke University Press, 1992), s. 37–39; "Multi-ethnic Empires and the Formulation of Identity," *Ethnic and Racial Studies* 26, no. 1 (2003), s. 85–87.

meydana gelir. Timur, kendi mütevazı resmî konumunu dengelemek için iki strateji kullanmıştı. Kendisine, kaderin lütfettiği ve olağanüstü güçlerle bezenmiş ikinci bir Cengiz Han olarak kahramanca bir imaj çizmişti. Hükümdarlığının sonuna doğru, hem Cengiz Han'a hem de Çağatay'a hizmet etmiş olan Barlash atası Karaçar Noyan'ın itibarına da atıfta bulunmaya başlamıştı.[69] Şahruh, Timur'un meşrulaştırılmasının her iki yönünü de muhafaza edip detaylandırdı ve Timur'u başlı başına bir hanedan kurucusu olarak yeniden şekillendirdi. Cengizli kukla hanlar, artık işe yarar görülmüyordu ve Timur'a ölümünden sonra kukla hanların hükümdarlık unvanları verildi. Aynı zamanda Timurlular, Barlas'ın şeceresini süsleyerek Timurluları ortak bir ata aracılığıyla Cengiz Han'a bağladılar. Böylece onlar daha yakın Müslüman bir hanedan kurucusunu yüceltirken Moğol meşruiyetlerini korudular.

Anadolu'daki iktidarlar, Timurlu prestijine meydan okumak için başka bir dizi mit kullandılar. Cengiz Han'ın karizmasıyla rekabet edebilmek için Türkmen hanedanları, bu hanedanların atalarını ihtiva eden ve dahası onlara İslamî temeller sunarak ayrıntılı bir efsanenin konusu haline gelen efsanevi Türk Oğuz Kağan'a yöneldi; çünkü efsaneye göre Oğuz, annesi tevhid inancına geçmeyi kabul edene kadar onun sütünü reddetmişti.[70] Bu efsane, Moğol döneminde bozkır tarihine dahil edilmişti. Reşidüddin'in kaleme aldığı ve Oğuz Kağan'ın Ortadoğu'nun çoğunu ele geçiren büyük bir fatih olarak tasvir edildiği *Camiu't-tevarih*'te de bu efsane kendine yer edinmişti. Artık on beşinci yüzyılın üç büyük Türkmen hükümdarı tarafından benimseniyordu: Kara Osman Akkoyunlu (1379-1435), Osmanlı sultanı İkinci Murad (1421-1444 ve 1446-1451) ve Cihanşah

69 Manz, "Mongol History," s. 139–141; Woods, "Timur's Genealogy," s. 99–100.

70 Devin A. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1994), s. 85–86.

Karakoyunlu (1438-1467).[71] Dolayısıyla, Ortadoğu'nun Türkçe konuşan göçebe hanedanları, her biri farklı bir atalar efsanesi aracılığıyla bozkır mirasını iddia eden iki ayrı gruba bölünmüştür.

Anadolu ve İran'daki meşruiyet arasındaki bir diğer fark da Batılı iktidarların ideolojisinin bir parçası olan ancak Timurlu kaynaklarında yer almayan göçebeliğe verilen önemdi. Anadolu'daki yaklaşım, 1408'de Azerbaycan'ı, Timur'un oğlu Miranşah'tan ele geçiren Kara Yusuf Karakoyunlu'nun stratejisi ile net bir şekilde gösterilmiştir. O, Bölgede kendi adına iktidarı kurmak yerine, oğlu Pir Budak b. Kara Yusuf'u evlatlık olarak tanıması için Celayirli hükümdarını ikna etti ve Pir Budak'ı Tebriz'de İlhanlıların halefi gibi görünen Celayir hanedanının varisi olarak tayin etti. Kara Yusuf'un kendisi de taraftarlarının otlaklarına geri döndü. Sonraki dönemlerdeki bir tarihçisine göre, icraatlarını Türkmen kökenli olmasıyla açıklamıştır: "Ben Türkmen ulusundanım. Yazlık ikametgâhım Aladağ, kışlık ikametgâhım ise Diyarbekir ve Fırat kıyılarıdır. Saltanat tahtı bize ait değildir."[72] Bunu, Kara Yusuf'un iki bölgeyi ve uyumsuz siyasi geleneklere bağlı nüfusları elinde tutabilmesinin bir yolu olarak anlayabiliriz. Celayirli/İlhanlı geleneğini benimsemesi, Şahruh'un Azerbaycan da dahil olmak üzere İlhanlı toprakları üzerindeki iddiasına meydan okumasına hizmet ederken, aynı zamanda özgürlüklerini sürdürmek isteyen göçebelere hitap etmeyi de sürdürdü.

Hem Akkoyunlular hem de Karakoyunlular için otlakları ve bunlar arasındaki güzergâhları kontrol etme ihtiyacı siyasî hayatın odak noktasıydı. Konfederasyonlar genişledikçe, büyük şehirleri ele geçirdiler, saraylar kurdular ve hem yerleşik hem de göçebe olan önceki hanedanların izinden giderek yüksek kültürü himaye ettiler. Bununla birlikte, boy liderliğinin özerkliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Özgürlüğe ve göçebeliğin

71 Stefan Kamola, "History and legend in the Jāmi'al-tawārīkh: Abraham, Alexander and Oghuz Khan," *Journal of the Royal Asiatic Society* 25, no. 4 (2015), s. 557–569.

72 Wing, *Jalayirids*, s. 170–174.

üstünlüğüne yapılan vurgu, onları çevrelerindeki merkezi devletlerden farklı kıldı ve boyları, her ikisi de Türk soyundan geldiğini iddia edebilen Memlükler ve ilerleyen Osmanlılardan farklı bir yere çekmeye yardımcı oldu. Kara Osman Akkoyunlu'nun (1403-1435) Türkmenlerin yerleşik hayata geçmemeleri gerektiğini, çünkü egemenliklerinin göçebe yaşam tarzlarında yattığını söylediği belirtilmektedir. Nasihatnâme'sinde (*Pendnâme*) göçebe konfederasyon ve savaş birlikleri, klasik adalet dairesinin bir parçası olarak köylülerle birlikte anılmaktadır.[73]

On beşinci yüzyıl Osmanlı tarihlerinde göçebeliğe benzer bir biçimde değinilmesi tuhaf görünmektedir, çünkü 1400 yılına gelindiğinde Osmanlı devleti esasen yerleşik nüfusa dayalı bir yönetim ve ordu benimsemişti. Öte yandan Orhan'ın atası Ertuğrul hakkında oluşturulan efsane, onu göçebe yaşam tarzına sıkı sıkıya bağlıyordu. Onun hakkındaki hikâyeler, yazlık ve kışlık otlaklar ile maiyetindeki hayvanların önemini konu almaktadır.[74] Bu hikâyeler, Bayezid'in ölümünden sonra oğlu Mehmed Çelebi'nin kardeşlerine karşı düzenlediği seferlerde kuzeydoğu Anadolu'daki Türkmen ve Tatar kuvvetlerinden yararlandığı fetret döneminde ortaya çıkmış olabilir.[75]

Buna karşılık Timurlular, taraftarlarının çoğu göçebe olmasına rağmen, kendilerini; Taciklerden, Taciklerin esasen sahip olmadığı düşünülen imparatorluk bozkır geçmişine ve askerî hünere sahip Türkler olarak ayırdılar. Anadolu konfederasyonları kendilerini daha yerleşik komşularından farklılaştırmaya çalışırken Timurlular, bunun tam tersi bir zorlukla yüzleştiler. Kuzeyde ve doğuda hem daha bütünüyle göçebe hem de daha fazla boyları esas alan topraklarla sınır komşusuydular: adem-i merkeziyetçi

73 Woods, *Aqquyunlu*, s. 17, 56.

74 Lindner, *Explorations*, s. 18–23; Kafadar, *Between two Worlds*, s. 94–103; Dimitris J. Kastritsis, "The Ottoman Interregnum (1402–1413): Politics and Narratives of Dynastic Succession" Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2005, s. 35–47, 261–262.

75 H. Inalçik, "Mehemmed I," *EI* 2. edisyon

Çağatay Hanlığı ve yükselen Özbek konfederasyonu. Dolayısıyla, kendilerini komşularından farklı kılmak için kültür ve teşkilatlanma alanındaki üstünlüklerini vurgulamak mantıklıydı.

On beşinci yüzyılda, mevcut hükümdarlara meydan okuyan dinî hareketler ortaya çıktı. Buna karşılık, Türk liderler şahsî dinî karizma iddiasında bulunmaya ve miraslarını, İslam dünyasına bağdaştırma arayışına girdiler. Oğuz efsanesi, İslam'ı da ihtiva etmesiyle, Türkmenlere iki şekilde de meşruiyet sağlamıştır. Timurlular, Timur'un mezar taşına kazınan Moğol şecere efsanesinin yeni bir versiyonunu geliştirdiler. Timur'un soyu, Cengiz Han'ın efsanevi atası Alan-koa'ya dayandırılıyordu. Bir ışık huzmesi tarafından hamile kaldığı söylenen bu ışık, artık Ali b. Ebu Talib'in ruhu olarak tanımlanıyordu. Bir başka özgün şecere, Timurluları Yesevi Sufi tarikatının soy ağacına bağlayarak onları Muhammed el-Hanefiyye aracılığıyla tekrar Ali'ye götürüyordu.[76]

On Beşinci Yüzyıl Boyunca Türkmenler, Osmanlılar ve Timurlular

Şahruh'un ölümü çetin bir mücadeleye yol açtı ve halefi Ebu Said (1451-1469) hiçbir zaman iktidarını Timurlu topraklarının tamamında sağlam bir şekilde kuramadı. 1452'de, Cihanşah Karakoyunlu, Timurlu çekişmesinden istifade ederek Batı İran'ın neredeyse tamamını ilhak etti. O, artık eski İlhanlı Devleti'nin büyük bir kısmının hükümdarı olarak yeni konumuyla bağdaşan sultan ve *kağan* unvanlarını benimsemişti.[77] Karakoyunlular, yeni konumlarını uzun süre koruyamadılar; 1467'de yeni hükümdar olan Uzun Hasan (hükümdarlığı 1452-1478) idaresindeki

76 Kazuo Morimoto, "An Enigmatic Genealogical Chart of the Timurids: A Testimony to the Dynasty's Claim to Yasavi-'Alid Legitimacy?" *Oriens* 44 (2016), s. 159–172.

77 Woods, *Aqquyunlu*, s. 78; Hans Robert Roemer, *Persien auf dem Weg in die Neuzeit: iranische Geschichte von 1350–1750* (Beyrut: Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1989), s. 194–195.

Akkoyunlular, Cihanşah'ı yenip öldürdüler ve Karakoyunlular parçalandı. Uzun Hasan onların boylarının çoğunu bünyesine kattı ve Bağdat ile Azerbaycan'ı ele geçirdi. 1469'un sonlarına doğru İran'daki tüm Karakoyunlu topraklarını egemenliği altına almıştı.[78] İran'a giren Uzun Hasan, Anadolu'daki boyların çoğunu doğuya getirdi ve burada kendi liderleri altında yeni bir göçebe nüfus oluşturdular. Bu dönemde, aralarında Kaçarlar, Bayat ve Afşarların da bulunduğu, on dokuzuncu yüzyıl boyunca etkin olan birçok kabile İran'a geldi.[79]

Uzun Hasan, on iki yıl içinde bir konfederasyonun iktidar mücadelesinden bir imparatorluğun hükümdarlığına yükselmişti. Bu geçiş, sorunsuz gerçekleşmedi. Tebriz'i başkent belirleyerek İlhanlılar, Celayirliler ve Timurluların idarî geleneğinin vârisi oldu. Merkezîleşmeyi amaç edinmişti. Ülkesinin farklı bölgelerinde prosedürleri standart hale getirmeye çalıştığı görülmekte ve daha sonra Osmanlılar tarafından kullanılan bir kanun derlemesi yaptığı rivayet edilmektedir. Bu, daha önceki geleneklerin toplanması ve sistematik hale getirilmesi olabilir.[80] Uzun Hasan'ın merkezî kontrolü teşvik etme girişimi, göçebe elitlerin birçoğunu kendisinden uzaklaştırdı ve belki de bu nedenle Hasan, büyük ölçüde boy olarak kalan askerî teşkilatını değiştirmedi.[81] 1477'de, ölümünden sonra, oğlu Yakub (1478-1490) tahta geçti. Tekrardan merkezîleşmeye çalışan Yakub, İslamî ortodoksluk adına yeni bir vergi reformu başlattı ve Türkmen emirleri ile ulemanın

78 Hans Robert Roemer, "The Safavid Period," *The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods* içerisinde, haz. Laurence Lockhart ve Peter Jackson (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 116; Woods, *Aqquyunlu*, s. 84, 96–100.

79 Woods, *Aqquyunlu*, s. 108–110; Vladimir Minorsky, "A Civil and Military Review in Fārs in 881/1476," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* X (1940–1942), s. 172–176.

80 Woods, *Aqquyunlu*, s. 102–106, 109; Vladimir Minorsky, "The Aq-Qoyunlu and Land Reforms," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XVII (1955), s. 449–450.

81 Woods, *Aqquyunlu*, s. 110.

bazı mensuplarına verilen vergiden muaf toprak bağışlarını (*suyurgallar*) elinden almaya çalıştı. Her iki sınıf da itiraz etti ve bu girişimden vazgeçildi. Yakub, Bayandur şehzadelerinin gücünü kırmak amacıyla şehzadelere doğuştan gelen hakları olan topraklarının paylaştırılma uygulamasını terk ederek bunun yerine boyların emirlerine eyalet valilikleri verdi.[82] Böylece Türkmen yönetimi, İran'a yeni bir göçebe nüfus ve boy gücü getirerek hem eyalet idaresini hem de savaş gücünün sürekliliğini boylarla ilişkilere bağlı hale getirdi.

Uzun Hasan, saltanatının ilk döneminde genişleyen Osmanlılara karşı ayakta kalmayı başarmıştı. Osmanlı toprakları İkinci Murad (1421-1444 ve 1446-1451) döneminde yeniden birleştirildi ve hem Murad hem de halefi Fatih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481) bir imparatorluk devletiyle sonuçlanan genişleme ve merkezîleşme seferleri yürüttüler. Osmanlı orduları, kısa sürede Güney Anadolu'nun büyük bölümünü ele geçirdi. Ancak Karamanoğulları Beyliği, hala bağımsızlığını koruyordu. Göçebe yaşam tarzı, boy örgütlenmesi ve zorlu arazi yapısının birleşimi burayı haricî iktidarlar için fethedilmesi özellikle zor bir bölge haline getirdi ve Osmanlılar ile Akkoyunlular bir süre Karamanlı siyaseti üzerinde nüfuz sahibi olmak için rekabet ettiler.[83] 1472'de Uzun Hasan, Osmanlılara karşı batıya doğru ilerleyerek Osmanlıların, Akkoyunluların henüz sahip olmadığı ateşli silahları kullanmasının da etkisiyle 1473'te büyük bir Osmanlı zaferiyle sonuçlanan bir savaş başlattı. Bu yenilgi Uzun Hasan'ın prestijine ciddi bir darbe vurdu ve 1477'de öldüğünde Akkoyunlu konfederasyonu yeniden parçalandı. Oğlu Yakub, iktidarı ele geçirmeyi başardı, ancak genişleme sona erdi ve birliğin korunması imkânsız hale geldi. Yine de, Osmanlı gücüne ve Akkoyunlular arasındaki kargaşaya rağmen, Mehmed 1481'de vefat

82 Minorsky, "The Aq-Qoyunlu," s. 451–458; Woods, *Aqquyunlu*, s. 132–135, 144–145.

83 H. Inalcik, "Mehemmed II," *EI* 2. edisyon; Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650*, s. 28–33.

ettiğinde Osmanlılar, Karaman, Eretna Sultanlığı ve Trabzon'un ötesinde bir iktidar kuramamıştı.[84] Osmanlı İmparatorluğu artık merkezileşmiş bürokratik bir devletti ve Doğu Anadolu sınırındaki boy toplumu kolay bir lokma değildi.

Akkoyunluların doğudaki komşuları, Akkoyunlu iç savaşlarından faydalanmak için daha iyi bir konumda değildi. Timurlu ülkesi bölünmüş, Ebu Said'in halefleri Mâverâünnehir'de hüküm sürerken, Horasan kuzeni Sultan Hüseyin Baykara'nın (hükümdarlığı 1470-1506) kontrolüne geçmişti. Sultan Hüseyin hiçbir zaman büyük bir askerî güce sahip olmadı ve topraklarını genişletmek için çok az girişimde bulundu, ancak elinde tuttuğu küçük bölgede tarımsal refah ve kültürel ihtişamın yaşandığı bir döneme başkanlık etti. Bu dönemden itibaren Timurlular komşuları için bir tehdit oluşturmadılar ve prestijlerini askerî başarılardan ziyade kültürel başarılarla korudular.

Timurlu hanedanı, gücünün azalmasına rağmen Timur döneminde sahip olduğu vasıfların birçoğunu muhafaza etti. Yoğun tarıma artan bir hızla daha fazla bağımlı hale gelseler de Sultan Hüseyin yönetimindeki Timurlular, Moğol İmparatorluğu ekseninde hareket etmeye devam ederken İslamî ilim ve takva merkezi olarak prestijlerini artırdılar. Hem şeriata hem de yasaya hâlâ başvuruluyordu. Timurlu mirzalarının sonuncusu, Babür hanedanının kurucusu Zahirüddin Babür'ün kaleme aldığı etkileyici anılarda, Türk-Moğol ve İslam geleneğinin ifade ettiği anlama dair bir fikir edinebiliriz. Babür, Ebu Said'in torunuydu ve anne tarafından Cengiz Han'ın soyundan geliyordu. Aile ve evlilik ilişkileri, onu Timurluların bozkır komşuları olan Cuci Özbekleri ve doğudaki Çağatay Hanlarıyla ilişkilendiriyordu.[85] Babür, hatıratı boyunca mirzaların ve emirlerin karakterleri, ahlakları, dine bağlılıkları ve askerî cesaretleri hakkında Türk-Moğol geçmişi ve

84 Woods, *Aqquyunlu*, s. 114–129; Venzke, "Dulgadir-Mamluk," s. 428–429.

85 Maria E. Subtelny, "Bābur's Rival Relations: A Story of Kinship and Conflict in 15th– 16th Century Central Asia," *Der Islam* 66, no. 1 (1989).

alışkanlıklarıyla ilgili yorumlar yapar. Herat'ta Sultan Hüseyin'in oğullarını ziyaret ederken, onların ince zevklerine ve saraylarının lüksüne hem hayranlık hem de şüpheyle yaklaşır; altın ve gümüş eşyalar kullanmalarının yasaya aykırı olduğunu düşünür. Savaşçı olarak onları üzücü bir şekilde eksik bulur.[86] Öte yandan Babür, anne tarafından akrabaları olan Doğu Çağatay Hanlarını ziyaret ettiğinde, onların, Cengizli geleneğine övgüye değer sadakatlerini ama aynı zamanda gösterişten yoksun olduklarını kaydeder. Doğu Çağatay birliklerinin yardımıyla Fergana'daki konumunu yeniden kazanmaya çalıştığında, başarısızlığını kısmen onların disiplin ve sadakat eksikliğine bağladı, oysa Moğol askerî taktiklerinin ve Moğol birliklerinin Hindistan seferinin başarısında önemli faktörler olduğu anlaşılmaktadır.[87]

Timurlu hanedanı on altıncı yüzyılın başında, Özbeklerin 1501'de Mâverâünnehir'i ve 1507'de Horasan'ı fethetmesiyle yıkıldı. Özbekler tarafından Mâverâünnehir'den çıkarılan Babür, ordularını sonunda Hindistan'a götürdü ve geç dönem Timurlular olarak da bilinen Babürlü hanedanını kurdu. Burada Cengiz Han ve Timur'un mirasına değer verilmeye devam edildi. Nispeten kısa sürmesine rağmen Timurlu hanedanı, Türk-Moğol ve Fars-İslam geleneğinin bir sentezinin yaratılmasında önemli bir rol oynadı. Timur figürü, bir hanedan kurucusu olmakla birlikte aynı zamanda ikinci bir Cengiz Han ve bir İslam hükümdarı olarak da tamamen geliştirildi ve Şahruh ile özellikle Sultan Hüseyin Baykara yönetimindeki Herat'ın kültürel parlaklığıyla birleştirildi. Bu başarılarla birlikte Timurlu hanedanı, kültürel bir simge haline geldi ve kendisinden sonra gelen hanedanlar için bir meşruiyet kaynağı oldu.

---

86 Zahīr al-Dīn Muhammad Babur, *Baburnama: Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation*, çev. W. M. Thackston, Sources of Oriental Languages and Literatures (Cambridge, MA: Harvard University: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1993), cilt. 2, s. 389–392.

87 Babur, *Baburnama*, cilt. 1, s. 131, 201–202, 220–221, 568–570, 685–690.

Kültürel Himaye ve Bozkır Mirası

Göçebe kökenli hanedanlar, Moğol sonrası dönemde Ortadoğu'nun kültürel yaşamında merkezî bir rol oynamıştır. Hükümdarlar, Moğol prestijini devralmaya hevesliydi ve bu nedenle, yeni sanat formlarının yanı sıra doğudan uygulamalar ve ürünler getiren İlhanlıların oluşturduğu geleneklerle saray himayesini sürdürdüler. Halef hanedanlar, Çin ve Orta Asya temalarının İslamî geleneklerle birleştiği bir sentez sanatı yarattılar. Moğol mirası yerli olarak kabul edilebilecek bir şey haline geldi ve son derece popüler oldu. İlhanlı himayesinin en önemli güçlerinden biri başta 5. Bölüm'de ele aldığım Reşidüddin'in büyük dünya kroniği *Câmiu't-tevârih* olmak üzere tarih yazıcılığıydı. İlhanlıların halefleri, yeni geleneği devam ettirmiş ve on dördüncü yüzyılın sonları ile on beşinci yüzyıl tarih yazımı için yüksek bir dönüm noktası haline getirmişlerdir. Azerbaycan'ı ele geçirdikten kısa bir süre sonra yani 1360'ta, Şeyh Üveys Celayir kendisi için *Câmi'u't-tevârih*'i model alan, ancak anlatıyı günümüze kadar getiren evrensel bir eseri *Târîḫ-i Şeyh Üveys*'i yazdırdı. Burada İlhanlılar ve Celayirliler İslam dünyasındaki daha önceki devletleri takip eder; aynı zamanda tarihleri, Merkez İslam topraklarının dışında devam eden Moğol İmparatorluğu çerçevesinde görülür.[88] Timurlu hükümdarları, tarih eserlerinin himayesinde daha da aktifti. Şahruh'un sarayında, tarihçi Hâfız-ı Ebru, Reşidüddin de dahil olmak üzere önceki dönemlerin tarihlerini toplayarak, bu tarihlere Timur'un ve Şahruh'un dönemlerini eklemiştir. Başta Mîrhând ve kariyerine Hüseyin Baykara'nın himayesinde başlayan son derece popüler Hândmîr olmak üzere daha sonraki Timurlu tarihçileri evrensel tarih projesini kendi zamanlarına taşıdılar.[89] Türkmen hanedanları da tarih yazdırdılar; bunların çoğu kapsam açısından daha sınırlıydı ve hâmilerini

88 C. A. Storey and Yuri Bregel, *Persidskaia literatura, bio-bibliograficheskiĭ obzor*, 3 cilt. (Moskova: Nauka, 1972), s. 337.

89 John E. Woods, "The Rise of Tīmūrīd Historiography," *Journal of Near Eastern Studies* 46, no. 2 (1987).

Oğuz geleneğinin mirasçıları olarak sundular. Böylece bozkırın kendi tarihleriyle ilgili olduğunu kabul ettiler ama Moğol dünya görüşünü benimsemediler.[90]

Moğolların bir diğer yeniliği de tarihî ve edebî eserleri resmeden fars minyatürünün gelişmesiydi. İlhanlıların yıkılmasından sonra, İran Şiraz'daki İncûlular ve Muzafferîler ile Tebriz ve Bağdat'taki Celayirliler gibi birkaç saray minyatür üretmeye devam etti.[91] Yeni fâtihler, bu şehirleri ele geçirdikçe aynı kişilerin çoğunu istihdam ettiler. Timurlu mirzası İskender Sultan, Şiraz'da parlak bir saraya riyaset ederken, Karakoyunlular Tebriz'in sanatsal geleneklerini devam ettirdiler. Şahruh, 1420-1421 kışında Tebriz'i aldığında, fethin ödüllerinden biri de ünlü kariyerini Herat'ta tamamlayan ünlü hattat Cafer Tebrizî'ydi.[92] Şahruh ve Hüseyin Baykara'nın hükümdarlıkları döneminde Herat, kültürel üretim için parlak bir merkez haline geldi. Minyatür ve kaligrafi üslupları, çağdaşları ve sonraki hanedanlar için model oldu. Uzun Hasan Akkoyunlu'nun iki oğlu da resim sanatını himaye etmeleriyle ünlüdür: Babasının hükümdarlığı sırasında Şiraz'da bir saraya başkanlık eden Halil ve Karakoyunluların son yıllarında hüküm süren Yakub b. Hasan.[93]

Akkoyunlular ile Timurluların eserleri, daha sonraki hanedanlar olan Özbekler, Babürlüler, Safevîler ve Osmanlılar üzerinde muazzam bir etki yaratmıştır. Sultan Yakub Akkoyunlu'nun

90 C. P. Melville, "Between Tabriz and Herat: Persian Historical Writing in the 15th Century," *Iran und iranisch geprägte Kulturen* içerisinde, haz. Ralph Kauz, Birgitt Hoffmann ve Markus Ritter (Wiesbaden: Reichert, 2008), s. 30–33.

91 Linda Komaroff ve Stefano Carboni, *The Legacy of Genghis Khan: Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256–1353* (New York: Metropolitan Museum of Art; New Haven, CT: Yale University Press, 2002), s. 47, 60, 108, 223–225.

92 Nazan Ölçer, "The Anatolian Seljuks," *Turks: A Journey of a Thousand Years* içerisinde, haz. David Roxburgh (Londra: Royal Academy of Arts, 2005), s. 118–119; W. M. Thackston, *Album Prefaces and Other Documents on the History of Calligraphers and Painters* (Leiden: Brill, 2001), s. 8, 13.

93 B. W. Robinson, *Fifteenth-Century Persian Painting: Problems and Issues* (New York: New York University Press, 1991), s. 3–44.

1490'da, Timurlu Sultanı Hüseyin Baykara'nın ise 1506'daki ölümüyle her ikisi de kültürel ihtişamlarının zirvesindeyken yıkıldılar. Bu saraylarda yetişen ressamlar, hattatlar, şairler ve tarihçiler yeni bir iş bulmak zorunda kaldılar ve eski rakiplerinin sarayları onları ağırlamaktan memnuniyet duydu. Dolayısıyla Bu prestijli şahsiyetler, Çin, Orta Asya ve Fars-İslam kültürünün bir sentezini koruyan ve yayan yeni nesil hükümdarlar için zevklerin söz sahibi oldular.

Türkçenin Yüksek Kültür Dili Olarak Yükselişi

İslam dünyasında yazılı Türk edebiyatı, Moğol döneminden çok önce başlamış olsa da, Arap alfabesiyle yazılan Türkçenin bir yüksek kültür dili olarak yerleşmesi Moğol sonrası dönemde, özellikle de on beşinci yüzyılda olmuştur. En erken ve en hızlı gelişme, Türkçenin on beşinci yüzyılın sonlarında Farsçanın yerini almaya başladığı Anadolu'da yaşanmıştır. On üçüncü yüzyıla ait birkaç Anadolu Türk şiiri örneği elimizdedir ve on dördüncü yüzyılın başlarında Türk mistik ve halk şiiri oldukça yerleşmiştir; dizeleri hala yaygın olarak okunan meşhur Anadolulu şair Yunus Emre 1320'de ölmüştür.[94] On dördüncü ve on beşinci yüzyılın çok sayıdaki yerel sarayları daha geniş kültürel dünyayla bağlantılıydı ve hırslı alim ve yazarlar için fırsatlar sunuyordu. On beşinci yüzyılın başlarında, Ege kıyısında yer alan Aydın'ın hükümdarları Arapça, Farsça ve Türkçe eserleri himaye etmişlerdi.[95]

Birçok hükümdarın ve seçkinin bilinçli Türk/Selçuklu kimliği, kendi dillerindeki edebiyatın canlanmasına yol açtı. Muhtemelen Akkoyunlular döneminde bugünkü şekliyle yazılmış olan

94 Alessio Bombaci, *Histoire de la litérature turque* (Paris: C. Klincksieck, 1968), s. 177, 225–242.

95 Sara Nur Yıldız, "Aydınid Court Literature in the Formation of an Islamic Identity in Fourteenth-Century Western Anatolia," *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth– and Fifteenth-Century Anatolia* içerisinde, haz. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (Würzburg: Ergon Verlag, 2016), s. 197–213.

Dede Korkut gibi, inanç uğruna savaşan Türklerin kahramanlıklarını anlatan destanlar yanında manzum hikâyeler de çok popülerdi.[96] İnanç uğruna yapılan savaşlar, bu tür eserler için ahlakî bir gerekçe oluştursa da, kahramanları, romantik maceralara ve denizler dolusu şarap ve mayalanmış kısrak sütüyle yıkanmış dağlar kadar et tükettikleri uzun ziyafetlere kolaylıkla zaman ayırabiliyorlardı. Bu hikâyeler, Oğuz efsanesinin varyasyonlarını da içerebiliyordu.[97] İkinci Murad'ın merkeziyetçi saltanatı sırasında (1421-1444 ve 1446-1451), biri ya da ikisi artık Türkçe olan ilk Osmanlı kronikleri ortaya çıktı.[98] Bu dönemden itibaren Osmanlı Türkçesi, bir yüksek kültür dili olarak yerleşmeye devam etti. Akkoyunlu ve Karakoyunlu saraylarında Farsça, esas edebî dil olarak kaldı, ancak Türk şiiri özellikle Akkoyunlular arasında bir dinleyici kitlesi buldu.[99]

Türk edebiyatının gelişimi için önemli olan diğer batı bölgesi Memlük Sultanlığı'ydı. Memlükler, Moğollara karşı kararlı duruşlarına rağmen Türk kimlikleriyle gurur duyuyorlardı. Kıpçak dönemi boyunca, dinî ve askerî eserlerin çevirileri, Kıpçak Türkçesinin sözlükleri ile gramerlerinin yanı sıra aşk şiirleri de dahil olmak üzere, Türkçe ve Türkçeyle ilgili eserleri himaye etmişlerdir. Nitekim, Kaşgarlı'nın Türkler ve dilleri hakkındaki risalesi olan *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün tek nüshası ve Karahanlı hanedanın erkek üyeleri için nasihatnâme olan *Kutadgu Bilig*'in birkaç erken nüshasından biri de dahil olmak üzere, İslamî Türk edebiyatının en eski eserlerinden bazıları onların aracılığıyla bize

96 Jo-Ann Conrad, "Dede Korkut: Reintegrating the Historic, the Heroic, and the Marvelous," *Turcica* 33 (2001), s. 244–250.

97 Bombaci, *Histoire de la litérature turque*, s. 185–199, 249–251; Woods, *Aqquyunlu*, s. 179–182.

98 Bombaci, *Histoire de la litérature turque*, s. 252, 264–265; Barbara Flemming, "Old Anatolian Turkish Poetry and Its Relationship to the Persian Tradition," *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects* içerisinde, haz. Lars Johanson ve Christine Bulut (Wiesbaden: Harrassowitz, 2006), s. 49–52.

99 Bombaci, *Histoire de la litérature turque*, s. 183–185.

ulaşmıştır. *Dede Korkut*'u oluşturan efsanelerin erken versiyonları Memlük edebiyatında da bulunmaktadır.[100]

Çerkesler, sultan olarak Kıpçak gulamlarının yerini aldıklarında, kendilerini bir dizi Türk hükümdarın arasında Türk olmayanlar olarak tuhaf bir durumda buldular. Memlükler, Türk kimliği ile ilişkilendiriliyordu; gerçekten de Memlük yönetici sınıfı halk arasında "*devletü't-Türkiye*" olarak biliniyordu. Kıpçakları iktidardan uzak tutmaya kararlı olan Çerkes Sultanları, Kıpçak dilini himâye etmeye devam etmemiş, bunun yerine kendilerini Türkmen mirasına bağlamış, isimlerini Oğuz isimleriyle değiştirmiş ve Oğuzca edebî eserleri teşvik etmişlerdir.[101]

Doğuda Türkçeyi bir saray edebiyatı dili haline getiren Timurlular olmuştur. Türkçe şiir, Timur'un hükümdarlığı döneminden itibaren popülerlik kazanmış ve Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı sırasında, dizeleri Özbek Cumhuriyeti'nde hala övgüyle anılan başarılı bürokrat ve şair Mir Ali Şîr Nevâî'nin şiirlerinde zirveye ulaşmıştır. Farsça da kaleme alan Nevâî, Türklerin ve Türk dilinin üstünlüğünü *Muhâkamat'ül-Lugateyn* başlıklı bir eserinde yüceltmiştir. Farsçanın Türkçe kelimelerle dolu olduğunu yazmıştır:

> Türkçe ifadeler olmasaydı Farsça yitip giderdi; çünkü Türkler, bilgili bir kişi tarafından açıklanmadıkça anlaşılamayacak nüansları ve anlam geçişlerini ifade etmek için pek çok kelime yaratmışlardır.[102]

---

100 al-Kāshgharī, *Compendium of the Turkic Dialects* 1, s. 10–24; Fikret Turan, "The Mamluks and Their Acceptance of Oghuz Turkic as a Literary Language: Political Maneuver or Cultural Aspiration?" Einheit und Vielfalt in der türkischen *Welt içerisinde: Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz, 4.–7. Oktober 2002*, haz. Hendrik Boeschoten ve Heidi Stein (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007), s. 41; Jo-Ann Conrad, "Dede Korkut," s. 247.

101 Turan, "The Mamluks," s. 40–44.

102 Mīr 'Alī Shīr Nawā'ī, *Muhākamāt al-lughatayn*, çev. Robert Devereux (Leiden: Brill, 1966), s. 5–6.

On beşinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde bazı Türk hükümdarları da Türkçe yazıyordu; Timurlu mirzası Babür anılarını bu dilde yazmıştı. Türk dilinde şiir daha yaygındı. Sultan Hüseyin Baykara o dönemin mirza şairlerinin en ünlüsüydü, ancak Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah (ö. 1467) da incelikli dinî şiirler kaleme aldı ve son Akkoyunlu Ya'kub ardında bazı Türkçe şiirler bıraktı.[103] Son Memlük sultanlarından birkaçı da aynı şeyi yaptı.[104] Türkler nüfusun ayrılmaz bir parçası olduğu gibi, Türkçe de artık yerleşik bir yazı diliydi.

Sonuç

İlhanlılar yıkıldığında, Moğol Hanları hala eski imparatorluğun büyük bir kısmını yönetiyordu ve toprakları boyunca sadece Cengiz Han'ın soyundan gelenler egemenlik iddiasında bulunma hakkına sahipti. Ancak on dördüncü yüzyıl boyunca boy liderleri güç kazandı. Cengizli egemenliği sona ermemişti, fakat epeyce parçalanmıştı ve birçok yerde yerini ya yerleşik ya da boy iktidarlarına bırakmıştı. Merkez İslam topraklarında gerçek Cengizli egemenliği İlhanlılarla birlikte sona ermiş olmasına rağmen iktidar, büyük ölçüde göçebelerin ya da göçebe kökenli hükümdarların elinde kalmaya devam etti. Göçebeler, nüfusun önemli bir bölümünü ve çoğu devlette de ordunun büyük bir kısmını oluşturmaya devam etti.

Daha önceki yüzyıllarda göçebeler, Orta Asya'dan Ortadoğu'ya gelmiş ve birbirini takip eden göçlerle birçoğu Anadolu'ya yerleşmişti. İlhanlıların yıkılmasından sonra, göçebe nüfusun hareketi diğer yöne, yani Anadolu'dan Irak ve İran'a doğru oldu. Karakoyunlular ile Akkoyunluların İran'ı fethetmesi, İran'ın etnik ve siyasî coğrafyasını değiştirmiştir. Selçuklular ve Moğollar

103 Bombaci, *Histoire de la litérature turque*, s. 183–185.

104 János Eckmann, "Die kiptschakische Literatur," *Philologiae Turcicae Fundamenta* içerisinde, cilt. II, haz. Jean Deny (Aquis Mattiacis: Steiner, 1964), s. 299–300.

döneminde Türk ve Moğol göçebelerin çoğu kuzeydeki otlaklarda bir araya gelmişti; şimdi Türkmenler güney İran'da da sayıca çoğaldılar. Birçok göçebenin sosyal ve siyasî örgütlenmesinde de aynı şekilde bir değişiklik oldu. Selçuklular, İlhanlılar ve Timurluların hepsi boy dışı ordular kullanmış ve idarelerinin büyük bölümünde iktidar merkezleri olarak kabileleri bastırmışlardı. On dördüncü yüzyıl Anadolu'sunda, boyların yeniden askerî ve siyasî faaliyetlerin odağı haline geldiği adem-i merkeziyetçi bir sistem gelişti. Türkmen hanedanları, bu sistemi İran'a taşıyarak boy esasını hem askerî hem de taşra idaresinde önemli bir unsur haline getirdiler.

Moğolların hilafeti ortadan kaldırması, hem Moğol hükümdarlarının din değiştirmesinin hem de Ortadoğu'da bağımsız egemen devletlerin kurulmasının yolunu açmıştı. Artık başkenti tükenmiş tarımsal kaynaklarıyla Bağdat'ta tutmak ya da bölünmemiş bir İslam imparatorluğuna sözde hizmet etmek gerekmiyordu. Yeni bölgesel devletlerin hepsi bir şekilde bozkır mirasına bağlıydı ve onu kullanmaya devam ettiler. Çoğu aynı zamanda kendilerini, Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olan ve halefleri tarafından taklit edilen parlak kültürel başarılarıyla prestij sahibi İlhanlıların anısına ilişkilendirmeye çabaladılar.

On dördüncü ve on beşinci yüzyılın saray kültürü oldukça ileri düzeydeydi ancak Moğol öncesi klasik modellere geri dönmedi. Yeni biçimler ve motifler, daha geniş bir dünya görüşüyle birlikte süregeldi. Arap alfabesiyle yazılan Türkçe, yüksek kültür dili olarak Arapça ve Farsçaya katıldı. On beşinci yüzyılın sonunda Türkler, Ortadoğu'nun aslî unsurları haline gelmiş ve bozkırın imparatorluk gelenekleri Araplar ile İranlıların imparatorluk gelenekleriyle iç içe geçmişti.

7
Göçebe Kabilelerin Yükselişi, 1500-1800

On altıncı yüzyılın başları "Barut İmparatorlukları"nın kurulmasıyla siyasî bir devrimi de beraberinde getirdi. 1501'de Şah I. İsmail kendisini Şah ilan etti ve İran'ın çoğu bölgesinde hüküm süren Safevî devletini kurdu. Özbekler, 1500'den 1507'ye kadar Timurlu topraklarını ele geçirerek Cengizli Özbek Hanlığı'nı kurdular; 1516-1517'de I. Selim idaresindeki Osmanlılar, Kürt bölgelerine kadar Anadolu'yu ve Memlük Devleti'nin tamamını fethettiler. Son olarak, 1526'da Timurlu mirzası Babür Delhi'yi aldı ve Babür İmparatorluğu'nu kurdu. Safevî, Osmanlı, Özbek ve Babür devletleri, merkez İslam topraklarını modern çağa taşıyan devletlerdi.

On altıncı yüzyılın başlangıcı, göçebelerin tarihinde de bir dönüm noktasıdır. Son üç bölüm, Avrasya bozkırlarından gelen göçebelerin Ortadoğu'ya ayak bastığı ve neredeyse tamamında kontrolü ele geçirdiği İslam tarihinin Orta çağlarını kapsamaktadır. Bu dönem, göçebelerin iktidarı için büyük bir dönemdi, ancak boylar için geçerli değildi. Selçuklu, İlhanlı ve Timurlu devletlerinde boy esası, askerî ve siyasî örgütlenmede büyük ölçüde bastırılmıştı. Bunun istisnaları, dönemin sonunda teşekkül etmekte olan Anadolu'daki kabile konfederasyonlarıydı. On altıncı yüzyılda ortaya çıkan yeni düzende göçebeler, kısmen daha az toprak üzerinde hakimiyet kurdular, ancak boy esası daha yaygındı ve boylar önemli bir siyasî güç haline geldi.

Burada ele alacağımız Osmanlı ve Safevî devletlerinin hem göçebelere hem de boylara yönelik politikaları birbirinden oldukça farklıdır. Safevîler, Akkoyunlu konfederasyonundan meydana gelmiş ve boylar ile göçebeleri bünyelerinde barındırmışlardır. Türkmen ve Moğol göçebeler, Safevî ordusunun nüvesini teşkil etmiş, İran ile bugünkü Afganistan'ın büyük bölümünde boy otlakları ve bölgesel varlıklar elde etmişlerdir. Osmanlılar, boyların ve göçebelerin daha az aslî bir role sahip olduğu bir sistem olan merkezî bir ordu ve devlet yaratma çabalarını sürdürdüler. Ancak Osmanlı'nın yeni göçebe topraklarına doğru ilerlemesiyle birlikte, sınır bölgelerindeki gerçek idare, göçebeler de dahil olmak üzere yerel iktidarlarla müzakere meselesi haline geldi. Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki Türkmen göçebeler özerk ve haricî ittifaklara açık kaldılar. Arabistan ve Suriye'de Bedevîler de aynı şekilde etkindi; Arap Yarımadası'ndan kuzeye göç eden yeni kabileler Suriye çölüne, Irak'ın büyük bölümüne ve el-Cezîre'nin bazı kısımlarına egemen oldu.

On altıncı yüzyılda, Osmanlı ve Safevî İmparatorlukları – bazı eksikliklerle birlikte– boy liderleri üzerindeki kontrollerini ellerinde tutmayı başardılar. On yedinci yüzyıl boyunca denge değişti ve on sekizinci yüzyıl, göçebeler de dahil olmak üzere yerel iktidarların Ortadoğu'nun büyük bölümünde büyük ölçüde özerk olduğu bir adem-i merkeziyetçilik çağına tanık oldu. Safevî hanedanının 1722'de çöküşünü, kısa bir süre içinde tüm İran'ı ve Afganistan'ın büyük bölümünü fetheden boy lideri Nadir Şah Afşar'ın muhteşem fetihleri izledi. Ölümünden sonra emrindeki beyler, kendi bölgelerine dönerek yeni devletler kurdular. Osmanlı İmparatorluğu'nda Vahhabî hareketi, göçebeleri Arap Yarımadası'nın büyük bölümünü ele geçirmek üzere mobilize etti ve kuzey ile batıya doğru yeni kabile göçlerini hızlandırdı. On dokuzuncu yüzyılın şafağında Ortadoğu'daki durum buydu.

Safevîlerin Yükselişi

Safevî hanedanı İranlı –muhtemelen Kürt asıllıydı– ve Azerbaycan'ın doğu sınırına yakın Erdebil'de tarım ile hayvancılık için elverişli bir bölgede bulunan bir Sufi tarikatı olarak tarih sahnesine çıkmıştı. Safevî tarikatının yükselişi, Anadolu ve Azerbaycan'daki Türkmen göçebelerle yakından ilişkiliydi. Safevî tarihini anlamak için on beşinci yüzyıla ve Akkoyunlu yönetimine dönmemiz gerekir. Timurlu hükümdarı Şahruh'un 1447'de öldüğü sıralarda Safevî tarikatı, tarikat liderliği için her biri farklı bir adayı destekleyen Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasındaki rekabete dahil oldu. Daha genç olan hak sahibi Şeyh Cüneyd, Anadolu'daki iktidar sahiplerinden yardım –ve asker– istedi ve sonunda kız kardeşiyle evlendiği Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanında işe yarar bir müttefik buldu. Sonraki yıllarda müritleriyle cihat sancağı altında Doğu Anadolu'da ve Hazar bölgesindeki Şirvan'da bir dizi sefer düzenledi.[1] Cüneyd'in 1460 yılındaki savaşta ölmesi üzerine, Akkoyunlu eşinden dünyaya gelen küçük oğlu Haydar halefi olarak tanındı. Haydar, Safevîlerin dinî-askerî teşkilatını geliştirmeye devam ederek Safevî dindarlarının ayırt edici işareti haline gelen ve onların daha sonra Kızılbaş olarak adlandırılmasına neden olacak ayırt edici kırmızı başlığı kullanmaya başladı.[2]

Birtakım erken dönem İran dinî inançları, Ortadoğu'da varlığını sürdürmüş ve Sufi ile Şiî fikirleriyle birleşerek genellikle *gulüv* (aşırılık) olarak nitelendirilen bir dizi öğretiyi meydana getirmiştir. Bunların arasında yaşayan bir mehdi inancı da vardı. Bu tür inançlar, Anadolu'da ve Suriye'nin bazı bölgelerinde kendisine mürit bulmakta ve cezbettikleri halklar arasında da

1 Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict* (906–962/1500–1555) (Berlin: Schwarz, 1983), s. 41–47.

2 Shahzad Bashir, "The Origins and Rhetorical Evolution of the Term Qizilbāsh in Persianate Literature," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 57, no. 3 (2014).

Türkmen boylarının pek çok mensubu bulunmaktaydı.[3] Erken dönem Safevî hareketi üzerine yapılan çalışmalar değişkenlik arz etmektedir. Çoğu yazar, Cüneyd ve Haydar'ın izinden gidenleri, önderleri aynı zamanda hem dinî bir lider hem de büyük bir Türkmen ordusunun komutanı olan radikal bir Şiî tarikatı olarak nitelendirmektedir.[4] Akkoyunlu tarihçisi Huncî el-İsfahânî'ye göre Cüneyd'in müritleri, onu açıkça Tanrı olarak adlandırmakta ve fiziksel ölümünden sonra da yaşadığını düşünmeye devam etmekteydi.[5] Ancak, hem Cüneyd ve Haydar'ın aşırı Şiî görüşleri hem de ordularındaki Türkmenlerin merkezîliği son zamanlarda şüpheyle karşılanmakta ve bazıları, erken Safevî müritlerini çeşitli geçmişlerden gelen bir *gāzī* ordusu olarak görmektedir.[6]

Haydar'ın kariyeri boyunca Uzun Hasan liderliğindeki Akkoyunlular, Batı ve Orta İran'ı ele geçirdi. Haydar'ın hanedanla evlilik ittifakına rağmen, Safevî ve Akkoyunlu çıkarları kısa süre sonra birbirleriyle çatışmaya başladı ve 1488'de Haydar, Akkoyunlularla savaşırken öldürüldü.[7] Akkoyunlular, iç savaşa doğru sürüklenirken, Haydar'ın en küçük oğlu İsmail, Safevî tarikatının ileri gelenleri tarafından korunduğu ve dinî bir eğitim aldığı Hazar dağlarındaki Lâhîcân'a sığındı.[8] 1499'da, on iki yaşındayken İsmail, maiyetindeki yedi güçlü mensubu ve birkaç

3 Kathryn Babayan, *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of Early Modern Iran* (Cambridge, MA: Distributed for the Center for Middle Eastern Studies of Harvard University by Harvard University Press, 2002), s. XV–XXIV.

4 Allouche, *Origins*, s. 30–39.

5 Ali Anooshahr, *Turkestan and the Rise of Eurasian Empires: A Study of Politics and Invented Traditions* (Oxford: Oxford University Press, 2018), s. 78.

6 Anooshahr, *Turkestan and the Rise of Eurasian Empires*, s. 56–83; Ayfer Karakaya-Stump, "Subjects of the Sultan, Disciples of the Shah: Formation and Transformation of the Kiszilbash/Alevi Communities in Ottoman Anatolia" (Cambridge, MA: Harvard University, 2008), s. 172–181.

7 Allouche, *Origins*, s. 50–53; Michel M. Mazzaoui, *The Origins of the Safawids: Šī'ism, Sūfism and the Ġulāt* (Wiesbaden: F. Steiner, 1972), s. 75–77.

8 Jean Aubin, "Révolution chiite et conservatisme. Les soufis de Lâhejân, 1500-1514 (Études Safavides II)," *Moyen Orient et Océan Indien. Middle East and Indian Ocean* XVIe–XIXe siècles 1 (1984), s. 2–8.

yüz müridiyle birlikte Lâhîcân'dan ayrılarak Erdebil'e gitti. Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Suriye'de çok sayıda Kızılbaş mürit tarikata bağlılıklarını sürdürmüştü; şimdi ise İsmail, onları kendi etrafında toplamaya koyuldu. 1500 yılının ilkbaharında Kuzey Azerbaycan'ın otlaklarına doğru harekete geçti. Sadece birkaç yüz askerle yola çıkmışken, yaz sonunda yaklaşık 7.000 kişilik bir ordusu vardı.[9] Birkaç başarılı savaştan sonra 1501 yazında Tebriz'e girdi ve Şah olarak tahta geçti. 1510 yılına gelindiğinde ise Bağdat'ı ve İran'ın büyük bölümünü fethetmişti.

İsmail, artık aynı zamanda hem büyük ölçüde göçebe bir ordu olan bir Sufi tarikatının lideri hem de gelişmekte olan bir devletin başında bulunmaktaydı. Kızılbaşlar, *oymak* adı verilen büyük siyasî ve dinî cemaatler halinde örgütlenmişlerdi. Birçok *oymağın* çok sayıda isimlendirilmiş alt grubu olmasına rağmen, bu terim genellikle boy olarak çevrilmektedir ve ben de burada bu yaklaşımı takip edeceğim. Kaçar, Afşar ve Dulkadir gibi bazı *oymak*lar, Safevî gayesine intisap etmiş mevcut boylar ya da konfederasyonlardan geliyordu. Tekelü, Rumlu ve Şamlu gibi diğerleri ise muhtemelen bölgesel nüfusa dayanarak yeni kurulmuş gibi görünmektedir. Kızılbaşların çoğu, Türkmen gibi görünse de, bazı yerleşik köylüler veya şehirliler *oymak*lara dâhildiler. Şah İsmail'in tahta çıkmasından sonra Safevî tarikatına mensubiyet *oymak*ların mensuplarıyla sınırlandırıldı; yeni fethedilen halklar ise hariç tutuldu.[10]

Kızılbaşlar, liderlerine mutlak sadakati merkeze alan güçlü bir cemaat kültürüne sahipti. İsmail bir şair, savaşçı ve kral olarak büyük bir kişisel karizmaya sahipti. Türkçe yazdığı şiirlerinde

9 Jean Aubin, "L'avènement des Safavides reconsidéré," *Moyen Orient et Océan Indien. Middle East and Indian Ocean* XVIe–XIXe siècles 5 (1988), s. 9–15; Masashi Haneda, *Le châh et les Qizilbāš: le système militaire safavide* (Berlin: K. Schwarz, 1987), s. 63–64.

10 Martin Dickson, "Sháh Tahmásb and the Úzbeks (The Duel for Khurásán with 'Ubayd Khán: 930–46/1524–1540)," Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University (1958), s. 6–8, 266–267; Woods, *Aqquyunlu*, s. 13, 164.

kendisini önceki peygamberlerin ve kralların yeniden vücut bulmuş hali olarak sunarken, müritlerinin çoğu onu Tanrı ile bir görüyordu.[11] Bu dönemde *gulüv* mistisizminin ve kıyamet düşüncesinin hareketin merkezinde yer aldığı açıktır.[12] Tanrısallık iddiasına rağmen Şah, müritlerinden kendini uzak tutmadı; ganimet ve servet aktarımında bulunup içkili büyük toplu ziyafetlere katıldı.[13] İsmail, yeni bir dinî makam olan *halifetü'l-hulefâ* makamını oluşturdu. Safevîlerin Anadolu'da çok sayıda taraftarı olduğu için, onun altında, her bir boy kolunda ve hatta asıl topraklarının ötesindeki köylerde ve bölgelerde birer tane olmak üzere çok sayıda başka halife vardı.[14]

İsmail'in ilk seferlerini, Safevî Devleti'nin kuruluşuna doğru zaferlerle dolu bir ilerleme olarak görmek cezbedici olacaktır. Ancak İsmail'in askerî faaliyetleri Akkoyunlu konfederasyonu içindeki bir iç savaşın parçasıydı ve İsmail, galip gelmeyi amaçlayan birkaç hırslı liderden biri olarak görülebilir.[15] Son Akkoyunlu hükümdarının 1514'teki ölümünden sonra Safevîler, Akkoyunlu konfederasyonuna bağlı bazı boyları, geleneklerinin ve kurumlarının çoğuyla birlikte devraldı. İsmail'in ilk yıllarında Anadolu ve Suriye'deki Kızılbaşlar, önemli bir destek unsuruydu; Türkmen göçebeler kısmen cazibeyle, kısmen de Osmanlı baskısının eşlik ettiği yerel kıtlık nedeniyle İsmail'e katılmaya devam ettiler.[16] Batı bölgelerinde genişlemeyi ya da güçlenmeyi engelleyen şey ise Osmanlı sultanı I. Selim'in yükselişi ile Çaldıran mağlubiyetiydi ve bu mağlubiyet Safevî Devleti'ni İran'da merkezîleşmesine sebep oldu.

---

11 Babayan, *Mystics, Monarchs*, s. xxviii–xxxii.

12 Colin P. Mitchell, *The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric* (Londra: I. B. Tauris, 2009), s. 19–38.

13 Aubin, "L'avènement," s. 43–53, 62–63.

14 Willem Floor, "The Khalifeh al-Kholafa of the Safavid Sufi Order," *Zeitschrift der deutchen morgenländischen Gesellschaft* 153, no. 1 (2003): s. 52–53.

15 Woods, *Aqquyunlu*, s. 163–166.

16 Roemer, "The Safavid Period," s. 218–219.

Safevî İdaresinde Göçebeler ve Boylar

Akkoyunlu hükümdarları gibi İsmail de boy yapısını idaresine dahil etti. Boy liderliğinin gücü ve İsmail'in Türkmen insan gücüne olan bağımlılığı göz önüne alındığında bu gerçekçi bir politikaydı. 6. Bölüm'de belirttiğim gibi hem Akkoyunlu Uzun Hasan hem de oğlu Yakub merkeziyetçi politikalarına karşı muhalefet ile karşılaşmışlardı. İsmail'in kendisini şah ilan etmesinden dört yıl önce, yani 1496'da, kısa süreliğine tahta çıkan Akkoyunlu sultanı Ahmed, şarap yasağı, tımarların ellerinden alınması ve boy hukukunun terk edilmesi gibi uygulamalarla Osmanlı tarzı bir yönetim kurmaya çalıştı fakat sadece altı aylık bir hükümdarlıktan sonra devrildi. Bu deneyimler diğer liderler için bir uyarı mahiyetindeydi.[17] İsmail'in boy yapısını birleştirme ve *oymak*lar aracılığıyla yeni nüfusları bu yapıya dahil etme kararı, şahsî taraftarlarını onluk sisteme göre örgütlenmiş bir ordunun en üst komutası olarak kullanan ve boyların iktidar merkezleri olarak gelişmesini engelleyen Cengiz Han ve Timur'un politikalarıyla çarpıcı bir tezat oluşturmaktadır.

Hem Safevî ordusu hem de taşra teşkilatı boylara göre örgütlenmişti. *Oymak*ların tanınmış liderleri vardı ve orduya katkı sağlıyorlardı. Erken Safevî döneminde neredeyse tüm askerî komutanlar boy isimleriyle tanımlanıyor ve kendi *oymak*larından birlikleri komuta ediyorlardı. 1530'da yapılan bir ordu teftişine dair bir kayıtta en büyük iki *oymağın* her birinden 15-18.000, diğer birkaç oymaktan da 6-9.000 asker olduğunu görmekteyiz. Boylar ordunun sol ya da sağ kanadında saygın bir konuma sahipti ve bu konumlarını Safevî döneminin büyük bir kısmında korumuş görünüyorlardı.[18] Taşra idarî sistemi, askerî yapıyla yakından bağlantılıydı ve o da boylara göre örgütlenmişti. Kızılbaş emirler, valiliklere atanarak yerel müdafaa için birlikler sağlarken, toprak

17 Woods, *Aqquyunlu*, s. 158–159.

18 Haneda, *Le châh*, s. 46–50, 104–110.

tahsisleri ve eyalet mülkiyetleri de askerlerinin iaşesini sağlıyordu. Erken Safevî döneminde, vilayetlere vali olarak atanan Kızılbaşlar, genellikle o*ymak* beyleriydi; oymak beyi değillerse, yöneticilik genellikle oymağın başına geçmeyi de beraberinde getiriyordu.[19] Oymaklara *ulka* olarak bilinen, gelir ve otlak sağlayan belirli bölgeler tahsis ediliyordu.[20] Şah Abbas'ın saltanatına kadar ülkenin neredeyse tüm bölgeleri boy liderleri tarafından yönetiliyordu.[21]

Bu dönemde eyalet valileri, genellikle kendilerine bağlı memurları atamakta, adlî yetkilere sahip olmakta ve eyaletin gelirlerinin çoğunu ellerinde tutmaktaydı.[22] Şah ya da naipleri, büyük bir sefere çıktıklarında valileri askerî birlikleriyle birlikte orduya katılmaya çağırırlardı.[23] Bazı valilikler, belirli bir boyun mülkü olarak görülmeye başlandı; Dulkadir birkaç nesil boyunca Fars'ı idare etti, Kaçarlar Gence ve Azerbaycan'ın bazı bölgelerinin valisi oldu, Afşarlar ise komşu bölgelerle birlikte Kirman ve Kûh-Gîlûye valiliklerini ellerinde tuttu.[24] Ancak *oymak*lar ve vilayet yönetimi arasındaki yakın ilişkiye rağmen boy bölgeleri ile vilayet valilikleri birebir aynı değildi. Kızılbaşlara ve diğer memurlara gelir kaynağı olarak toprak tahsis ediliyordu ve bunların, kabile reisi tarafından yönetilen vilayette olması gerekmiyordu. Böylece, münferit boyların bölgesel gücü azaltıldı.[25]

---

19 Klaus Röhrborn, *Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert* (Berlin: de Gruyter, 1966), s. 25.

20 Vladimir Minorsky, *Tadhkirat al-mulūk: a manual of Safavid administration (circa 1137/1725)*, Persian text in facsimile (B.M. Or. 9496), E. J. W. Gibb memorial series (Londra: Luzac, 1980), s. 14–15, 27, 86; Aubin, "L'avènement," s. 29; Dickson, "Shāh Ṭahmāsb," s. 6–8, 13.

21 Röhrborn, *Provinzen*, s. 18–19, 24, 29.

22 Röhrborn, *Provinzen*, s. 24–27, 54–55, 61.

23 Röhrborn, *Provinzen*, s. 44–48; Dickson, "Shāh Ṭahmāsb," s. 13, 65–66, 93, 134.

24 Röhrborn, *Provinzen*, s. 4, 10, 31.

25 Röhrborn, *Provinzen*, s. 54; Minorsky, *Tadhkirat al-mulūk*, s. 27–28, 85–87; Maria Szuppe, *Entre Timourides, Uzbeks et Safavides: questions d'histoire politique et sociale de Hérat dans la première moitié du XVIe siècle* (Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, 1992), s. 37; Maria Szuppe, "Kinship Ties between the Safavids and the Qizilbash Amirs in Late Sixteenth-Century Iran:

Safevî döneminin ortalarına kadar, boy beyleri devlet işlerine karar vermek için önemli durumlarda toplanır ve bunu işlevlerinin bir parçası olarak görürlerdi.[26] Şahlar, Kızılbaş seçkinlerini genellikle birkaç nesle yayılan evlilik ittifakları yoluyla hanedana bağladılar. Bu nedenle, büyük *oymak* emirlerinin çoğu şahın yakın akrabalarıydı.[27] Hükümdar hem eyalet valilerini hem de *oymak* reislerini atama yetkisine sahip olsa da, boy tarafından kabul görmeyen adaylar reddedilirdi. Reisler de aynı şekilde hem kendi topraklarını hem de birliklerini ellerinde tutan astlarının taleplerini dikkate almak zorunda kalıyorlardı.[28] Böylece daha güçlü boylar, kendi çıkarlarını destekleyebiliyor ve güçlü bir hükümdarın yokluğunda devletin başlıca memuriyetleri, bu boylar arasında uğruna savaşılacak bir ödül haline geliyordu.

Farsça kaynaklar, Kızılbaşlardaki göçebeliğin düzeyi hakkında çok az bilgi sunmakla birlikte kendilerine tahsis edilen otlaklardan da bahsetmektedir. Avrupalı gözlemciler, Safevî hakimiyeti boyunca pek çok Türkmen de dahil olmak üzere göçebelerin varlığına tanık olmuşlardır. Şah Tahmasb'ın 1538'deki ordusuna dair elimizde askerlerini göçebe olarak tanımlayan ve aynı zamanda ayırt edici kırmızı şapkadan bahseden bir anlatı bulunmaktadır. Şah Sultan Hüseyin (1694-1722) dönemine ait bir kaynak olan *Tuhfet-i Şâhî*, bazıları yazlaklara ve kışlaklara sahip göçebe boyların (*ilât*) bir listesini ihtiva etmektedir ve bu liste Kızılbaş oymaklarının birçoğunu içermektedir.[29] Kızılbaşlar,

A Case Study of the Political Career of Members of the Sharaf al-Din Oghli Tekelu Family," *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society* içerisinde, haz. Charles Melville (Londra: I. B. Tauris, 1996), s. 87.

26 Haneda, *Le chàh*, s. 94–97, 207; Röhrborn, *Provinzen*, s. 31.

27 Szuppe, "Kinship Ties"; Andrew J. Newman, *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire* (Londra: I. B. Tauris, 2006), s. 15, 29, 40, 45, 54.

28 Röhrborn, *Provinzen*, s. 25; Szuppe, "Kinship Ties," s. 81–85, 89.

29 Daniel T. Potts, *Nomadism in Iran, From Antiquity to the Modern Era* (Oxford: Oxford University Press, 2014), s. 228–247; Marina Kunke, *Nomadenstämme in Persien im 18. und 19. Jahrhundert* (Berlin: K. Schwarz, 1991), s. 132–144.

Safevî topraklarındaki tek göçebeler değildi. İsmail yeni toprakları ele geçirdikçe, bağımsız hanedanları ve boy güçlerini Safevî sistemine tabi olarak dâhil etti; bunların yöneticilerine vali unvanı verildi. Dört büyük bölge neredeyse hanedanlığın sonuna kadar valilerin yönetimi altında kaldı: Gürcistan, Kürt bölgeleri, Bahtiyârî topraklarıyla birlikte Luristan ve o zamanlar genellikle Arabistan olarak adlandırılan Hûzistan.[30] Bu son üç bölge, Osmanlı sınırındaki konumları onlara güçlü bir konum sağlayan güçlü göçebe varlığına sahip bölgelerdi. Huzistan'da Müşa'şa' Hanedanı, istikrarsız bir bölgede genellikle Safevîlere sadık Arap kabilelerinden oluşan bir koalisyonun başındaydı. Kuzeylerindeki Lurlar, nispeten özerkliklerini korumuşlardı ve Moğol döneminden kalma yerel bir hanedan tarafından yönetiliyorlardı. Lurlar içindeki Bahtiyârî boyu iktidara yükselmeye başladı.[31] Kürtler, Osmanlılar ve Safevîler arasındaki en açık ve tartışmalı sınırı işgal ettiler ve güçlerini önemli ölçüde artırdılar.

Safevî Şahları ve Kızılbaşlar

İsmail, kabile sistemini kurumsallaştırmayı seçmiş olmasa da, Kızılbaş iktidarının tehlikeleri erken bir tarihten itibaren kendini göstermiştir. İsmail 1501'de şah olduğunda, On İki İmam Şiiliği'ni ülkenin resmî dini olarak ilan etti. Böylelikle dolaylı olarak Kızılbaş kontrolü dışında ayrı bir dinî hiyerarşi oluşturdu. 1508'de, Lâhîcân'da kendisine danışmanlık yapmış ve yüksek mevkileri elinde tutmaya devam eden Sufi ileri gelenlerini bertaraf etti ve yüksek İranlı bürokratlarına önemli bir yetki vermeye başladı; bu bürokratlar zamanla daha da güçlenip önceki dinî ve savaşçı coşkudan daha da uzaklaştılar.[32] Şah'a vekâlet eden

30 Röhrborn, *Provinzen*, s. 73–88.

31 Minorsky, *Tadhkirat al-mulūk*, s. 44, 112; Rudi Matthee, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan* (Londra: I. B. Tauris, 2012), s. 143, 227.

32 Mitchell, *Practice of Politics*, s. 19–52.

önemli *vekil* makamı –bir süreliğine *emirü'l-ümerâ* makamı gibi– bir İranlıya verildi. *Vekil* makamı merkezî bir makam olsa da, bağımsız bir askerî gücü olmayan bir İranlının elinde Türkmen emirlerine karşı savunmasız kaldı. İsmail döneminde bu mevkide önemli güç kazanan iki İranlının ikisi de Kızılbaşların entrikaları nedeniyle kötü sonla karşılaştı.[33] İsmail ayrıca en güçlü *oymakların* ve liderlerinin bazılarını mevkilerinden azledip yerlerine daha az güçlü kabilelerin mensuplarını getirerek güçlerini azaltmak için girişimde bulundu.[34] Ancak Kızılbaş organizasyonuna, onu yok etme riskini alamayacak kadar bağımlıydı.

Türkmen boylarının önde gelen isimleri, sadece gücün bir İranlının elinde toplanmasına itiraz etmiş olsalardı, Safevî siyaseti nispeten basit kalabilirdi. Ancak çoğu, kendilerinden birinin üstün gelmesine izin vermek konusunda da aynı derecede isteksizdi. Kudretli bir şahın yokluğunda boy rekabetleri hızla ölümcül bir hal aldı. Şah İsmail'in 1524'te tahtı on yaşındaki oğlu Tahmasb'a bırakarak ölmesi, Tahmasb'ın bir piyondan biraz daha fazlası olduğu ilk büyük boy çekişmesini tetikledi. Safevî veraset mücadeleleri çok sayıda, karmaşık ve kanlıydı. Ayrıca ülkeyi sınırlarındaki Osmanlılar ve Özbeklerden gelen dış tehditlere karşı savunmasız bırakıyordu. Her bir veraset mücadelesini ayrı ayrı detaylandırmak yerine, burada Şah İsmail'in ölümündeki mücadelenin basitleştirilmiş bir anlatımını sunarak *oymak* siyasetine bir örnek sunacağım.

İsmail'in saltanatının büyük bölümünde Ustaclular oymakların en güçlüsüydü ve Şah'ın muhafız alayının komutanı olan *kurçibaşı* gibi önemli bir makamı ellerinde tutuyorlardı. Diğer iki oymak da çok önemli bir güce sahipti: Şamlu ve Tekelü. Tahmasb tahta çıktığında, hocası olan Rumlu boyundan Div Sultan,

33 Aubin, "L'avènement," s. 115–118.

34 Roger Savory, *Iran under the Safavids* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), s. 50–51.

saltanat naipliği iddiasında bulundu ve Ustacluların hakimiyetini zayıflatmak isteyen Rumlu, Tekelü ve Dulkadir emirlerinin çoğundan destek topladı. Sınırdaki tehditler ve Horasan'daki Özbek yağmalarıyla dikkatleri dağılan büyük *oymak* emirleri ülkedeki iktidar mücadelesine dört elle sarıldılar.[35] İlk mücadele, Div Sultan ve müttefiklerinin, özellikle de Tekelülerin lehine sonuçlandı. Ustacluların çoğunu Tebriz'den başarıyla çıkardılar, önde gelen iki Ustaclu emirini öldürdüler ve Ustaclu topraklarının (*tiyûl*) bir kısmına el koydular.[36]

Ancak 1531'de Şamlu ve diğer oymakların çoğunun Tekelü'ye karşı birlik olmasına, şahsî gücünü göstermek isteyen Şah Tahmasb da eşlik edince işler tersine döndü. Tekelüler, birçok mevkilerini kaybetti ve çok sayıda kişi öldürüldü; Şamlular ve geri dönen Ustaclular emirlerinin naipliğinde artık iktidarı paylaşmaya başladılar.[37] Ne dış ne de iç barış sağlandı. Tekelüler saldırıya uğrarken, emirlerinden biri Safevîlere karşı cesaretlendirdiği Osmanlılara sığındı. Osmanlı ordusu 1533-1534 yıllarında Bitlis, Tebriz ve tüm Arap Irak'ını ele geçirdi. Özbekler, 1535'te Horasan'a büyük bir saldırı düzenleyerek Herat'ı kaosa sürüklediler. Şah Tahmasb, artık yirmi yaşına yaklaşıyordu ve iktidarını hissettirmeye başladı. 1533 yılında Sultan Hüseyin Şamlu'yu öldürttü; bu olay onun gerçek bir hükümdar olarak ortaya çıkışı olarak kabul edilir. 1536'da ordularını topladı, Horasan'a hareket etti ve Özbekleri oradan sürdü.[38]

Bundan sonra Şah Tahmasb'ın Kızılbaşların askerî gücünü dizginlemeye hevesli olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. *Oymakların* gücünü dengelemek için yeni iktidar odakları yaratmaya koyuldu. Şah'ın şahsî birliği olan *kurçi* yaklaşık 5.000 askere

35 Dickson, "Sháh Tahmásb," s. 18, 52–66; Haneda, *Le châh*, s. 170, 178–179.

36 Savory, *Iran under the Safavids*, s. 52–54; Dickson, "Sháh Tahmásb," s. 67–68.

37 Dickson, "Sháh Tahmásb," s. 197–201.

38 Savory, *Iran under the Safavids*, s. 55-56; Dickson, "Sháh Tahmásb," s. 200-202, 265-295, 340-357.

çıkarıldı. Bu askerler, boy beylerinden ziyade komutanlarına sadakat borçluydu ve 1533'te komutanlık, boy beylerinin elinden alındı. Tahmasb ayrıca Kafkasya'ya seferler düzenledi ve asker olarak görevlendirilmek üzere esirlerle geri döndü. Bunlar *gulâm* olarak biliniyordu ancak önemli bir güce sahip olabiliyorlardı ve aileleri ile memleketlerine bağlıydılar.[39] Tahmasb bu önlemlerle iktidarı kendi uhdesinde toplamayı başardı, ancak boy esasını yok etmedi ya da boyları askerî idare ile taşra idaresinden koparmadı. Bunun yerine, 1576'da öldüğünde hakimiyet mücadelesine katılan yeni iktidar odakları ekledi. Büyük oymakların yanı sıra Gürcü *gulâm*lar ve hanedan kadınlarıyla birlikte bu kez daha da fazla rakip vardı. Mücadele Tahmasb'ın iki halefi İsmail II (1576) ve Muhammed Hudabende'nin (1578-1588) hükümdarlıkları boyunca neredeyse kesintisiz sürdü. 1587-1588'de Mürşid Kulu Han Ustaclu, Özbek istilasından faydalanarak Şah Muhammed'in tahttan çekilmesini ve Muhammed'in oğlu Abbas'ın tahta çıkmasını sağlayarak kendisini *vekil* ilan etti.[40]

Şah Abbas'ın saltanatı, Safevî Hanedanlığının ve erken modern İran'ın dönüm noktası olarak kabul edilir. Sanat ve ticareti himaye etmesiyle ve aynı şekilde amansız bir zalimlikle yürüttüğü merkezileştirme politikalarıyla bilinmektedir. Tahta çıktığında Abbas on altı yaşındaydı; onun dünyasında bu, kendini ispat etme yaşına ulaştığı anlamına geliyordu ve önce *vekil*ine, sonra da diğer boy güçlerine karşı hızla harekete geçti.

Şah Abbas, Safevî iktidar yapısını boy gücünden uzaklaştırarak siyasî, dinî ve ekonomik olmak üzere üç cephede merkezî kontrole doğru kararlı bir şekilde taşıyan kişi olarak tanınır. O, nüfusun yer değiştirmesi, yeni askerî personelin getirilmesi ve devlet arazisinin saltanat arazisine dönüştürülmesi gibi çeşitli hilelere başvurdu. Topçu birlikleri ve *kurçi* alayı toplam ordunun

39 Haneda, *Le chàh*, s. 168–180; Savory, *Iran under the Safavids*, s. 64–66.

40 Savory, *Iran under the Safavids*, s. 70–75.

daha büyük bir bölümünü teşkil eder hale geldi.[41] Abbas ihtiyaç duyduğu zamanlarda sadık adamlarından Şahseven unvanıyla yardım istemeye devam etti ve bu unvanı, Osmanlı baskısından kaçarak ülkesine sığınan bazı göçebelere de verdi.[42] Abbas'ın en iyi bilinen icraatı, çoğunlukla Kafkasyalı Hıristiyan kökenli *gulâmlar*ın terfi ettirilmesiydi. Saltanatının sonunda büyük vilayetlerin çoğu *gulâm*lar tarafından yönetilirken, diğerlerinde *kurçi* valiler vardı. Valilikler artık nesiller boyunca aynı kabileye ait değildi.[43] Ancak *gulâm*lar, ve aileleri de güçlü olabiliyordu; büyük bir orduya komuta eden ve iktidarını kendi çocuklarına devrettiği güney İran'ın çoğunun hakimi olan Gürcü Allahverdi Han buna bir örnektir.[44]

Tahmasb boy yapılarını zayıflatmaya çalışmıştı ve Abbas bu politikayı daha da ileri götürdü. Bazı durumlarda, "uygun bir boy lideri bulunmadığında" boy kollarının başına *gulâmları* getirdi.[45] Boylar, zorunlu göç uygulamasıyla da parçalandı. Göçebeler, bazen tehdit altındaki bir bölgeye askerî nüfus olarak konuşlanmaları için yerinden ediliyordu; daha küçük gruplar olarak, memleketlerinden uzakta, Safevîlere sadık kalmaları bekleniyordu. Bazı nüfuslar ise işledikleri suçların cezası olarak göç ettirilmiştir.[46] 1596-1597'de Şah Abbas, Mâzenderân'daki yeni bir ayaklanmaya

41 Minorsky, *Tadhkirat al-mulūk*, s. 32–33; Haneda, *Le châh*, s. 184–197.

42 Tapper, *Frontier Nomads*, s. 36–37, 49–51, 83–87.

43 Röhrborn, *Provinzen*, s. 29–33; Haneda, *Le châh*, s. 206–207.

44 Rudi Matthee, "Relations between the Center and the Periphery in Safavid Iran: The Western Borderlands v. the Eastern Frontier Zone," *The Historian* (2015), s. 435–436.

45 Röhrborn, *Provinzen*, s. 31; Minorsky, *Tadhkirat al-mulūk*, s. 16–18.

46 Hirotake Maeda, "The Forced Migrations and Reorganization of the Regional Order in the Caucasus by Safavid Iran: Preconditions and Developments Described by Fazli Khuzani," *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds, in Slavic Eurasian Studies* içerisinde, haz. Ieda Osamu ve Uyama Tomohiko (Hokkaido: Research Center, Hokkaido University, 2006), s. 247–252; John R. Perry, "Forced Migration in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Iranian Studies* 8 (1975), s. 205–208.

katılmak gibi suçlardan sorumlu tuttuğu Tekelü oymağının katledilmesini emretmişti. Herhangi bir yerde bulunan herhangi bir Tekelü'nün ilgili vilayetin valisi tarafından öldürülmesini istedi.[47]

Şah Abbas'ın hayata geçirdiği en önemli değişikliklerden biri, büyük miktarda devlet arazisinin hükümdara ait araziye dönüştürülmesiydi. Komutanlara ve valilere verilen gelir getiren toprak tahsisleri olan *tiyûl*ları oluşturan devlet topraklarıydı. Öte yandan hükümdara ait topraklar hanedana aitti; dolayısıyla elde ettikleri gelir doğrudan hükümdarı finanse ediyordu. Bu topraklar, Kızılbaş *oymak* birlikleri yerine saray birlikleri tarafından karargâh haline getirildi ve bir vali yerine vezirin emrine verildi.[48] Abbas, dinî alanda da, Kızılbaş etkisini kırmaya yönelik daha önceki politikalarını sürdürdü. Şah Tahmasb, Kızılbaş ziyafetlerinin önemli bir parçası olan şarap tüketimi de dâhil olmak üzere şeriata aykırı uygulamaları merasimle terkederek iki kez halk önünde tövbe etmişti. Abbas, hükümeti Kızılbaşlardan daha da uzaklaştırarak Oniki İmam Şiî ulemasını iktidar mevkilerine taşıdı.[49]

Hanedanın, Kızılbaş iktidarına karşı hamleleri Şah Abbas'ın 1666'da ölümünden sonra da devam etti. Komutanların *tiyûller*i kamulaştırıldıkça hükümdara ait topraklar, devlet topraklarına nazaran büyüdü. Ancak Safevî şahları, Kızılbaş teşkilatına bağımlı kalmaya devam etti zira Kızılbaş teşkilatı, Safevîlerin sadık bir taraftar kitlesine sahip olduğu Anadolu'dan yeni askerler sağlamaya devam ediyordu.[50] Onlar, birçok vilayeti hükümdarlık topraklarına dönüştürmüş olmalarına rağmen, devletin en çok tehdit

47 Perry, "Forced Migration," s. 206–208; Szuppe, "Kinship Ties," s. 94–95.

48 Roemer, "The Safavid Period," s. 269; Bert Fragner, "Social and Internal Economic Affairs," *Cambridge History of Iran. The Timurid and Safavid Periods* içerisinde, haz. Peter Jackson ve Laurence Lockhart (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 522–523.

49 Mitchell, *Practice of Politics*, s. 69, 110; Babayan, *Mystics, Monarchs*, s. 351–352, 362–364.

50 Floor, "Khalifeh al-Kholafa," s. 70–73; Karakaya-Stump, "Subjects of the Sultan," s. 182–183.

altında olduğu sınırlarda eski sistemi muhafaza etmiş ve hatta bu bölgelere göçebe boyları yerleştirmiştir.[51] Safevîlerin karşı karşıya kaldığı ikilemi, Türkmen boylarını zayıflatmaya yönelik bir başka hamlede de görebiliriz: 1639'da Osmanlılarla imzalanan Kasr-ı Şirin anlaşması. Safevîler, bu anlaşmayla birçok batı bölgesinden feragat etmiş ve Osmanlı askerî üstünlüğünü dolaylı bir şekilde kabul etmiştir. Bunun sonucunda askerî birliklerin küçülmesi, Kızılbaşların siyasette oynadığı rolü gerçekten de azalttı, ancak bu genel itibarıyla Safevî iktidarının aleyhine oldu.[52]

Şah Abbas, hükümdarlığı döneminde büyük başarılar elde etti, ancak hanedanı, zayıflık pahasına merkezîleşmeyi esas alan bir yola sürükledi ve göçebe grupları, sınırlara kaydırarak aslında yerel boy gücünün yeniden canlanmasına neden oldu. Yeni hükümdarlık topraklarından, yeni iktidar merkezlerinin oluşmasını önlemek için memuriyet süreleri kısa tutulan valiler ve mültezimler aracılığıyla oldukça fazla istifade edildi. Yeni memurlar, veraset yoluyla gelen tiyûllara sahip olan ve bu nedenle toprakta uzun vadeli çıkarları olan *oymak* beylerinin aksine genellikle makamlarını satın almış ve masraflarını hızlı bir şekilde telafi etmek zorunda kalmışlardı.[53] Pek çok araştırmacı, Kızılbaşların gücünün azaldığına atıfta bulunarak Safevîlerin boy iktidarına karşı merkezileşme yönündeki hamlesini bir başarı olarak sunmuştur. Ancak büyük Kızılbaş *oymak*larının devlet içinde bir güç olarak konumunu genel olarak göçebelerin ve boyların gücünden farklı tutmamız gerekmektedir.[54] On sekizinci yüzyılın tarihi Safevî merkezileşmesinin kırılganlığını ve İran'daki pastoralistlerin devam eden iktidarını açıkça göstermektedir.

---

51 Matthee, *Persia in Crisis*, s. 27–47, 142.

52 Matthee, *Persia in Crisis*, s. 117–118.

53 Matthee, *Persia in Crisis*, s. 149; John Foran, "The Long Fall of the Safavid Dynasty: Moving beyond the Standard View," *International Journal of Middle East Studies* 24 (1992), s. 286–287.

54 Bak. Matthee, "Relations."

Şah Abbas saltanatı sonrasında, en büyük Safevî *oymak*ları daha küçük bir rol oynamıştır; Ustaclu, Rumlu ve Türkmenler, daha önce önemli bir bölgesel güce sahip olan Dulkadir ve Mevsilî gibi tarih sahnesinden büyük ölçüde kaybolurken, Tekelü ve Şamlu daha düşük bir konumda varlıklarını sürdürmüş görünmektedir.[55] Gerçek Kızılbaş *oymak*larından ikisi, yani Kaçarlar ve Afşarlar, Safevî döneminin sonlarında güç kazanmıştır. Afşarlar Horasan'da Meşhed çevresi ile Kirman'da güçlü bir şekilde kök salarken, Kaçarlar Azerbaycan'ın yanı sıra Mâzenderân ve Merv'de de bazı toprakları ellerinde tutmuşlardır. Her iki boy da kuşkusuz ülkenin sınırlarındaki konumlarından yararlandılar. Hiçbir zaman Kızılbaşların bir parçası olmamış olan diğer göçebe güçler de nüfuzlarını arttırdılar. Lurlar özerkliklerini muhafaza ettiler. Liderlerinin Şah Tahmasb döneminde vali olduğu Bahtiyârî kolunun yükselişini de görmekteyiz.[56] Bahtiyârî valiler, yıllık katır ödemesi karşılığında Dizfûl ve Şüşter'de vergi toplama yetkisine sahipti. Onlar, daha sonraki Safevî döneminde başkent İsfahan'ın önde gelen göçebe ürünlerinin tedarikçileriydiler ve hanedanın son mücadelelerinde kıymetli bir asker kaynağıydılar.[57]

Sınırlardaki göçebe gruplar da hem akınlar düzenlemeye hem de Safevî devletinin siyasetine müdahil olmaya başladı. Tartışmalı sınırlardaki iki kabile ve kısmen göçebe halk grubu olan Osmanlı sınırındaki Kürtler ile Babür İmparatorluğu sınırındaki Afganlar, Safevîler döneminde yayıldı ve teşkilatlandı. On yedinci yüzyıla gelindiğinde, daha güçlü dahili siyasî yapıların yanı sıra yerli bir edebiyat ve kimlik geliştirmişlerdi. Safevî egemenliğinin son otuz yılında bu halkların akınları aralıksız ve yıkıcı olmuş, sınırlardan içerilere kadar ulaşmıştır.

---

55 John R. Perry, *Karīm Khān Zand: A History of Iran, 1747–1779* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1979), s. 19.

56 Matthee, *Persia in Crisis*, s. 149.

57 Gene R. Garthwaite, *Khans and Shahs: A Documentary Analysis of the Bakhtiyari in Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), s. 49–51.

Osmanlılar ve Göçebeler

Safevîler hem boy esasını hem de göçebeliği hükümet yapısına entegre ederken, Osmanlılar en azından yapabildikleri ölçüde tam tersi bir yol izlediler. 6. Bölüm'de Osmanlı anlatısını 1481'de, yani İstanbul'un fatihi ve daha emperyal, merkeziyetçi bir devletin kurucusu olan İkinci Mehmet'in ölümüyle sonlandırmıştık. Göçebeler, Avrupa'daki Rumeli eyaletinde ve Anadolu'da, imparatorluk nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturmaya devam ettiler, ancak giderek artan bir şekilde eyalet yönetimine dahil edildiler ve vergilendirme ile askere alınmaya tabi tutuldular. Aynı zamanda Osmanlılar, göçebelerin sayıca daha fazla, daha bağımsız ve daha güçlü olduğu bölgeleri ele geçirmek için doğuya doğru ilerlemeye devam etti.

Mehmed'in halefi İkinci Bayezid (1481-1512) 1485'te Doğu Anadolu'nun hâkimiyeti için Memlüklerle mücadeleye başladı. En büyük sorun, esas sadakatlerini Safevîlere gösteren Kızılbaşlardı; dolayısıyla Osmanlılara itaat en iyi ihtimalle geçiciydi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki göçebe varlığını tam anlamıyla genişleten I. Selim (1512-1520) oldu, ancak kendisi göçebelere sempati duymuyordu. Selim 1514'te Çaldıran'da İsmail'i yendikten sonra Safevîleri Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmından çıkardı, ardından 1516-1517'de Memlük Sultanlığını ele geçirdi ve İran sınırındaki Kürt beyliklerinin çoğunun sadakatini kazandı. Halefi Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Bağdat ve Irak'ı da topraklarına kattı ve sınırı Azerbaycan'a kadar genişletti, ancak bu topraklar üzerinde çekişmeler devam etti. Osmanlı iktidarı yeni göçebe tebaasını devlete dahil etmek için kolları sıvadı fakat bu kolay bir iş değildi. 1522'de Dulkadir konfederasyonun dağıtılması bu bölgede altı yıl sürecek bir isyana yol açtı. Selim, Kızılbaşları bilinçli bir şekilde bastırdı; bilinen tüm mensupları kayıt altına alındı, bir kısmı katledildi ve bir kısmı da hapsedildi. Büyük bir kısmı Safevîlere hizmet etmek için Azerbaycan'a

geçerken, Anadolu'da ve Diyarbekir'de kalanların çoğu kendilerini hala Safevî *halife*sinin otoritesi altında görüyordu.[58]

Osmanlılar, yeni göçebe nüfuslarının çoğunu idarî sistemlerine kazandırdılar. Suriye, Doğu Anadolu ve Kürt bölgesinin büyük bir kısmı fetihten kısa bir süre sonra tahrire tabi tutuldu ve mevcut *tımarl sancak* sistemi altında teşkilatlandırıldı. Mısır, Bağdat, Basra ve Arap Yarımadası'nın büyük bir kısmı sistemin dışında kaldı. *Tımar*, *iktaya* benzeyen bir müesseseydi: hizmet karşılığında toprak geliri tahsis ediliyordu. *Tımar* sahipleri, topraklarının büyüklüğüne göre hesaplanan silahlı süvarilerle sefere çıkmak zorundaydı. *Tımarlar, sancak* olarak bilinen alt yönetimler halinde örgütlenir ve askerî yetkililerin emrine verilirdi. Osmanlılar, fethedilen bölgelerde kendi hizmetkârlarına toprak dağıtmanın yanı sıra pastoralistler de dâhil olmak üzere yerel elitlere tımar sahibi olma hakkını da kapsayan askerî statü vermiştir. Bu Karaman'da, Dulkadir topraklarında, daha küçük Kürt beyliklerinde ve Suriye'nin bazı bölgelerinde uygulanmıştır.[59] Tahrir defterlerinde göçebeler, her biri farklı bir vergi grubuna tabi olan yerleşik nüfustan ayırt edilmiştir. Yerleşik topluluklar tek bir sancak içinde kalırken, yazlak ve kışlaklar arasında göç eden göçebeler genellikle sınırları ihlal ediyordu.

Osmanlı yönetimi teorik olarak tutarlı olsa da, pratikte yerel koşullara ayak uyduruyordu. Suriye *tımar* sistemi içindeydi, ancak iktidar kontrolü çöle doğru ilerledikçe ortadan kalkıyordu. Bazı göçebe kabilelerin bir *tımar*a bağlı olmadığı, eğer ödedilerse de vergilerini doğrudan valiye ya da merkezî hükümete verdikleri görülmektedir. Diğerleri ise yalnızca kayıtlara dahil edilmemiştir.

58 Roemer, "The Safavid Period," s. 221–223; Floor, "Khalifeh al-Kholafa," s. 64, 71–72.

59 Halil Inalcik, "Tīmār," *EI* 2. edisyon; Bruce Masters, "Egypt and Syria under the Ottomans," *The New Cambridge History of Islam* içerisinde, cilt. 2. *The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, haz. Maribel Fierro (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), s. 415–416.

Ürdün ötesindeki Aclûn'un Bedevî bölgelerinin, Havran'ın bazı kısımlarının ve Kuzey Suriye'deki Tedmür'ün doğrudan Osmanlı mali kontrolü altında olmadığı görülmektedir.[60]

Göçebe bölgelerin çoğu için on altıncı yüzyıl artan bir birleşim ve kontrol dönemiydi. Bu durum sonraki yüzyıllarda tersine döndü.[61] Osmanlılar için on yedinci yüzyıl sıkıntılı bir dönemdi. Çöl ve el-Cezîre üzerindeki kontrol, Arap Yarımadası'ndan gelen Bedevî konfederasyonlarının göçü nedeniyle tehdit altındaydı. Bunlardan en önemlisi, on altıncı yüzyılda Arap Yarımadası'nın Necid bölgesinde öne çıkan, ancak on yedinci yüzyılda yeni gelenler tarafından zor durumda bırakılan Aneze'ydi. Aneze grupları, yüzyılın ortalarından itibaren Suriye çölüne doğru ilerlemeye başladılar ve burada Osmanlı ödemelerini kabul eden ve Suriye çölünde barışı sağlayan Mevali kabilesinin yerini aldılar.[62] Anezeler, yeni topraklarına doğru ilerledikçe otlaklar ve ticaret yollarının kontrolü için rekabete girdiler ve bu da kabileler arasında kargaşanın artmasına ve göçebelerin hem doğu hem de iç Anadolu'ya doğru hareket etmesine yol açtı.

Osmanlılar göçebeler üzerindeki kontrollerini bazen alenen ve şiddetle, bazen de daha üstü kapalı bir şekilde artırmaya çalıştılar. Osmanlı politikaları, yerleşik tarımın yaygınlaşmasını teşvik etti ve çiftçiler, göçebe otlakları da dahil olmak üzere önemsiz toprakları ele geçirmeye başladı. Ancak 1590'larda, hem tarımı hem

60 Wolf D. Hütteroth, "Ottoman Administration of the Desert Frontier in the Sixteenth Century" *Asian and African Studies* 19 (1985).

61 Masters, "Egypt and Syria under the Ottomans," s. 411–421; Bernard Haykel, "Western Arabia and Yemen during the Ottoman Period," *New Cambridge History of Islam* içerisinde, 2. Cilt: The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries, haz. Maribel Fierro (Cambridge: Cambridge University Press 2010), s. 441–445; Tom Sinclair, "The Ottoman Arrangements for the Tribal Principalities of the Lake Van Region of the Sixteenth Century," *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1–2 (2003), s. 140–143.

62 Uwaidah M. al Juhany, *Najd before the Salafi Reform Movement* (Reading, UK: Ithaca Press, 2002), s. 65, 69.

de pastoralizmi etkileyen olağandışı soğuk ve kuraklığın yaşandığı Küçük Buzul Çağı başladı. İklimdeki bu değişim, Anadolu'da 1596-1610 yılları arasında süren yıkıcı Celali İsyanı'nın patlak vermesine sebep olmuş olabilir. Bu faktörler, Kuzey Suriye'deki otlaklar üzerindeki rekabet nedeniyle artan nüfusla birlikte, Doğu Anadolu'dan batıya, iç Anadolu'ya doğru bir göçebe göç dalgası getirdi ve özellikle bozkırın kenarındaki münferit topraklarda, bazıları otlakları olan tarım arazilerinin göçebeler tarafından yağmalanmasında ciddi bir artış oldu. Bu durum, Anadolu'nun çoğu bölgesinde, el-Cezîre'de ve Kuzey Suriye'de kayıtlara geçmiştir.[63]

Osmanlılar, bu duruma tepki olarak zorla iskân, askere alma ve ağır vergilendirme politikalarına başvurdular ki bu da daha fazla batıya doğru harekete neden oldu. Anadolu nüfusu ve tarımı, yavaş yavaş kendine gelmeye başlamış, toprakların büyük bir kısmı göçebelerin elinde kalmıştı. İktidar, on yedinci yüzyılın sonunda, göçebeleri yeni topraklara hareket ettirerek ve buraları ekip biçmelerini talep ederek uyumlu bir göçebe iskânı programı başlatmıştır. Yaklaşık olarak aynı dönemde, hem göçebeler hem de eşkıyalar dahil olmak üzere iskansız olarak görülen nüfusun garnizon kalelerinde çalıştırılmak üzere askere alınmasına yönelik yeni bir politika pastoral göçü engelleme işlevi gördü.[64] Daha az zorlayıcı, ancak daha sürekli ve yaygın olan bir başka Osmanlı politikası da yazlak ve kışlakları kayıt altına alma ve kontrol etmeydi. Göçebe grupların göçleri sırasında *sancak* sınırlarını geçmek zorunda kalabilecekleri kabul edilse de, iktidar onları tek bir idarî alan içinde tutmayı tercih etti ve her şeyden önce mera

63 Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 42–43, 70–72, 130–132, 229–242.

64 Reşat Kasaba, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees* (Seattle: University of Washington Press, 2009), s. 53–54, 65–68; Halil Inalcik, "The Yürüks, Their Origins, Expansion and Economic Role," *Oriental Carpet and Textile Studies* içerisinde, haz. R. Pinner ve H. Inalcik (Londra: HALI, 1986), s. 46–48.

kullanımında çeşitlilikten kaçınmaya çalıştı. Bu sınırlamalar, bazen pastoralistler ile göçebe bölgelerinde kontrolü sağlamaya çalışan liderler için sıkıntılara neden olmuştur.[65] Bu politika, zaman içerisinde şüphesiz yerleşik hayata geçmeyi desteklemiş ve Osmanlılar, on yedinci yüzyılın sonunda göçebeleri yerleşik hayata geçirmek için doğrudan birkaç girişimde bulunmuştur.[66]

Osmanlı-İran Sınırındaki Kabileler ve Göçebeler

Osmanlılar, iç bölgelerde yerleşik hayata geçmeye çalışırken, göçebelik doğu sınırı boyunca güçlü bir şekilde devam etti. Safevîlerin yükselişi ile Osmanlıların Suriye'yi fethini takip eden yüzyıllarda, iki devlet arasındaki sınır, aynı bölge üzerinde sürekli el değiştirerek pastoral ya da karma ekonomiye sahip özerk kabile iktidarları için bir hareket alanı oluşturdu. Basra Körfezi'nin değerli limanı, Bağdat bölgesi ve Fırat'ın kuzeyi üzerindeki çekişmelerinde iki güç de büyük ölçüde yerel kabilelere bağımlıydı. Sınır bölgesi, Kafkasya'dan Basra Körfezi'ne, büyük bölümü dağlık olan bölgeden güneye doğru bataklık ve çöle kadar uzanıyordu. Kürtler ve Türkmenler, kuzeydeki başlıca sınır nüfusuydu. Orta kesimlerde ise İranlı Lurlar merkez Zagros bölgesini iskân ederken, Arap kabileleri güney el-Cezîre ve Mezopotamya'nın önemli bölgelerini kontrol ediyordu. Güneyde, Arabistan olarak da bilinen Hûzistan, Lurlar ve Türkmen Afşarların yanı sıra daha büyük bir Arap kabilesi nüfusuyla beraber karışık bir nüfusa sahipti. Sınır bölgesi üzerindeki devlet kontrolü en iyi durumda bile kısmîydi. Safevî tarafında bölge, büyük ölçüde veraset yoluyla geçen ve yerel liderler tarafından yönetilen yarı özerk *vilayetler* şeklinde örgütlenmişti. Safevî döneminin sonlarına kadar varlığını sürdüren beş *vilayet*

65 Inalcik, "The Yürüks," s. 49–50; Rhoads Murphy, "Some Features of Nomadism in the Ottoman Empire: A Survey Based on Tribal Census and Judicial Appeal Documentation from Archives in Istanbul and Damascus," *Journal of Turkish Studies* 8 (1984), s. 195–196.

66 Kasaba, *Moveable Empire*, s. 72–76.

hep bu sınır boyundaydı: Arabistan, Lur, Bahtiyârî bölgesi, Kürt bölgeleri ve Gürcistan.[67] Aynı şekilde Osmanlı tarafında da devlet çok az gerçek kontrole sahipti ve istediği zaman taraf değiştiren kabile liderlerine büyük ölçüde bel bağlıyordu.[68]

Birçok grup bu dönemde güçlerini artırdı. Özellikle de daha önce birkaç devlet kurmuş olan ama artık bir halk olarak kendilerinin bilincine varan Kürtler için belirleyici oldu. Bu zamana kadar Kürt ismi, Kürtleri aşağı yukarı bugün anladığımız şekliyle, yani bugünkü Kürt bölgelerinin kabile halkı olarak ifade etmeye başlamış gibi görünüyor. Bir Kürt tarafından yazılan ve özellikle Kürt tarihini ele alan ilk kaynak, on altıncı yüzyılın sonlarında Şerafeddin Han Bitlisî (ö. 1603-1604) tarafından yazılan *Şerefnâme*'dir. *Şerafnâme*'de önce Kürt hanedanlarının tarihi verilmekte, ardından da yazarın kendi kişisel deneyimlerine de yer verdiği daha geniş bir Müslüman hanedanlar tarihine geçilmektedir. Bu eserde Kürt terimi etnik bir grup için kullanılmakta ve ortak bir kültür ile tarihe dair açık bir mefhum bulunmaktadır.[69]

Kürt bölgesi, Osmanlılar için, Safevîleri Anadolu'daki Kızılbaş taraftarlarından ayıran bir tampon olarak önemliydi. Osmanlılar, bazıları kendi sikkelerini basmak ve hutbeyi yerel hükümdar adına okutmak gibi bağımsızlığa sahip olan bir dizi beyliği idarelerine dahil ettiler. Ortak kimlik duygusuna rağmen, Kürtlerin merkezî bir Kürt iktidarı için çok az istek duydukları görülüyor. Bölgenin büyük bir kısmı *hükümet* –vassal devletler– olarak örgütlenmişti ama aynı zamanda *sancak* sistemine de dahil edilmişti

67 Matthee, *Persia in Crisis*, s. 143–144.

68 Rudi Matthee, "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-i Arab as Seen by the Safavids," *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities and Political Changes* içerisinde, haz. Kemal Karpat ve Robert W. Zens (Madison: University of Wisconsin Press, 2003); Rudi Matthee, "Between Arabs, Turks and Iranians: The Town of Basra, 1600–1700," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, no. 1 (2006).

69 Stephan Conermann, "Volk, Ethnie oder Stamm? Die Kurden aus mamlükischer Sicht," *Asien und Africa. Beiträge des Zentrums für asiatische und afrikanische Studien der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel* 8 (2004), s. 27–28.

ve önde gelen aileler, *sancak beyleri* olarak bazı alt kademe memurlarını atama hakkına sahipti. Kabilelere dokunulmadı, ancak göç düzenleri *sancak*la sınırlandırıldı. Göç düzenlerinin yeniden düzenlenmesi öngörülebilir bazı zorluklara neden oldu.[70]

Osmanlıların Kürtlere karşı güç kullanma tekniklerini batı sınırındaki Safevîlerin varlığı engellemiştir. Genel itibariyle Osmanlılar daha büyük iktidardı, ancak bazı Kürt beylikleri, özellikle Şah Abbas gibi güçlü şahların idaresinde Safevî ittifakını seçti. Osmanlı ordusu, Safevî topraklarında sefere çıkarken yerel bilgi, ulaşım, diplomasi ve takviye birlikler için Kürtlerin desteğine ihtiyaç duyuyordu. Hem Safevîler hem de Osmanlılar karşı taraf hakkında istihbarat sağlamak için Kürt casuslar kullandılar; bazı Kürtler çifte ajan olarak çalışarak her iki tarafa da bilgi verdiler.[71] Mensubiyet seçimleri ve hizmetlerinin faydası Kürt beylerinin erkek çocukları ile kabile liderlerine, kabile ve beylik düzeyinde özerkliklerini artırmak için kullandıkları yeni bir koz verdi. Safevîlerin Osmanlı ilerleyişine karşı uyguladıkları toprağı yakıp yıkma taktikleri nedeniyle bölgede göçebeliğin artması da muhtemeldir.[72] Kürtler, bu bölümün kapsadığı dönem boyunca, sınırlarındaki iktidarlardan bilinçli olarak ayrı, savaşçılıklarıyla gurur duyan ama bağlılıkları bölünmüş bir sınır nüfusu olarak kaldılar.

On Sekizinci Yüzyılda Adem-i Merkeziyetçilik

Görüldüğü üzere, sınırdaki iktidarlar on yedinci yüzyılda güç kazanmıştır. Hem Safevî hem de Osmanlı yönetimi merkezîleşmeye

70 Sinclair, "Ottoman Arrangements"; Bruinessen, *Agha, Shaikh, and State*, s. 168, 171.

71 Mustafa Dehqan ve Genç Vural, "Kurds as Spies: Information-Gathering on the 16th-Century Ottoman-Safavid Frontier," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 71, no. 2 (2018), s. 197–216.

72 Rhoads Murphy, "The Resumption of Ottoman-Safavid Border Conflict, 1603–1638: Effects of Border Destabilization on the Evolution of Tribe-State Relations," *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations* içerisinde, haz. Stefan Leder ve Bernard Streck (Wiesbaden: Reichert, 2005), s. 307–323.

yönelik adımlar attılar, ancak yüzyılın sonunda merkezî yönetimlerini güçsüz bir konumda buldular. Göçebe kabileler de dahil olmak üzere, bazıları kendi namına iktidarı ele geçiren ve birçoğu yeni savaş kumandanlarının ordularında hizmet veren özerk bölgesel iktidarlarda bir artış oldu. Bu bağlamda en dikkat çekici olanı, Safevî hanedanının sona ermesinin ardından İran'da iktidarı ele geçiren Türkmen lider Nadir Şah Afşar'dı.

On yedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Safevîlerin zayıflıkları açıkça ortaya çıkmıştı. Ordu, yönetimi ne iç ne de dış tehditlere karşı savunmaktan acizdi. Ne ordu ne de sınırdaki yerleşik kabileler alacaklarını tahsil edebiliyordu ve talep edildiğinde onların savaşacaklarına güvenilemezdi. Kafkasya'daki dağ Lezgileri, kuzeydoğu sınırındaki Türkmenler ile Özbekler ve güneydoğu sınırındaki göçebe Beluçlar baskınlar yapıyorlardı. Başta Kirman halkı, Kandehar Afganları, Huzistan'daki göçebeler ve güney orta İran'daki Lurlar olmak üzere sınır bölgelerindeki tebaa halklar isyan etti. Galzay Afganları 1722'de İsfahan'ı ele geçirdiğinde, zaferleri kendi güçlerinden ziyade Safevîlerin zayıflığından ileri geliyordu.[73]

Afganlar, İran ve Hint alt kıtası arasındaki sınırda uzun süredir varlığını sürdüren kısmen göçebe bir gruptu. Onlar, birkaç yüzyıl boyunca topraklarını genişletirken, Safevî ve Babür devletleri arasındaki rekabet onlara stratejik bir konum kazandırmış ve liderlerini her iki devletin siyasetine dahil etmişti. 1722 yılında Galzay Afganları İsfahan'ı işgal edip ele geçirdiler. Zaferlerinin ardından İran'ın büyük bir bölümüne sefer düzenlediler ancak orduları sürekli bir direnişle karşılaştı. Ne yazık ki İran için Safevîlerin çöküşü, geride liderlerinin yüzyılın geri kalanı boyunca hakimiyet için savaştığı, birbirine denk birkaç güç bıraktı. İran'da bir dizi Beluç ve Afgan grubu etkin durumdaydı ve başta Mâzenderân ve Esterâbâd merkezli Kaçarlar, Horasan Afşarları ile

73 Matthee, *Persia in Crisis*, s. 206–41. Farklı bir bakış açısı için bak. Newman, *Safavid Iran*, s. 104–106, 116.

İsfahan, Hûzistan ve Şîraz arasındaki Lur kabileleri olmak üzere birçok yerel kabile de üstünlük peşindeydi.

İsfahan'ın Afganların kontrolüne geçmesinden sonra muhaliflerin çoğu, Bahtiyârî, Şahseven ve Kaçar gibi birçok göçebe grup arasında destek bulan, son Safevî hükümdarının oğlu Tahmasb Mirza etrafında toplandı.[74] 1726'dan sonra, boyu Batı Horasan'ı merkez edinen Nadir Afşar, Şah Tahmasb'ın en önemli müttefiki olarak ön plana çıktı. Sonraki altı yıl boyunca Tahmasb'ın yanında seferler düzenlerken aralarındaki güç dengesi de gitgide değişti. Onlar, 1729'da İsfahan'ı Galzay Afganlarından geri aldılar. Nadir Şah, 1732'de Tahmasb'ı tahttan indirdi ve 1736'da kendisi için şah unvanı talep edecek kadar kendine güveniyordu.[75]

Nadir Şah telaşlı bir adamdı. Tahmasb'ı tahttan indirdikten sonra Osmanlılara karşı sefere çıktı ve Bağdat'ı aldı, ardından Azerbaycan ve Kafkasya'ya yöneldi. 1736'da güneydoğuya doğru ilerleyerek Kandehar'ı, ardından da Mart 1738'de Delhi'yi fethetti. Oradan Kâbil'i ve ardından Sind'i almaya koyuldu. 1740 sonbaharında Buhara ve Hive'ye saldırıyordu. Daha önceki fatih Timurlenk gibi, Nadir de en uzak fetihlerini elinde tutmaya çalışmadı. Ne Hindistan ne de Orta Asya onun ülkesinin bir parçası oldu.[76] Ancak Timur'dan farklı olarak, elde ettiklerini sağlamlaştırarak işlevsel bir devlet kurmayı başaramadı.

Nadir'in ordusu hem modern hem de gelenekseldi. Muhafız alayını büyüttü ve modern ateşli silahlarla etkili bir topçu birliği kurdu. Ülkesinin durumu göz önüne alındığında olağanüstü büyük bir ordu topladı. Köylülere ve İran'daki kabile gruplarına ek olarak Afganları, Beluçları, Özbekleri, Türkmenleri ve

74 Newman, *Safavid Iran*, s. 124–125.

75 Peter Avery, "Nādir Shāh and the Afsharid Legacy," *Cambridge History of Iran*, cilt. 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic içerisinde, haz. Gavin Hambly, Peter Avery, Charles Melville (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 29–31.

76 Peter Avery, "Nādir Shāh and the Afsharid Legacy," s. 31–42.

Kafkasya'dan Lezgileri de askere aldı. Yine de ordusunun temel yapısı Safevî ordusunu andırıyordu. Süvariler, hâlâ ordunun büyük bölümünü oluşturuyor ve kabile esasına göre örgütlenmeye devam ediyordu. Aslına bakılırsa Nadir, ordu içindeki grup rekabetlerini savaşta daha fazla şevk amacıyla kullanmıştı.[77]

Nadir'in fetihleri acımasız ve oldukça pahalıydı. Kendisi de göçebe bir geçmişten geliyordu ve ordusunda göçebe kabileleri öne çıkarıyordu, ancak saltanatı yerleşik nüfusa olduğu gibi göçebelere de sıkıntı getirdi. Seferleri, özellikle pastoralistler arasında sık sık yaşanan direniş hareketleriyle kesintiye uğradı. Ekim 1732'de Bahtiyârîler isyan etti. Nadir, 1733'ün sonunda, Hûzistan'daki Muhammed Han Beluç liderliğindeki bir ayaklanmayı bastırmak için Bağdat kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldı.[78] İsyanlar şiddetle bastırıldı; liderler genellikle çok sayıda kabile mensubuyla beraber öldürüldü ve kabileler, genellikle birkaç bin hanenin Horasan'a sürgün edilmesiyle ayrıca cezalandırıldı. Onlar, burada yeniden iskân edildiler ve birçoğu askere alındı.[79] Bu uygulama, ordu için insan gücü ve Horasan için nüfus temin ederken asî kabilelerin parçalanmasına hizmet etti.

Halk, 1744 yılına gelindiğinde ciddi bir hoşnutsuzluk göstermeye başlamış ve Nadir Şah, delilik emareleri göstererek tebaası için olduğu kadar arkadaşları için de tehlike arz etmeye başlamıştı.[80] O, 1747 yılında bazı en yakın taraftarları tarafından öldürüldü. Şah Abbas'ın yerlerini değiştirdiği nüfusun çoğu yeni topraklarında kalırken, Nadir'in ölümüyle birlikte komutanları kendi mücadelelerini başlatmak için ayrıldıklarından toplu bir göç yaşandı. Nadir birkaç yıl boyunca göçebe nüfusun büyük

77 Michael Axworthy, "The Army of Nader Shah," *Iranian Studies* 40, no. 5 (2007), s. 639–643.

78 Michael Axworthy, *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant* (Londra: I. B. Tauris 2006), s. 107–111, 127–130, 142–143.

79 Perry, "Forced Migration," s. 208–210.

80 Axworthy, *Sword of Persia*, s. 258–263.

bir kısmını ordularında birleştirmiş olsa da, İran'ı bulduğundan daha fakir ve daha parçalanmış bir halde bıraktı.

Nadir Şah, birçok açıdan bir geçiş figürüydü; Safevî idaresini, kabile iktidarları aracılığıyla bozkırın göçebeleriyle ilişkilendirilen geniş fetihlerle harmanlıyordu. O, ideoloji düzleminde de aynı şekilde geleneklerin bir araya gelişine dikkati çekiyordu. Merkez İslam topraklarını ele geçiren dört büyük bölgesel imparatorluğun hepsi, dünya görüşlerini etkilemeye devam eden Türk ve Moğol bozkır mirasına bağlıydı.[81] Şah İsmail, iktidara yükselmiş ve ilk fetihlerini Mesihçi bir figür olarak yapmıştı ve haleflerı, onun dinî karizmasının bir kısmını kendilerine miras aldılar. Ancak Safevîler, Kızılbaşların uzaklaşmasıyla birlikte bozkır geleneğindeki meşruiyet unsurlarını aramış ve Cengiz Han'a değil Müslüman Timurlenk'e yönelmişlerdir. Tarihçiler, Şah Abbas döneminde Timur'un ilk Safevî şeyhlerine saygılarını sunduğunu ve hatta hakimiyetinin neredeyse tüm bölgelerinde onlara vakıf arazileri bağışladığını, böylece eski Timurlu toprakları üzerindeki Safevî hakimiyetini meşrulaştırdığını iddia etmişlerdir.[82] On yedinci yüzyıl boyunca Timur'un Safevîlerle olan bağlantısına dair efsaneler giderek yaygınlaştı: İmam Ali'nin Safevî tarikatının başındaki kişiye anlattığı peygamberlik rüyası ile Şah Abbas'ın halefi Şah Safî'ye verildiği varsayılan Timur'un kılıcının yeniden bulunmasına dair bir anlatıya sahibiz.[83]

---

81 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541–1600)* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986), s. 275–279, 283–286.

82 Maria Szuppe, "L'évolution de l'image de Timour et des Timourides dans l'historiographie safavide, XVIe–XVIIIe siècles," *L'héritage timouride Iran – Asie centrale – Inde XVe–XVIIIe siècles* içerisinde, haz. Maria Szuppe, *Cahiers d'Asie centrale ¾* (Tashkent; Aix-enProvence, 1997), s. 315–322; Sholeh Alysia Quinn, *Historical Writing during the Reign of Shah 'Abbas: Ideology, Imitation, and Legitimacy in Safavid Chronicles* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2000), s. 45, 85.

83 Quinn, *Historical Writing*, pp. 87–89; Szuppe, "L'évolution," s. 322–324.

Nadir Şah, hem dinî hem de Türk-Moğol meşruiyet kaynaklarını kullanarak Safevî hanedanıyla ve aynı şekilde Timurlenk'le olan bağlarını vurguladı.[84] Timur'un Cengiz Han'ın eylemlerini taklit etmesi gibi, Nadir de fetih için seçtiği bölgelerde ve yöntemlerinin acımasızlığında Timur'un kariyerini andırıyordu. Nadir Irak'ın Timur'a ait bir bölge olduğunu iddia etti; ayrıca torunlarına Timurlu hanedanı mensuplarının isimlerini verdi. Bir hanedan kroniği, Nadir'in, Timur'un halefi olarak görülmesi gerektiğine dair doğaüstü kanıtlar sunan bir hikâye nakletmektedir. Timur'un önemli bir zafer kazandığı Kelat Kalesi yakınlarında kamp kuran Nadir, gece uyandığında dağın yamacında bir parıltı fark etti. Bunu araştırırken gizli bir hazine ve bu hazinenin Timur'a ait olduğunu belirten ve oraya ulaşan kişinin daha önce Timur'un sahip olduğu bir unvan olan *Sâhib-kırân* olacağını belirten bir kitabe keşfeder.[85]

Nadir Şah Türk kimliğini yeniden formüle etme girişimine büyük bir yenilik getirerek Batı Türkleri ile Moğol İmparatorluğu'nun mirasını paylaşanlar arasındaki ayrımı ortadan kaldırdı. "Türkmen" terimi, daha önce Oğuzları ifade ediyordu; Nadir ise bu terimi artık egemenliğin mirasçıları olarak tüm Türkleri ifade etmek için kullandı. Duruşunu haklı çıkarmak ve Osmanlılarla ortak bir mirasa sahip olduğunu iddia etmek için Cengiz Han'ın tarihine başvurdu:

> Cengiz Han zamanında, Turan ülkesini terk edip İran ve Anadolu'ya göç eden Türkmen boy liderlerinin hepsinin bir nesepten ve bir soydan geldiği söylenirdi. O zamanlar, gittikçe büyüyen devletin [Osmanlı İmparatorluğu] hanedanının yüce atası Anadolu'ya yöneldi ve atamız İran vilayetlerine yerleşti. Bu soylar, iç içe geçmiş ve birbirine

84 Ernest Tucker, *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran* (Gainesville: University Press of Florida, 2006), s. 13; Axworthy, *Sword of Persia*, s. 281.

85 Tucker, *Nadir Shah's Quest*, s. 9–10, 13, 37–38, 68–75.

> bağlı olduğumdan, umulur ki yüce hazretleri bunları öğrendiğinde, [aramızda] barışın tesis edilmesine soylu bir rıza gösterecektir.[86]

Nadir, 1736'da şah unvanını aldıktan sonra Osmanlılara hitaben yazdığı bir mektupta, "hükümdarlığın yüce Türkmen boyunun atalarından gelen hakkı olduğunu" belirterek, sadece bir Türk olarak meşruiyetini iddia etmiştir.[87] Dolayısıyla Hive'nin Cengizli hanları, Timurlu/Cengiz Moğolları, Osmanlılar ve Nadir'de de olduğu gibi bölgesel devletlerin hükümdarlarının hepsi eşit meşruiyete sahipti.

On Sekizinci Yüzyılın Sonlarında Ortadoğu

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısı, Ortadoğu'da adem-i merkeziyetçiliğin artmasıyla birlikte hem İran'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni göçebe iktidarların yükselişine sahne oldu. İran Nadir Şah'ın ölümünden sonra on beş yıl boyunca bir savaş alanı olarak kaldı. Nadir Şah İran'daki nüfusları yerinden etmiş ve dışarıdan birlikler getirmişti. Bunların birçoğu, dağlı ve pastoral nüfusla birlikte, onun ölümünden sonra da siyasî olarak aktif kaldı. Birkaç siyasî özerk bölge ortaya çıktı: Afşar Hanedanının küçük bir iktidar olarak varlığını sürdürdüğü Horasan; Kaçarların egemen olduğu Esterâbâd'dan Kazvin'e kadar uzanan kuzey İran; Lurlar, doğu Kürtleri ve en baskın güç olan Bahtiyârî konfederasyonunun yaşadığı orta ve güney İran. İktidar mücadeleleri iç içe geçmişti çünkü liderler hem kendi bölgeleri ile kabileleri üzerinde kontrol sağlamaya hem de egemenliklerini sınırları dışına yaymaya çalışıyorlardı.

İlk galib gelen, Lur-Kürt sınırındaki küçük Zend kabilesinden Kerim Han oldu. Kerim Han, 1751'de Lurlar arasında en

86 Tucker, *Nadir Shah's Quest*, s. 37.

87 Tucker, *Nadir Shah's Quest*, s. 39.

başkın lider haline geldi ve 1762 yılına gelindiğinde güney ve orta İran'ın büyük bölümünü ele geçirmişti. Kerim Han, iktidara talip olanların en zayıfı olarak faaliyet göstermeye başlamıştı ve başarısı, kısmen en güçlü iki grup olan Bahtiyârî ve Kaçarlar'ın kendi içlerindeki rakiplerinden ziyade dış güçlerle ittifak kurmaya daha istekli olan savaşçı gruplara bölünmüş olmasından kaynaklanmış olabilir. Kerim Han, Şiraz'ı başkent yaptı ve 1762'den 1779'daki ölümüne kadar Hûzistan'dan Azerbaycan'a kadar İran'ın büyük bir bölümünü kontrol etti. Ancak resmî bir egemenlik arzusu taşımadı ve saltanatının büyük bölümünde Safevî kuklası bir han adına iktidarda kalıp kendisini "*vekil*" olarak nitelendirdi.[88] Sîstan, Kirman ve Horasan gibi doğu bölgeleri onun hâkimiyet alanının dışında kaldı ve Kaçarların idaresindeki Hazar bölgeleri, resmî olarak krallığın sınırları içinde kalsa da hiçbir zaman tam olarak onun egemenliğine boyun eğmedi.[89] Kerim Han, hatırı sayılır ölçüde şiddet kullanmasına rağmen, kendisine bağlı kabile güçlerine özerklik tanımış, boy beyleri mensuplarını sarayda rehine olarak tutarak ve kimi zaman da zor kullanarak denetimi sağlamıştır. O, kapsamlı ve düzenli bir bürokrasi geliştirmedi ama ticareti, tarımı ve şehir hayatını teşvik ederek başkentini Şiraz'da imar etti. Hükümdarlığı zor bir yüzyılın ortasında İran halkına kısa bir nefes aldırdı, ancak siyasî yapıları dönüştürmedi.[90] Kerim Han'ın ölümüyle birlikte, birçok hanedan mensubunun birbirleriyle savaşması ve diğer kabilelerin güç kazanmasıyla düşmanlıklar yeniden patlak verdi. Bilhassa on dokuzuncu yüzyıl boyunca İran'ı yöneten hanedanı kuran Kaçarlar nüfuzlarını arttırmıştı.

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısı göçebe gruplar özerklik ve önem kazanırken, birçok bölgenin etkin denetimini kaybeden

88 Tucker, *Nadir Shah's Quest*, s. 110.

89 John Perry, "The Zand Dynasty," *The Cambridge History of Iran* içerisinde, cilt. 7, haz. Gavin Hambly vd. (Cambridge: Cambridge University Press), s. 85, 95–96.

90 Perry, "The Zand Dynasty," s. 95–102.

Osmanlı İmparatorluğu için de zor bir dönemdi. Bedevî Zeydân ailesi, gücünü bilhassa Şeyh Zâhir el-Ömer (1690-1775) döneminde Filistin'de pekiştirdi ve şeyhin, yaklaşık olarak 1750'den ölümüne kadar gücünü kuzey Filistin'e doğru genişleterek Şam'a giden ticaret yoluna ve geleneksel olarak hac kervanlarını finanse eden bölgelere hâkim oldu. Dolayısıyla hac yolculuğunu tehdit etmeye başladı. Ayrıca liman kenti Akka'yı da fethederek pamuk ticaretinin kontrolünü ele geçirdi.[91]

Osmanlı topraklarındaki göçebeler için en mühim olay, Arap Yarımadası'nda Vehhâbî devletinin kurulmasıydı. Dinî reformist Muhammed b Abdülvehhâb, Necid'deki Dir'iye kasabasının *emiri* Muhammed b. Suûd ile 1744-1745 yıllarında ittifak kurdu. El-Suûd, yeni doktrini yaymak için *cihad*a destek verdi ve karşılığında cemâatin seküler lideri oldu. Cemaate katılanlar hem dinî hem de siyasî liderliğe itaat etmeyi ve dava için savaşmayı kabul ettiler. Kabul etmeyenler ise yağmaya maruz kalıyordu.[92] Suûdi Devleti'nin liderliği yerleşikti ve hareket önce köyler ile kasabalara yayıldı; göçebeler katılmakta daha yavaş hareket etti ve hiçbir zaman yönetici elitin bir parçası olmadı. Ancak 1780'lere gelindiğinde, göçebe kabileler Suûdi Devleti'ne gelir sağlayan ve katılanları zenginleştiren istilalara katılmaya başlamıştı. Dinî coşku da aynı şekilde bir faktördü ve bazı kabileler Vehhâbî doktrinine intisap ettiler. Suûdiler, Yarımada'daki daha önceki konfederasyonlardan farklı olarak kendilerine bağlı kabilelere düzenli bir vergi –zekât– uyguladı ve kabile liderlerinin çoğunu değiştirdi. Ancak yine de sosyal ve siyasî yapı kabile olarak kaldı ve köklü bir değişikliğe uğramadı.[93]

On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Vehhâbîler, Mukaddes Şehirleri ele geçirmiş ve Arap Yarımadası'ndaki Osmanlı

91 Eugene Rogan, *The Arabs: A History* (New York: Basic Books, 2009), s. 45–49.

92 Madawi al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), s. 14–18.

93 al-Rasheed, *A History*, s. 19; Alexei Vassiliev, *The History of Saudi Arabia* (Londra: Saqi Books, 1998), s. 89–93, 112–126.

hakimiyetinin büyük bir kısmını ortadan kaldırmışlardı ve etkileri çok daha derinlerde hissediliyordu. Bazı göçebeler onların liderliğini kabul etse de, diğerleri kabul etmedi. Büyük Şemmer konfederasyonunun çeşitli kolları farklı tarafları seçti ve Vehhâbîlere katılmak istemeyenler önce Irak'a sonra da el-Cezîre'ye göç etmeye başladı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde onlar yeni bölgelerinde güçlü bir şekilde tutunmuş ve büyük ölçüde özerkleşmişlerdi.[94] Arap Yarımadası'ndan gelen kabileler güney Irak'a ve Bağdat vilayetine de nüfuz ederek, vilayeti Osmanlı kontrolünden büyük ölçüde bağımsız olarak yöneten Memlük emirlerinin pahasına göçebe iktidarını güçlendirdiler. Hükümet, kabilelere yönelik çok sayıda saldırıya rağmen onları yerinden edemedi ya da güzergâhlarda güvenliği tek başına sağlayamadı.[95] Irak'ın iç bölgelerinin büyük bir kısmı etkin bir şekilde kabilelerin ve büyük ölçüde göçebelerin kontrolü altındaydı.

Sosyal ve Ekonomik Koşullar

Bu bölüme konu olan erken modern dönemde, Avrupalı seyyahların anlatıları ve ticaret belgeleri, göçebelerin yaşamına dair daha kapsamlı bir bakış açısı sunmaya başlamakta ve tarihî kroniklerde göz ardı edilen bazı gündelik gerçekleri ortaya çıkarmaktadır. Buna ek olarak, Osmanlı İmparatorluğu için henüz tam olarak değerlendirilmemiş zengin devlet arşivleri günümüze ulaşmıştır. Dolayısıyla, koşulların bölgeden bölgeye farklılık gösterdiğini göz önünde bulundurarak bazı genel sonuçlara varabiliriz. Hem Safevî hem de Osmanlı egemenliğinde göçebelerin, nüfusun önemli bir bölümünü oluşturduğu açıktır. Safevî

94 Bruce Masters, "Semi-autonomous Forces in the Arab Provinces," *The Cambridge History of Turkey*, cilt. 3, *The Later Ottoman Empire, 1603–1839* içerisinde, haz. Suraiya N. Faroqhi (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 190; M. al-Rasheed, "Shammar," *EI* 2. edisyon

95 Hala Mundhir Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745–1900* (Albany: State University of New York Press, 1997), s. 28–41.

İran'ı için elimizde kesin rakamlar bulunmamakla birlikte araştırmacılar, Safevî döneminin sonunda İran'daki göçebe nüfusun toplam nüfusun yüzde 30'u olduğunu tahmin etmektedir, fakat bazı tahminler daha yüksektir.[96] Osmanlı İmparatorluğu'nda 1520'lerde vergi kayıtları tutulmaya başlanmış ve göçebe olarak görülen nüfusun yüzdesine değinilmiştir. Batı ve İç Anadolu'da göçebelerin oranı yüzde 16 ila 17 olarak tahmin edilirken, Güneydoğu Anadolu'daki nüfusun yaklaşık yüzde 70'i göçebe olarak kaydedilmiştir. Suriye ve Irak vilayetleri için elimizde on altıncı yüzyılın ikinci yarısına ait Bağdat ve Halep vilayetlerinin yaklaşık yüzde 36 ve Basra için yaklaşık yüzde 32'lik rakamları bulunmaktadır.[97] Böylelikle bazı Osmanlı bölgeleri, Safevîlerin göçebe/yerleşik nüfus oranına eşitlenmiş hatta bu oranın üzerine çıkmış olabilir.

Şaşırtıcı olmadığı üzere, göçebeler hem bölgesel hem de uzun mesafeli taşımacılık ve ticarette oldukça önemli bir rol oynamışlardır. Develer taşımacılık için en değerli hayvanlardı; sadece kervanlarda değil, aynı zamanda aynî olarak ödenen vergilerin sevkiyatında da kullanılıyorlardı. Suriye ve Arap çöllerinden geçen yıllık hac kervanlarının 40.000 deveye kadar ihtiyaç duyduğu hesaba katılırsa, ticaret ve hac için ne kadar büyük bir sayılarda deveye ihtiyaç duyulduğu anlaşılır. Göçebeler, ayrıca kervanların kılavuzluğunda ve yol güvenliğinin sağlanmasında da önemli bir rol oynuyordu.[98] Osmanlı devletinin saygınlığı için hayati önem taşıyan resmî hac kervanları büyük ölçüde göçebe hizmetlerine

96 Willem M. Floor, *The Economy of Safavid Persia*, Iran-Turan Bd. 1 (Wiesbaden: Reichert, 2000), s. 8; Matthee, *Persia in Crisis*, s. 6; Kunke, *Nomadenstämme* s. 18.

97 Ömer Lûtfi Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys," *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içerisinde, haz. Michael A. Cook (Londra: Oxford University Press, 1970), s. 169–171.

98 Halil Inalcik ve Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 39; Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517–1683* (Londra: I. B. Tauris 1996), S. 46.

ve iş birliğine bağımlıydı. Öncelikle hacılar, Suriye ve Arabistan çöllerinden geçerken suya ihtiyaç duyuyordu ve Bedevîlerin bu kıt kaynağı onlarla paylaşmaya ikna edilmesi gerekiyordu. İkinci olarak, hacıların çorak arazilerden geçerken ihtiyaç duydukları erzak genellikle Bedevîler tarafından nakledilip yol üzerindeki ambarlara bırakılıyordu. Ve son olarak, hacıların her zaman bir mihmandara ihtiyacı vardı. Kabileler, bu hizmetlerin karşılığında genellikle düzenli tahsisat olmak üzere ücret alır ve sadakati sağlamak için şeyhlerine genellikle nişan ve unvanlar verilirdi.[99] Başkentin et ve süt ürünleri için koyun tedariki de kısmen göçebelere bağlıydı. Koyunların çoğu, kuzey ile batı bölgelerinden geliyordu, ancak Anadolu da önemli bir kaynaktı ve bazen bir seferde 60.000 kadar koyun isteniyordu.[100]

Osmanlı idaresine tam olarak dâhil edilmeyen sınır ve çöl bölgelerinde yönetim, genellikle düzeni sağlamaktan ve kabile mensuplarının kanunlara uymasını temin etmekten sorumlu olan kabile şeyhlerinin elindeydi. Kabileler, vergi topladıkları ve güvenlik sağladıkları *dīra* olarak bilinen belirli bölgeleri kontrol ediyorlardı. Topladıkları vergiye *huve* denirdi; bu genellikle "koruma parası" olarak tercüme edilir, ancak kelimenin tam anlamı kardeşliktir ve bazı çıkarlar ile kimlik ortaklığını ifade eder. Kabileler, ayrıca bölgelerinden geçen yolculardan da geçiş ücreti toplardı; bunlara da *huve* denirdi. *Huve* basit bir ifadeyle göçebelerin yerleşiklerden aldığı bir vergi olarak görülmemelidir. Her ikisi de göçebe olabilen daha zayıf kabileler kendinden daha güçlü olanlara da vergi öderdi. Zamanla, Aneze gibi güçlü konfederasyonların *dīra*'sındaki daha küçük kabileler, hayali bir ata tarafından sağlanan soy bağı ile daha büyük yapının bir parçası haline gelebilirdi.[101] Hükümetler, bu tür bölgelere doğru yayılıp vergi

99 Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, s. 6, 34, 43, 48, 54–56.
100 White, *The Climate of Rebellion*, s. 27–41, 48.
101 Juhany, *Najd*, s. 69–70.

toplamayı tekellerine almaya çalıştıklarında, göçebeler genellikle baskınlarla karşılık verirdi.[102]

Göçebeler, bölgelerindeki şehir ve kasabalarla karşılıklı bir ilişki içindeydi. Onlar bir pazara ihtiyaç duyarken, birçok şehir et ile süt ürünleri ve bazen de başta yün ile deri olmak üzere ticari malların üretiminde ihtiyaç duyulan malzemeler için doğrudan komşu pastoral nüfuslara bağlıydı. Örneğin İsfahan, Musul ve Bağdat yakınlarındaki göçebe nüfusla yakın pazar ilişkilerine sahipti. Şehirler, hayvan satışından vergi alabildiğinden, göçebelerle yapılan ticaret kayda değer bir gelir sağlıyordu.[103] Bundan dolayı pastoralistlerin varlığı bölgesel ticaret merkezlerinin gelişimini teşvik edebiliyordu. Nadir Şah'ın bölgeyi kalkındırmak amacıyla göçebeleri Horasan'a naklettiğinde onlar için ticaret kasabaları kurması dikkat çekicidir.[104] Uluslararası ticaret için önemli olan birçok emtia türü hayvancılık ürünlerine bağlıydı; örneğin Kirman'da keçi kılı ticareti yapılıyordu ve Anadolu'da yün halıcılık gelişen bir sektördü. Dolayısıyla kabile şeyhlerinin, geçim kaynaklarının merkezinde yer alan ticaretin pek çok alanında varlık gösterdiklerini görüyoruz. Şeyhler, kendilerine uygun pazar kasabaları bulamadıklarında, bazen yeni yerleşim yerleri kuruyorlardı.[105] Bazıları bizzat ticarete yatırım yapıyor, sürülerin günlük bakımını çobanlara bırakırken tüccar olarak hareket ediyorlardı.[106] Sıradan göçebeler, daha düşük bir seviyede, bazen hem imalatta hem de bayındırlık işlerinde yevmiyeli işçi olarak

102 Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540–1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 23, 39; Fattah, *Politics*, s. 31–32; F. H. Stewart, "Khuwwa," *EI* 2. edisyon

103 Khoury, *State and Provincial Society*, s. 31; Fattah, *Politics*, s. 35; Minorsky, *Tadhkirat al-mulūk*, s. 179.

104 Khoury, *State and Provincial Society*, s. 27–34; Avery, "Nādir Shāh and the Afsharid Legacy," s. 52.

105 Fattah, *Politics*, s. 25–26, 186–187.

106 Matthee, *Persia in Crisis*, s. 159; Inalcik ve Quataert, *Economic and Social History*, s. 38–39.

ekonomiye bağımsız bir şekilde katılıyorlardı. Köylülerden daha hareketli olma avantajına sahiptiler ve bu sayede mevsime göre yer değiştirebiliyorlardı.[107] Safevî topraklarında Bahtiyârîler, Şah Abbas tarafından İsfahan yakınlarındaki iki nehri birbirine bağlamak için işçi olarak askere alındılar ki bu iş yıllarca sürdü.[108]

Göçebeler birçok bölgede ekonominin ayrılmaz bir parçası olsa da, bu yerleşik nüfusla herhangi bir çatışma yaşanmadığı anlamına gelmemektedir. Osmanlı yerel kayıtları her iki grubun da diğerine karşı şikâyetlerini ihtiva etmektedir. Köylüler, göçler sırasında tarlalarına giren ya da tarlalarında izinsiz otlayan hayvanları şikâyet etmek için dilekçeler yazmıştır. Hayvan güden yerleşik nüfus da hayvanlarının çalınmasından şikâyetçiydi. Göçebelerin koruma için ek vergi topladıkları ve köylere ya da kervanlara saldırdıkları çok sayıda örnek vardı. Göçebeler de aynı şekilde şikâyette bulunmaktaydılar: verginin tamamını ödemelerine rağmen göç sırasında hayvanlarına el konuluyordu; üzerlerinde hakları olan devlet arazilerinde bile bazen fahiş otlak vergileri alınıyordu; ve terk edilmiş arazileri geri istediklerinde, asıl sahipleri bazen arazilerine el koymak için geri dönüyorlardı. Osmanlı hükümeti iki grup arasında karar verirken eşit davranmaya çalışmıştır.[109]

Ticaret ve hac güzergâhlarında güvenliğin sağlanması sürekli bir gerilim kaynağıydı. Hac mercileri, Bedevîlere karşı yükümlülüklerini yerine getirmediğinde ya da sözleşmeler, yakındaki kabilelerin düşmanlarıyla yapıldığında, Bedevîler buna baskınlarla

107 Kasaba, *Moveable Empire*, s. 32–34; Inalcik, "The Yürüks," s. 52–54; Inalcik ve Quataert, *Economic and Social History*, s. 40.

108 Arash Khazeni, *Tribes & Empire on the Margins of Nineteenth-Century Iran* (Seattle: University of Washington Press, 2009), s. 24.

109 Murphy, "Some Features," s. 194–195; Kasaba, *Moveable Empire*, s. 30; Khoury, *State and Provincial Society*, s. 61; Moshe Sharon, "The Political Role of the Bedouins in Palestine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Studies on Palestine during the Ottoman Period* içerisinde, haz. Moshe Ma'oz (Jarusalem: Magnes Press, 1975), s. 15, 20.

karşılık veriyordu. Küçük çaplı baskınlar hoş görülebilirdi, ancak yetkili makamlar kimi zaman daha büyük saldırılara kanlı misillemelerle karşılık veriyordu. On yedinci yüzyılda ilişkiler daha da kötüleşti. 1632'de ve 1683'ten 1699'a kadar iki kez çöl her iki tarafın da ciddi şiddet eylemlerine sahne oldu.[110] Başta Suriye'de ve Irak'ta olmak üzere, zaman zaman ticaret ve seyahat, kervanlara saldıran düşman kabile güçleri tarafından büyük ölçüde sekteye uğratıldı. Düzenin bozulmasının çeşitli nedenleri olduğunu görmekteyiz. Hava koşulları ya da Aneze gibi yeni nüfusların göçü nedeniyle göçebeler arasında yaşanan sıkıntılı dönemler, genellikle kıt kaynaklar üzerinde çatışmalara ve yolculara yönelik saldırılara neden oluyordu. Yüksek vergilendirme, askere alma ya da diğer kötü muamelelerden kaynaklanan hoşnutsuzluklar da baskınlarla sonuçlanıyordu. Hûzistan'daki Osmanlı-Safevî sınırı neredeyse her zaman seyahatin zor ve tehlikeli olduğu bir çatışma bölgesiydi.[111]

Göçebeler, idarî yapılarda aykırı bir konumdaydılar. Birçok göçebe nüfusun orduya hizmet etmesi gerekiyordu ve bu nedenle köylülerden biraz daha düşük oranda vergilendiriliyorlardı. Moğol döneminden beri var olan en az iki standart göçebe vergisi vardı: hayvan sayısı üzerinden hesaplanan sürü vergisi ve otlak vergisi. Otlak vergileri göçebeler için faydalı olan arazilerin sahipleri tarafından şahsen de toplanabilirdi.[112] Bazı göçebe nüfusların belirli ürünleri tedarik etmesi gerekmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlete ok ya da tereyağı temin eden gruplara rastlanmakta, İran'da ise Bahtiyârî Lurları yıllık haraçlarını kat olarak ödemekteydi.[113] On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda

110 Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, s. 65–69.

111 Sharon, "Political Role," s. 15–22; Matthee, "Between Arabs, Turks," s. 58, 72–74.

112 Lindner, *Nomads and Ottomans*, s. 56–59; Kasaba, *Moveable Empire*, p. 27; Inalcik ve Quataert, *Economic and Social History*, s. 36; Murphy, "Some Features," s. 193; Fragner, "Social and Internal Economic Affairs," s. 538–539.

113 Inalcik, "The Yürüks," s. 54; Garthwaite, *Khans and Shahs*, s. 49.

Osmanlı'nın özellikle vergi konusunda göçebelere yönelik politikaları üzerine bazı akademik tartışmalar vardır. Genel olarak göçebelere birkaç vergi eklenirken, yerleşmeyi teşvik etmek için vergi teşvikleri düzenlenmiştir. Bazı araştırmacılar, göçebelerden alınan vergileri yerleşimi teşvik etmek için tasarlanmış ağır bir külfet olarak görürken, diğerleri vergilerin makul olduğuna kanaat getirmektedir.[114]

Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde, göçebelerin yerleşik nüfusa oranı ele alınan dönem boyunca azalmış görünmektedir. On altıncı yüzyıla ait veriler tahlil edilmiştir ve bu veriler, hem göçebe hem de yerleşik nüfus artarken, göçebelerin tüm Anadolu nüfusu içindeki genel oranının nispeten azaldığını göstermektedir.[115] Anadolu'nun büyük bölümündeki bu eğilim, Celali isyanı ve yüzyılın sonundaki olağanüstü iklim koşullarıyla birlikte tersine dönmüş görünmektedir.[116] Arap Yarımadası, Suriye çölü ve Safevî-Osmanlı sınırındaki göçebeler sayıca çok, özerk ve askerî meselelerde etkin olmaya devam etmiştir. İran'da, yukarıda da belirttiğim gibi, göçebelik özellikle bu dönemin başında ve sonunda artmış görünmektedir. Nitekim, göçebe kabileler Osmanlı sınırlarından İran'a kadar, on sekizinci yüzyılın sonunda siyasî ve sosyal yapının aslî unsurlarından birini teşkil ediyordu.

Askerî Gelişmeler

1500'den 1800'e kadar olan üç yüzyılda, küresel askerî denge Avrupalı iktidarların lehine kayarken, İran'ın askerî gücü, Osmanlıların askerî gücüne nazaran azaldı. Bu gelişmede göçebeliğin nasıl bir rol oynadığını dikkate almamız gerekmektedir. Avrupa, on

114 Lindner, *Nomads and Ottomans*, s. 56–62, 82–84; Murphy, "Some Features," s. 193; Khoury, *State and Provincial Society*, s. 31.

115 Barkan, "Ottoman Fiscal Surveys," s. 169. Bu rakamlara Karaman, Dulkadir ve Orta Anadolu ile Doğu Anadolu'daki diğer bölgelerin de dahil olduğu dikkate alınmalıdır.

116 White, *The Climate of Rebellion*, s. 238–243.

yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda askerî teknolojisini büyük ölçüde ilerlettiği için, ateşli silahlara önemli bir faktör olarak vurgu yapılmış ve göçebelerin yeni teknolojiyi küçümsemesi Safevîlerin Osmanlılar karşısında geri kalmasının nedenlerinden biri olarak görülmüştür. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalar bu analizi sorgulanır hale getirmiştir. Avrupa gibi nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu ve piyade kullanımının yaygınlaştığı bir bölgede ateşli silahlar hızla askerî bir devrime yol açmıştır. Arazinin daha zor ve mesafelerin genellikle çok uzak olduğu Ortadoğu'da topun daha az avantajı vardı. Ordular kuşatmalarda ağır toplardan yararlandılar ancak hareket kabiliyetinden ödün verdiler ve varış noktalarına ulaşmada zaman kaybettiler.[117]

Ortadoğu'da silahlar da kullanılıyordu ancak ilk silahların ciddi dezavantajları vardı. İlk tüfekler namludan doldurulurdu; asker önce barutu ölçer, sonra da dolgu, barut ve saçma doldurup namlunun içine yerleştirirdi. Tüm bunları at sırtında yapmak zordu ve çoğu atlı silahlarını kullanmak için atlarından iniyordu. Avrupa'da toplu ateş gücü, piyade ve ağır süvari ordulara karşı işe yarıyordu. Ortadoğu'da silah kullananlar, kimisi hücum ederken, dönerken ya da geri çekilirken dakikada altı ok atabilen atlı okçularla genellikle karşı karşıyaydı. Bu da tüfeği yeniden doldurmayı tehlikeli bir iş haline getiriyordu. Dahası, Ortadoğu'nun hafif süvarileri, tüfeklerden daha uzun menzilli ve çok daha isabet oranı olan Moğolların bileşik yayını kullanıyordu. On sekizinci yüzyılın gelişmiş tüfekleriyle bile, 61,26 ile 30,17 metre genişliğindeki bir hedefe atış yapan askerler zamanın sadece yüzde 46'sında isabet kaydediyordu. Öte yandan Memlük ordusunun deneyimli okçularının 68,58 metrelik bir alanda 0,96 metrelik bir hedefi vurabilmeleri beklenirdi.[118] Hücum sona erdiğinde ve

117 Kenneth Warren Chase, *Firearms: A Global History to 1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 23; Rhoads Murphy, *Ottoman Warfare, 1500–1700* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1999), s. 66.

118 Chase, *Firearms*, s. 24, 73–74.

ordular göğüs göğüse çarpışmaya girdiğinde, tüfek kılıçtan daha az kullanışlıydı.

Ortadoğu iktidarları, her şeye rağmen ateşli silahlar edinmeye ve kullanmaya hevesliydi. Ateşli silahların getirdiği avantajlardan biri de atlı okçuluğa kıyasla çok daha az eğitim gerektirmeleriydi.[119] Hükümdar, daha önce askerî deneyimi olmayan şehirlileri ve köylüleri askere alabilir, onları eğitebilir ve doğrudan kendisine karşı sorumlu bir orduya sahip olabilirdi. Askerî alanda öncelikle Avrupa'yı hedef alan Osmanlılar, ateşli silahları ilk geliştirenlerdi ve zaman içinde süvariler karşısında piyadeleri artırdılar. Osmanlıların iki kesin zaferi üstün ateş gücüne bağlanır: 1514'te Osmanlıların Şah İsmail'i mağlup ettiği Çaldıran Savaşı ve 1516'da Mısır ve Suriye'nin fethi neticelenen Mercidâbık'taki Memlüklere karşı kazandıkları zafer.[120]

Atlı okçulardan oluşan göçebe orduları bazen topları ve ateşli silahları ahlaksız ve aşağılayıcı olarak hor görmüştür. Bununla birlikte, Safevî orduları, iktidara geldikten bir yıl sonra top kullanıyordu, fakat bunu hiçbir zaman Osmanlılar kadar tam anlamıyla ordularına entegre edemediler.[121] Nadir Şah'ın ordusunda süvari birlikleri tarafından da kullanılan ateşli silahların ağırlık kazandığını görmekteyiz ve Nadir Şah'ın düşüşünden sonra İran için mücadele eden büyük ölçüde göçebe iktidarlar da ateş gücüne sahipti.[122] On altıncı yüzyılın sonlarında birçok Bedevî ateşli silahlara sahipti ve on yedinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde Safevî-Osmanlı sınırındaki Kürtlerin de ateşli silahlarının olduğu görülmektedir.[123]

---

119 Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 17.

120 Chase, *Firearms*, s. 104–105; Savory, *Iran under the Safavids*, s. 41–43.

121 Chase, *Firearms*, s. 117; Matthee, *Persia in Crisis*, s. 112; "Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran," *Safavid Persia* içerisinde, haz. Charles Melville (Londra: I. B. Tauris, 1996), 391.

122 Axworthy, "Army," s. 635–641; Perry, *Karīm Khān Zand*, s. 68, 87.

123 Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, s. 69; Matthee, "Unwalled Cities," s. 405–407; Matthee, *Persia in Crisis*, s. 144, 217–218.

Ancak ateşli silahlar bazı muharebelerde belirleyici olsa da savaşları kazandırmamıştır. Savaşta en belirleyici olan şey organizasyon, lojistik ve disiplindi. Osmanlılara, Safevîler karşısında kalıcı bir avantaj sağlayan da bu alanlardaki mükemmelliğiydi. Osmanlı askerleri iyi besleniyor, iyi teçhiz ediliyor ve kayda değer, öngörülebilir ödüllerle motive ediliyorlardı.[124] Önce kabile birliklerine, daha sonra da çeşitli rakip güçlere dayanan ve düzenli maaş almayan İran orduları ise çok daha az güvenilirdi. Dolayısıyla, Ortadoğu ordularının gerilemesini, temelde ateş gücünün eksikliğine atfedemeyiz. Bölgesel ordularda göçebe nüfusun varlığı olumsuz bir etki yarattıysa, bunun nedeni ateşli silah kullanmayı reddetmeleri değil, kabile özerkliğinin kontrol etmeyi zorlaştırmasıdır.

Göçebeler, disiplin sorununa rağmen ordunun önemli bir parçası olmaya devam etti. Onlar, İran ve Afganistan'da on sekizinci yüzyıl boyunca ordunun önemli bir bölümünü oluşturdular. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki göçebeler ise merkezî ordudaki önemlerini kaybettiler, ancak her iki cephede de savaşın yürütülmesinde faydalı olmaya devam ettiler. Orduyu iaşe etmek maksadıyla hayvancılık ürünlerini temin ettiler, nakliye için hayvan sağladılar ve çoğu zaman nakliyenin kendisini organize ettiler. Onlar, İstihbarat için kullanıldılar ve ordunun konuşlandırılmasında da rol oynadılar çünkü ordunun önündeki güzergâhlarda keşfe çıkabiliyor ve ayrıca geri çekilirken orduyu koruyabiliyorlardı. Örneğin Osmanlıların 1620'de Bağdat'ı alamamalarının ardından güvenli bir şekilde geri çekilmelerini ve yeniden toplanmalarını mümkün kılanlar yerel Kürtlerdi.[125] Osmanlı seferlerinde göçebe birliklerin kullanılması çoğu zaman durumu Osmanlıların lehine çeviriyordu.[126] Bundan dolayı göçebe kabilelerin yönetimi pek çok devlet için başa bela olsa da devletlerarası rekabet, yani bir başka deyişle savaş, onlar olmadan da zordu.

124 Murphy, *Ottoman Warfare*, s. 85–98, 166.
125 Murphy, *Ottoman Warfare*, s. 74, 82, 109; Murphy, "Resumption," s. 316–317.
126 Murphy, *Ottoman Warfare*, s. 67–71, 191.

Sonuç

Orta Devirler, on beşinci yüzyılın büyük bir bölümünde Ortadoğu'nun çoğunda hala geçerli olan bozkır geleneklerinin çağı olarak görülmüştür. Göçebeler, birçok bölgede nüfusun önemli bir bölümünü oluşturuyordu ve bilhassa Türkmen kabile konfederasyonlarının yaygın güç haline geldiği Anadolu'da güçlüydüler. İran'ın önce Karakoyunlular sonra da Akkoyunlular tarafından fethedilmesiyle hem yeni göçebeler hem de daha güçlü bir kabile yapısı İran'a aktarıldı ve eyalet yönetiminde ile orduda yeni bir kabile örgütlenmesi dönemi başladı. On altıncı yüzyılın başında bu süreç, İsmâil'in Safevî devletini kurmasıyla tamamlandı ki bu da Anadolu göçebelerinin akınını beraberinde getirdi. Osmanlı sultanı I. Selim'in fetihleri, Safevîlerin batıya doğru genişlemesini engellemiş ve Basra Körfezi'nden Kafkasya'ya kadar uzanan uzun bir sınır bölgesi meydana getirmişti. Osmanlılar, sonraki yüzyıllar boyunca, çoğunlukla her iki devletin de kontrolü dışındaki göçebe ve kabile nüfuslarından oluşan bir tampon bölge boyunca birbiri ardına gelen İran devletleriyle karşı karşıya geldi. Burada hem göçebe hem de kabile iktidarı, rakip güçlerin yerel müttefiklere duyduğu ihtiyaçtan dolayı güç kazandı. Burası her iki devlet için de bir sınır bölgesi olsa da, Ortadoğu için ana ticaret yollarının kesiştiği merkezî bir bölge olduğu dikkate alınmalıdır.

Moğollar ve Timurlular, bozkır göçebe kökenlerini hem bir meşruiyet kaynağı hem de kendilerine hizmet eden ordularla bir bağ olarak muhafaza ederken boy esasını baskı altına almışlardı. Osmanlılar ve Safevîler, zaman zaman Türk geleneklerine –Osmanlı örneğinde Oğuzlara; Safevî örneğinde ise Timur'a– atıfta bulundular, ama asıl meşruiyetleri Ortadoğu'nun dinî geleneğiydi. Her ikisi de ordularında göçebeleri kullandı, ancak büyük ölçüde muhtemelen kabile güçlerinin gücü sebebiyle göçebeler tarafından aynı şekilde tehdit edildiler. Kızılbaş oymaklarını kuran Safevîler bile kısa süre sonra bu oymakların gücünü ve

ideolojik önemini azaltmaya çalıştılar. Safevîler, göçebe birliklere bel bağlamaya devam etmelerine rağmen, hanedanla ortak bir köken hissiyatı azaldı. İdeolojik olarak burada Türk-Moğol çağının sonunu görmekteyiz. Nadir Şah'ın, bozkır mirasını yekpare bir Türk kimliği içinde canlandırma girişimi kendi ömrünün ötesine geçemedi.

Göçebeler siyasî ve ekonomik anlamda ise daha fazla önem arz etmeye devam etti. Osmanlılar Anadolu'nun büyük bir kısmı da dahil olmak üzere merkezî topraklarında göçebe iktidarlarını sindirmeyi başardı, ancak kabileler ve göçebeler, Kürt bölgeleri, Suriye, Irak ve Arap Yarımadası'nda toplumun ve siyasetin ayrılmaz bir parçası olarak kaldı. İran'da, Safevî şahlarının çabalarına rağmen, göçebeler hem askerî hem de eyalet sistemine entegre olarak kaldılar ve bölgeyi hakimiyet altına aldılar.

8
Modern Ortadoğu'da Göçebeler

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllar, Ortadoğu'daki göçebeler için belirleyici dönem olmuştur. Göçebe pastoralistler, on sekizinci yüzyılın sonunda Osmanlı'nın merkezî topraklarında nüfus ve nüfuz kaybına uğramışlardı, ancak onların kabileleri doğu sınır bölgelerinde, Suriye'nin büyük bölümünde ve Arap Yarımadası'nda hala kayda değer bir güce sahipti. İran'da nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmaya devam ettiler ve askerî personelin çoğunluğunu teşkil ettiler. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru çok daha az göçebe vardı; kalanlar bölge ekonomisine katkıda bulundular ancak hiçbir güç kullanamadılar ve çok az etkiye sahip oldular. Bu kitapta ele alınan yüzyıllar boyunca göçebe nüfusunda ve gücünde dönemsel dalgalanmalar görülmekle birlikte, bu bölümde anlatılan değişikliklerin kalıcı olması muhtemeldir.

Bu değişimin en temel nedenleri, Ortadoğu'nun modernleşmesi ve Avrupa devletlerinin saldırılarıdır. Osmanlının doğusundaki topraklarda on dokuzuncu yüzyıl adem-i merkeziyetçilik ve göçebe nüfusunda görünür bir artışla başlamaktadır. Ancak Osmanlılar Avrupa'ya karşı güç kaybederken, ülke içinde bu dönem, göçebe kabileler üzerinde artan kontrolün dayatıldığı bir konsolidasyon ve sistematikleşme dönemiydi. Avrupa karşısındaki askerî ve ekonomik yetersizliğinin farkına varan Osmanlı hükümeti, on sekizinci yüzyılın sonlarında bir dizi modernleşme

reformu başlattı. Bunlar, 1839 yılında Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından uygulamaya konulan Tanzimat reformlarıyla doruğa ulaştı. Yeni düzen, on sekizinci yüzyıl boyunca gelişen şehir, kasaba ve göçebelerin bölgesel uyumuna karşıydı.

Ortadoğu'da önce buharlı deniz yolculuğu, ardından da demiryolunun kullanılmaya başlanmasıyla birlikte ulaşım alanında da bir devrim gerçekleşiyordu. Dünya ekonomisiyle artan bütünleşme, kabile şeyhlerini pastoralizmin yerine tarıma yatırım yapmaya teşvik etti. On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, birçok göçebenin yerleşmeye ve tarım yapmaya başladığı aşikardır. Batılılaşma reform hareketleri İran'da daha geç başlamış ve daha az etkili olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl boyunca çoğu göçebe kabile bozulmadan ve önemli toprakların kontrolünü elinde tutmaya devam ederken kabile birlikleri, ordunun büyük bir bölümünü oluşturmaya devam etti. Ancak yeni ekonomik düzen, İranlı göçebeleri de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki göçebeler gibi etkiledi. Kabile şeyhleri, küresel ekonomiye daha fazla dahil oldukça onların çıkarları bazen müritlerinin çıkarlarından giderek uzaklaştı.

Ortadoğu'ya daha önce gelen seyyahlar, pastoral göçebeler ve kabile nüfusları hakkında bazı genel tanımlar ortaya koymuşlardı. 1800 yılına gelindiğinde Avrupalı güçler Ortadoğu'da etkin bir şekilde yer almaya başlamış ve akademisyenler ile yöneticiler arasında etnografya bilimine karşı bir ilgi söz konusuydu. Arap kabileleri özellikle dikkat çekiyordu; stratejik bölgelerde ikamet ediyorlardı ve Bedevîler çalışmak için zengin ve romantik bir kültür sunuyorlardı. Bu sebeple, elimizde göçebe yaşam tarzını belgelemeye çalışan gezginlerin ve akademisyenlerin hem belgeleri hem de ayrıntılı raporları bulunmaktadır. Bu da bize kabile yapısını ve göçebeler ile yerleşik topluluklar arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

Avrupa'nın Ortadoğu'ya müdahalesi, devlet kontrollerini ve makineleşmiş ulaşımı özendirerek çoğu zaman göçebe çıkarlarının

aleyhine işledi. Aynı zamanda Basra Körfezine derinlemesine müdahil olan İngilizler komşu pastoralistlere alternatif ortaklıklar sundu. Yirminci yüzyılın başlarında İran'da Meşrutiyet Devrimi ile bölgede I. Dünya Savaşı'nın yol açtığı karışıklıklar göçebe faaliyetlerinin ve gücünün yeniden ortaya çıkmasına neden oldu. Hem İran'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda göçebe kabileler sık sık mücadelenin içine çekildi ve müttefik seçenekleri sunuldu. Bu dönem, göçebe iktidarının son büyük zamanı olsa da, göçebelerin daha az rol oynadığı yeni bir düzen yarattı.

On Dokuzuncu Yüzyıl Başlarında Osmanlı Toprakları

On dokuzuncu yüzyılın başları, doğu Osmanlı topraklarındaki göçebeler ve kabileler için bir güçlenme dönemiydi. Kürt bölgelerinde yeni emirlikler, önemli ölçüde özerklik elde etti ve İran ile doğu Osmanlı topraklarının siyasetinde yer aldı. Resmî olarak Dımaşk ve Halep valilerine bağlı olan kuzey Suriye çölü, büyük ölçüde içlerinde Aneze'nin üstün olduğu Arap kabileleri tarafından kontrol ediliyordu. Bedevî şeyhler, yağmurla sulanan tahılların ekilip biçildiği Havran'ın büyük bölümünde iktidarı yerel yöneticilerle paylaşırken, daha güney ve doğudaki Balka bölgesinde ise Bedevî kabileler baskındı.[1] Hâlâ Memlük valilerinin kontrolü altında olan Bağdat şehri esas itibariyle özerkti. Bağdat'ın güney bölgesi, Basra Körfezi ile Arap Yarımadası'nın siyasetiyle yakından ilgiliyken, doğu ve güney bölgeleri yerel kabilelerle sorunlu iş birliği içinde yönetiliyordu. On dokuzuncu yüzyılın başlarında Arap Yarımadası'nın büyük bölümü, halen yayılmakta olan ilk Suûdi devletinin kontrolü altındaydı.

Bu döneme dair elimizdeki daha kapsamlı bilgilerle bile, hangi kabileleri göçebe olarak değerlendirmemiz gerektiği her

1 Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850–1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

zaman net değildir. Önemli Arap kabilelerinin neredeyse tamamı deve göçebeliği, koyun ve keçi çobanlığı ile tarım gibi çeşitli ekonomik stratejilere sahipti. Başta elitler arasında olmak üzere Arap Yarımadası'nın çoğunda köylüler ve şehir sakinleri güçlü kabile bağlarına sahipti ve kabile şeceresine sahip olmayanlar hakir görülüyordu.[2] Bazı kabilelerin esasen Bedevî bir yaşam tarzına sahip olduğu belirtilmektedir; bunlar arasında el-Cezîre ve Suriye çölündeki Şemmer, Aneze ve Tay kabileleri ile Necid'deki Bedevî Şemmer önemli bir yer tutmaktadır.[3]

Göçebe, şehir ve köy ekonomileri, birbirleriyle yakından ilişkiliydi ve bir ekonomik stratejiler yelpazesinden söz edilebilirdi. Köylüler, genellikle yakın meralarda bazı hayvanları yetiştirirdi ve kentli elitler bazen çoban tuttukları büyük sürülere sahip olurdu.[4] Bedevîler de dahil olmak üzere pek çok göçebe, mevsimlik meralarda ekin ekerdi ve bazı sıradan göçebeler de hasat sırasında tarlalarda gündelik işçi olarak çalışırdı.[5] Bedevî şeyhler, sıklıkla hurma bahçelerine sahipti; bazen çiftçilerin hasadından pay alırlar, bazen de doğrudan kabile işçileri ve köleler sayesinde tarlalarını ekip biçerlerdi. Bazıları, diğer büyük toprak sahipleri gibi işlettikleri ek tarım arazilerine sahipti ve bu arazileri, tohum ve alet sağladıkları ortakçılara ekmeleri için veriyorlardı.[6]

Bu dönemde *huve* sisteminin işlevselliğini daha ayrıntılı olarak görebiliriz. Kabile *dīra*ları içinde gerçek koruma sağlama kapsamı büyük ölçüde değişmiştir. Kimi yerlerde farklı nüfuslar arasında müşterek bir topluluk ve çıkar duygusu mevcut gibi görünmektedir.

2 Juhany, *Najd*, s. 95–97; Rogan, *Frontiers of the State*, s. 7–8.

3 Tom Nieuwenhuis, *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamlūk Pashas, Tribal Shaykhs and Local Rule between 1802 and 1831* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1982), s. 122–132.

4 Khoury, *State and Provincial Society*, s. 60–61; Madawi al-Rasheed, *Politics in an Arabian Oasis: The Rashidi Tribal Dynasty* (Londra: I. B. Tauris, 1991), s. 15–17.

5 Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800–1980* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 5; Juhany, *Najd*, s. 75.

6 Rasheed, *Politics*, s. 16, 76, 95–96; Lewis, *Nomads and Settlers*, s. 31, 158.

Örneğin, Ürdün ötesinde, Benî Sahr kabilesi koruma sorumluluğunu üstlenmek ve anlaşmazlıkları Bedevî hukukuna göre karara bağlamak için her köye bir kabile üyesini "kardeş" olarak yerleştirmiştir.[7] Göçebe ve yerleşikler arasındaki ilişkilerin, nüfusun pastoralizm ve tarım arasında geçiş yaptığı büyük şehir merkezlerinden uzak bölgelerde daha yakın olması muhtemel görünmektedir. Yukarıda bahsedilen Ürdün ötesindeki Bedevî ve şehir arasındaki nispeten yakın ilişkiler, örneğin Suriye'de, Halep bölgesinde bulunan daha ihtilaflı ilişkilerle tezat oluşturmaktadır.

Huve sistemi makul koşullar altında işlese de, köyler ile kervanlar sıklıkla ödemelerin zorla alındığına ve korumanın sağlanmadığına şahitlik etti. Bu uygulama şüphesiz hem göçebe hem de yerleşiklere yağma yapma geleneğine sahip güçlü Bedevî kabilelerinin zorba davranışlarından kısmen kaynaklanıyordu. Ancak bir dereceye kadar bu, güç kullanma tekeline sahip olmayan devletlerin normal işleyiş şekliydi. Benzer şikayetler, silahlı bir güçle vergi toplamaya gelen ve aynı şekilde bazen halkı korumakta başarısız olan Osmanlı yetkilileri için de dile getirilmiştir.[8]

Taşradaki valiler için kabile nüfusunun kontrolü süregelen bir meydan okumaydı. Valiler elbette ceza verebiliyorlardı ama çöl güzergâhlarını kontrol altında tutacak ya da daha ıssız çölde ve bozkır bölgelerinde vergi toplayacak askerî güce sahip değillerdi. En güçlü kabilelerle ittifak kurabilir ve şeyhlerinin gücünü ihsanlar ve unvanlarla destekleyebilirlerdi. Osmanlı idarecileri de sık sık kabilelerin veraset mücadelelerine dâhil olarak güvenilir müttefikler olacak yöneticiler atamaya çalışıyorlardı. Bir başka seçenek de, kabileleri zayıflatmak için kabileler arasında çatışma çıkarma şeklindeki geleneksel uygulamaydı. Daha önceki dönemlerde gördüğümüz gibi, bu strateji genellikle sadece kısa

7 Rogan, *Frontiers of the State*, s. 26, 33–35.

8 *Frontiers of the State*, s. 21, 41–42; Frederick F. Anscombe, *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia and Qatar* (New York: Columbia University Press, 1997), s. 58–59, 62.

vadede ve sürekli çekişmenin zorluklarını çeken nüfusun aleyhine sonuç veriyordu. Buna rağmen, on dokuzuncu yüzyılda yaygın bir uygulama olarak kaldı.

Halep valisinin Anezelerle ilgili uygulamaları, hükümet kontrolünün sınırlarına ve valilerin kararlarını etkileyen motivasyonların farklılığına iyi bir örnek teşkil etmektedir. Aneze'nin Fed'ân kolu, Halep yakınlarındaki yazlakların en büyük kabilesiydi. Bu kabile, 1811 göçü sırasında kırk köyü harap etti ve hasatlarını yaktı. Ancak ertesi yıl Halep valisi ceza vermek yerine Aneze birliklerini diğer sorunlu gruplar olan yeniçeriler ile isyancı valilere karşı kullanmaya çalıştı. 1816 yılında Halep'in batısına baskınlar düzenleyen Aneze birlikleri burada bir kervanı ele geçirdiler ve onları rüşvet vermeye zorladılar. 1818'de valinin birlikleriyle çatışmalar yaşandı ve bu çatışmalar, müzakere edilmiş bir barışla sonuçlandı.[9] Anezelerle olan ilişki hem çok eşit hem de aşırı güç kullanımıyla uzlaşılamayacak kadar faydalıydı.

On dokuzuncu yüzyılın ilk on yılları çalkantılı bir dönemdi. Suûd-Vehhâbî devleti, bir dizi parlak zafere imza atarak Arap Yarımadası'nın çoğunda kontrolü ele geçirdi. Vehhâbîler, yayılmanın sınırlarına ulaştıklarında müttefiklerinin sadakatini yitirdi ve 1818'de o zamana kadar Mısır'da esasen bağımsız olan Osmanlı valisi Mehmed Ali'nin iktidarıyla devrildiler. Mehmed Ali, Hicaz valisi olarak Mukaddes Şehirleri de kontrolü altına aldı ve 1831'den 1841'e kadar on yıl boyunca iktidarını Suriye'nin büyük bir kısmına genişletti. Ancak bu süre zarfında Osmanlılar, birkaç sınır bölgesi üzerinde daha yeniden kontrol sağlamayı başardı. 1831'de Kürtlerin ve diğer yerel kabilelerin yardımıyla Bağdat'taki Memlük valisini devirdiler ve vilayeti doğrudan Osmanlı yönetimi altına soktular. 1830'lardan 1850'lere kadar süren bir dizi seferde Osmanlı birlikleri Doğu Anadolu'daki bağımsız Kürt emirliklerini ortadan kaldırmayı ve daha doğrudan bir

9 Lewis, *Nomads and Settlers*, s. 9–10.

yönetim kurmayı başardı. 1841'de Hicaz ve Mukaddes Şehirler, daha önce bu şehirleri elinde bulunduran Hâşimî Şerif Hanedanının yeniden başa geçmesiyle Osmanlı yönetimine geri döndü.

1830'larda yaşanan iki gelişme, kısa vadede daha az etkiye sahip olsa da uzun vadede daha büyük değişimler getirdi. Bunlardan biri, Basra körfezi ile Dicle ve Fırat nehirleri boyunca buharlı gemi taşımacılığının başlamasıydı. Buhar gücünün başlangıçta nispeten az etkisi oldu, çünkü kabileler, nehirler boyunca kervanların yanı sıra teknelerden de *huve* toplayabiliyordu, ancak zamanla yeni taşımacılığın verimliliği ve arkasındaki İngiliz gücü, ticaret yollarının karadan suya kaymasına yol açtı ve Bedevî ekonomisini sekteye uğrattı.[10] Diğer önemli olay, daha Avrupalı bir yönetim biçimi kurmayı amaçlayan bir dizi kararnamenin ilki olan Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile 1839'da modernleştirici Tanzimat reformlarının başlamasıydı. Bu reformlar, yönetim ve toplum anlayışında büyük bir değişim meydana getirdi. Tüm sınıflar aynı muameleye tabi tutulacak ve sabit vergiler hükümet memurları tarafından toplanacaktı.

Tanzimat'ın Uygulanması

Tanzimat kanunları birkaç on yıllık bir süre içinde uygulamaya konuldu ve özellikle daha uzak sınır vilayetlerinde kademeli olarak hayata geçirildi. Amaçlardan biri, kabilelerin bağımsızlığını azaltmak ve pastoralizm pahasına tarımı artırmaktı. 1858'deki Arazi Kanunnâmesi ile sonuçlanan yeni arazi kanunları, nadiren mevcut olan yazılı mülkiyet belgesine dayalı arazi kaydını gerektiriyordu. Bu koşul pastoralizmin dayandığı kolektif mülkiyetin ve mevsimlik arazi kullanım hakkı uygulamasının sürdürülmesini zorlaştırdı.

Tanzimat'ın uygulanması ne sorunsuz ne de istikrarlı oldu. İlk alınan tedbirler arasında nüfus sayımı ve zorunlu askerlik

10 Fattah, *Politics*, s. 124–127, 137–138.

vardı. Suriye ve Irak'taki valiler, 1840'lar ve 1850'lerde nüfus sayımı uygulamasına başlarken, hükümet idaresini askerî seferler yoluyla sınırlara doğru genişlettiler. 1845'te Halep valisi, bozkır sınırını güçlendirdi, Bedevîlere saldırdı ve köyler ile ekilmemiş arazilerin onarılmasını emretti. 1852'de Halep yakınlarındaki Aneze'nin Fed'ân kabilesinin yazlaklarında büyük bir iskân programı vardı. Kabile mensuplarına vergi muafiyetiyle birlikte toprak verildi ve şeyhlerine, düzensiz süvari olarak ödeme yapıldı. Bu bir süre işe yaradı, ancak vergi muafiyetleri sona erdiğinde bazı gruplar göçebeliğe geri döndü.[11] Aynı dönemde Şam'daki Osmanlı hükümeti kuzey Ürdün ötesine askerî seferler başlattı, fakat fiili denetim zordu.[12] Yerel kabileler, *huve* toplamaya devam etti ve bölge kısa süre sonra kabilelerin ve köy muhtarlarının kontrolüne geçti. Bağdat'ta nüfus sayımı ve askere alma girişimleri 1840'larda bölgesel ordunun kurulmasıyla başladı, ancak olumsuz tepkiler uygulamayı merkezî bölgelerle sınırladı. 1850'lerin sonlarında güneydeki kabilelere zorunlu askerliği dayatma girişimi ayaklanmaya yol açtı.[13]

1860'lardaki seferler daha kalıcıydı ve Osmanlılar bu dönemde kabile ve göçebe bölgelerine garnizonlar kurmaya başladı.[14] 1867'de Dımaşk idaresi, Humus ve Hama'nın iç bölgelerindeki kabileler üzerinde başarılı bir şekilde kontrol sağladı ve Ürdün ötesindeki Aclûn'un kuzey bölgelerini bünyesine kattı.[15] Halep valisi, 1868 yılında Çöl Valiliği'ni kurarak Şam'dan kuzeydoğuya uzanan Deyrizor, Palmira (Tedmür), es-Suhne ve Karyeteyn'de askeri karakollar kurdu. Ancak fiili kontrolü sağlamak yine de zordu. Karışık geçim kaynaklarına sahip nehir kabileleri vergi

11 Lewis, *Nomads and Settlers*, s. 42–45.

12 Rogan, *Frontiers of the State*, s. 45–48.

13 Ebubekir Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East* (Londra: I. B. Tauris, 2011), s. 58–64, 76.

14 Fattah, *Politics*, s. 187.

15 Rogan, *Frontiers of the State*, s. 48; Lewis, *Nomads and Settlers*, s. 124–125.

ödemeye zorlandı, ancak daha göçebe olan Şemmer ve Aneze isyan edip yüzyılın sonuna kadar hükümetin koyduğu deve vergisini tanımadı.[16] Bağdat'ın enerjik valisi Midhat Paşa, 1870'li yıllarda kontrolü ücra bölgelere doğru genişletmeye başladı, Fırat boyunca bir dizi askeri karakol kurdu ve kabileler arasında sadece kısmen başarılı olan zorunlu askerlik uygulamasını başlattı. Osmanlı kontrolünün ilerleyişi, hem yerleşiklerin hem de göçebelerin direnişiyle karşılaşmaya devam etti. Zorunlu askerlik özellikle yaygın değildi; yirminci yüzyılın başlarında bile tüm bölgelerde güvenli bir şekilde uygulanamadı. Güney Ürdün ötesinin çöl bölgelerinde, zorunlu askerlik ve silahsızlanma kabileler için hala söz konusu değildi.[17]

Direniş Osmanlı hükümetinin askere alma çabalarından vazgeçmesine yol açarken hükümet, göçebeleri vergilendirme konusunda daha başarılı oldu. Fakat hükümet, vergiyi dayattıktan sonra bile göçebe kabileler, hakları olduğunu düşündükleri *huve* tahsilatından feragat etmekte isteksiz davrandılar. Kabileler, genellikle yeterli güce sahip oldukları yerlerde ya da birlikler geri çekildiğinde *hüve* toplamaya devam edebiliyorlardı. Bunun sonucunda köylüler, bazen kendilerini hem hükümet vergisi hem de *huve* öderken buluyorlardı.[18]

Osmanlılar, bazı başarılara rağmen idarelerini sürekli olarak uygulayacak insan gücüne sahip değildi. Başvurdukları yöntemlerden biri, kabile şeyhlerini daha merkezî bir sistem içinde kabul eden eski sistemi uyarlamaktı. Bu sistem kabile şeyhlerinin otoritesini zayıflatmak için kullanılabiliyordu. Şeyhler, bazen kendi bölgeleri için vergi çiftlikleri edinir ya da kaymakam olarak atanırlardı. Böylece onlar, yönetimin bir parçası haline geliyorlardı. Bölgesel hükümet tarafından konulan vergileri teslim etmekten

16 Lewis, *Nomads and Settlers*, s. 30–33.
17 Rogan, *Frontiers of the State*, s. 186, 214.
18 Lewis, *Nomads and Settlers*, s. 29, 32, 37–38, 125.

sorumluydular ve görevden alınabiliyorlardı. Hükümet, bazen fahiş vergiler talep ederek şeyhi kabile arasında gözden düşürüyordu. *Dīra*lar birkaç vergi çiftliğine bölünebilmekte, bu da merkezî kabile otoritesini zayıflatmaktaydı.[19] Kabile mensupları, bölgelerinin hükümete daha fazla dahil edilmesiyle anlaşmazlıkları çözmek için giderek daha fazla hükümet makamlarına başvurdu ve bazı şeyhler, yargıç ve arabulucu rollerini kaybetmeye başladı.[20] Hükümet devriyeleriyle askerî rolleri de azaldı ve *huve* toplama imkanları ortadan kalktı. Daha sonra kabile otoritesinin mihenk taşlarından biri olan serveti yeniden dağıtma güçlerini kaybettiler. Birlikte ele alındığında bu değişiklikler, toprakları daha fazla imparatorluk sistemine dahil edilen kabile şeyhlerinin kabilesindeki konumunu yavaş yavaş zayıflattı.

Toprak mülkiyetinin yeniden düzenlenmesi daha da büyük değişiklikleri beraberinde getirdi. 1858'de çıkarılan Vilayet Arazi Kanunnâmesi tarım arazilerinin kısmen genişletilmesini ve göçebelerin yerleşik hayata geçirilmesini teşvik etmek üzere kaleme alınmıştı. Başta göçebelik hayatı sürdüren kesimler olmak üzere kabileler üzerinde derin bir etkisi oldu. Araziler artık tahrir edilecek, sınıflandırılacak ve şahıslar adına kaydedilecekti. Arazi üzerindeki hak iddiasını kanıtlamak için, geleneksel kullanım hakları artık yeterli değildi; sadece üç edinim şekli tanınıyordu: miras, satın alma veya bir hükümet yetkilisi tarafından tahsis. Göçebe ya da köylü çok az sayıda kabile ferdi, neredeyse tamamı kolektif olan ve kabile şeyhleri tarafından tanzim edilen kullandıkları arazinin mülkiyetini kanıtlayabilmiştir.[21] Bazı *dīra* arazileri devlet tarafından zorla ellerinden alınıp yeni yerleşimcilere verilmiş ve bazı kabile iddiaları reddedilmiştir. Ancak diğer durumlarda

19 Ceylan, *Ottoman Origins*, s. 128, 142–144, 162–163.

20 Ceylan, *Ottoman Origins*, s. 106; Rogan, *Frontiers of the State*, s. 181–183.

21 Ceylan, *Ottoman Origins*, s. 160–161; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 114.

hükümet, kabilelerin *dīra*'nın bireysel toprak mülkiyetlerine bölünmesini kabul etmelerini sağlamak için teşvikler kullanmıştır.

Zengin kabilelerde, özellikle de pastoralizmin ana ekonomiyi oluşturduğu kabilelerde, önde gelen şeyhler büyük miktarda toprağı kendi adlarına kaydettirebilirken, daha küçük ve daha yerleşik kabilelerde toprağın genele yayılması daha muhtemeldi.[22] Yeni satılabilir toprak kategorilerinin meydana gelmesi canlı bir piyasa oluşturdu. Bazı topraklar, şehirli elitlerin eline geçti, ancak çoğu şeyhlerde kaldı. Toprak sahibi olmak, kabile şeyhleri için yeni bir şey değildi, ancak kişisel varlıkları arttıkça pastoral ekonomi onlar için daha az önemli hale geldi. Ortadoğu, artık dünya ekonomisinin bir parçasıydı ve tahıl ile diğer tarım ürünlerini ihraç etmeye başlamıştı. Aslına bakılırsa, toprak kanunundan önce bile bazı kabile şeyhleri başlıca tahıl tüccarlarıydı. Artık birçoğu, pastoralizmden daha yüksek kâr getiren tarımda daha fazla menfaat görüyor ve kabile mensuplarını yerleşik hayata geçmeye teşvik etmeye başlıyordu.[23] Güçlerinin ve prestijlerinin daha küçük bir kısmı kabilenin kendisinden geldiği için, şeyhlerin çıkarları kabilenin sıradan mensuplarının çıkarlarıyla daha az yakından ilişkiliydi.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca Suriye ile Irak'taki kabileler özerkliklerini kaybettiler ve yerleşik hayata geçiş kayda değer oranda arttı. Ancak değişim yavaş ilerledi. Osmanlı merkezîleşmesi, sık sık isyanlar ve Bedevî baskınları ile direnişe neden oldu ve güney Ürdün ötesi ile kuzey Suriye çölü hatırı sayılır derecede bağımsızlığını korudu. Bazı kabileler, yirminci yüzyılın başlarında bile *huve* toplamaya devam etti. Deve pazarı hala oldukça güçlü olduğundan Bedevî ekonomisi kâr etmeye devam etti.[24]

22 Rogan, *Frontiers of the State*, s. 88–89.

23 Lewis, *Nomads and Settlers*, s. 127–130; Fattah, *Politics*, s. 156–157; Ceylan, *Ottoman Origins*, s. 164.

24 Lewis, *Nomads and Settlers*, 34–35, 37, 156.

Arap Yarımadası ayrı bir yol izledi ve Osmanlı hükümetinden doğrudan çok daha az baskı gördü. Kabileleri esasen bozulmadan, sadece sınırlı bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu içinde kaldı. Osmanlılar, ne tam hakimiyet kurmayı başarabildiler ne de bölgeyi tamamen kendi haline bırakabildiler. Hicaz, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı memurlarının ticarî, siyasî ve dış ilişkilerden sorumlu olduğu ikili bir yönetim altında kaldı. Hâşimî Şerifleri, iki Mukaddes Şehri ve onları çevreleyen kabile konfederasyonlarını yönetti. Dolayısıyla hac güzergâhının korunması da onların sorumluluğundaydı.[25]

Vehhâbî Devleti, 1818'deki yenilgisinden sonra Riyad'da bir iltica imkânı bulmuş ve Şemmer konfederasyonunun yeni bir kabile gücü olan Râşidî Hanedanı'nın (1836-1921) vassalı olarak 1890'a kadar iktidarda kalmayı başarmıştı. Şemmer, Bedevî konfederasyonlarının en büyük ve en güçlülerinden biriydi, ancak diğerleri gibi koyun ve keçi göçebeleri ile yerleşik nüfusu da kapsıyordu. Râşidî Hanedanı, 1836'da Hâil vahasına yerleşen ve Şemmer kabilesi tarafından tanınan yerleşik bir soydu. Yarımada'daki tüm Şemmerler ilk kez resmî olarak tek bir lideri tanımıştı.[26] Hanedan, yüzyılın sonuna kadar, Necid'den Cebelişemmer'e kadar Orta Arabistan'da kontrolünü sürdürdü ve buradan geçen kervan ticaretinin kontrolünden, *huve*nin toplanmasından ve önce Mısırlılar, daha sonra da Osmanlılar tarafından sağlanan yardımlardan faydalandı. Kabileler üzerinde kontrol sağlamak için, kölelerden ve yerleşik askerlerden oluşan küçük bir özel ordu tutarken, kimi zaman seferler için Şemmer kabile birliklerini kullandılar. Bu, yöneticilerin iktidarlarını ayakta tutmak için bilgiye olan yüksek erişimlerinin yanı sıra otlakları tahsis etme ve kaynakları yeniden dağıtma yetkilerini kullandıkları klasik bir kabile devletiydi. Osmanlı hükümeti genellikle Râşidî Devleti'ni

25 Madawi al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia*, s. 30–31.

26 Rasheed, *Politics*, s. 39, 45–46, 75.

desteklemiş, ancak dışarıdaki kabile liderlerine de bazı yardımlarda bulunmuştur.[27] Dolayısıyla Arap Yarımadası, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında diğer Osmanlı topraklarında yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasî dönüşümden geçmemiştir.

Kaçarlar İdaresinde İran

Göçebelerin İran'daki konumu çok daha güçlü kaldı. Ağa Muhammed Kaçar tarafından 1790'larda kurulan Kaçar Devleti, çok sayıda rakip güç arasında bölünmüş bir bölgede boy konfederasyonu olarak ortaya çıktı. Kaçar Şahları, on dokuzuncu yüzyılın başlarında Tahran'da bir saray ile bürokrasi kurmanın yanı sıra Kaçar Hanedanının erkek üyelerine bağlı eyalet valilikleri de oluşturmayı başardılar, ancak çok az etkin bürokrasiye sahip bir bölge devralmışlardı ve orduları büyük ölçüde kabile birliklerinden oluşuyordu. İktidarlarını arttırmaya ve halkı daha fazla kontrol altına almaya çalışırken, İngiltere'nin Basra Körfezi'ne hâkim olduğu ve Rusların Kafkasya'da ilerlediği yeni jeopolitik gerçekler tarafından engelleniyorlardı. Sınırlarını genişletme imkânı yoktu; bunun yerine Kaçarlar kısa süre içinde kendilerine ne prestij ne de gelir getiren pahalı savunma savaşlarına sürüklendiler. Ekonomik büyüme olanakları, İranlıların ihraç ettiği tekstil ürünleri ve ihtiyaç duydukları silahlarda Avrupalıların pazara hâkim olmasıyla sınırlandı. Şahlar, hem güvenliği hem de ekonomiyi iyileştirebilmiş olsalar da, hakimiyetlerini doğrudan İran toplumuna yayacak güce sahip değillerdi.

Hanedanın en büyük zayıflıklarından biri, göçebe boyların insan gücünden bağımsız etkili bir ordu kuramamasıydı. Şahlar, yüzyılın başından itibaren, Osmanlıların kullandığı tekniklerin çoğunu kullanarak göçebeleri daha fazla kontrol altına almaya çalıştılar. Ancak görünüşe göre göçebeleri iskân etmeye çalışmadılar.

27 Rasheed, *Politics*, s. 69–82, 93.

Aslında, politikaları hem göçebeleri İran içinde tutmak hem de pastoralizmi korumak gibi görünmektedir.[28] Göçebe boy mensupları, askerî bir kaynak olarak, önemli hayvancılık ürünlerinin tedarik kaynak olarak ve ödedikleri vergiler nedeniyle devlet için gerekli olmaya devam etti ve İran'ın çoğu bölgesinde güçlüydüler. Kaçar boyunun Azerbaycan ve Mâzenderân'daki toprakları, Kaçar ordusunun ve idaresinin merkezi olmaya devam etti. Şahseven konfederasyonu, Batı Azerbaycan'dan Kazvin'e kadar uzanan bölgeyi elinde tutuyordu. Konfederasyon, Nadir Şah döneminde organize bir güç haline gelmişti ancak on dokuzuncu yüzyılda liderliği daha az merkezîleşti ve bu dönemin büyük bir kısmında büyük bir güç oluşturmadı.[29] Daha batıda, Kürt sınır eyaletleri genellikle Kaçar etkisinden çok Osmanlı etkisi altındaydı. Türkmen Afşar boyları Horasan ile Azerbaycan'da, bazıları on sekizinci yüzyılın çalkantılı siyasi döneminde iskân edilmiş olan bir dizi başka boy grubuyla birlikte varlıklarını sürdürmekteydi.[30]

Güney ve orta İran da İranlı, Arap ve Türkmenlerden oluşan büyük göçebe nüfusunu desteklemekteydi. İsfahan'dan Hûzistan'a kadar olan bölge, 7. Bölüm'de bahsedilen Bahtiyârî topraklarıydı. Şîraz kırsalına, boyları Şiraz'ın güneyindeki ve batısındaki kışlaklar ile şehrin kuzeyindeki ve kuzeydoğusundaki yazlaklar arasında göç eden Kaşkay konfederasyonu hakimdi.[31] Kaşkay topraklarının doğusunda, başlangıçta bağımsız olan ve daha sonra Hamse konfederasyonuna dönüşen karışık etnik kökenli birkaç kabile vardı.[32] Körfez kıyı şeridi esas olarak Arap kabileleri tarafından iskân edilmişti ki bunlar arasında en önde gelen konfederasyon

28 Örneğin bak. Lois Beck, *The Qashqa'i of Iran* (New Haven, CT: Yale University Press, 1986), s. 72–76; Tapper, *Frontier Nomads*, s. 151–167.

29 Tapper, *Frontier Nomads*, s. 21–26, 35–37.

30 Ervand Abrahamian, *Iran between Two Revolutions* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982), s. 15.

31 Pierre Oberling, *The Qashqāī nomads of Fārs* (The Hague: Mouton, 1974), s. 15.

32 Beck, *Qashqa'i*, s. 4, 79.

Basra'nın doğusundaki Muhammere'de (günümüzde Hürremşehr) yaşayan ve çobanlıkla tarımı birleştiren Benî Ka'b'tı.[33] Doğuda ise İran, sınır boyunca uzanan ve büyük ölçüde göçebe olan iki boy konfederasyonunun akınlarına maruz kalıyordu: güneydoğuda Beluçlar, kuzeydoğuda ise Yomut ve Göklen Türkmenleri. Türkmenler, özellikle Buhara'nın köle pazarlarında İranlı esirleri sattıkları için korkuluyor ve hoşlanılmıyordu.[34]

Yüzyıl geçtikçe İran'ın kabileleri haricî iktidarlarla giderek daha fazla ilişki kurmaya başladı. Şahseven'in bir kısmı, Rus ve İran toprakları arasında göç ediyordu ve bundan dolayı yılın bir bölümünde Rus kontrolü altındaydılar. İngilizler, Körfez kıyıları boyunca tabi devletler kurmuş ve İran topraklarında Bahtiyarî, Benî Ka'b ve Hamse konfederasyonuna bağlı kabileler de dahil olmak üzere kabilelerle giderek daha bağımsız bir şekilde müzakerelerde bulunmuştu.

On Dokuzuncu Yüzyılda Şahlar ve Göçebeler

Feth Ali Şah (hükümdarlığı 1797-1834) ile başlayan Ağa Muhammed'in halefleri, boy gücüne karşı hareket etmekle ve ülkenin iç güvenliğini arttırmakla tanınmaktadır.[35] Osmanlılar gibi Şahlar da konfederasyonlar üzerindeki yönetimi resmîleştirerek boyları kontrol altına almaya çalışmış ve bu da boy liderlerini Şah tarafından atanacak hükümetin memurları haline getirmiştir. Feth Ali Şah, 1818-1819'da Kaşkay reisi Canı Han'a *İlhan* unvanını ihsan ederek onu Fars'taki boy nüfusundan sorumlu

33 Bak. Willem Floor, "The Rise and Fall of the Banū Ka'b. A Borderer State in Southern Khuzestan," *Iran* 44 (2006).

34 Afsaneh Najmabadi, *The Story of the Daughters of Quchan: Gender and National Memory in Iranian History* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1998), s. 53–57.

35 Oberling, *Qashqāī*, s. 48–49; Abbas Amanat, *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1831–1896* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 3.

kıldı.[36] 1839'da Muhammed Şah (1834-1848) Şahseven için biraz daha düşük bir makam olan *ilbeyliği* tesis ederek konfederasyonun başlıca kollarının her birine bir *ilbey* atadı.[37] *İlhan* makamı, 1860'larda Bahtiyârî'ye verildi.[38] Hem Kaşkaylar hem de Bahtiyârîler için *ilbey* makamı da kullanıldı ve sıklıkla *ilhan*'nın kardeşi ya da oğlu tarafından yürütüldü. Bu iki makam, yirminci yüzyıla kadar aynı soy içinde kaldı ve böylece istikrarlı bir aristokratik zümre meydana geldi. 1861-1862'de Nasirüddin Şah (1848-1896) Fars'taki boy siyasetini dengelemeye karar verdi ve daha önce bağımsız olan beş boydan oluşan ve Hamse adı verilen yeni bir konfederasyon kurdu. Bu boylar, Şirazlı bir Fars tüccar ailesinden gelen ve veraset yoluyla intikal eden *Kıvâmü'l-mülk* unvanına sahip olan Ali Muhammed Han'ın liderliği altında toplandı. Ali Muhammed Han'ın ailesi, ticarî imparatorluğunu korumak için askerî güç topladığı bu kabilelere aşinaydı. Hamse konfederasyonunun kurulması, güney güzergâhlarının güvenliğinden endişe duyan İngilizler tarafından teşvik edildi.[39]

*İlhan*lar ve *ilbey*ler hükümet tarafından konfederasyonlarının liderleri olarak göreve getiriliyorlardı ve bu nedenle görevden alınabiliyorlardı, ancak resmî olarak azledilme kabile mensuplarının güvendikleri bir lidere itaat etmeye devam etmelerini her zaman engellemiyordu. *İlhan*lar, hükümete ödenmesi gereken boy vergilerini toplamaktan, bölgelerinde asayişi temin etmekten ve özellikle de güzergâhlarda güvenliği sağlamaktan sorumlu tutuluyordu.[40] Konumları, onlara bağımsız gelir kaynakları sağlıyordu çünkü kendi kullanımları için de vergi topluyor ve hem boy

36 Beck, *Qashqa'i*, s. 52, 83.

37 Tapper, *Frontier Nomads*, s. 180.

38 Garthwaite, *Khans and Shahs*, s. 9.

39 Beck, *Qashqa'i*, s. 79–83; Vanessa Martin, *The Qajar Pact: Bargaining, Protest and the State in Nineteenth-Century Persia* (Londra: I. B. Tauris, 2005), s. 48–53.

40 Garthwaite, *Khans and Shahs*, s. 82–83; Beck, *Qashqa'i*, s. 80–83; Oberling, *Qashqāī*, s. 23; Tapper, *Frontier Nomads*, s. 183.

mensuplarından hem de kontrol ettikleri yollar üzerindeki ticarî trafikten geçiş ücreti alıyorlardı. İki önemli güzergâh, güneydeki kabile bölgelerinden geçiyordu: Kaşkay topraklarından geçen Şiraz-Buşehr güzergâhı ile Hamse topraklarından geçen Şîraz-Abadan güzergâhı.[41] boyların güzergâhları yönetmesi, İran hükümetiyle ve yüzyılın ilerleyen dönemlerinde İngilizlerle sürekli bir ihtilaf kaynağıydı, çünkü bu güzergâhlarda baskın yapmak, boy halklarının hoşnutsuzluklarını ifade etmelerinin ya da rakiplerini zayıflatmalarının standart bir yoluydu.[42]

Güçlü *ilhan* liderliği güvenliği pekiştirmek için çalışırken, eyalet valilerinin ve bizzat Şah'ın iktidarını da tehdit ediyordu. Dahası, elit tabakanın güçlü mensupları olan *ilhanlar* hanedanın siyasetine de dahil oldular. Kaçarlar, Osmanlıların yaptığı gibi boy konfederasyonlarının gücünü, atadıkları liderler çok güçlendiğinde onları zayıflatarak ya da ortadan kaldırarak ve boy liderliği içindeki çekişmeleri körükleyerek sınırlamaya çalıştı. Burada bir örnek vereceğim: 1832'de Kaşkay *İlhan* Muhammed Ali o kadar güçlüydü ki tüm Fars'ı işaret parmağının etrafında çevirebildiği söyleniyordu ve Fars valisinden taleplerde bulunma konusunda kendini özgür hissediyordu. Vali isteklerini yerine getirmeyince, boy mensuplarının birçoğunu getirecekleri vergi geliri için memnuniyetle karşılanan Kirman eyaletine taşıdı. Vali, Şah'ın baskısıyla pes etmek zorunda kaldı ve kabile geri döndü.[43] Ancak Fars valisi, İlhanların Azerbaycan'daki güçlü bir müttefiki hayatını kaybedince intikamını aldı; *İlhan* tutuklandı, Şîraz'daki mülkleri yağmalandı ve Kaşkay mezarları kazıldı. *İlhan*, daha sonra serbest bırakıldı ve görevine iade edildi, ancak bir ya da iki yıl sonra tekrar tutuklandı ve on üç yıl boyunca rehin tutulduğu Tahran'a götürüldü.[44]

41 Garthwaite, *Khans and Shahs*, s. 105, 107; Oberling, *Qashqāī*, s. 83–84.
42 Oberling, *Qashqāī*, s. 92; Garthwaite, *Khans and Shahs*, s. 130.
43 Oberling, *Qashqāī*, s. 49.
44 Beck, *Qashqa'i*, s. 72–76.

Boy liderleri, konumlarını tamamen taraftarlarının kolektif gücüne borçlu değillerdi; aynı zamanda önde gelen toprak sahipleriydiler. Bahtiyârî *İlhan* ailesi önemli gelir sağlayan mülklere sahipken, Kaşkay'ın Şîraz'da görkemli bir binası ve ayrıca büyük toprak mülkleri vardı. Boy konfederasyonlarının ileri gelen aileleri, boylarını eşitler arasında birinci olarak değil, taraftarlarının insan gücünü ve ekonomisini güç kaynaklarından sadece biri olarak kullanarak taşra iktidarları, Kaçar Hanedanı ve yabancı devletlerle başa çıkabilen zengin bir elit zümre olarak yönetiyordu.[45] Bahtiyârîler, yirminci yüzyılın ilk on yılında, İngiliz D'Arcy şirketinin kendi topraklarında petrol bulmasıyla yeni bir zenginlik kaynağı elde etti. Her ne kadar Bahtiyârî liderler, kârın küçük bir yüzdesine razı olmaya ikna edilmiş olsalar da, telif hakları ve şirkete daha fazla toprak satışı önemli bir yeni gelir sağlamıştır.[46] İngiliz yetkili Sir Mortimer Durand'ın Hacı Kulu Serdar Esad ve diğer Bahtiyârî liderler hakkındaki bir tasviri, kendi kültürel alanında kendisiyle başa çıkabilecek bir göçebe lideri bulduğu için duyduğu şaşkınlığı göstermektedir:

> [Onun] Duvarlarında pek çok ilginç kopya eserler ve resim bulunan yeni hoş bir evi vardı ve küçük oğlu olan on iki yaşında parlak ve hoş bir çocuk geldi ve bize İngilizce bir kitaptan küçük bir hikaye okudu ... reisler çok iyi okuyorlardı. Stanley'in Afrika'daki seyahatlerinden, Transvaal'daki savaştan, bakteriyolojiden ve beklenmedik her türlü şeyden bahsettiklerini duymak görülmedik bir şeydi. Sipahtar bize Paris'te eğitim gören bir oğlu olduğunu söyledi.[47]

Sıradan göçebeler, liderlerinin tüm nimetlerini paylaşmıyordu. Göçebeler üzerindeki vergi yükü genel olarak köylülere nazaran

45 Beck, *Qashqa'i*, s. 86–87.
46 Khazeni, *Tribes and Empire*, s. 112–157.
47 Potts, *Nomadism*, s. 328–329.

daha hafif olsa da nitekim baskıcıydı ve dönemin tanıkları bazı göçebelerin yoksulluğuna dikkat çekiyordu.[48]

Kaçar Ordusu

Göçebeler, Kaçar ordusunun önemli bir parçasıydı. Kaçarlar, önemli çabalara ve dışarıdan danışmanlar ile subayları görevlendirmesine rağmen, topraklarını savunmak bir yana, hiçbir zaman devletin iradesini icra edecek kadar güçlü bir daimî ordu kuramadılar. Ordunun nüvesini oluşturan süvarilerin çoğu göçebe nüfuslardan alınıyordu. Azerbaycan'daki önceki hükümdarlar gibi Şah da mart ayındaki Fars yeni yılında kabile liderlerini bir araya getirmekte ve asker temini için emirler vermekteydi.[49] Sınırında yayılmacı Rus İmparatorluğu ile karşı karşıya kalan Feth Ali Şah'ın Azerbaycan valisi olan oğlu Abbas Mirza, Osmanlıların izinden giderek modern üniformalarla donatılmış ve Avrupalı subaylar tarafından eğitilmiş yeni bir daimî ordu olan *nizâm-ı cedîd'i* kurdu. Bu hamle, devleti boyların askerî birliklerine daha az bağımlı hale getirmeyi amaçlıyordu. 1812'de Ruslara karşı kullanılan birlik, hüsranla sonuçlanan bir mağlubiyete uğradı. Yüzyıl boyunca ordu reformuna yönelik birkaç girişim daha oldu, ancak daimî ordunun kalitesi düşük kalmaya devam etti. Ordu, yetersiz donanıma sahipti ve hatta askerler daha da az maaş alıyordu. Birçok asker, hayatta kalabilmek için dışarıda çalışmak zorunda kalıyordu ve ayaklanmalar hiç de seyrek değildi.[50] Çoğu birliğin eğitimi, geçit töreni talimlerine odaklanmıştı, amaç ise geçit töreni için saygın bir ordu oluşturmaktı. Silah talimi, ateşli

48 Oberling, *Qashqāī*, s. 60; Tapper, *Frontier Nomads*, s. 188, 243.

49 Tapper, *Frontier Nomads*, s. 185; Stephanie Cronin, *Armies and State-Building in the Modern Middle East: Politics, Nationalism and Military Reform* (Londra: I. B. Tauris, 2014), s. 46; Potts, *Nomadism*, s. 297.

50 Cronin, *Armies*, s. 55–62; Martin, *Qajar Pact*, s. 134–143.

silah kullanımı konusunda zaten eğitimli olan boyların piyadeleriyle sınırlıydı.[51]

Boy süvari alayları, daha etkili bir güç olarak görülüyordu. Bu alaylar, vergi muafiyeti karşılığında temin edilen ücretli birliklerdi ve boy komutanları tarafından yönetiliyordu.[52] Birliklerin çoğu, kuzeyden geliyordu ancak hem Bahtiyârî hem de Kaşkaylar, *İlhan* ailelerinin mensupları tarafından yönetilen alaylara destek veriyordu. Bu birliklerin komutası, ailenin genç mensuplarına hanedanla ve kendi toprakları dışındaki elitlerle önemli deneyimler ile bağlantılar kazandırıyordu.[53] Şahlara hizmet eden ordular, İran'da bulunan askerî güçlerin yalnızca bir kısmını oluşturuyordu. Valiliklere atanan hanedanın erkek üyelerinden kendi bölgelerinde ordu toplamaları beklenirdi ve genellikle boy mensuplarını askere alırlardı.[54] *İlhan* ailelerinin kendi boy birlikleri vardı ve en azından bazı durumlarda, kendilerine bağlı boy beylerinin de emrinde şahsî kuvvetleri vardı.[55] Göçebe birlikleri kullanışlı –ve aynı zamanda tehlikeli olması muhtemel– kılan şey, modern ateşli silahlara erişimleriydi. Kabileler, şahların silah satışını sınırlama girişimlerine rağmen güneydeki İngilizlerden ya da kuzeydeki Ruslardan silah satın alabiliyordu ve gözlemciler boy konfederasyonlarının, daimî ordudan kayda değer ölçüde daha iyi silahlanmış olduğunu düşünmekteydi.[56] On dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, atlı süvariler için uygun olan namludan doldurulan ateşli silahlar mevcuttu ve bunların kullanımı önemli bir avantajdı.

---

51 Reza Ra'iss Tousi, "The Persian Army, 1880–1907," *Middle Eastern Studies* 24, no. 2 (1988), s. 210–212.

52 Tousi, "The Persian Army, 1880–1907," s. 217; Cronin, *Armies*, s. 63; Garthwaite, *Khans and Shahs*, s. 64–65.

53 Garthwaite, *Khans and Shahs*, s. 64–65, 79–81; Oberling, *Qashqāī*, s. 48, 70.

54 Beck, *Qashqa'i*, s. 75.

55 Garthwaite, *Khans and Shahs*, s. 80–81; Oberling, *Qashqāī*, s. 23; Tapper, *Frontier Nomads*, s. 239–243.

56 Potts, *Nomadism*, s. 323; Tousi, "The Persian Army, 1880–1907," s. 215, 218.

Meşrutiyet Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı'nda Göçebeler

Nasirüddin Şah'ın 1896'da ölümünden sonra Kaçarların başkent dışındaki iktidar hakimiyeti zayıfladı ve boy konfederasyonları taşrada egemen oldu. İngiltere ve Rusya, İran meselelerine fazlasıyla müdahil oldular ve iktidarları, 1907 tarihli Anglo-Rus antlaşmasıyla resmîleşti. Bu antlaşma, İran'ı üç bölgeye ayırıyordu: kuzey Rusya'nın, güneydoğu ise İngiliz nüfuzunun alanıydı. Geriye kalan topraklar da tarafsız bölgeydi. İngilizler, güneydeki konfederasyonlarla bağımsız olarak müzakere ettiler. İran ile Irak arasındaki sınırda bulunan Arap Benî Kâ'b konfederasyonunun güçlü lideri Şeyh Haz'al ile yakın müttefiktiler. Bahtiyârîler, ayrıca petrol imtiyazı ve Bahtiyârî toprakları üzerinden Zağros boyunca yapılan Bahtiyârî yolu ile ilgili görüşmelerde İngiliz yetkililerle doğrudan temas kurdular. Fars, resmî olarak tarafsız bölgenin bir parçasıydı, ancak Basra Körfezi'ne giden ticaret yolları üzerinde yer alıyordu ve bu nedenle İngiliz müdahalesini de kendi üzerine çekiyordu.

1906'da Meşrutiyet Devrimi'nin meydana gelmesi konfederasyonları ulusal siyasetin içine çekti. Ülke, anayasayı ve parlamentoyu savunanlar ile Şahların destekçileri arasında bölündü. Boy rekabetleri, ihtilaf dönemlerinde her zaman olduğu gibi, ulusal ve uluslararası siyaset meseleleriyle bağlantılı hale geldi. Bu dinamikler, Fars'ın tarihinde açıkça görülebilir. Bu dönemde Kaşkayların en güçlü lideri, en azından yılın bir bölümünde 2.000 ya da 3.000 asker toplayabilen İsmail Han Sevletü'd-devle'ydi. Bununla birlikte, Sevletü'd-devle 1904'ten 1933'e kadar olan dönemin çoğunda *ilhan* makamını elinde tutmasına rağmen, hiçbir zaman konfederasyonun tüm mensuplarına hâkim olamadı. Fars boyları hem anayasa meselesinde hem de İngilizlerle olan ilişkilerinde ayrılığa düşmüşlerdi. Sevletü'd-devle, İngilizlerin düşmanıydı ve

Şiraz'daki devrimci cemiyetler ile Fars'taki ve Necef'teki ulemayla ittifak kurarak Şah'a karşı hızla meşrutiyetçilerin yanında yer aldı. Rakip Hamse ise İngilizlerin yakın müttefikiydi ve şimdi Şah'ın yanında yer alıyordu. Meşrutiyetçilerin zaferi ve bir parlamentonun (meclis) oluşturulmasıyla, başlıca boy konfederasyonlarının Bahtiyârî, Kaşkay, Hamse, Şahseven ve Türkmenler adına sandalyelerle temsil edilmesi sağlandı.[57]

Bahtiyârîler, sonradan dahil oldular ama belirleyici bir rol oynadılar ve bir süreliğine ulusal güç kazandılar. Esas ana aktör, Durand'ı sofistikeliğiyle şaşırtan Hacı Ali Kulu Serdar Esad'dı. Başbakanın muhafız birliğindeki Bahtiyârî birliğinin komutanı olarak görev yapmış, daha sonra Bahtiyârî toprakları, Tahran'daki hizmet ve Avrupa'daki ikameti arasında mekik dokumuştu. Muhammed Ali Şah, 1909 yılında *meclis*i feshettiğinde Ali Kulu Paris'teydi ancak İran'a döndü ve sefer için fon sağlayan Şeyh Haz'al ile ittifak kurdu. Bahtiyârîler arasında asker topladıktan sonra kardeşiyle birlikte Tahran'a doğru hareket etti. Kuzeyden gelen meşrutiyetçi birlikler Bahtiyârî'ye katılınca Şah'a verilen destek azaldı ve devrimciler, başkenti şiddet kullanmadan ele geçirerek Muhammed Ali Şah'ın yerine genç oğlu Ahmed'i geçirdiler ve *meclisi* yeniden açtılar. [58] Bunu takip eden hükümetlerde Bahtiyârî eliti önde gelen bir rol oynadı. Örneğin Ali Kulu Serdar Esad, önce içişleri bakanı, ardından savaş bakanı ve meclis vekili olarak görev yaparken, kardeşi Necef Kulu Han Semsamü'l-Saltana İsfahan valisi olarak atandı ve daha sonra da başbakan olarak görev yaptı. Birkaç büyük şehirde de Bahtiyârî valiler vardı ve Bahtiyârî birlikleri 1913 sonbaharına kadar şehirde konuşlandı.

Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Bahtiyârî'nin yükselişi diğer kabileler arasında bir tepkiye sebep oldu. Kaşkaylar, Bahtiyârîlerin

57 Beck, *Qashqa'i*, s. 100–106.

58 'A. A. Sa'īdīSīrjānī, "Baktīārī; HājīʿAlīqolīKhan Sardār As'ad," *Elr*; Khazeni, *Tribes and Empire*, s. 176–182.

gücünü dizginlemek amacıyla rakipleri Hamse'yle bile ittifak kurdular ve İsmail Han Sevletü'd-Devle, Muhammere'den Şeyh Haz'al ve Lurların lideriyle kısa süreli bir ittifak oluşturdu.[59] Tahran'daki hükümet birbiri ardına krizlerle boğuşurken, Tahran dışındaki kırsal bölgeler giderek boy konfederasyonlarının kontrolü altına girdi. Bu durum, göçebeler ile yerleşiklere kargaşa ve sorunlar getirdi. Konfederasyonlar arasındaki rekabet sorunlardan biriydi; bir diğeri ise alt boy düzeyinde liderliğin giderek daha iddialı hale gelmesiydi ki bu da *ilhan*ların kendilerine bağlı olanlar üzerinde kontrol sağlamasını ya da güzergâhlar boyunca yapılan baskınları önlemesini imkânsız hale getiriyordu. İran'da hem boyların iktidarı hem de genel düzensizlik I. Dünya Savaşı'na kadar sürdü. İran yirminci yüzyıla, Kaçar Hanedanlığı öncesinde olduğu gibi, merkezî hükümetin kendi sözde toprakları üzerinde güç iddia edemediği ve taşranın büyük ölçüde çoğu göçebe olan yerel iktidarların kontrolü altında olduğu bir halde başladı.

Arap Topraklarında Yirminci Yüzyılın Başları

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu Mihver güçlerinin yanında yer aldı ve savaşta önemli bir sahne haline geldi. Bu durum, göçebe ve yerleşik halka kargaşa ile birlikte ıstırap getirdi ama aynı zamanda kendini öne çıkarma fırsatları da sundu. İngilizler, on dokuzuncu yüzyıl boyunca imparatorluğun bazı bölgelerinde nüfuz kazanmış, dikkatlerini Mısır ve Basra Körfezi üzerinde yoğunlaştırmışlardı. Birinci Dünya Savaşı çıktığında yerel liderler hangi gücü destekleyeceklerine karar vermek zorunda kaldılar. Göçebelerin dahil olduğu en iyi bilinen iki hareket, yeni Suûd Devleti'nin kurulması ve 1916 Arap İsyanı'ydı. Her ikisi de önemli bir özerkliğe ve büyük bir Bedevî nüfusuna sahip olan Arap Yarımadası'nda başladı. Ancak her iki girişim de

59 Oberling, *Qashqa'i*, s. 91; Beck, *Qashqa'i*, s. 107.

yerleşik nüfustan insanlar tarafından yönetildi ve başarılarının bir kısmını Avrupalı iktidarların mâli desteğine borçluydu.

Yirminci yüzyıl, Arap Yarımadası'nı dönüştürdü. Osmanlılar, yüzyılın başlarında modern bir altyapı inşa etmeye başladı. Telgraf 1900'de Hicaz'a kadar uzatıldı ve Hicaz demiryolu 1908'de Medine'ye ulaşıp Bedevîlerin hacdan elde ettiği gelir için bir tehdit oluşturdu. Sonuç olarak, demiryolu raylarını tahrip etme girişimleri oldu ve Osmanlılar buna güç kullanmanın yanı sıra ihsan ve hediyelerle karşılık verdi.[60] Yüzyılın başı aynı zamanda Abdülazîz el-Suûd (İbn Suûd) tarafından kurulan ikinci Suûdî devletinin yükselişine de tanık oldu. Suûdîler, 1890'da Riyad'ı kaybetmiş ve Kuveyt'e sığınmışlardı. İbn Suûd, buradan 1902'de sadece kırk ila altmış kişilik bir kuvvetle Riyad'a başarılı bir sürpriz saldırı başlattı. Sonraki birkaç yıl boyunca Râşidilerin elindeki birçok ticarî kenti ele geçirdi. Tüm bunları büyük ölçüde kentlilerden oluşan bir orduyla başardı. 1913'te el-Hisâ kıyı bölgesini ele geçirdi; bu bölge başta Şemmer kabilesi olmak üzere Yarımada ticareti için stratejik bir bölgeydi. Bu noktada, genellikle Râşidîlerden yana olan Osmanlılar, İbn Suûd ile de uzlaşmaya varıp onu bir vassal olarak tanıdılar.[61] Bu arada İngiliz Hindistan Ofisi, Osmanlılara karşı müttefikler arıyordu ve 1915'te Necid, el-Hisâ ve diğer bölgelerin yöneticisi sıfatıyla İbn Suûd ile bir anlaşma imzaladılar, ona 20.000 poundluk tek bir toplu para verdiler ve makineli tüfek ile tüfek sevkiyatının yanı sıra düzenli bir ödenek vaat ettiler. Bunun karşılığında İbn Suûd, diğer yabancı iktidarlarla yazışmayacak ya da İngiliz koruması altındaki yerel liderlere saldırmayacaktı.[62]

Bunlar olup biterken Kahire'deki İngiliz Temsilcisi farklı bir yol izliyor, Hicaz'ın Hâşimî hükümdarı Şerif Hüseyin'e yakınlık

60 Rasheed, *Politics*, s. 209.
61 Rasheed, *A History*, s. 38–39.
62 Rasheed, *A History*, s. 39–40.

gösteriyor ve onu Osmanlılara karşı isyana cesaretlendiriyordu. Bunun karşılığı olarak da savaştan sonra Mezopotamya ve Suriye'nin büyük bölümünü kapsayacak bağımsız bir Arap krallığı sözü verildi. İngilizler bunun karşılığında para, silah ve tahıl teklif etti. Bu ünlü Hüseyin-McMahon yazışmasıydı. Şerif Hüseyin'in dinî prestiji, onu bir isyana liderlik etmek için iyi bir konuma getirmiş olsa da, askerî açıdan durumu pek iyi değildi. Osmanlı hükümeti Hicaz şehirlerinde yaklaşık 12.000 asker konuşlandırmıştı. Taşradan ve kabile konfederasyonlarından sorumlu olan Şerif'in küçük bir düzenli ordusu vardı ve kabile konfederasyonlarından gelen gönüllülere dayanmaktaydı.[63] Arap İsyanı'nın tarihi, Arap kabile ordularının hem güçlü yanlarını hem de –daha da açık bir şekilde– sınırlılıklarını göstermektedir.

Şerif Hüseyin tanınan lider olarak kaldı, ancak fiili savaş dört oğlu tarafından yürütüldü; en merkezî olanı, ünlü T. E. Lawrence –Arabistanlı Lawrence– onun kampına bağlı olduğu için hakkında iyi bilgi sahibi olduğumuz Faysal'dı. Şerif Hüseyin, İstanbul'da sürgün hayatı yaşamış ve oğulları orada eğitim görmüştü. Aynı zamanda Hicaz'da bir savaş gücü toplayabilmek için gerekli olan kabile politikaları konusunda da iyi eğitilmişlerdi.[64] 2 Haziran 1916'da, Faysal ve kardeşi Ali, kabile güçlerini toplamak üzere yola çıktılar ve 9 Haziran'da demiryolu ile telgraf hatlarını kestiler, ardından Mekke'deki Osmanlı garnizonunu mağlup ettiler. Takip eden aylar boyunca İngiliz kuvvetlerinin yardımıyla Cidde, Tâif ve birkaç Kızıldeniz limanını ele geçirdiler. Ancak konumları kısa sürede zayıfladı ve güçleri dağılmaya başladı.[65] Şerif Hüseyin ve

63 William Ochsenwald, *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Control, 1840–1908* (Columbus: Ohio State University Press, 1984), s. 154–158; Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East* (New York: Basic Books, 2015), s. 302; Ali A. Allawi, *Faisal I of Iraq* (New Haven, CT: Yale University Press, 2014), s. 73.

64 Allawi, *Faisal*, s. 10–17.

65 Allawi, *Faisal*, s. 69–70, 74–75; Rogan, *The Fall*, s. 299–301.

oğulları, daha büyük hırslarla hareket ederken, kabile taraftarlarının öncelikle yerel kaygıları vardı: diğer kabilelerle rekabetler, Osmanlı saldırılarından duyulan korku ve demiryolunun geçim kaynaklarına oluşturduğu tehdit. Ayrıca ödeme almaya da ihtiyaç duyuyorlardı. Faysal'ın verecek hiçbir şeyi yoktu ve bu gerçeği, taşlarla dolu kilitli bir sandığın köleleri tarafından dikkat çekici bir şekilde korunmasını ve her gece çadırına taşınmasını sağlayarak gizlemek zorunda kaldı.[66]

Sonraki aylar boyunca Hâşimîler, merkezî ordularını iyileştirmeyi ve kayıplarını telafi etmeyi başardılar. Ordu için Osmanlı savaş esirleri olan Araplardan hem subay hem de asker istihdam ettiler ve küçük ama güvenilir bir düzenli ordu oluşturdular. İngilizler, kabileleri ödüllendirmek için gereken fonları temin etti ve Hâşimî birliklerinin konumlarını korumaları için önemli destek sağladı.[67] Arap İsyanı'nın ilerleyişi İngilizlere genellikle çıldırtıcı derecede yavaş ve düzensiz görünüyordu: Prensler zamanlarının çoğunu yemeklerde ve toplantılarda geçiriyor, kahve içiyor, karşılıklı haber alışverişinde bulunuyor ve anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapıyorlardı, ancak bu faaliyetler ordularını toplamak ve korumak için gerekli bir başlangıçtı. Kabile gönüllülerinin çoğu, sadece kendi bölgelerine yakın yerlerde savaştığı için yeni bir bölgeye yapılan sefer yeni bir ordu gerektiriyordu; Hicaz'ın merkezi için bir koalisyon kullanılırken, kuzey Hicaz için bir başkası ve Suriye'ye yapılan sefer için de bir diğeri teşkil edilmeliydi. Arap İsyanı'nın kuvvetleri, genellikle Bedevî olarak anılsa da, Hicaz'da çoğunluk büyük ölçüde yerleşik kabilelerden geliyordu ve başlangıçta deve binicileri en fazla yüzde 10'u oluşturuyordu. Sefer kuzeye, tamamen göçebe topraklara doğru ilerledikçe Bedevîler ordunun giderek daha önemli bir parçası haline

66 Allawi, *Faisal*, s. 72.

67 Allawi, *Faisal*, s. 82; Rogan, *The Fall*, s. 303–307.

geldi.[68] Zamanla Arap İsyanı büyük ölçüde gerilla taktiklerine yöneldi; başlıca görevlerinden biri Hicaz Demiryolu'na saldırmak ve Allenby komutasındaki Mısır Seferi kuvvetleri için hedef şaşırtmaktı. Bu görev, uzun zamandır seyahat yollarına baskın yapmaya alışkın olan bölgedeki göçebe ve yarı göçebe kabileler için oldukça uygundu. Arap İsyanı böylece İngilizlerin ihtiyaçlarını karşıladı ve Faysal'ı başarılı bir lider olarak yüceltti. Ancak isyan ne Hâşimîler ne de liderlik ettikleri kabileler için beklenen ödülü getirmedi. Hâşimîlere vaat edilen topraklar verilmedi ve savaş, göçebelerin gücünü yavaş yavaş zayıflatan hem teknolojik hem de siyasî değişimleri beraberinde getirdi.

Birinci Dünya Savaşı Sonunda Ortadoğu'daki Göçebeler

Göçebe kabileler, yirminci yüzyılın ilk yirmi yılından sonra gitgide nüfuzlarının çoğunu kaybetti. Ne bu dönemde ortaya çıkan yeni devletler ne de Avrupalı sömürgeci iktidarlar daha önceki devletlerin yaptığı gibi göçebeleri kendi bünyelerine katmak istemediler. Bu değişimin bir kısmı, devletlerin zor bölgeler üzerinde kontrol sağlamasına olanak tanıyan askerî teknolojideki ilerlemelerden ileri geliyordu. Belki de en önemli silah, göçebe birliklerine ve kamplarına karşı oldukça etkili olan uçaklardı. Artık ne çöl ne de dağ, güvenli bir koruma sağlayabiliyordu. Aynı derecede önemli olan bir başka şey de, merkezî hükümetin kırsal bölgeleri kontrol etmesini ve vergi toplamasını mümkün kılan devlet altyapısının gittikçe artan erişimiydi. Yeni yollar ve demiryolları eski ticaret yollarının yerini aldı ve göçebeleri daha önceki

68 Allawi, *Faisal*, s. 77–80; Joseph Kostiner, "The Hashimite Tribal Confederacy of the Arab Revolt, 1916–1917," *National and International Politics in the Middle East: Essays in Honour of Elie Kedourie* içerisinde, haz. Edward Ingram (Londra: F. Cass, 1986), s. 13. Ayrıca Bak. Max Freiherr von Oppenheim, *Die Beduinen*, cilt. 2, 3 (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1939–1952), cilt. 2, s. 232, 277, 293, cilt. 3, s. 88.

gelirlerinin çoğundan mahrum bıraktı. Dolayısıyla, göçebe nüfuslar kısmen zorla, kısmen de modernleşmenin beraberinde getirdiği değişimlerle zayıflatıldı.

Arap Yarımadası'nda 1920'ler Suûdî Devleti'nin yükselişini getirdi. Hâşimîler Arap İsyanı'na ön ayak olurken, İbn Suûd da gücünü pekiştiriyordu. 1921'de Râşidîleri kesin bir mağlubiyete uğratıp 1925'te Hâşimî krallığının fethini tamamladı. İbn Suûd, Necid'in Sultanı ve Hicaz'ın Kralı oldu. Dönemin diğer birçok devleti gibi Suûdîler de göçebeleri kullandılar ama sonunda onların zayıflamasına katkıda bulundular. İbn Suûd, yerleşik bir soya mensuptu ve ordusunun nüvesi köy ile tarım nüfusundan geliyordu. Hayatı boyunca güvenebileceği insanlar bunlardı.[69] Vehhâbî doktrini, göçebeliğe karşı genel olarak olumsuz bir bakış açısını destekledi ve göçebeleri cahil ve itaatsiz olarak nitelendirdi; gerçek Müslümanlar olarak kabul edilmeden önce Vehhâbî saflarına katılmaları gerekiyordu.[70] Bununla birlikte, İbn Suûd'un Bedevî birliklerine ihtiyacı vardı ve Râşidîler ile Hâşimîler gibi o da kabile siyasetine ciddi zaman harcadı.

İbn Suûd döneminde göçebe kabilelerin insan gücünden istifade eden yeni bir hareket gelişti: yaklaşık 1912 yılında etkin hale gelen İhvân. Vehhâbî köylerinden vaizleri, komşu kabileler arasında tebliğ yapmaları için göndermek gelenek haline gelmişti. Bu vaizler Bedevîler arasında bile önemli başarılar elde etti. Kabilelerden din değiştirenler, göçebeliği bırakıp *hicret* etmeye, yani gerçek anlamda İslamî ve yerleşik bir topluma geçmeye teşvik ediliyordu. Bu politika, Muhammed Peygamber'in

69 Abdulaziz H. al-Fahad, "The *'Imama* vs. *the 'Iqal*: Hadari-Bedouin Conflict and the Formation of the Saudi State," *Counter-Narratives: History, Contemporary Society, and Politics in Saudi Arabia and Yemen* içerisinde, haz. Madawi al-Rasheed ve Robert Vitalis (New York: Palgrave Macmillan, 2004), s. 43, 49–50.

70 David Commins, *The Mission and the Kingdom: Wahhabi Power behind the Saudi Throne* (Londra: I. B. Tauris, 2016), s. 80–81; al-Fahad, "'Imama," s. 42–45.

Mekke'den Medine'ye hicretine doğrudan bir atıftı ve aynı zamanda 2. Bölüm'de ele alınan ilk Müslüman yöneticilerin erkekleri kabilelerini terk etmeye ve yeni garnizon şehirlerine asker olarak yerleşmeye teşvik eden *hicret* politikasının yeniden canlandırmasıydı. İbn Suûd zamanında bu çağrıyı kabul eden mühtediler İhvân olarak biliniyordu ve *hicret* (çoğulu *hucer*) adı verilen yeni şehirlere yerleşerek yerleşik meslekler edinmeleri ama aynı zamanda savaşa çağrılmaya her an hazır olmaları bekleniyordu. İhvân, çok geçmeden Vehhâbî doktrinini tam olarak itaat etmeyen halklara dayatmaya çalıştı. İlk *hicret*, 1913'te kurulmuş ve bunu takiben diğer yerleşimler hızla gelişmiştir. 1930 yılına gelindiğinde çoğu kabilenin kendileriyle ilişkilendirilen yerleşimleri bulunmaktaydı.[71]

İbn Suûd, kısa sürede İhvân'dan yararlanmaya başlamış, maaşlarını ödemiş ve onları ordularına dâhil etmiştir. Araştırmacılar, İhvân'ın askerî önemi konusunda tam olarak mutabık olmasa da, İhvân'ın, İbn Suûd'un iktidara yükselişinde önemli bir güç olduğu, genişleme ve bazen de zorla din değiştirme için baskı yaptığı kesindir.[72] Ancak İhvân, iki ucu keskin bir kılıçtı ve iç tarafı da neredeyse dış tarafı kadar keskindi. Onların, göçebelere ve Şiilere karşı yaptıkları zulümler, İbn Suûd'un itibarını tehdit eden kötüüne yol açtı ve devlet yönetimi ile kabile otlaklarının idaresinde kargaşa meydana getirdi. İbn Suûd ile İngilizler arasında 1925'te kararlaştırılan sınırları kabul etmemeleri ve Suriye ile Irak'a akınlar düzenlemeye devam etmeleri de Avrupalı iktidarlarla ilişkileri tehdit ediyordu. 1916, 1919 ile 1925-1926 yıllarında krizler yaşandı ve İhvân, 1927'den 1930'a kadar tamamen isyan

71 Rasheed, *A History*, s. 57–58; John S. Habib, *Ibn Sa'ud's Warriors of Islam: The Ikhwan of Najd and Their Role in the Creation of the Sa'udi Kingdom, 1910–1930* (Leiden: Brill, 1978), s. 47–59.

72 Joseph Kostiner, "On Instruments and Their Designers: The Ikhwan of Najd and the Emergence of the Saudi State," *Middle Eastern Studies* 21, no. 3 (1985), s. 306–307.

halindeydi. Sonunda ancak İngiliz hava kuvvetlerinin yardımıyla yenilgiye uğratıldı.[73]

İhvân'ın göçebelikle veya kabile iktidarı meselesiyle nasıl bir ilişkisi olduğunu tahlil etmek zordur. Bir yandan, yerleşik hayata geçmek için hayvanlarını bıraktılar ve bu adımın önemi hem göçebelere kâfir olarak saldıran İhvân'ın kendisi hem de İbn Suûd tarafından vurgulandı.[74] Öte yandan, *hucer*deki İhvân ile onların dışındaki Vehhâbî kabile üyeleri arasındaki sınırlar her zaman net değildi. İhvân'ın şikâyetleri arasında, göçebe kabilelerin vergilendirilmesi ve otlaklara getirilen sınırlamaların yer alması kayda değerdir.[75] İhvân hareketinin kabile iktidarıyla ilişkisi de muğlaktır. İhvân kabileden uzaklaşarak *hucer*e geçecekti. Bununla birlikte, kabile liderleri, uygun bir telkin için Riyad'a gitmeye davet edilmiş, burada merkezî kabile konseyine dahil edilmiş ve dağıtacakları hediyeler için hükümete bağımlı olmak zorunda kalmışlardır.[76] Ancak diğer yandan, çoğu *hucer* belirli bir kabile tarafından iskân edilmiş ve onunla ilişkilendirilmeye devam etmiştir. Dolayısıyla *hucer*e yerleşen İhvân kabile liderlerine sadakatini korumuştur. Bunların başında, göç yollarını kesen, baskınları kısıtlayan ve kabilelerin otlaklara ve kuyulara erişimini engelleyen sınırların oluşturulmasına karşı mücadele eden Mutayr kabilesinin lideri Faysal el-Düveyş geliyordu.[77]

Araştırmacılar, İhvân isyanını genel itibariyle kabile iktidarını korumaya yönelik bir hareket olarak yorumlamışlardır. Bundan dolayı İbn Suûd'un İhvân'a karşı kazandığı zafer, merkezî ve kabileci olmayan bir devletin zaferi olarak görülmelidir.[78] İbn Suûd,

73 Kostiner, "On Instruments," s. 305, 309, 311–315; Rasheed, *A History*, s. 62–68; Habib, Ibn Sa'ud's Warriors, s. 79–86.

74 Commins, *Mission*, s. 85–87; Kostiner, "On Instruments," s. 308–309.

75 Commins, *Mission*, s. 88–89.

76 Habib, *Ibn Sa'ud's Warriors*, s. 30, 48–52.

77 Commins, *Mission*, s. 88–89.

78 Rasheed, *A History*, s. 6; al-Fahad, "'Imama," s. 36; Kostiner, "On Instruments," s. 307.

1925 yılına gelindiğinde kabile *dīra*larını kaldırmış ve kabileler arası baskınları yasaklamıştır. Göçebe kabileler, 1920'lerden itibaren ve İhvân'ın mağlubiyetinden sonra giderek artan bir şekilde merkezî hükümetin sağladığı mâli desteklere muhtaç hale getirilmiş ve bağımsızlıklarının büyük bir kısmını kaybetmişlerdir.[79]

Irak ve Suriye'de, göçebeler ve kabileler de nüfuzlarını kaybederken, hükümet yavaş yavaş mutlak iktidara sahip oldu. Savaştan sonra İngilizlerin Araplara bağımsızlık vaatlerini yerine getirmeyi planlamadıkları ve Fransızların da Suriye'den vazgeçmeye niyetli olmadıkları anlaşıldı. Fransız ve İngiliz Mandaları, yeni tebaalarının direnişine neden olan yabancı ve daha müdahaleci bir yönetim dayattı. Göçebeler de bu direnişte yer aldılar ama daha büyük hareketlerin liderleri değillerdi. Irak milli bilincinde hayati bir dönüm noktası olarak hatırlanan 1920 Irak İsyanı milliyetçiler tarafından başlatıldı ve koyun ile keçi çobanlığının yanı sıra tarımla uğraşan orta ve güney Fırat kabilelerinin askerî insan gücüne dayanıyordu.[80] Başta el-Cezîre'nin büyük bölümünü işgal eden Cebel Şemmer olmak üzere kuzey bölgelerindeki bazı Bedevîler isyanın başlangıcında etkin rol oynadı ancak İngilizler tarafından kısa sürede bastırıldılar.[81] Orta ve güney Irak'taki isyan birkaç ay daha sürdü ancak İngiliz hava kuvvetlerinin kullanılmasının neticesinde, köylerin ve diğer yerleşim yerlerinin tahrip edilmesiyle yıl sonundan önce ayaklanmayı bastırıldı.[82] Birçok kabile direnirken, bazı şeyhler farklı bir oyun oynadı, birbiri

79 Ugo Fabietti, "State Policies and Bedouin Adaptation in Saudi Arabia, 1900–1980," *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East* içerisinde, haz. Martha Mundy ve Basim Musallam (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 84–85.

80 Amal Vinogradov, "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics," *International Journal of Middle East Studies* 3, no. 2 (1972).

81 Charles Tripp, *A History of Iraq* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), s. 39–40; John Frederick Williamson, "A Political History of the Shammar Jarba Tribe of al-Jazirah: 1800–1958," Yayımlanmamış Doktora Tezi, Indiana University (1974), s. 154–155.

82 Vinogradov, "1920 Revolt," s. 136–138.

ardına gelen iktidarlarla ittifak kurdu, onları başarı şanslarına ve hizmet için ödeme yapmaya istekli olmalarına göre seçti. Bunun en bariz örneği Ruvalla Bedevîlerinden Şeyh Nuri eş-Şalan'dı. O önce Osmanlılara hizmet etti, sonra Arap isyanında Faysal'ın yanında saf tuttu, daha sonra İngilizler ve Fransızlar arasında gidip geldi ve sonunda çölde kervanları koruma karşılığında Fransızlardan maaş aldı.[83]

Direnen göçebeler mağlup edilebilmelerine rağmen onlar, hem İngiliz hem de Fransız manda yönetimleri için, tıpkı yeni düzenin onlar için bir meydan okuma niteliği taşıdığı gibi, bir meydan okuma oluşturuyordu. Kuzeyde Türkiye Cumhuriyeti, Fransız Suriye'si ve İngiliz Irak'ı arasında, güneyde ise yükselen Suûdî Devleti ile çizilen yeni sınırlar genellikle kabileleri birbirinden ayırıyor ve göç yollarını tehlikeye atıyordu. Göçebeler için bu sınırlar, mevsimsel otlaklara gitmelerinin engellenebileceği ve hayvanlarını kaybetmekle karşı karşıya kalabilecekleri anlamına geliyordu. Eğer göç ederlerse, iki ayrı devlete vergi ödeme ihtimaliyle karşı karşıya kalıyorlardı.[84] Hükümet makamları için devlet sınırlarının varlığı, kabile şeyhlerinin baskınlar düzenledikten sonra bu sınırları geçerek kaçabilecekleri anlamına geliyordu.

Manda rejimleri, daha önceki Osmanlı politikalarının çoğunu benimsedi. Osmanlılar gibi Fransızlar ve İngilizler de göçebeleri tarımla ilgilenmeye teşvik etti. Ayrıca ekilebilir arazileri şahıslar adına kaydetmeye kalkıştılar ve bu da arazilerin kabile şeyhlerinin elinde daha da yoğunlaşmasına yol açtı. Her geçen gün daha fazla kabile şeyhinin, genellikle şehirden gelen tüccarlarla birlikte

83 Dawn Chatty, *From Camel to Truck: the Bedouin in the Modern World* (New York: Vantage Press, 1986), s. 18–19; Allawi, Faisal, s. 449.

84 Williamson, "A Political History," s. 171–173; Tariq Tall, "The Politics of Rural Policy in East Jordan, 1920–1989," *The Transformation of Nomadic Society in the Middle East* içerisinde, haz. Martha Mundi ve Basim Musallam (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 93.

büyük ölçekte tarımla uğraştığını görüyoruz.[85] Manda rejimleri, her kabile için bir lider belirledi, ona düzenli bir tahsisat sağladı ve onu, düzeni sağlamaktan ve vergi vermekten sorumlu tuttu. Bazı durumlarda *huve* toplanmasına da izin verdiler.[86] Ancak İngilizler ve Fransızlar, akınlara karşı tepkilerinde yeni ve farklı bir politika izlediler. Osmanlılar kabileler arası çatışmayı önlemeye çalışmamış ve kabile ittifaklarını önlemek pahasına kargaşaya katlanmaya razı olmuştu. Buna karşılık, Fransızlar ve İngilizler yağmacılığı sona erdirmeye hevesliydi ve kabileleri Manda memurlarıyla bir araya getirerek kendilerini kabile müzakereleri sürecine dahil ettiler. Onlar, 1925 ve 1927 yıllarında iki büyük konferansta iş birliği yaptı. 1926'da İngiliz Irak'ında baskınlar yasadışı hale geldi ve bazen hava saldırılarıyla cezalandırıldı. 1927'de Fransız ve İngilizler, hak taleplerini uzlaştırmak için bir kabile mahkemesi kurdu.[87] Uzun vadede baskınların azalması kabile liderlerini siyasî bir güç olarak zayıflattı, çünkü askerî liderlik kabileleri üzerindeki otoritelerinin önemli bir parçasıydı.

İki savaş arası dönemde göçebelerin giderek yerleşik hayata geçmesi kısmen Manda politikasından kaynaklansa da, büyük çoğunluğu ekonomik ve teknolojik gelişmenin sonucuydu. Birinci Dünya Savaşı petrol ve motorlu taşımacılık çağını başlatmıştı. Birkaç on yıl içinde kamyon ve araba, kervanı tarihin tozlu sayfalarına ekledi ve deve pazarını büyük ölçüde yok etti.

85 Chatty, *From Camel*, s. 40–41, 69–70; Tripp, *A History*, s. 43, 51, 180; Christian Velud, "French Mandate Policy in the Syrian Steppe," *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East* içerisinde, haz. Martha Mundi ve Basim Musallam (Cambridge: Cambridge University Press), s. 75; Philip S. Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism 1920–1945* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987), s. 187.

86 Velud, "French Mandate Policy," s. 64–67; Philip S. Khoury, "The Tribal Shaykh, French Tribal Policy, and the Nationalist Movement in Syria between Two World Wars," *Middle Eastern Studies* 18, no. 2 (1982), s. 185–186; Tripp, *A History*, s. 38; Williamson, "A Political History," s. 153–154, 167, 180.

87 Chatty, *From Camel*, s. 34–36, 57–58; Williamson, "A Political History," s. 164–171.

Böylece, göçebelerin en prestijli ve güçlüsü olan Bedevîler, deve ile at satışı ve kervanlara rehberlik gibi ekonomik dayanaklarının çoğunu kaybetti. Bazıları yerleşik hayata geçti ya da genellikle taşımacılık veya askerlik gibi başka mesleklere yöneldi. Diğerleri ise develerin yerine koyun ve keçi sürülerini tercih ederek geçimlerini sağlamaya devam ettiler, ancak artık uzak çöllere çekilip bağımsızlıklarını koruyamıyorlardı.[88] Savaş ve makineli tüfeğin gelişimi aynı şekilde süvarilerin bir savaş gücü olarak sonunu getirdi ve at pazarı ile atlı askerlerin faydasını zayıflattı. Birçok kabile şeyhi, artık tamamen şehirli elitlerin bir parçası haline geldi. Onların esas ikametgâhları şehirdeydi ve kabilelerini sadece ara sıra ziyaret ediyorlardı. Bazıları Suriye Delegeler Meclisi'ne üye oldu ve dolayısıyla kabile liderlerinden ziyade kabile temsilcileri haline geldiler.[89] Irak ve Suriye'deki göçebeler, tüm askerî faaliyetlerinden vazgeçmediler ve yüzyılın ilk yarısı boyunca hala ara sıra akınlar düzenlediklerini görmekteyiz. Ancak artık bir bütün olarak bölge siyasetinin merkezinde değillerdi.

Pehlevî İran'ında Göçebeler

İran'da da yirminci yüzyılda hem hükümet politikası hem de ekonomik değişim neticesinde benzer bir gelişme yaşandı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda merkezî hükümet, Tahran dışında neredeyse hiçbir güce sahip değildi. Ülkenin güneyi, İngilizlerin tahakkümü altındaki büyük boy konfederasyonlarının egemenliği altındaydı. Kürt bölgeleri, Azerbaycan ve Gîlân büyük ölçüde ayrılıkçı hareketlerin kontrolü altındaydı ve Kürtler arasında ve Horasan'da isyanlar vardı. 1921'de İngilizler, subay Rıza Han liderliğindeki Kazak Tugayı'nı Tahran'ı ele geçirmesi için desteklediler. Rıza Han savaş bakanı oldu ama başından beri etkin güç

88 Chatty, *From Camel*, s. 40–42.

89 Khoury, "The Tribal Shaykh," s. 186–189.

kendisiydi ve 1925'te şah ilan edildi. Onun amacı, İran'da mümkün olduğunca homojen ve Fars bir nüfusa sahip merkezî bir ulus devlet kurmaktı. Bu çabasında hükümet erkânının ve modern entelektüellerin onayını aldı. İran'da çok az insan o zamanlar hüküm süren karışıklık ve kanunsuzluğun devam etmesini istiyordu. Rıza Han, boy güçlerine karşı yürüttüğü ilk seferlerde bazı boy liderlerinin desteğini aldı ve inatçı boylara karşı gönderdiği ordunun bir kısmını göçebeler oluşturdu.[90]

Rıza Şah, 1920'lerin ortalarında, başta en güçlüleri Kaşkaylar ve Bahtiyârîler olmak üzere büyük ölçüde göçebe olan boy konfederasyonlarına karşı giriştiği mücadeleyi derinleştirdi. Kaşkayları askerî bir valilik altına aldı ve silahsızlandırılmalarını emretti. Merkezî kontrolü zorlaştıran şey sadece onları devlet bünyesine almak değil, ona eşlik eden baskı ve yolsuzluktu. Kaşkaylara yapılan muamele özel bir hakaretle sembolize edildi: bir ordu yüzbaşısının Kaşkay kadınlarından kendi köpek yavrularını anne sütüyle beslemelerini talep etmesi.[91]

Rıza Şah, boy iktidarına birçok farklı açıdan saldırdı. Başlangıçta kabile liderlerini yanına çekmeye çalışarak onları boyun alt kademelerinden ayırmaya çalıştı. Diğer devletlerde olduğu gibi, arazi kayıt yasaları, genellikle ortak meraların hanların kişisel mülkiyetine dönüşmesiyle sonuçlandı. Bu durum, boy içindeki sıradan göçebeler ve köylüler tarafından tepkiyle karşılanıyor, üst kademedeki liderlerle boy mensupları arasında bir bölünme yaratıyordu.[92] Rıza Şah, bu gerilimleri hem kullandı hem de şiddetlendirdi. Boy liderleri, Tahran'da ya da taşra şehirlerinde önemli ölçüde zaman geçiriyordu. Rıza artık onları boy bölgelerinden uzak tutmak için merkez meclisteki temsilciliği kullanıyordu. Rıza, 1923'te *Meclis*'e *Sevletü'd-Devle* Kaşkay'ın seçilmesini sağladı

90 Stephanie Cronin, *Tribal Politics in Iran: Rural Conflict and the New State, 1921–1941* (Londra: Routledge, 2007), s. 2–5; Beck, *Qashqa'i*, s. 129–130.

91 Beck, *Qashqa'i*, s. 132.

92 Cronin, *Tribal Politics*, s. 85–86, 94–97.

ve ardından onu başkentte kalmaya zorladı.[93] Zamanla artan sayıda boy *ilhanı*sı Tahran'da ya da taşra şehirlerinde gözaltına alındı. Onların yokluğunda orta düzey liderlik, yani kabile reisleri daha özerk hale geldi.[94] Göçebe nüfus, ulusal ve uluslararası ekonomiye giderek daha fazla gündelik işçi olarak katıldı, bazıları, özellikle de Bahtiyârîler petrol endüstrisinde çalıştı. Böylece çıkarları hanların çıkarlarından farklılaşmaya başladı ve kamusal alanın daha fazla farkına vardılar. Rıza Şah, boy liderlerini sadece genel kamuoyunda değil, aynı zamanda bazı boy mensupları arasında da itibarsızlaştırmak için basın kampanyalarını kullanabildi.[95]

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda en güçlü konfederasyon olan Bahtiyârî, merkezi siyasete dahil olması nedeniyle kısmen en savunmasız olanıydı. İronik bir şekilde, Bahtiyârî liderlerinin bir diğer zayıflığı da Anglo-Fars Petrol Şirketi'nin hissedarları olarak elde ettikleri gelirdi. Aldıkları hisseler boy çıkarlarını temsil ediyordu ancak hisseler lider soy adına tutuluyordu. Zaman içerisinde masraflar arttıkça ve Büyük Buhran baş gösterdikçe, aile mensupları geri ödenemeyeceğini bildikleri kredileri sağlayan şirket tarafından teşvik edilerek hisseleri karşılığında borçlandılar. Bir bütün olarak boy mensuplarına aktarılması gereken para artık verilemiyor, bu da alt kademedeki hanların giderek daha fazla gücenmesine neden oluyordu.[96] Sonuç olarak, Bahtiyârî liderleri hükümet saldırdığında boyun alt kademesinin desteğine güvenemiyordu.

Rıza Şah, modernleşme planını uygulamaya 1927-1928'de başladı; nüfus sayımı, toprak kaydı ve batılı kıyafet yönetmeliği getirdi. Program yine nüfus dikkate alınmadan yürütüldü ve kırsal kesimde muhalefete yol açtı. Hükümet, ayrıca boyların

93 Beck, *Qashqa'i*, s. 131; Cronin, *Tribal Politics*, s. 25, 43–44.
94 Cronin, *Tribal Politics*, s. 70–73, 120, 124.
95 Cronin, *Tribal Politics*, s. 103–104.
96 Cronin, *Tribal Politics*, s. 133–159.

yerlerinin değiştirilmesine ve göçebelerin zorla iskân edilmesine başladı.[97] Bu hamleler, Rıza Şah'ın Hamse konfederasyonu başkanını görevden almasıyla birlikte güneydeki boyları isyana sürükledi. Hamse, Kaşkay ve komşu boylar havaalanına saldıracak, yolları kesecek ve Şiraz'ı tehdit edecek kadar güçlü ordular kurdular. Bu sırada *İlhan* Sevletü'd-Devle tutukluydu ve ayaklanma, orta düzey boy liderleriyle birlikte soyun diğer üyeleri tarafından organize edildi. Mücadele, bir çıkmazla sonuçlandı. Pehlevî ordusu hala tam anlamıyla muktedir değildi. Boylar ise mevsim değişikliğinin göçü zorunlu kıldığı zaman Şiraz çevresinde sabit kalamazdı. Ertesi yıl Bahtiyârî'nin birçok kolu isyan etti ve birtakım zaferler kazandı. Hükümet, hapisteki liderleri serbest bırakarak ve doğrudan hükümet denetimini kaldırarak boyların bazı taleplerine boyun eğmek zorunda kaldı.[98]

Ancak Rıza Şah, hâlâ göçebe boyları tamamen kontrol altına almaya kararlıydı. Göçebelerin zorla iskânı 1932'den itibaren uygulanmaya başlandı ve göçebelerin her zaman olduğu gibi büyük grupları halinde göç etmeleri yasaklandı. Onlardan yeni inşa edilen evlere taşınarak tarımla uğraşmaları istendi. Verilen sürede yeterli sayıda ev inşa etmek imkansızdı ve bazı yerler tüm yıl boyunca yaşanamaz haldeydi. Göçler, ordu tarafından engellendi ve bazen de havadan bombalanarak saldırıya uğradı. Bu önlemler göçebeler için büyük bir hayvan kaybına, yerleşik nüfus için ise vahim bir et ve süt ürünleri sıkıntısına yol açtı. Hem sıradan göçebeler hem de köylüler yoksulluk çekti.[99] Ortaya çıkan kriz, 1933 yılında göç yasağının askıya alınmasını getirdi ama yolsuzluk yüzünden göç genellikle rüşvet anlamına geliyordu ve ücretler pastoral ekonomi üzerinde bir yük haline geldi.[100]

97 Cronin, *Tribal Politics*, s. 31–32, 113.
98 Cronin, *Tribal Politics*, s. 104, 120–127.
99 Cronin, *Tribal Politics*, s. 88, 167–170, 191–192; Beck, *Qashqa'i*, s. 137–139.
100 Cronin, *Tribal Politics*, s. 35–38, 110.

Rıza Şah, daha sonra kabile liderliğine karşı çıktı. "Bahtiyârî komplosu" olarak bilinen belirsiz bir komplo, Bahtiyârî seçkinlerinin çoğunun tutuklanması için bahane oldu. Bahtiyârî topraklarının çoğu kamulaştırıldı ve bir kısmı idam edildi. Sevletü'd-Devle Kaşkay, oğlu ile birlikte isyanı kışkırttığı iddiasıyla tekrar tutuklandı. O ve diğer birkaç boy lideri, muhtemelen "*Pehlevî kahvesi*" olarak bilinen kahveden içtikten sonra hapishanede öldüler.[101] Aşiretlerin *meclis*teki temsiline son verildi. Boylar, doğrudan askerî yönetim altına girdi ve çoğu boy liderinin kendi bölgelerine girmesi yasaklandı. 1930'ların sonuna gelindiğinde göçebeler yoksullaşmış, etkili bir liderlikten yoksun kalmış ve yerleşik hayata geçmeye başlamışlardı.[102]

İran'daki göçebeleri kurtaran II. Dünya Savaşı oldu. Rıza Şah, Almanlara sempati duyuyordu ve 1941'de İngilizler ve Ruslar onu tahttan çekilmeye zorladı. Onun gidişiyle birçok pastoralist evlerini terk etti, hayvanlar satın aldı ve yeniden silahlandı. Hapisten çıkan boy liderleri, boy bölgelerine ve eski konumlarına geri döndüler. Daha önce sahip oldukları düzeyde olmasa da ulusal siyasette de yeniden önem kazandılar.

Modern Dünyada Göçebeler

Göçebeler Dünya Savaşı'ndan sonra varlıklarını sürdürmüş olsalar da siyasî nüfuzları büyük ölçüde azaldı. Ayaklanmalar rahatsızlık verebilirdi, ancak merkezî hükümeti ciddi şekilde tehdit etmiyorlardı. Yeni bağımsız devletlerin kurulmasıyla –ya da İran örneğinde olduğu gibi bağımsızlığa geri dönülmesiyle– Ortadoğu'daki yöneticiler kendilerini modern ve gelişmiş olarak sunmaya hevesliydi. Bu nedenle çoğu hükümet, yerleşik hayata geçmeyi teşvik etti. Genellikle yabancı danışmanlar ve tarım uzmanları daha yoğun arazi kullanımını teşvik ediyor ve aynı

101 Cronin, *Tribal Politics*, s. 165–166, 172–186; Beck, *Qashqa'i*, s. 137.
102 Cronin, *Tribal Politics*, s. 34, 156, 166; Beck, *Qashqa'i*, s. 131, 140–142.

şekilde göçebeleri de geçmişten kalan ve zamanla ortadan kalkacağı kesin olan bir kalıntı olarak görüyorlardı.[103] Arazi tahsisi ve düzenin korunması üzerinde artan hükümet kontrolü, kabile liderlerinin önemli işlevlerini kaybetmesine yol açtı ki bu kabile liderleri, artık askerî yağmalara önderlik edemiyorlardı veya otlakları tahsis edemiyorlardı. Bazıları, temsilcilik ve arabuluculuk işlevlerini sürdürse de, pek çok kabile reisi artık zamanlarının çoğunu şehirlerde geçiriyordu.[104] Bu değişikliklerin sonucu olarak yerleşik düzene geçiş arttı. Göçebe kalanların birçoğu gelirlerini, sözleşmeli çobanlık, çeşitli taşımacılık yöntemleri ve gündelik işçilik de dahil olmak üzere bir dizi meslekle destekliyordu.[105] Belirttiğim gibi, yan meslekler daha erken dönemlerde de görülüyordu, dolayısıyla bu tamamen yeni bir olgu değildi.

İki savaş arası dönemde olduğu gibi, göçebeliğin bastırılması Arap ülkelerine kıyasla İran'da daha yoğun bir şekilde sürdürüldü. Rıza Şah'ın tahttan feragat etmesinden ve 1941'de göçebeliğin yeniden başlamasından sonra, Rıza Şah'ın oğlu ve halefi Muhammed Rıza Şah'ı (1941-1979) endişelendiren boy faaliyetlerinde yeniden bir canlanma oldu ve Şah, 1960'lı yıllarda göçebelere karşı güçlü bir şekilde harekete geçti. Liderlik; göç, toprak tahsisi, anlaşmazlıkların çözümü ve askerî faaliyetlerin yeniden hükümet tarafından devralınmasıyla münferit boylar düzeyinde yok edildi. 1962 yılındaki ulusal Toprak Reformu Kanunu bilhassa boy topraklarını hedef aldı. Göçebeliğe karşı uygulanan bir diğer ve çok etkili politika da et ve süt ürünlerinin yurt dışından ithal edilmesiydi ki bu durum, et ve süt fiyatlarının düşmesine ve

103 Chatty, *From Camel*, s. xviii–xix; Donald P. Cole, "Where Have the Bedouin Gone?" *Anthropological Quarterly* 76, no. 2 (2003), s. 259.

104 Chatty, *From Camel*, s. 58–60.

105 Lois Beck, "Economic Transformations Among Qashqa'i Nomads, 1962–1978," *Continuity and Change in Modern Iran* içerisinde, haz. Michael E. Bonine ve Nikki R. Keddie (Albany, NY: State University of New York Press, 1981), s. 94–96; Chatty, *From Camel*, s. 108–110; Potts, Nomadism, s. 417.

pastoral ekonominin daha az kârlı hale gelmesine neden oldu.[106] Muhammed Rıza Şah'ın hükümdarlığı 1979 devrimi ve İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sona erdi ve devrim, ilk başta pastoralistlerin lehine oldu. Et ve süt ürünleri ithalatı sona erdi ve göçebelik bir kez daha arttı. Kaşkaylar da dahil olmak üzere bazı boy liderleri eski konumlarına geri dönme umuduyla İran'a döndüler, ancak İslam Cumhuriyeti kısa süre sonra onlara karşı cephe aldı ve bu tarihten itibaren göçebe nüfusu hükümet kontrolü altında tutmaya devam etti.[107]

Ortadoğu'nun geri kalan göçebeleri, Yirminci yüzyılın sonlarına doğru yıllık göçlerinde motorlu taşımacılığı benimsedi. Çoğu göçebe, yaz ve kış otlaklarına ulaşmak için ilkbahar ve sonbahar otlaklarında yavaşça ilerlemek yerine, artık hayvanlarını kamyonlara yüklemekte ve göçü birkaç gün içinde tamamlamaktadır. Otlakların azalması ve kalan otlarda da daha uzun süre kalınması nedeniyle yem satın almak zorunlu hale gelmiştir. Bu nedenle göçebeler, yılın büyük bir bölümünde yerleşik topluluğun yakınında kalmaktadır.[108] Kamyonla yapılan pastoralizm daha kârlı ve muhtemelen daha kolaydır, ancak daha önceki göçlerin bazı yönleri atlanmaktadır. Bedeviler arasında, emeklerinin çoğunun bireysel olmaktan ziyade iş birliğine dayalı olduğu uzun göçlerin sona ermesinden üzüntü duyanların erkekler değil kadınlar olduğu görülmektedir. Devenin kaybıyla birlikte dokumacılık gibi diğer tatmin edici işler de azalmış ya da ortadan kalkmıştır.[109] İran'daki Kaşkaylar için göç mevsiminin kısa sürmesi, diyetlerine önemli ölçüde katkıda bulunan ek gıdalar ile kilim dokumalarında kullanmak üzere doğal boyalar için güzergâh boyunca yiyecek arayan kadınları ve kız çocuklarını da

106 Beck, "Economic Transformation," s. 101.

107 Tapper, *Frontier Nomads*, s. 311–314; Potts, *Nomadism*, s. 414–417.

108 Tapper, *Frontier Nomads*, s. 310, 313; Beck, "Economic Transformation," s. 105; Chatty, *From Camel*, s. 104.

109 Chatty, *From Camel*, s. 104–110.

etkilemiştir.[110] Pastoral göçebelik böylece modern bir biçimde ve pazar odaklı olarak varlığını sürdürmüştür. Uzun göçlerin, bölgesel gücün ve askerî kahramanlıkların yaşandığı günler hatırlanmakta ve yeniden anlatılmaktadır, ancak artık yaşanmamaktadır.

Göçebelik ve Modern Milliyetçilik

Modern dönemin gelişi, devlet meşruiyeti ideolojilerinde büyük bir değişimi de beraberinde getirdi. Ortadoğu, bu döneme çoğunlukla göçebe veya bozkır kökenli hanedanlar tarafından yönetilerek girdi, ancak vurgulanan nokta, kısa sürede hanedan meşruiyetinden üniter devlet giktidarının desteklenmesine yöneldi. Göçebe atalar daha az önemli hale geldi ve göçebe toplumları kontrol etmenin zorlukları daha az kabul edilebilir oldu. Tanzimat, tüm toplumun doğrudan yönetilmesini ve nüfusun homojenleştirilmesini öne çıkardı. Dolayısıyla, hükümetin topluma nüfuz etmesini engelleyen her türlü yapı ve yaşam tarzına olumsuz gözle bakıldı. Göçebeler, bölgenin aydınlanmış modern dünyanın bir parçası olması için iskân edilmesi gereken vahşi ve geri kalmış insanlar olarak görülmeye başlandı. Göçebeliğin modern öncesi toplumdan kalma ve toplum modernleştikçe ortadan kalkması gereken bir şey olduğu inancı pek çok Avrupalı düşünür tarafından paylaşıldı ve yirminci yüzyıla kadar sürdü.[111]

On dokuzuncu yüzyılda göçebe kökenlere yönelik bazı nostaljik düşünceler yaşamaya devam etti. Osmanlı sultanı Abdülhamid (1876-1909), on beşinci yüzyılda kutlanan ancak daha sonra göz ardı edilen Osmanlıların Oğuz şeceresini yeniden gündeme getirmişti. Hanedanın efsanevî kurucusu Ertuğrul Gazi'nin

110 Beck, *Qashqa'i*, s. 105–106.

111 Selim Deringil, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery:' The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," *Comparative Studies in Society and History* 45, no. 2 (2003), s. 312, 317, 327; *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876–1909* (Londra: I. B. Tauris, 1998), s. 31–32.

türbesinde her yıl bir anma töreni düzenleniyor ve Osmanlıların "asıl boyu" Orta Asya cengaverleri gibi giydiriliyordu. 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Mustafa Kemal (Atatürk) Osmanlı mirasını bir kenara atarak yeni bir Türk kimliğini ön plana çıkardı. Artık Türkler göçebe ve emperyal bozkır miraslarıyla değil, dilsel olarak ve ayrıca sözde brakisefal yapılarıyla –kısa, geniş kafataslarıyla– fiziksel olarak tanımlanıyordu. Arapça ve Farsça kelimelerin yerine Türk kökenli terimler üretmek için bir hükümet projesi eliyle fiziksel antropoloji çalışmaları başlatıldı. Modern milliyetçiliğin yerel bir köken talep etmesiyle ne Oğuz Kaan efsanesi ne de Moğolistan'daki Türk Kağanlığı işe yarayacaktı ve Türklerin millet oluşu, MÖ 1600'den 1180'e kadar Orta Anadolu'da güçlü bir imparatorluk yönetmiş olan ve bu nedenle İslam'dan çok önce günümüz Türkiye'siyle özdeşleştirilebilecek Hititlere uyum sağlamak için zamanda geriye gidildi.[112]

İran'da on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Batılılaşan elitler, göçebeleri İran'ın gerilemesinin ve nihayetinde batıya boyun eğmesinin nedeni olarak görmeye başladı.[113] Meşrutiyet Devrimi sırasında, Bahtiyârîlerin anayasal hükümeti kurtarması onları kısa süreliğine kahraman haline getirdi, ancak yeni bir ulus kavramı oluştukça göçebeler bir kez daha sorun olarak görülmeye başlandı. Farklı diller konuşuyorlardı ve genellikle İngilizler ya da Ruslarla müttefiklerdi.[114] Meşrutiyet Devrimi ve I. Dünya Savaşı'nın ardından boy konfederasyonlarının ülkenin büyük bölümünü kontrol ettiği kaos, göçebeliğe yönelik bu olumsuz bakışı pekiştirdi.[115] Rıza Şah'ın halefi Muhammed Rıza Şah döneminde bu fikirler muhalif entelektüeller arasında bile varlığını sürdürdü. Tanınmış yazar Celâl Al-i Ahmed, ünlü eseri *Garbzedegî*'de

112 M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011), s. 160–175.

113 Cronin, *Tribal Politics*, s. 17.

114 Khazeni, *Tribes and Empire*, s. 170–173; Najmabadi, *Daughters of Quchan*, s. 35–50.

115 Cronin, *Tribal Politics*, s. 27.

Şah'ın batılılaşma programlarının çoğuna saldırmış, ancak aynı şekilde göçebeleri de kötülemiştir:

> Kısacası, efsanevî ya da tarihî geçmişimizde hiçbir yüzyıl, kuzeydoğudan gelen göçebe istilacıların toynak izleriyle bir ya da iki kez tahrip edilmeden geçmedi. Ne zaman bir ev inşa etmeye çalışsak, duvarlara ulaşır ulaşmaz, kuzeydoğudan aç bir istilacı kabile gelir ve merdiveni ayaklarımızın altından çekip temelden yukarıya kadar her şeyi yok ederdi.[116]

Göçebeliğin folklorik yönü, siyasî yönünden daha az sakıncalı görülmüştür. Bu konuda en işe yarar göçebeler, Arap topraklarında ve hatta İsrail'de turizmi teşvik etmek için kullanılan Bedevîlerdir. Dolayısıyla turizm, taşımacılık, kaçakçılık ve gündelik işçiliğin yanı sıra, çobanlık ve güzergâhların kontrolünün yerini alan mesleklerden biri haline gelmiştir. Bedevî göçebeliğinin aksesuarları –keçi kılından çadır, develer, misafirperverlik ve her yerde bulunan kahve– artık pazar için yeniden üretilmektedir.[117] Bazı yeni kurulan devletlerde Bedevî imajı ulusal kültür ve kimliğin bir simgesi olarak yararlı olmuştur. Kuveyt'teki radyo programları, Suûdî Arabistan'da yeni başlatılan at ile deve yarışı gelenekleri ve Ürdün'de yaygınlaşan Bedevî çadırı misafirperverliği, artık bir tehdit oluşturmayan Bedevî geçmişiyle bir bağ kurulmasına hizmet etmektedir.[118] Burada Emevî ve erken Abbâsî dönemlerinde Bedevi idealinin kullanımıyla bir benzerlik söz konusudur. Modern Bedevî tema parkının tartışmalı özgünlüğünden yakınıyorsak, dil ve kültür çalışmaları için Bedevîleri arayan dokuzuncu yüzyıl alimlerinin de aynı sorunlarla karşılaştığını göz önünde bulundurmak zorundayız.

116 Jalal Al-e Ahmad, *Plagued by the West (Gharbzadegi)* çev. Paul Sprachman (Delmar, NY: Caravan Books, 1982), s. 12–13.

117 Cole, "Where Have the Bedouin Gone?" s. 254–256.

118 Cole, "Where Have the Bedouin Gone?" s. 256–258; Andrew Shryock, *Nationalism and the Genealogical Imagination* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 7, 312.

Sonuç

Modern dönemde göçebelerin iktidarının gerilemesi hiç şüphesiz hükümetin artan gücü ve yeni askerî teknolojinin gelişmesiyle bağlantılıdır. Muhtemelen daha da önemli olan şey ise göçebe pastoralistlerin yerleşik topluma ve devlete yararlılığında yaşanan düşüştü. On dokuzuncu yüzyılda buharlı gemilerin geliştirilmesi, deniz seyahatinin mümkün olduğu yerlerde deve kervanından daha etkili bir ulaşım sağladı. Telgraf ve demiryolu karada bile daha hızlı iletişim ve seyahat imkanı sağladı ve her ikisinin de göçebelerin saldırılarına hedef olması kesinlikle tesadüf değildi. En can alıcı gelişme ise Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren motorlu taşımacılıkta petrolün keşfedilmesi ve kullanılmaya başlanması oldu ki bu durum, çok geçmeden deve kervanını işlevsiz hale getirdi. Deve pazarının büyük ölçüde sona erdiği gibi göçebelerin bozkır, dağ ve çöl güzergahlarının güvenliğini sağlama sorumluluğu da ortadan kalktı. Pastoralistler ayrıca bu güzergâhlarda kervanlar için rehber ve koruyucu olarak hizmet etmiş ve otladıkları bölgeleri kontrol edip vergilendirmişlerdir. Bu sistem mükemmel olmamıştı; kabileler arasında ve kabileler ile hükümet arasındaki uyum sık sık bozulmuştu. Ancak modern öncesi hükümetler, yolları garnizon haline getirmek ve erzak sağlamak için gereken insan gücünden yoksun oldukları için genellikle zorlu arazilerde kontrolü kendi başlarına sürdürme becerisine sahip değillerdi. Bu nedenle, hükümetler nüfuz alanlarını genişletirken bile, önemsiz bölgeleri kontrol etme ve vergilendirme görevini genellikle kabile liderlerine devrettiler. Yirminci yüzyılda, kamyonun ortaya çıkması ve yolların yapılmasıyla birlikte, devletlerin daha önce göçebelerin kontrolünde olan bölgeler üzerinde istikrarlı bir kontrol sağlamaları mümkün hale geldi.

Birinci Dünya Savaşı aynı zamanda makineli tüfek ile uçağı da beraberinde getirdi ve bu gelişmeler, binlerce yıldır Ortadoğu

ordularının nüvesini teşkil eden süvari kullanımını sona erdirdi. At pazarları azaldıkça ve göçebelere artık atlı yardımcılar olarak ihtiyaç duyulmadıkça, Ortadoğu göçebeleri daha geniş toplum içindeki birçok önemli işlevlerini kaybettiler. Artık onlar savaşta vazgeçilmez değillerdi, ticaret büyük ölçüde onlarsız sürdürülebiliyordu ve kenardaki topraklar doğrudan hükümet kontrolü yoluyla nispeten sakin tutulabiliyordu. Gerekli olan tek şey hayvancılık ürünlerinin sağlanmasıydı. Devletin tamamen yerleşik bir toplum yaratma çabalarına karşılık, bazı bölgelerde pastoral göçebelik uygulamasının önemsiz arazileri kullanmanın ve nüfusa et, süt, yün ile deri tedarik etmenin hala en iyi yolu olduğu anlaşılmıştır.

9
Sonuç

Merkez İslam toprakları kuru iklim ve zorlu arazi koşullarına sahip bir bölgede bulunmaktadır. Pastoral göçebelerin varlığı olmadan zengin bir kozmopolit toplum geliştirebilecekleri şüphelidir. Kervanların Suriye çölünü geçmesini ve Mezopotamya'nın Suriye kıyılarına ve Arap Yarımadası'na bağlanmasını mümkün kılan şey, geliştirilmiş deve semeri ve deve göçebeliğinin gelişmesiydi. Bozkırın atlı göçebeliği de aynı şekilde yeni fırsatlar yaratmıştır: atlar, koyunlar ile keçiler çift hörgüçlü develerle birlikte ticaret güzergâhlarında kullanılmıştır. Bu güzergâhlar kuzey Rusya'nın ormanlarından ve nehirlerinden Karadeniz ve Mâverâünnehir'e uzanan kuzey-güney ile MÖ ikinci yüzyıldan itibaren İpek Yolu boyunca doğu-batıyı yani Çin ve Ortadoğu'yu birbirine bağlayan bir yoldu. Göçebeler, kervanlar için gereken hayvanların çoğunu sağlıyor ve yerleşik nüfusa göre daha kolay yön bulabildikleri topraklarda onlara rehberlik etmek için iyi bir yerde bulunuyorlardı. Askerî maharetleri ve hareket kabiliyetleri, güzergâhları korumalarına da olanak sağladı ki bu, modern öncesi devletlerin yalnızca yerleşik insan gücüyle üstesinden gelemeyeceği bir görevdi. Bu koruma elbette kusurluydu –göçebe baskınları ticareti sık sık sekteye uğratıyordu– ama yerleşik bölgelerde bile güvenliğin sağlanması nadiren tam anlamıyla güvenilirdi. Son olarak, göçebeler atlı okçular olarak paha biçilmez bir askerî insan gücü

ve aynı şekilde herhangi bir devletin orduyu idame etmesi için gerekli atları sağlıyorlardı.

Orta Çağ Ortadoğu'su kentsel gelişimi, aktif ticareti ve zanaatkar üretimiyle öne çıkmaktadır. Bu başarıların, sadece ulaşım araçlarını sağlamakla kalmayıp aynı zamanda şehirlere hayvansal ürünlerin (tüketim için süt ve et, tekstil ve deri ürünlerinin üretimi için yün ve post) sağlanmasına da yardımcı olan göçebelere bağlı olduğunu kısmen kabul etmeliyiz. Böylelikle İslamî Ortadoğu birbirini tamamlayan iki ekonomi üzerine tesis edilmiştir. Pastoralistler ve tarımcılar birbirlerinden ayrı görülse de, merkezden uzak bölgelerdeki insanlar hem iklime hem de siyasî koşullara bağlı olarak iki yaşam tarzı arasında gidip geliyordu. Kargaşa dönemlerinde tarım arazileri meraya dönüşebilirken, aynı durum uzun süreli kuraklık nedeniyle de yaşanabiliyordu. Tarım, daha yoğun bir arazi kullanım biçimi olduğu için bu değişim olumsuz bir sonuç olarak görülebilir, ama pastoral göçebeliğin mevcudiyeti de tarım başarısız olduğunda hayatta kalmak için bir yol sunmuştur.

Göçebe-Yerleşik İlişkilerinin Siyasî İlişkileri

Pastoral göçebeler, karmaşık bir ekonomiye katkıda bulundukları gibi, İslam'ın yükselişinden önce bile Ortadoğu'da devlet inşasında merkezî bir rol oynamışlardır. Katkılarının bir kısmı askerîydi. Göçebeler önce savaş arabası teknolojisinde, ardından da atlı okçuluğun gelişmesinde rol oynamışlardır. Ayrıca önemli bir siyasî katkıda da bulundular. Devlet inşasında göçebelerin dahil olduğu iki farklı süreç görüyoruz. İmparatorluk geleneğinden gelen bozkır göçebeleri ideolojilerini Ortadoğu'ya taşıyıp genellikle imparatorluk iddiaları olan büyük bölgesel devletler kurarken Bedeviler gibi iç göçebeler genellikle küçük, yerel yönetimler geliştirdiler.

Ortadoğu'da en iyi bilinen iki göçebe tipi Arap Bedevîler ve İranlı Kürtlerdir. Bedevîler genellikle devletlerin kurulmasında önemli rol oynarken, yerleşik nüfusun liderliğini kabul edip genellikle askerî insan gücü sağlıyorlardı. Arap fetihleri ve erken hilafet dönemlerinde ve daha sonra onuncu yüzyılın başında İsmailî Karmatîler ve onuncu yüzyılın ilk yarısında Bahreyn ve Hacer'den gelen hac yollarını kontrol eden Cennâbî hanedanlığında durum böyleydi. Her ikisi de 3. Bölüm'de tartışılmıştır. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Arap Yarımadası'nda Râşidî, Hâşimî ve Vehhâbî/Suûdî devletlerinin yükselişiyle benzer bir model görüyoruz.

Ancak belirli koşullar altında Bedevîler ve Kürtler kendi devletlerini kurdular. Bu durum, büyük olasılıkla toprakları, göçebe grupları siyasî çekişmelerinin içine çekip dahili liderliklerini güçlendirirken kabilelere de bir devleti diğerine karşı oynama fırsatı veren rakip güçler arasında kaldığında gerçekleşti. İslam'ın ortaya çıkışından önceki yüzyılda Roma ve Sâsânî imparatorlukları arasındaki mücadele, Suriye çölünün iki yakasında Lahmîler ve Gassânîler gibi iki tanınmış devletin ya da konfederasyonun doğuşuna yol açtı. Onuncu yüzyılda benzer bir durum, Mısır'daki Fâtımî halifeliğinin Bağdat Abbâsîleri ile Suriye üzerinde rekabete girmesiyle ortaya çıktı. Bu dönemin göçebe devletleri büyük ölçüde yereldi ve liderleri, yakınlardaki yerleşik güçlere hizmet ederek yükseldi. Kuzeyde iki Bedevi güç görüyoruz: Meyyâfârikîn'de Numeyr (yaklaşık 999-1077) ve Musul, Nusaybin ve Enbâr'da Ukaylîler (990-1096). Bir süre sonra Mezyedîler (961-1150) Irak'ta önemli topraklara hâkim oldular. Onlar ve Ukaylî Hanedanı, Fırat'ın tamamını ve Sevâd'ın büyük kısmını kontrol ediyorlardı. Bu hanedanların çoğu Selçuklu dönemine kadar hüküm sürdüler.

Benzer bir durum, on dördüncü yüzyılın sonları ve on beşinci yüzyılda Anadolu'da Memlük Sultanlığı, Timurlu Devleti

ve Osmanlıların, esasen Türkmenler aracılığıyla bölge üzerinde rekabet etmesiyle ortaya çıktı. Bu durum özellikle bu üç iktidarın hem doğrudan askerî harekat hem de yerel göçebe müttefikleri arasındaki rekabetten doğdu ve Anadolu beylikleri ile İran'ı ele geçiren iki büyük boy konfederasyonu olan Akkoyunlular ve Karakoyunluların yükselişi ile sonuçlandı. Bu olgunun son örneği ise on altıncı yüzyılda Osmanlı-Safevî sınırı boyunca göçebe ve dağlı iktidarların yükselişiydi. Bu iktidarlar Kürt bölgeleri ve Azerbaycan'daki Kürt beyliklerinden Lur ve Bahtiyârî topraklarına, Irak'taki kabile bölgelerine ve Hûzistan'daki Arap kabilelerine kadar uzanan kabile ve küçük devletlerden oluşan bir tampon bölge oluşturdular. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar bu bölgenin büyük bir kısmı, sınır komşusu olan devletlerin kontrolü altına girmemişti.

Bozkır göçebelerinin devlet inşası çok daha geniş çaplıydı ve Avrasya bozkırlarındaki siyasî süreçlerle yakından bağlantılıydı. Türk Kağanlığı'nın 850'den sonra parçalanması, birçok Türk halkının batıya göç etmesine neden olmuştu. Daha sonra Moğol İmparatorluğu'nun kurulması, merkez İslam topraklarında yeni ve siyasî olarak çok yönlü göçebe nüfuslar meydana getirmiştir. Onların soyundan gelenlerin on birinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar Ortadoğu devletlerinin liderliğinin çoğunu üstlenmesi tamamen tesadüf değildir. Selçuklular, Türklerin yönetici zümresinden değildi ve buraya göçmen olarak gelmişlerdi, ancak kısa sürede hırslanıp fetihlere yöneldiler. Tuğrul, Ceyhun'u geçtikten yirmi yıl sonra Bağdat'ın kontrolünü ele geçirdi. Her ikisi de fetihçi ordular olarak gelen Moğollar ve Timurlular, İran ve Irak'ın tamamını –Moğollar Anadolu'yu da– birleştiren imparatorluklar kurmayı amaçlıyorlardı.

Bu iktidarların üçünün de boylara göre örgütlenmemiş ordularla Ortadoğu'ya gelmiş olması kayda değerdir. Kaynaklarımız, erken Selçuklu döneminde boy esasının neden görünür

olmadığını açıklığa kavuşturmamaktadır. Cengiz Han ve Timurlenk'in tarihi daha iyi kaydedilmiştir. Her ikisi de boy örgütlenmesine sahip toplumlarda iktidara gelmiş ve daha sonra ordularında boy örgütlenmesini kasıtlı olarak baskılamışlardı. Tüm bu ordular, aynı zamanda çok sayıda yerleşik asker de içeriyordu. Dolayısıyla, her üç fetih gücü de boylardan büyük ölçüde bağımsız ve Moğol ile Timurlu örneklerinde disiplinleriyle ünlü bir komuta zincirine sahip karma ordular kurmuştu.

Orta Dönem'in üç bozkır hanedanı geniş topraklar üzerinde hak iddia etmiş ve Abbâsîler tarafından oluşturulan ve büyük ölçüde İranlı bürokratlar tarafından idare edilen bürokratik kültürü benimsemiştir. İslamî geleneğin çoğunu benimserken aynı zamanda yeni fikirler de getirdiler ve her biri hanedanın kendisinden sonra da hayatta kalan yeni bir karizmatik soy meydana getirdi. Özellikle Moğollar, bozkırda geliştirdikleri gelenek ve yapıları halifelik tarafından geliştirilen kurumlara eklediler. Askerî faaliyetler bozkır göçebeleriyle sınırlı olmadığı gibi, idare de tamamen İranlı bürokratların elinde değildi. Moğol ve Timurlu ülkesinde, Türk-Moğol emirler *divân*'da etkindi, büyük olasılıkla daha teknik görevlerde değillerdi, ancak yine de devletin yönetiminde yer alıyorlardı.

Meşruiyet ve Devlet İdeolojisi

Hem Bedevîler hem de bozkır göçebeleri, devlet ideolojisine önemli katkılarda bulundular. Bedevîlerin devlet kurma geleneği gelişmemiş olmasına rağmen onlar, yeni oluşmakta olan Müslüman yönetici sınıf için faydalı bir imaj sağladılar. Müslüman yönetici sınıf, taraftarlarını garnizon şehirlerine yerleşmeye ve çöl hayatını terk etmeye teşvik ederken, kendisini daha karmaşık tebaasından farklılaştırmaya da çalışmıştır. Arap şiiri ve irfanında zaten iyi gelişmiş olan bedevi imajı, popüler ve kullanışlı

olduğunu ispatladı ve ortaya çıkmakta olan bir aristokrasi için *hadis*'te yüceltilen daha mütevazı şehirli ve tüccar ahlakından daha uygun hale geldi. Nitekim basit alışkanlıklara sahip ama cesur ve cömert bir savaşçı göçebe olarak Arap imgesi, Emeviler döneminde saray kültürünün bir parçası haline geldi ve cazibesini uzun süre korudu. Aynı zamanda kabile geleneği önce yeni şehirlerde teşkilatlanma kolaylığı olarak, sonra da daha geniş anlamda Müslümanları, Roma ve Pers imparatorluklarının tebaalarından ayırmanın bir yolu olarak faydalı oldu. İhtida edenlerin, kabilelerin tabisi (*mevâlisi*) olması gerekliliği hem ihtidayı caydırmaya yardımcı olup hem de yeni fatihler için resmî bir üstünlüğü korurken, kabile şecerelerinin geliştirilmesi Araplara yeni topraklarının yerleşik elitlerininkiyle eşleşecek soyağaçları verdi.

Bozkır göçebelerinin gelişi, önce İslamî geleneğe rakip olan, sonra da onunla bütünleşen yeni bir imparatorluk geleneğini beraberinde getirdi. Bu ideoloji aynı zamanda, yerleşik ve şehirli nüfuslardan uzak ve onlardan daha üstün bir kökene ve yaşam tarzına sahip göçebe askerî gücü fikrini de yüceltiyordu. Selçuklular, imparatorluk payesi iddiasında bulunmasalar ve yönetimlerini öncelikle İslami kurumlar aracılığıyla meşru kılsalar da, yeni bir hanedan meşruiyeti getirdiler ve hükümdarlarının soyu, özellikle Anadolu Selçuklularının hatırasının Osmanlı dönemine kadar anılmaya devam ettiği Anadolu'da yüzyıllarca süren bir itibar kazandı.

Moğollar, elbette kendi geleneklerine sahip tam bir emperyal güç olarak geldi ve bir süreliğine Ortadoğu'nun çoğunu taşra konumuna indirgeyerek bölgeye oldukça yabancı olan yeni makamlar ve kurumlar getirdi. Belki de en önemlisi, halifeliğe önce rakip olan sonra da onu deviren benzersiz karizmatik bir hanedan meydana getirdiler. Neredeyse bir yüzyıl boyunca Cengiz Han'ın neslinden gelenler, merkez İslam topraklarının çoğunu kapsayan Moğol topraklarında meşru egemen iktidar iddiasında

bulunabilecek tek insanlardı ve Moğol yasası şeriatın yanında yer aldı. Birleşik Moğol İmparatorluğu'nun sona ermesi ve Batı Moğol İmparatorluğu'nun kademeli olarak İslam'a geçmesiyle, görünürdeki çelişkilerine rağmen iki gelenek iç içe geçmiş ve Moğol mirası, hanedan meşruiyetinin bir parçası haline gelmiştir. Bu sentez, hem Müslüman kimliğini hem de Cengizli bağını iddia eden bir hanedan kurucusu ve aynı zamanda Moğolların getirdiği yeniliklerin Türk dilinde gelişmiş bir edebiyatın yükselişi ile Fars sanat ve kültürünün devam eden gelişimiyle birleştiği parlak bir saray kültürü üreten Timurlu hanedanının yükselişiyle tamamlanmıştır. Türkler ve Türk-Moğollar artık tamamen İslam dünyasının ve onun siyasî kültürünün bir parçasıydı. Timurlenk figürü on sekizinci yüzyıl boyunca bir hanedanı meşrulaştırma kaynağı olarak kullanışlı olmaya devam etti.

Halef Devletler ve İçeriden Fetih

Bozkır hakimiyeti dönemini yeni bir dizi göçebe fethi ile hilafetin yıkılmasıyla mümkün olan büyük bölgesel imparatorlukların –Osmanlı, Safevi, Özbek ve Babür– kurulması izledi. Bu devletler Türk gücüne dayanıyordu; Özbek ve Timurlular Türk-Moğol geleneğinden, Osmanlı ve Safevi ise bozkır geleneğini paylaşan ama Cengizli girişimine ait olmayan Türkmen Türklerinden geliyordu. Önceki dönemden iki büyük fark görüyoruz. Birincisi, fetih artık içeriden, sınırlarındaki devletlerin rekabetinden güç alan Anadolu'nun büyük ölçüde Türk ve göçebe nüfusundan geliyordu. Diğer fark ise boy esasının devlet inşasında önemli bir unsur haline gelmesiydi. Akkoyunlular ve Karakoyunlular boy esasına göre teşkilatlanmışlardı ve Safeviler de daha önceki Selçuklular, Moğollar ve Timurluların aksine boy esasını bir teşkilatlanma ilkesi olarak kullanmada onları takip ettiler. Orta dönemlerde boyların varlığının sona ermiş olması pek olası değildir.

Boyların iktidarları Selçukluların erken dönem seferlerinde bir rol oynamasa da, daha sonra, belki de Oğuz göçebelerinin bozkırlardan devam eden göçleri aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Moğollar ve Timurlular döneminde boylar orduda veya bölgesel siyasette etkin bir teşkilatlanma ilkesi olmaktan çıkmıştır ve bu nedenle çağdaş tarihlerde büyük ölçüde yer almazlar. Yine de, tıpkı bölgesel yerleşik elitler gibi, sosyal ve ekonomik hayatta ve yerel siyasette rol oynamaya devam etmiş olmaları muhtemeldir. Oyratlar gibi bazı boyların Moğol döneminde de varlıklarını sürdürdüklerini ve daha sonraki dönemde, özellikle batıda Anadolu, doğuda ise Horasan ve Mâverâünnehir gibi merkezî kontrolün daha az olduğu bölgelerde Moğol birliklerinden bazı boyların ortaya çıktığını biliyoruz. Timurlu tarihlerinde, Timur'dan önce ve Timur'un tarih sahnesine çıkış döneminde faaliyet göstermiş olan boylardan sürekli olarak bahsedildiğini görüyoruz. Daha sonraki Timurlu dönemi mücadelelerinde boy esasının daha önemli bir faktör haline geldi.

İran'ın önce Türkmen konfederasyonları, ardından da Safevîler tarafından fethedilmesiyle birlikte, özellikle güney İran'da göçebe nüfus yeniden arttı ve boy esası hem taşra hem de askerî teşkilatlanmada önemli bir unsur haline geldi. Osmanlılar merkez bölgelerinde çok farklı bir strateji izleseler de, Anadolu ve Arap vilayetlerinde Türkmen, Kürt ve Arap göçebe kabileler göze çarpmaya devam etti. Bundan dolayı Ortadoğu, modern döneme kabile şeklinde örgütlenmiş büyük bir göçebe nüfusu ile girmiştir.

Göçebe Askerî Kabiliyeti

Göçebeler, son derece iyi askerler olarak görülüyordu ve bu nedenle etkileşim içinde oldukları yerleşik güçler için hem faydalı hem de tehdittiler. Bozkır göçebeleri, olağanüstü atlı okçulardı. Bedevîler de aynı şekilde dayanıklı ve hareketliydi. Onlar, çoğu

zaman yerleşik komşularından daha iyi savaşçılardı. Ancak göçebelerin askerî üstünlüğü mutlak olmaktan çok uzaktı. Kabile göçebe orduları güçlü bir yerleşik devletin ordusuyla karşılaştıklarında genellikle kaybederlerdi. Karşılaşılan problemlerden biri de disiplin ve kontroldü. Ganimet olarak maaş alan askerler savaşmayı bırakıp yağmalamaya başlayabilirdi; aynı şekilde bir aksilikle karşılaşırlarsa her zaman sadık kalacaklarına güvenilemezdi. Kabile birlikleri yerel seferlerde çok başarılı olabilir ve aynı şekilde ganimet ya da imtiyaz elde etmek için yapılan akınlarda da etkili olabilirdi ama en güçlü ordular, kabile şeklinde örgütlenmemiş ve yalnızca göçebe olmayan ordulardı. Bu, genellikle göçebeleri de ihtiva eden yerleşik devletlere hizmet edenler ve aynı şekilde göçebe güçlerin orduları için de geçerliydi. Görüldüğü gibi, bozkırdan gelen üç fetih –Selçuklu, Moğol ve Timurlu– boyların kendi liderleri altında birlikler halinde savaşmadığı ordularla gerçekleştirilmiştir.

Tüm büyük fetih orduları benzer şekilde çok sayıda yerleşik kökenli asker barındırmaktaydı. Selçuklu Tuğrul, kısa sürede kendisi için savaşan yerel müttefikler edinip ordusuna gulam süvarilerini kattı. Gulamlar, özellikle Melikşah döneminde Selçuklu ordusunun önemli ve aslî bir parçası haline geldi. Cengiz Han, erken dönemden itibaren yerleşik bölgelerden gelen askerleri ordusunda kullanmaya başladı. Onun ilk fetihlerinde beraberinde getirdiği birlikler arasında Doğu Türkistan'dan gelen birliklerin yanı sıra Çinli kuşatma mühendisleri de vardı. Bu askerlere, fethettiği şehirlerden düşman toplarına yem olarak savaşlara katılan ama kısa süre sonra Moğollarla birlikte savaşan askerleri de ekledi. Önemli sayıda yerel asker de Moğol ordusuna katılarak Merkez İslam topraklarındaki seferlerinin çoğunda yer aldı. Timurlenk'in esas itibariyle göçebe bir orduyla işe başladığı görülmektedir, ancak kısa sürede müttefik ya da vassal olarak yerleşik birlikleri de ordusuna dahil etmiştir. Hem Moğollar hem

de Timurlular aynı şekilde sistematik olarak yerleşik nüfustan askere alma uygulamasını başlattılar ve bölgesel ordular askeri insan gücünün önemli bir parçası haline geldi.

Karma bir ordunun avantajlı olması akla yatkındır. Bazı durumlarda bu bir disiplin meselesi ve göçebelerin ya da boyların gücünü sınırlama girişimi olmuş olabilir. Selçuklular örneğinde bu öne sürülmüştür (ama aynı zamanda sorgulanmıştır). Safevilerin ise boy esasına göre örgütlenmiş Kızılbaşların gücünü azaltmak için hem topçuları hem de *gulam*ları ordularına eklediklerı açıktır. Moğollar ve Timurlular söz konusu olduğunda disiplin önemli bir sorun değildi ve yerleşik askerler farklı nedenlerle orduya alınırdı. Farklı geçmişlere sahip askerler birbirini tamamlayan beceriler sergileyebilir ve çeşitli arazilerle başa çıkabilirdi. Ayrıca, tamamen göçebe bir ordu, daha fazla hareket kabiliyetine sahip olsa ve yerleşik bir piyade ya da ağır süvari ordusu için gereken tahıl miktarı olmadan hayatta kalabilse de, her zaman mevcut olmayan geniş otlaklara ihtiyaç duyardı.

Göçebe toplumlar bazen tüm yetişkin erkeklerin asker olarak hareket edebildiği asker milletler olarak tanımlanmıştır. Şüphesiz, hem Bedeviler hem de bozkır göçebeleri erken dönemlerden itibaren savaş için faydalı beceriler konusunda eğitilmişlerdir. Ancak tüm erkekler eşit derecede eğitimli ya da eşit derecede etkin değildi. Çoğu göçebe toplumda reislerin bir bütün olarak kabileden ayrı, eğitimli askerlerden oluşan küçük daimî orduları olduğu görülmektedir. Şahsî seferler için çok daha büyük birlikler bir araya getirilebilirlerdi ama bu birlikler her zaman uzun süre muhafaza edilemeyebilirdi. Pastoralizm, kervanların yönlendirilmesi, yolların korunması ve vergi toplanması örneklerinde olduğu üzere ürekli askerî faaliyetlerle rekabet eden başlıca göçebe uğraşları olduğu da akılda tutulmalıdır. Askerlik bir gelir ve prestij kaynağıydı ama tek kaynak değildi. Savaş göçebe ekonomisi için olduğu kadar yerleşik ekonomi için de yıkıcı olabilirdi.

Göçebeler, bazı hususlarda yerleşik tarımcılardan daha az savunmasızdı çünkü bir ordudan önce geri çekilebilirlerdi ve otlaklar, askerlerin geçişinden çiftçilerin mahsullerine nazaran daha az zarar görürdü. Ancak, onların da zaafları vardı. Bedeviler için en kırılgan dönem, genellikle yerleşik bölgelerde ya da yakınlarında önemli su kaynaklarına ihtiyaç duydukları yaz aylarıydı. Eğer sudan mahrum bırakılırlarsa, kuyuları zehirlenirse –savaşta yaygın bir uygulama– ya da çöle sürüklenirlerse, kendileri ve hayvanları susuzluktan ölebilirdi. Koyun, keçi ve at yetiştiren göçebeler için en hassas mevsim kış ve özellikle de ilkbaharın başındaki koyunların yavrulama mevsimiydi. Yılın bu zamanında, genellikle kışlık ot ve su sunan bir nehrin etrafındaki bir alanda daha sıkı bir şekilde toplanırlardı ve saldırıya karşı savunmasızdılar. Göçebelerin bir diğer zayıf yönü de göç etme ihtiyaçlarıydı. Bu durum özellikle modern dönemde açıkça görülmektedir. Osmanlılar, on yedinci yüzyıldan itibaren göçebe grupları kontrol etmek ve güçlerini zayıflatmak için göçün sınırlandırılmasını sıklıkla kullandılar ve bu durum, yirminci yüzyılda hem İran'da hem de eski Osmanlı topraklarında göçebe gücüyle mücadelede önemli bir yöntem haline geldi.

Sosyal ve Ekonomik Hayat

Orta Çağ ve erken modern dönem kaynakları, göçebe faaliyetlerinin sadece küçük bir kısmını açıklamakta ve erken dönem tarih çalışmalarının çoğunun başlıca ilgi alanı olan askerî faaliyetlere ağırlık vermektedir. Nüfus arasındaki gündelik ekonomik ve siyasi ilişkiler çok az ilgi görmektedir. Bununla birlikte, yerleşik halklar ile pastoral göçebeler arasındaki ekonomik ilişkinin hayvansal ürün alışverişinin hayli ötesine geçtiğini kabul etmeliyiz. Göçebeler, sağladıkları hizmetlerden de para kazanıyordu: kervanlara rehberlik etmek; aynî vergiler de dâhil olmak üzere

malların taşınması; ticaret ve hac yollarının korunması. Göçebeler tarafından kontrol edilen bölgelerde kabileler, genellikle koruma karşılığında köylerden vergi tahsil edebilirdi. Göçebelerin modern zamanlarda olduğu kadar modern öncesi dönemlerde de tarım ve hatta devlet projeleri için gündelik iş gücü sağlamış olması muhtemeldir. Göçebeler için bir diğer önemli gelir kaynağı da, ister esas orduda ister yardımcı birliklerde bulunsunlar, askerlik hizmetiydi. Dolayısıyla, hayvansal ürünlerin üretimi ve satışı, erken modern dönem pastoral göçebeleri için birçok gelir ve nüfuz kaynağından yalnızca biriydi.[1]

Yirminci yüzyıl göçebeleri üzerine yapılan başarılı etnografik çalışmalardan göçebe toplumu ve ekonomisi hakkında çok şey öğrenebilsek de, mevcut yaşam tarzının tüm yönlerini geçmişe uyarlama konusunda dikkatli olmalıyız. Etnografik çalışmaların çoğunun yapıldığı yirminci yüzyılın ortalarında, pastoral göçebelerin askerî bir güç olmaktan çıktığını ve diğer birçok gelir kaynağını kaybettiğini göz önünde bulundurmak önemlidir. Kervan ticaretinin gerilemesiyle birlikte, artık kervanlara rehberlik etmemekte, bölgesel vergiler toplamamakta ya da ticaret ile hac yollarının güvenliğinden sorumlu olmamaktaydılar. Örneğin, bu nedenle, aile başına düşen hayvan sayısına ilişkin modern hesaplamalara dayanarak eski zamanlardaki sürü büyüklüklerini hesaplamaya yeltenmedim. Her ne kadar yirminci yüzyılda hayvancılık ürünlerinin satışından elde edilen gelir –bazen ücretli emeğin de eklenmesiyle– muhtemelen hanenin başlıca gelirini oluştursa da, modern öncesi dönemde diğer gelir kaynakları daha önemliydi ve yetiştirilen hayvanların hem türünü hem de sayısını etkilemiş olmalıdır.

On dokuzuncu yüzyılın başlarındaki pastoral göçebeliğin ekonomisi muhtemelen modern öncesi sisteme daha çok

1 Örneğin bak. Kurt Franz, "The Bedouin in History or Bedouin History?" *Nomadic Peoples* 15, no. 1 (2011): s. 27, 31–32, 35–36.

benzemekteydi. Elimizde bu döneme ait çok az etnografik çalışma olmakla birlikte, arşivler ve seyyahların anlatıları bizlere bazı bilgiler sunmaktadır. Bundan dolayı bu dönem, daha önceki alışkanlıkları ve yapıları yeniden kurgulamak için muhtemelen daha iyi bir dönemdir. Her ne kadar on dokuzuncu yüzyılın hızlı bir değişim dönemi olmasına ve araştırmacıların genellikle yeni piyasa güçlerinin ve artan devlet müdahalesinin bu dönemdeki etkisine vurgu yapmasına rağmen, bu dönemde görülen yapı ve kurumların birçoğunun daha önce de var olmuş olabileceğine dair bazı göstergeler vardır. Bu dönem için bahsedilen kabile bölgelerinin yani *dira*ların mülkiyeti ile vergi veya koruma parasının (*huve*) toplanması, erken modern dönem için kesinlikle iyi bir şekilde kanıtlanmıştır ve kaynaklardaki atıflar, aynı sistemin daha önce olmasa da Orta Çağda da var olduğunu güçlü bir şekilde göstermektedir.

On dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarında kabile aristokrasisinin yalnızca kabile topraklarında ikamet etmediği, tarım arazileri ile şehirlerde ya da şehirlerin yakınlarında mülkleri olan daha geniş bir seçkin kesimin bir parçasını oluşturduğu açıktır. Moğol ve Timurlu dönemlerinde göçebe seçkinlerin bahçeli saraylar inşa ettiklerine ve şehir yapılarına katkıda bulunduklarına ve ayrıca saray hayatına dahil olduklarına dair referanslar vardır. Dolayısıyla, sıradan göçebe ile kabile seçkinleri arasındaki farklılığı modern piyasa koşullarının yarattığı yeni bir olgu olarak görmemeliyiz. On dokuzuncu yüzyılda bazı yerlerde görülen zengin göçebe seçkinler ile bazen yoksullaşan göçebe tebaa arasındaki çarpıcı eşitsizlik, Reşidüddin ve el-Ömerî'nin Moğol noyanlarının istedikleri gibi vergi topladıkları bir dönemde yoksullaşan Moğol göçebelerine dair tasvirlerini anımsatmaktadır.

Göçebe İktidarının Gerilemesi

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılda göçebe iktidarının gerilemesinin pek çok nedeni vardır ve bunların çoğu

modernleşme, devlet iktidarının büyümesi ve devlet ile tebaası arasındaki ilişkiye dair değişen kavramlarla ilgilidir. On dokuzuncu yüzyılda, göçebeler hala Osmanlı ordularında rol oynamalarına ve Kaçarların ordularına hâkim olmalarına rağmen, daha az bağ hissi görüyoruz. Göçebeler, küçük bir elit dışında, artık yönetici grubun bir parçası olarak görülmüyordu. Meşruiyet artık daha çok ulus ve vatandaşlık fikirlerine, daha az olarak da her ikisinde de göçebeler rol oynadığı askerî cesaret ile hanedan kökenine dayanıyordu. Modernleşme giderek daha önemli bir gaye haline geldikçe, göçebeler bir kenara atılmakta olan bir geçmişin kalıntıları olarak görülmeye başlandı. Daha önce merkezden bağımsızlıklarını sürdürmüşler ve böylece devlet kontrolünün doğrudan dayatılmasını engellemişlerdi fakat bunun karşılığında uzak ve ulaşılmaz bölgelerde bir tür düzen sağlamışlardı.

Nüfus üzerinde doğrudan yönetim gayesi ve toprağı kayıt altına alma hamlesi, ortak mera haklarını geçersiz kılarak, toprağın kabile şeyhlerinin ve tarımda pastoralizmden daha fazla kâr elde eden şehir tüccarlarının elinde toplanmasına yardımcı oldu. Dünya pazarına dahil olmak da aynı şekilde büyük ölçekli tarımı teşvik etti. Modern silahların ve askerî teşkilatlanmanın gelişmesiyle birlikte göçebelerin savaştaki rolü azalırken, devlet orduları onlara karşı güçlü silahlar kazandı. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren artık at sırtında doldurulabilen silahlar ok ve yaydan bariz bir şekilde üstündü. Bu gelişme göçebelerin bağımsızlığını tek başına ortadan kaldırmadı, çünkü kabileler kısa sürede ateşli silahlara erişim sağladı ve Basra Körfezi'ndeki İngiliz varlığıyla birlikte haricî ittifaklar için yeni imkanlar buldu. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın makineli tüfek ve uçağın gelişimini başlatmasıyla süvarilik yaklaşık üç bin yıllık üstünlüğünün ardından savaştaki rolünü kaybetti. Makineli tüfek atlı bir hücumu birkaç dakika içinde yok edebiliyor, uçak ise göçebeleri başka türlü ulaşılamayacak bölgelere kadar takip edebiliyordu.

Hepsinden önemlisi, göçebelerin faaliyet alanını daraltan ve geleneksel gelir ile nüfuz kaynaklarını ciddi şekilde kısıtlayan motorlu taşımacılığın gelişmesiydi. Buharlı gemilerin 1830'larda kullanılmaya başlanması bu değişimin başlangıcını gösteriyordu fakat yine de pek çok ticaret yolu deveye bağlıydı ve nehir yolları hala yerel göçebeler tarafından korunup vergilendirilebiliyordu. Demiryolu daha büyük bir tehditti ve çoğu göçebe tarafından da bu şekilde algılanıyordu. Ancak en önemli değişiklik petrolün keşfi ile motorlu taşıt araçlarının geliştirilmesiydi. Cip ve kamyon, artık ulaşım için at ve deveye, rehberlik ve koruma için de göçebe güçlere bağımlı olmak zorunda olmayan yerleşik güçlere yeni alanlar açtı. Hem deve hem de at pazarı dibe vururken, rehberlik ve yerel vergilerden elde edilen ek gelir de sona erdi. Geriye kalan hayvancılık ürünleri –et, süt, deri ve yün– daha küçük ve daha zayıf bir göçebe nüfusunu desteklemeye devam etti.

Göçebeler sadece gelirlerini değil, Ortadoğu devletleri için yararlılıklarını da kaybettiler. Daha önce hem göçebe insan gücü hem de yetiştirdikleri hayvanlar, tüm devletlerin temelinde yer alan ticaret ve savaş uygulamaları için vazgeçilmezdi. Onlar olmadan merkez İslam topraklarında çok sık rastlanan bozkırlar, dağlar ve çöller tam olarak kontrol edilemez ya da güvenli bir şekilde yönetilemezdi. Devletler göçebe kabilelerle sık sık çatışmalarına rağmen onlarsız yapamazlardı ve onlara ayrı bir iktidar alanı tanıyan bir uzlaşmaya varmak zorundaydılar. Günümüz Ortadoğu'sunda ise göçebeler sadece küçük bir yer işgal etmektedir, ancak bölgenin tarihi onları dahil etmeden iyi anlaşılamaz. Onların rolünün çevresel değil merkezî olduğunu ve sadece olumsuz değil aynı zamanda olumlu da olduğunu kabul etmeliyiz.

Kaynakça

Abrahamian, Ervand. *Iran between Two Revolutions*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982.

Aigle, Denise. *Le Fārs sous la domination mongole: politique et fiscalité, XIIIe–XIVe s.* Studia Iranica, Cahier 31. Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, 2005.

_____ "Mongol Law *versus* Islamic Law. Myth and Reality." *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History* içinde, haz. Denise Aigle, 134–156. Leiden: Brill, 2015.

Al-e Ahmad, Jalal. *Plagued by the West (Gharbzadegi)*. çev. Paul Sprachman. Delmar, New York: Caravan Books, 1982.

Alexandrescu-Dersca, Marie-Mathilde. *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*. Bükreş: Imprimeria Nationala, 1942.

Allawi, Ali A. *Faisal I of Iraq*. New Haven, CT: Yale University Press, 2014.

Allouche, Adel. *The Origins and Development of the Ottoman-Ṣafavid Conflict (906–62/1500–1555)*. Berlin: K. Schwarz Verlag, 1983.

Allsen, Thomas T. "Biography of a Cultural Broker, Bolad Ch'eng-Hsiang in China and Iran." *The Court of the Il-khans 1290–1340* içerisinde, haz. Julian Raby ve Teresa Fitzherbert, 7–22. Oxford: Oxford University Press, 1996.

_____ "Changing Forms of Legitimation in Mongol Iran." *Rulers from the Steppe: State Formation and the Eurasian Periphery* içerisinde, haz. Gary Seaman ve Daniel Marks, 223–241. Los Angeles: Ethnographics Press, 1991.

_____ *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

_____ *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

_____ "Mahmūd Yalavac (?–1254); Mas'ūd Beg (?–1289); 'Alī Beg (?–1280); Buir (fl. 1206–1260)." *In the Service of the Khan* içerisinde, haz. Igor de Rachewiltz. Wiesbaden: Harrassowitz, 1993.

_____ *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259.* Berkeley: University of California Press, 1987.

_____ "Notes on Chinese Titles in Mongol Iran." *Mongolian Studies* 14 (1991): 27–39.

_____ "The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China." *Cambridge History of China*, c. 6, haz. Herbert Franke ve Denis Twitchett, 321–413. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

_____ "Spiritual Geography and Political Legitimacy in the Eastern Steppe." *Ideology and the Formation of Early States* içerisinde, haz. Henri J. M. Claessen ve Jarich G. Oosten, 116–135. Leiden: Brill, 1996.

_____ "The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th century." *China among Equals* içerisinde, haz. Morris Rossabi. Berkeley: University of California Press, 1983.

Amanat, Abbas. *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1831–1896.* Berkeley: University of California Press, 1997.

Amitai-Preiss, Reuven. *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Īlkhānid War, 1260–1281.* Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Amitai, Reuven. "Continuity and Change in the Mongol Army of the Ilkhanate." *The Mongols' Middle East* içerisinde, haz. C. P. Melville ve Bruno De Nicola, 38–52. Leiden: Brill, 2016.

_____ "Did the Mongols in the Middle East Remain Pastoral Nomads?" *Max Planck Enstitüsü'nde yapılan seminerde sunulmuştur.* Halle, Germany. Internet: Academia.edu.

Anooshahr, Ali. *Turkestan and the Rise of Eurasian Empires: A Study of Politics and Invented Traditions.* Oxford: Oxford University Press, 2018.

Anscombe, Frederick F. *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia and Qatar.* New York: Columbia University Press, 1997.

Arberry, A. J. *The Seven Odes: The First Chapter in Arabic Literature.* Londra; New York: G. Allen & Unwin; Macmillan, 1957.

Aubin, Jean. "Comment Tamerlan prenait les villes." *Studia Islamica* 19 (1963): 83–122.

_____ *Émirs mongols et vizirs persans dans les remous de l'acculturation.* Studia Iranica. Cahier 15. Paris; Leuven, Belgique: Association pour l'avancement des études iraniennes; Diffusion Peeters Press, 1995.

_____ "L'avènement des Safavides reconsidéré." *Moyen Orient et Océan Indien. Middle East and Indian Ocean XVIe–XIXe siècles 5* (1988): 1–130.

_____ "La propriété foncière en Azerbaydjan sous les Mongols." *Le monde iranien et l'Islam* 4 (1976–1977): 79–132.

_____ "Le qurlitai de Sultân-Maydân (1336)." *Journal Asiatique* CCLXXIX (1991): 175–197.

———. "Les princes d'Ormuz du XIIIe au Xve siècle." *Journal Asiatique* 24 (1953): 77–137.

———. "Réseau pastoral et réseau caravanier. Les grand' routes du Khurassan à l'époque mongole." *Le Monde iranien et l'Islam* 1 (1971): 105–130.

———. "Révolution chiite et conservatisme. Les soufis de Lâhejân, 1500–1514 (Études Safavides II)." *Moyen Orient et Océan Indien. Middle East and Indian Ocean XVIe–XIXe siècles* 1 (1984): 1–40.

Avery, Peter. "Nādir Shāh and the Afsharid Legacy." *Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 7. *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, haz. Gavin Hambly, Peter Avery, Charles Melville, 3–62. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Avni, Gideon. *Nomads, Farmers, and Town-Dwellers: Pastoralist-Sedentist Interaction in the Negev Highlands, Sixth-Eighth Centuries C.E.* Jerusalem: Israel Antiquities Authority, 1996.

Axworthy, Michael. "The Army of Nader Shah." *Iranian Studies* 40, no. 5 (2007): 635–646.

———. *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant.* Londra; New York: I. B. Tauris 2006.

Ayalon, David. "The Auxiliary Forces of the Mamluk Sultanate." *Der Islam* 65 (1988): 13–37.

———. *Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study in Power Relationships.* Jerusalem: Magnes Press, The Hebrew University, 1999.

Babayan, Kathryn. *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of Early Modern Iran.* Cambridge, MA: (The Center for Middle Eastern Studies of Harvard University adına Harvard University Press tarafından dağıtımı yapılmıştır) 2002.

Babur, Zahīr al-Dīn Muhammad . *Baburnama: Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation.* çev. W. M. Thackston. Sources of Oriental Languages and Literatures. Cambridge, MA: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1993.

Bar Hebraeus, Gregory. *The Chronography of Gregory Abû'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus: Being the First Part of His Political History of the World.* çev. E. A. Wallis Budge. 2 cilt. Londra: Oxford University Press, 1932.

Barfield, Thomas J. *The Nomadic Alternative.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1993.

Barkan, Ömer Lûtfi. "Research on the Ottoman Fiscal Surveys." *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içerisinde, haz. Michael A. Cook, 162–171. Londra: Oxford University Press, 1970.

Bartol'd, V. V. Turkestan down to the Mongol Invasion. çev. Mrs. T. Minorsky. Londra: Luzac, 1968.

Bashir, Shahzad. "The Origins and Rhetorical Evolution of the Term Qizilbā sh in Persianate Literature." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 57, no. 3 (2014): 364–391.

Bashīr, Sulaymān. *Arabs and Others in Early Islam*. Princeton, NJ: Darwin Press, 1997.

Bayhakī, Abū'l Fadl Muhammad. *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030–1041)*. çev. C. Edmund Bosworth. 3 cilt. Cambridge, MA; Washington, DC: Ilex Foundation and Center for Hellenic Studies, 2011.

_____ *Tārīkh-i Bayhaqī*. haz. Manūchihr Dānishpazhūh. Tahran: Intishārāt-i Hīrmand, 1997–1998.

Baykara, Tuncer. "Society and Economy among the Anatolian Seljuks and Beyliks." *The Turks* içerisinde, haz. Hasan Celâl Güzel, C. Cem Oguz, Osman Karatay, 610–629. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Baypakov, Karl M. "La culture urbaine du Kazakhstan du sud et du Semiretchie à l'époque des Karakhanides." *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001): 141–175.

Bazin, Louis. "Que était Alp Er Tonga, identifié à Afrâsyâb." *Pand-o Sokhan. Mélanges offerts à Charles-Henri de Fouchécour* içerisinde, haz. Claire Kappler, Christophe Balaÿ, Ziva Vesel, 37–42. Tahran: Institut français de recherche en Iran, 1995.

Beck, Lois. "Economic Transformations among Qashqa'i Nomads, 1962– 1978." *Continuity and Change in Modern Iran* içerisinde, haz. Michael E. Bonine ve Nikki R. Keddie, 85–107. Albany: State University of New York Press, 1981.

_____ *The Qashqa'i of Iran*. New Haven, CT: Yale University Press, 1986.

Bernardini, Michele. *Mémoire et propagande à l'époque timouride*. Studia Iranica. Cahier 37. Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, 2008.

Bianquis, Th., S. Shamma. "Mirdās,– Mirdās b. Udayya." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde. haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Bikhazi, Ramzi Jibran. "The H ʿamdā nid Dynasty of Mesopotamia and North Syria 254–404/868–1014." Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 1981.

Binay, Sara. *Die Figur des Beduinen in der arabischen Literatur 9.-12. Jahrhundert*. Wiesbaden:Reichert,2006.

Biran, Michal. *Chinggis Khan*. Oxford: Oneworld, 2007.

_____ "The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's Invasion to the Rise of Temür: The Ögödeid and Chaghadaid Realms." *The Cambridge History of Inner Asia: the Chinggisid Age* İçerisinde, haz. Allen J. Frank, Nicola Di Cosmo, Peter B. Golden, 46–66. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

_____ "Qarakhanid Studies: A View from the Qara Khitai Edge." *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001): 77–89.

Black, J. A., G. Cunningham, G. Fluckiger-Hawker, E. Robson, G. Zólyoni. *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*. Oxford 1998–. https://etcsl .orinst.ox.ac.uk/

Blaum, Paul A. "Children of the Arrow: The Strange Saga of the Iraqi Turkmens." *The International Journal of Kurdish Studies* 15, no. 1–2 (2001): 137–163.

_____ "A History of the Kurdish Marwanid Dynasty A.D. 983–1085, Part I." *International Journal of Kurdish Studies* 5, no. 1–2 (1992): 54–68.

_____ "A History of the Kurdish Marwanid Dynasty, A.D. 983–1085, Part II." *International Journal of Kurdish Studies* 6, no. 1–2 (1993): 40–65.

Bombaci, Alessio. *Histoire de la litérature turque*. Paris: C. Klincksieck, 1968.

Bonner, Michael. "The Waning of Empire, 861–945." *New Cambridge History of Islam, c. 1, The Formation of the Islamic World, Sixth to Eleventh Centuries* içerisinde, haz. Chase Robinson, 305–359. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Bosworth, C. E. "Azerbaijan IV: Islamic History to 1941." *Encyclopædia Iranica* içerisinde. c. I–.Londra,1982–.

_____ *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994:1040*. 2nci baskı. Beyrut:Librairie du Liban, 1973.

_____ "Iran and the Arabs before Islam." *Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 3 kısım. 1. *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, haz. Ehsan Yarshater, 593–612. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

_____ "Malik-Shāh." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "Mazyad, Banū , or Mazyadids." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "The Persian Impact on Arabic Literature." *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period* içerisinde, haz. T. M. Johnstone, A. F. L. Beeston, R. B. Sergeant, G. R. Smith, 483–496. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

_____ "The Political and Dynastic History of the Iranian world (A.D. 1000–1217)." *Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 5. *The Saljuq and Mongol Periods*, haz. J. A. Boyle, 1–202. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

_____ "Sādjids." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "Sandjar." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "'Ukaylids." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Bowersock, G. W. *Roman Arabia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.

Boyle, John A. "Dynastic and Political History of the İl-Khāns." *Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 5. *The Saljuq and Mongol Periods*, haz. J. A. Boyle, 303–421. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Briant, Pierre. *État et pasteurs au Moyen-Orient ancien*. Cambridge; Paris: Cambridge University Press; Maison des sciences de l'homme, 1982.

Broadbridge, Anne F. *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

_____ "Marriage, Family and Politics: The Ilkhanid-Oirat Connection." *Journal of the Royal Asiatic Society* 26, no. 1–2 (2016): 121–135.

Bruinessen, Martin van. *Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*. Londra: Zed Books, 1992.

Buell, Paul D. "Early Mongol Expansion in Western Siberia and Turkestan (1207–1219): A Reconstruction." *Central Asiatic Journal* 36, no. 1–2 (1992): 1–32.

_____ "Sino-Khitan Administration in Mongol Bukhara." *Journal of Asian History* 13, no. 2 (1979): 121–147.

_____ "Tribe, 'Qan' and 'ulus' in Early Mongol China: Some Prolegomena to Yüan History." Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Washington, 1977.

_____ "Yeh-lü A-hai (ca. 1151-ca.1223), Yeh-lü T'u-hua (d. 1231)." *In the Service of the Khan* içerisinde, haz. Igor de Rachewiltz. Wiesbaden: Harrassowitz, 1993.

Bulliet, Richard W. *The Camel and the Wheel*. New York: Columbia University Press, 1990.

Bürgel Ch. and R. Mottahedeh. "'Az 'od al-Dawla." *Encyclopædia Iranica* içerisinde. c. I–. Londra, 1982–.

Cahen, Claude. "Atabak." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "Eretna." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ *The Formation of Turkey. The Seljukid Sultanate of Rūm: Eleventh to Fourteenth Century*. çev. P. M. Holt. Harlow: Longman, 2001.

_____ "History and Historians." Religion, *Learning and Science in the 'Abbasid Period* içerisinde, haz. J. D. Latham, R. B. Sergeant, M. J. L Young. *Cambridge History of Arabic Literature*, 188–233. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

_____ "Le Malik-nameh et l'histoire des origines seljukides." *Oriens* 2 (1949): 31–65.

_____ "Les tribus turques d'Asie Occidentale pendant la période seljukide." *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 51, no. 1–2 (1948): 178–187.

_____ "The Turkish Invasion: The Selchükids." *A History of the Crusades* içerisinde, haz. Kenneth Setton, 135–176. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1955.

al-Jāhiz. *Nine essays of al-Jahiz*. çev. William M. Hutchins. New York: P. Lang, 1989.

Canard, Marius. "al-Basāsīrī ." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie. Paris: Presses universitaires de France,1953.

Ceylan, Ebubekir. *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*. Londra: I. B. Tauris, 2011.

Charpin, Dominique. "The History of Ancient Mesopotamia: An Overview." *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson, 807–829. New York: Simon Schuster McMillan,1995.

Chase, Kenneth Warren. *Firearms: A Global History to 1700.* Cambridge:Cambridge University Press, 2003.

Chatty, Dawn. *From Camel to Truck: the Bedouin in the Modern World.* New York: Vantage Press, 1986.

Christian, David. *A History of Russia, Central Asia, and Mongolia.* Blackwell History of the World. Malden, MA: Blackwell Publishers, 1998.

Cole, Donald P. "Where Have the Bedouin Gone?" *Anthropological Quarterly* 76, no. 2 (2003): 235–267.

Commins, David. *The Mission and the Kingdom: Wahhabi Power behind the Saudi Throne.* Londra: I. B. Tauris, 2016.

Connermann, Stephan. "Volk, Ethnie oder Stamm? Die Kurden aus mamlükischer Sicht." *Asien und Afrika. Beiträge des Zentrums für asiatische und afrikanische Studien der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel* 8 (2004): 27–68.

Conrad, Jo-Ann. "Dede Korkut: Reintegrating the Historic, the Heroic, and the Marvelous." *Turcica* 33 (2001): 243–275.

Juwayni, 'Alā' al-Dīn 'Atā-Malik. *The History of the World-Conqueror.* çev. John Andrew Boyle. Manchester: Manchester University Press, 1958.

Jūzjānī, Minhāj Sirāj. *Tabakāt al-Nāsirī: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan; from A. H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam.* çev. H. G. Raverty. New Delhi: Oriental Books Reprint Corp.; Munshiram Manoharlal, 1970.

Crone, Patricia. "The Early Islamic World." *War and Society in the Ancient and Medieval Worlds. Asia, the Mediterranean, Europe and Mesoamerica* içerisinde, haz. Kurt Raaflaub ve Nathan Rosenstein, 309–332. Washington, DC: Center for Hellenic Studies, Harvard University, 1999.

_____ "The First-century Concept of Hiğra." *Arabica* 41 (1994): 352–387.

_____ *Meccan Trade and the Rise of Islam.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987.

_____ "Quraysh and the Roman Army: Making Sense of the Meccan Leather Trade." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 70, no. 1 (2007): 63–88.

_____ *Slaves on Horses.* Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

"Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?" *Der Islam* 71 (1994): 1–57.

_____ Cronin, Stephanie. *Armies and State-Building in the Modern Middle East: Politics,*

_____ *Nationalism and Military Reform.* Londra: I. B. Tauris, 2014.

_____ *Tribal Politics in Iran: Rural Conflict and the New State, 1921–1941.* Londra: Routledge, 2007.

Dalley, Stephanie. "Ancient Mesopotamian Military Organization." *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson, 413–422. New York: Simon and Schuster McMillan, 1995.

Davidovich, E. A. "The Karakhanids." *History of Civilizations of Central Asia* içerisinde, haz. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, 119–143. Paris: UNESCO Publishing, 1998.

Davis, Dick. "Iran and Aniran: The Shaping of a Legend." *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective* içerisinde, haz. Abbas Amanat ve Farzin Vejdani, 37–48. New York: Palgrave Macmillan, 2012.

De Nicola, Bruno. *Women in Mongol Iran: The Khātūns, 1206–1335*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.

Dehqan, Mustafa and Genç, Vural. "Kurds as Spies: Information-Gathering on the 16th-Century Ottoman-Safavid Frontier." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 71, no. 2 (2018): 197–230.

Deringil, Selim. "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate." *Comparative Studies in Society and History* 45, no. 2 (2003): 311–342.

_____ *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876–1909*. Londra: I. B. Tauris, 1998.

DeWeese, Devin A. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Hermeneutics, studies in the history of religions. University Park: Pennsylvania State University Press, 1994.

Di Cosmo, Nicola. *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

_____ "Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History." *The Journal of Asian Studies* 53, no. 4 (1994): 1092–1126.

Diakonoff, I. M. "Media." *Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 2. *The Median and Achaemenid periods*, haz. Ilya Gerschevitch, 36–148. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Dickson, Martin. "Sháh Tahmásb and the Úzbeks (The Duel for Khurásán with 'Ubayd Khán: 930–46/1524–1540)." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1958.

Digard, Jean-Pierre. "À propos des aspects économiques de la symbiose nomades-sedentaires dans la Mésopotamie ancienne." *Nomads and Sedentary Peoples. XXX International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa* içerisinde, haz. Jorge Silva Castillo. Mexico City: Colegio de México, 1981.

Dixon, Abd al-Ameer Abd. *The Umayyad Caliphate, 65–86/684–705: (A Political Study)*. Londra: Luzac, 1971.

Donner, Fred M. "The Bakr b. Wa'il Tribes and Politics in Northeastern Arabia on the Eve of Islam." *Studia Islamica* 51 (1980): 5–38.

_____ "Dolafids." *Encyclopædia Iranica* içerisinde. c. I–. Londra, 1982–.

_____ *The Early Islamic Conquests*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981.

_____ "Muhammad's Political Consolidation in Arabia up to the Conquest of Mecca: a Reassessment." *The Muslim World* 69, no. 3 (1979): 229–247.

_____ *Muhammad and the Believers at the Origins of Islam.* Cambridge, MA: Belknap Press, Harvard University Press, 2010.

_____ *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing.* Princeton, NJ: Darwin Press, 1998.

_____ "Umayyad Efforts at Legitimation: The Umayyads' Silent Heritage." *Umayyad Legacies: Medieval Memories from Syria to Spain* içerisinde, haz. Antoine Burrut ve Paul M. Cobb, 187–211. Leiden: Brill, 2010.

Donohue, John J. *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012: Shaping Institutions for the Future.* Leiden: Brill, 2003.

Durand-Guédy, David. "Goodbye to the Türkmens? The Military Role of Nomads in Iran after the Saljū q Conquest." *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period* içerisinde, haz. Kurt Franz ve Wolfgang Holzwarth, 107–136. Wiesbaden: Reichert, 2015.

_____ *Iranian Elites and Turkish Rulers: A History of Isfahān in the Saljūq Period.* Londra: Routledge,2010.

_____ "Ruling from the Outside: A New Perspective on Early Turkish Kingship in Iran." *Every Inch a King: Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds* içerisinde, haz. Lynette Mitchell ve Charles Melville, 325–342. Leiden: Brill, 2013.

_____ "The Türkmen-Saljūq Relationship in Twelfth-Century Iran: New Elements Based on a Contrastive Analysis of Three inšā'documents." *Eurasian Studies* IX, no. 1–2 (2011): 11–66.

Eckmann, János. "Die kiptschakische Literatur." *Philologiae Turcicae Fundamenta* içerisinde, *c. II*, haz. Louis Bazin, Alessio Bombaci, Jean Deny, Tayyib Gökbilgin, Fahir Iz, Helmuth Scheel. Aquis Mattiacis: Steiner, 1964.

Edward McEwen, Robert L. Miller, Christopher A. Bergman. "Early Bow Design and Construction." *Scientific American*, Haziran (1991): 76–82.

el-Tayib, Abdulla. "Pre-Islamic Poetry." *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period* içerisinde, haz. A. F. L. Beeston, 27–109. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

el-Tayib,Abdullah. "Abū Firāsal-H 'amdānī."'*AbbasidBelles-lettres* içerisinde, haz. Julia Ashtiany, T. M. Johnstone, J. D. Latham, R. B. Sergent, C. Rex Smith. Cambridge History of Arabic Literature. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Enderwitz, Susanne. *Gesellschaftlicher Rang und ethnische Legitimation: der arabische Schriftsteller Abū 'Uṯmān al-Ğāhiz (gest. 868) über die Afrikaner, Perser und Araber in der islamischen Gesellschaft.* Freiburg im Breisgau: Schwarz, 1979.

Ercilasun, Ahmet B. "Language and Literature in the Early Muslim Turkish States." *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oğuz Hasan Celâl Güzel ve Osman Karatay, 347–372. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Erdem, Ilham. "Eastern Anatolian Turkish States." *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oğuz Hasan Celâl Güzel ve Osman Karatay, 477-506. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Fabietti, Ugo, "State Policies and Bedouin Adaptation in Saudi Arabia, 1900–1980." *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East* içerisinde, haz. Martha Mundy ve Basim Musallam, 82–9. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

al-Fahad, Abdulaziz H. "The 'Imama vs. the 'Iqal: Hadari-Bedouin Conflict and the Formation of the Saudi State." *Counter-Narratives: History, Contemporary Society, and Politics in Saudi Arabia and Yemen* içerisinde, haz. Madawi al-Rasheed ve Robert Vitalis, 35–75. New York: Palgrave Macmillan, 2004.

Faroqhi, Suraiya. *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517–1683.* Londra; New York: I. B. Tauris 1996.

Fasīh Khwāfī, Ahmad b. Jalāl al-Dīn. *Mujmal-i Fasīhī*, haz. Muhammad Farrukh. Meşhed: Bāstān, 1960–61.

Fattah, Hala Mundhir. *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745–1900.* Albany: State University of New York Press, 1997.

Finkelstein, J. J. "The Genealogy of the Hammurapi Dynasty." *Journal of Cuneiform Studies* 20 (1966): 95–118.

Fleischer, Cornell H. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541–1600).* Princeton studies on the Near East. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986.

Flemming, Barbara. "Old Anatolian Turkish Poetry and Its Relationship to the Persian Tradition." *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects* içerisinde, haz. Lars Johanson ve Christine Bulut, 49–68. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.

Floor, Willem. "The *Khalifeh al-Kholafa* of the Safavid Sufi Order." *Zeitschrift der deutchen morgenländischen Gesellschaft* 153, no. 1 (2003): 51–86.

_____ "The Rise and Fall of the Banū Ka'b. A Borderer State in Southern Khuzestan." *Iran* 44 (2006): 277–315.

_____ *The Economy of Safavid Persia.* Iran-Turan Bd. 1. Wiesbaden: Reichert, 2000.

Foran, John. "The Long Fall of the Safavid Dynasty: Moving beyond the Standard View." *International Journal of Middle East Studies* 24 (1992): 281–304.

Fragner, Bert. "Social and Internal Economic Affairs." *Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 6. *The Timurid and Safavid Periods*, haz. Peter Jackson veLaurence Lockhart, 491–565. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Franz, Kurt. "The Bedouin in History or Bedouin History?" *Nomadic Peoples* 15, no. 1 (2011): 11–53.

_____ *Vom Beutezug zur Territorialherrschaft. Beduinische Gruppen in mittelislamischer Zeit.* Wiesbaden: Reichert, 2007.

Frye, Richard N. "The Sāmānids." *Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 4, haz. Richard N. Frye, 136–161. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

Gandjeï, Tourkhan. "Turkish in Pre-Mongol Persian Poetry." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49, no. 1 (1986): 67–75.

Gardet, L. ve J.-C. Vadet. "Kalb." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Garthwaite, Gene R. *Khans and Shahs: A Documentary Analysis of the Bakhtiyari in Iran.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Gaube, Heinz, ve Thomas Leisten. *Die Kernländer des 'Abbāsidenreichs im 10./11. Jh.: Materialien zur TAVO-Karte B VII 6.* Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B, Geisteswissenschaften; Nr. 75. Wiesbaden: L. Reichert, 1994.

Gibb, H. A. R. *The Arab Conquests in Central Asia.* New York: AMS Press, 1970.

_____ "An Interpretation of Islamic History." *Studies on the Civilization of Islam* içerisinde, haz. Stanford Shaw ve William R. Polk, 3–33. Boston: Beacon Press, 1962.

_____ "The Social Significance of the Shuubiya." *Studies on the Civilization of Islam* içerisinde, haz. Stanford Shaw ve William R. Polk, 62-73. Boston: Beacon Press, 1962.

Golden, Peter B. "The Peoples of the South Russian Steppe." *The Cambridge History of Early Inner Asia* içerisinde, haz. Denis Sinor, 256–284. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

_____ *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East.* Turcologica, Bd. 9. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.

_____ *Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia.* Essays on global and comparative history. Washington, DC: American Historical Association, 1998.

Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies.* çev. C. R. Barber ve S. M. Stern. 2 cilt. Londra: Allen and Unwin, 1967–1971.

Gordon, Matthew. *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra, A.H. 200–275/815–889 C.E.* Albany: State University of New York Press, 2001.

Goriacheva, Valentina D. "À propos des deux capitales du khaghanat karakhanide." *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001): 91–114.

Graf, David Frank. "Rome and the Saracens: Reassessing the Nomadic Menace." *Rome and the Arabian Frontier: From the Nabataeans to the Saracens* içerisinde, haz. David Frank Graf. Aldershot: Variorum, 1997.

Haarmann, Ulrich W. "Ideology and History, Identity and Alterity: the Arab Image of the Turk from the 'Abbasids to Modern Egypt." *International Journal of Middle East Studies* 20, no. 2 (1988): 175–96.

Haase, Claus-Peter. "Untersuchungen zur Landschaftsgeschichte Nordsyriens in der Umayyadenzeit." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Universität Hamburg, 1975.

Habib, John S. *Ibn Sa'ud's Warriors of Islam: The Ikhwan of Najd and Their Role in the Creation of the Sa'udi Kingdom, 1910–1930.* Leiden: Brill, 1978.

Hamori, A. "al-Mutanabbī." *'Abbasid belles-lettres* içerisinde, haz. Julia Ashtiany, T. M. Johnstone, J. D. Latham, R. B. Sergent, C. Rex Smith. Cambridge History of Arabic Literature, 300–314. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1990.

Haneda, Masashi. *Le châh et les Qizilbāš: le système militaire safavide*. Islamkundliche Untersuchungen Bd. 119. Berlin: K. Schwarz, 1987.

Hanioğlu, M. Şükrü. *Atatürk: An Intellectual Biography*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011.

Hartog, François. *Le miroir d'Hérodote: essai sur la représentation de l'autre*. Bibliothèque des histoires. Paris: Gallimard, 1980.

Hawting, Gerald. *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate AD 661–750*. Carbondale; Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1987.

Haykel, Bernard. "Western Arabia and Yemen during the Ottoman Period." *New Cambridge History of Islam* içerisinde, c. 2. *The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, haz. Maribel Fierro, 436–449. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Heidemann, Stefan. *Die Renaissance der Städte in Nordsyrien und Nordmesopotamien: städtische Entwicklung und wirtschaftliche Bedingungen in ar-Raqqa und Harrān von der Zeit der beduinischen Vorherrschaft bis zu den Seldschuken*. Islamic history and civilization. Studies and texts, v. 40. Leiden; Boston: Brill, 2002.

_____ "Numayrid ar-Raqqa: Archaeological and Historical Evidence for a 'Dimorphic State' in the Bedouin Dominated Fringes of the Fātimid Empire." *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras. The 9th and 10th International Colloquium at the Katholieke Universiteit Leuven in May 2000 and May 2001* içerisinde, haz. U. Vermeulen ve J. van Steenbergen. Orientalia Lovaniensia Analecta, 85–105. Leuven, Belgium: Peeters, 2005.

Heinkele, Barbara Kellner. "The Turcomans and Bilād aš-Šām in the Mamluk Period." *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* içerisinde, haz. Tarif Khalidi, 169–80. Beyrut: American University of Beirut, 1984.

Hillenbrand, Carole. "Islamic Orthodoxy or Realpolitik? Al-Ghazālī's Views on Government." *Iran* 26 (1988): 81–94.

_____ "Women in the Seljuq Period." *Women in Iran from the Rise of Islam to 1800* içerisinde, haz. Guity Nashat ve Lois Beck, 103–120. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2003.

Hinds, Martin. "Kûfan Political Alignments and Their Background in the Mid- Seventh Century A.D." *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971): 346–367.

Hoffmann, Birgitt. *Waqf im mongolischen Iran: Rasīduddīns Sorge um Nachruhm und Seelenheil*. Stuttgart: F. Steiner, 2000.

Hope, Michael. *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the Ilkhānate of Iran*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Hoyland, Robert G. *Arabia and the Arabs. From the Bronze Age to the Coming of Islam.* Londra; New York: Routledge, 2001.

Hsiao, Ch'i-ch'ing. *The Military Establishment of the Yuan Dynasty.* Cambridge, MA: Council on East Asian Studies, Harvard University: Harvard University Press, 1978.

Humphreys, R. Stephen. *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193–1260.* Albany: State University of New York Press, 1977.

Hütteroth, Wolf D. "Ottoman Administration of the Desert Frontier in the Sixteenth Century." *Asian and African Studies* 19 (1985): 145–155.

Imber, Colin. *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power.* 2nci baskı. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Irwin, Robert. *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250–1382.* Londra: Croom Helm, 1986.

Ibn al-Athīr, 'Izz al– Dīn. *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kāmil fī'l-Ta'rīkh of 'Izz al-Dīn Ibn al-Athīr.* çev. D. S. Richards. Londra: Routledge Curzon, 2002.

İbnü'n-Nedim, Muhammed ibn İshak. *The Fihrist of al-Nadīm: A Tenth-Century Survey of Muslim Culture.* çev. Bayard Dodge. New York: Columbia University Press, 1970.

Ibn Hawkal, Muhammad Ibn Ali. *Configuration de la terre (Kitab surat al-ard).* çev. Johannes Hendrik Kramer ve Gaston Wiet. Beyrut: Commission internationale pour la traduction des chefs d'oeuvre, 1965.

Ibn Khaldun, 'Abd al-Rahman. *The Muqaddimah: An Introduction to History.* çev. Franz Rosenthal. Kısaltılmış Edisyon. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1967.

Inalcik, Halil. "Mehemmed I." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "Mehemmed II." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "Tīmār." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "The Yürüks, Their Origins, Expansion and Economic Role." *Oriental Carpet and Textile Studies* içerisinde, haz. R. Pinner ve H. İnalcık, 39–65. Londra: HALI, 1986.

Inalcik, Halil, ve Donald Quataert. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Jabbur, Jibrail Sulayman, Suhayl Jibrail Jabbur, ve Lawrence I. Conrad. *The Bedouins and the Desert: Aspects of Nomadic Life in the Arab East.* Albany: State University of New York Press, 1995.

Jackson, Peter. *The Mongols and the Islamic World from Conquest to Conversion.* New Haven, CT: Yale University Press, 2017.

Jacobsen, Thorkild. *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion.* New Haven, CT: Yale University Press, 1976.

al-Juhany, Uwaidah M. *Najd before the Salafi Reform Movement*. Reading, UK: Ithaca, 2002.

Kaegi, Walter Emil. *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Kafadar, Cemal. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. Berkeley: University of California Press, 1995.

Kafesoğlu, Ibrahim. *A History of the Seljuks: Ibrahim Kafesoğlu's Interpretation and the Resulting Controversy*. çev. Gary Leiser. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1988.

Kamola, Stefan. "History and Legend in the Jāmi' al-tawārīkh: Abraham, Alexander and Oghuz Khan." *Journal of the Royal Asiatic Society* 25, no. 4 (2015): 555–577.

Karev, Yuri. "From Tents to City. The Royal Court of the Western Qarakhanids between Bukhara and Samarqand." *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* içerisinde, haz. David Durand-Guédy, 99–148. Leiden: Brill, 2013.

Kasaba, Reşat. *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*. Seattle: University of Washington Press, 2009.

al-Kāshgharī, Mahmūd. *Compendium of the Turkic Dialects*. çev. Robert Dankoff. Sources of Oriental Languages and Literatures, c. 7. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.

al-Kāshgharī, Mahmūd. *Compendium of the Turkic Dialects*. çev. Robert Dankoff ve James Kelly, c.1, Sources of Oriental Languages and Literatures,. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.

Kastritsis, Dimitris J. "The Ottoman Interregnum (1402–1413): Politics and Narratives of Dynastic Succession." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2005.

Kennedy, Hugh. *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*. Londra: Routledge, 2001.

_____ *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*. Londra; Totowa, NJ: Croom Helm; Barnes & Noble, 1981.

_____ *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*. Londra; New York: Longman, 1986.

_____ "The Uqaylids of Mosul: The Origins and Structure of a Nomad Dynasty." *Actas del XII congreso de la Union européenne d'arabisants et d'islamisants (Málaga, 1984)* içerisinde, 391–402. Madrid: Union Européenne d'Arabisants et d'Islamisants, 1986.

Khalik, Nancy A. "From Byzantium to Early Islam: Studies on Damascus in the Umayyad Era." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 2006.

Khazanov, A. M. *Nomads and the Outside World*. 2nci baskı. Madison: University of Wisconsin Press, 1994.

Khazeni, Arash. *Tribes & Empire on the Margins of Nineteenth-Century Iran*. Seattle: University of Washington Press, 2009.

Khoury, Dina Rizk. *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540–1834.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Khoury, Philip S. *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism 1920–1945.* Princeton: Princeton University Press, 1987.

_____ "The Tribal Shaykh, French Tribal Policy, and the Nationalist Movement in Syria between Two World Wars." *Middle Eastern Studies* 18, no. 2 (1982): 180–193.

King, G. R. D. "The Distribution of Sites and Routes in the Jordanian and Syrian Deserts in the Early Islamic Period." Proceedings of the Twentieth Seminar for Arabian Studies (1-4 Temmuz 1986, Londra) içerisinde. Londra: Seminar for Arabian Studies, Institute of Archaeology, 1987.

_____ "The Umayyad Qusur and Related Settlements in Jordan." *The IVth International Congress of the History of Bilad al-Sham* içerisinde, haz. Muhammad 'Adnan al-Bakhit ve Ihsan 'Abbas. Amman: al-Jami'a al-Urduniya, 1987.

Kister, M. J. "Al-Hīra: Some Notes on Its Relations with Arabia." *Arabica* 15 (1968): 143–169.

_____ "Mecca and the Tribes of Arabia." *Studies in Islamic History and Civilization in Honour of David Ayalon* içerisinde, haz. M. Sharon, 33–57. Leiden: E.J. Brill, 1986.

Klausner, Carla L. *The Seljuk Vezirate: A Study of Civil Administration, 1055–1194.* Harvard Middle Eastern monographs, 22. Cambridge, MA: Distributed for the Center for Middle Eastern Studies of Harvard University by Harvard University Press, 1973.

Kliashtorny, S. G. "Les Samanides et les Karakhanides: une étape initiale de la géopolitique impériale." *Cahiers d'Asie Centrale* 9, Études Karakhanides (2001): 35–40.

Koca, Salim. "Anatolian Turkish Beyliks." *The Turks* içinde, haz. C. Cem Oguz, Hasan Celâl Güzel, Osman Karatay, 507–553. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kochnev, Boris D. "Les frontières du royaume des Karakhanides." *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001): 41–48.

Komaroff, Linda, veStefano Carboni. *The Legacy of Genghis Khan: Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256–1353.* New York; New Haven, CT; Londra: Metropolitan Museum of Art; Yale University Press, 2002.

Kostiner, Joseph. "The Hashimite Tribal Confederacy of the Arab Revolt, 1916– 1917." *National and International Politics in the Middle East: Essays in Honour of Elie Kedourie* içerisinde, haz. Edward Ingram, 126–143. Londra: F. Cass, 1986.

_____ "On Instruments and Their Designers: the Ikhwan of Najd and the Emergence of the Saudi State." *Middle Eastern Studies* 21, no. 3 (1985): 298–323.

Kraemer, Joel L. *Humanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival during the Buyid Age.* Leiden: Brill, 1986.

Kuhrt, Amélie. *The Ancient Near East: c. 3000–330 B.C.* Londra: Routledge, 1995.

Kunke, Marina. *Nomadenstämme in Persien im 18. und 19. Jahrhundert*. Islamkundliche Untersuchungen Bd. 151. Berlin: K. Schwarz, 1991.

Lamberg-Karlovsky, C. C. *Archaeological Thought in America*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1989.

Lambton, Ann K. S. "Aspects of Saljū q-Ghuzz Settlement in Persia." *Islamic Civilization, 950–1150* içerisinde, haz. D. S. Richards, 105–125. Oxford: Cassirer, 1973.

_____ *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic, and Social History, 11th–14th century*. Columbia lectures on Iranian studies; no. 2. Albany, NY: Bibliotheca Persica, 1988.

_____ "The Internal Structure of the Saljuq Empire." *The Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 5. *The Saljuq and Mongol Periods*, haz. J. A. Boyle, 203–282. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

_____ "Mongol Fiscal Administration in Persia, pt. II." *Studia Islamica* 65 (1987): 97–123.

Landau-Tesseron, Ella. "Review of F. McGraw Donner, The Early Islamic Conquests, Princeton 1981." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 6 (1985): 493–512.

Lane, George. *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*. Studies in the history of Iran and Turkey. Londra: Routledge Curzon, 2003.

Larsson, Göran. "Ignaz Goldziher on the Shu'ūbiyya." *Zeitschrift der deutche morgenländische Gesellschaft* 155, no. 2 (2005): 365–372.

Lassner, J. "Hilla." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Lecker, Michael. *The Banū Sulaym: A Contribution to the Study of Early Islam*. Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, 1989.

Lecomte, Gérard. *Ibn Qutayba (mort en 276/889). L'homme, son oeuvre, ses idées*. Dımaşk: Institut français de Damas, 1965.

Leder, Stefan. "Towards a Historical Semantic of the Bedouin, Seventh to Fifteenth Centuries: a Survey." *Der Islam* 92, no. 1 (2015): 85–123.

Leick, Gwendolyn. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. Londra: Routledge, 1991.

Lemche, Niels Peter. "The History of Ancient Syria and Palestine: an Overview." *The Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. J. M. Sasson, 1195–1218. New York: Simon & Schuster Macmillan, 1995.

Lewis, Norman N. *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800–1980*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Lindner, Rudi. "Anatolia, 1300–1451." *Cambridge History of Turkey* içerisinde, c. 1. *Byzantium to Turkey, 1071–1453*, haz. Kate Fleet, 102–137. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Lindner, Rudi Paul. *Explorations in Ottoman Prehistory*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2007.

_____ *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington, 1983.

Littauer, M. A., ve J. H. Crouwel. *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*. Leiden: Brill, 1979.

Løkkegaard, F. "Fay." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Luther, Kenneth A. "Alp Arslān." *Encyclopædia Iranica* içerisinde, c. I–. Londra, 1982–.

MacDonald, M. C. A. "North Arabia in the First Millennium BCE." *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson, 1355–1369. New York: Simon & Schuster Macmillan, 1995.

Madelung, Wilferd. "Has the Hijra Come to an End?" *Mélanges offerts au professeur Dominique Sourdel. Revue des Études Islamiques* içerisinde, c. LIV, 226–237. Paris: Paul Geunther, 1986.

_____ "Deylamites, ii, In the Islamic Period." *Encyclopædia Iranica* içerisinde, c. I–. Londra, 1982–.

Maeda, Hirotake. "The Forced Migrations and Reorganization of the Regional Order in the Caucasus by Safavid Iran: Preconditions and Developments Described by Fazli Khuzani." *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds, in Slavic Eurasian Studies* içerisinde, haz. Ieda Osamu ve Uyama Tomohiko, 237–271. Hokkaido: Research Center, Hokkaido University, 2006.

Malbran-Labat, Florence. "Le nomadisme à l'époque néoassyrienne." *Nomads and Sedentary Peoples. XXX International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa* içerisinde, haz. Jorge Silva Castillo, 57–76. Mexico City: El Colegio de México, 1981.

Manz, Beatrice F. "The Development and Meaning of Cagatay Identity." *Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change* içerisinde, haz. Jo- Ann Gross. Durham: Duke University Press, 1992.

_____ "Mongol History Rewritten and Relived." *Figures Mythiques des mondes musulmans, special issue of Revue des mondes musulmans et de la Méditernanée* içerisinde, haz. Denise Aigle, 129–150. Aix en Provence: Édisud, 2001.

_____ "Multi-ethnic Empires and the Formulation of Identity." *Ethnic and Racial Studies* 26, no. 1 (2003): 70–101.

_____ "Nomads and Regional Armies in the Middle East." *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period* içerisinde, haz. Kurt Franz ve Wolfgang Holzwarth, 1–28. Wiesbaden: Reichert, 2015.

_____ *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

_____ *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

_____ "Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty." *Iranian Studies* 21, no. 1–2 (1988): 105–122.

_____ "Temür and the Problem of a Conqueror's Legacy." *Journal of the Royal Asiatic Society* series 3 vol. 8, no. 1 (1998): 21–41.

Martin, Vanessa. *The Qajar Pact: Bargaining, Protest and the State in Nineteenth-Century Persia.* Londra: I. B. Tauris, 2005.

Martinez, A. P. "Some Notes on the Ī l-Xā nid Army." *Archivum Eurasiae Medii Aeivi* VI (1986): 129–242.

Masters, Bruce. "Egypt and Syria under the Ottomans." *The New Cambridge History of Islam* içerisinde, c. 2. *The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, haz. Maribel Fierro, 411–435. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

_____ "Semi-autonomous Forces in the Arab Provinces." *The Cambridge History of Turkey* içerisinde, c. 3. *The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, haz. Suraiya N. Faroqhi, 186–206. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Masuya, Tomoko. "Ilkhanid Courtly Life." *The Legacy of Genghis Khan: Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256–1353* içerisinde, haz. Stefano Carboni ve Linda Komaroff, 74–104. New York; New Haven, CT: Metropolitan Museum of Art and Yale University Press, 2002.

Matthee, Rudi. "Between Arabs, Turks and Iranians: The Town of Basra, 1600– 1700." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, no. 1 (2006): 53–78.

_____ *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan.* Londra: I. B. Tauris, 2012.

_____ "Relations between the Center and the Periphery in Safavid Iran: The Western Borderlands v. the Eastern Frontier Zone." *The Historian* (2015): 431–463.

_____ "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-i Arab as Seen by the Safavids." *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities and Political Changes* içerisinde, haz. Kemal Karpat ve Robert W. Zens, 157–173. Madison: University of Wisconsin Press, 2003.

_____ "Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran." *Safavid Persia* içerisinde, haz. Charles Melville, 389–416. Londra: I. B. Tauris, 1996.

May, Timothy. *The Mongol Art of War: Chinggis Khan and the Mongol Military System.* Barnsley, İngiltere: Pen & Sword Military, 2007.

_____ "The Mongol Conquest Strategy in the Middle East." *The Mongols' Middle East* içerisinde, haz. C. P. Melville ve Bruno De Nicola, 13–37. Leiden: Brill, 2016.

Mazzaoui, Michel M. *The Origins of the Safawids: Šī'ism, Sūfism and the Ġulāt.* Wiesbaden: F. Steiner, 1972.

Meadow, Richard H. "Inconclusive Remarks on Pastoralism, Nomadism, and Other Animal-Related Matters." *Pastoralism in the Levant* içerisinde, haz. Ofer Bar-Yosef ve A. M. Khazanov, 261–69. Madison, WI: Prehistory Press, 1992.

Meisami, Julie Scott. *Persian Historiography to the end of the Twelfth Century.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999.

Melikian-Chirvani, A. S. "Conscience du passé et résistance culturelle dans l' Iran mongol." *L'Iran face à la domination mongole* içerisinde, haz. Denise Aigle. Bibliotèque iranienne, 135–177. Tahran: Institut français de recherche en Iran, 1997.

Melville, C. P. "Between Tabriz and Herat: Persian Historical Writing in the 15th Century." *Iran und iranisch geprägte Kulturen* içerisinde, haz. Raliph Kauz, Birgitt Hoffmann, Markus Ritter, 28–39. Wiesbaden: Reichert, 2008.

Melville, Charles. "Anatolia under the Mongols." *Cambridge History of Turkey* içerisinde, c. 1. *Byzantium to Turkey, 1071–1453*, haz. Kate Fleet, 51–101. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

_____ "From Adam to Abaqa: Qādī Baidāwī's Rearrangement of History." *Studia Iranica* 30, no. 1 (2001): 67–86.

_____ "Cobān." *Encyclopædia Iranica* içerisinde. c. I–. Londra, 1982–.

_____ "The Itineraries of Sultan Öljeitü." *Iran* 28 (1990): 55–70.

_____ "The Keshig in Iran: The Survival of the Royal Mongol Household." *Beyond the Legacy of Genghis Khan* içerisinde, haz. Linda Komaroff, 135–164. Leiden: Brill, 2006.

_____ "Pādshāh-i Islām: the conversion of Sultan Mahmūd Ghāzān Khān." *Pembroke Papers* 1 (1990): 159–177.

Melyukova, A. I. "The Scythians and Sarmatians." *The Cambridge History of Early Inner Asia* içerisinde, haz. Denis Sinor, 97–117. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Merçil, Erdoğan. "History of the Great Seljuk Empire." *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oguz, Hasan Celâl Güzel, Osman Karatay, 147–170. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Michalowski, Piotr. "History as Charter: Some Observations on the Sumerian King List." *Journal of the American Oriental Society* 103 (1983): 237–248.

Mieroop, Marc Van De. *A History of the Ancient Near East*. Oxford: Blackwell, 2003.

Minorsky, Vladimir. "The Aq-Qoyunlu and Land Reforms." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XVII (1955): 449–462.

_____ "A Civil and Military Review in Fārs in 881/1476." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* X (1940–1942): 141–178.

_____ "Kurd, Kurdistan, iii. B History: The Islamic period up to 1920." *Encyclopaedia of Islam, İkinci baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ *Tadhkirat al-mulūk: A Manual of Ṣafavid Administration (circa 1137/1725)*, Farsça metinden faksimile (B.M. Or. 9496). E. J. W. Gibb memorial series. Londra: Luzac, 1980.

Minorsky, Vladimir, V. V. Bartol'd ve Clifford Edmund Bosworth. *Ḥudūd al-ʿĀlam: "The regions of the world": A Persian Geography, 372 A.H.-982 A.D.* 2nci baskı. Londra: Luzac, 1970.

Mitchell, Colin P. *The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric*. Londra: I. B. Tauris, 2009.

Montgomery, James E. *The Vagaries of the Qasīdah: The Tradition and Practice of Early Arabic Poetry*. Cambridge: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1997.

Morgan, David O. "The 'Great yasa of Chinggis Khan' revisited." *Mongols, Turks, and Others* içerisinde, haz. Reuven Amitai ve Michal Biran, 291–308. Leiden: Brill, 2005.

_____ "Mongol or Persian: The Government of Īlkhānid Iran." *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 3, no. 1–2 (1996).

_____ "Rasīd al-Dīn and Ġazan Khan." *L'Iran face à la domination mongole* içerisinde, haz. Denise Aigle. Bibliotèque Iranienne, 179–188. Tahran: Institut Français de Recherche en Iran, 1997.

Morimoto, Kazuo. "An Enigmatic Genealogical Chart of the Timurids: A Testimony to the Dynasty's Claim to Yasavi-'Alid Legitimacy?" *Oriens* 44 (2016): 145–178.

Morony, Michael G. *Iraq after the Muslim Conquest*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984.

Mottahedeh, Roy P. "The Shu'ûbîyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran." *International Journal of Middle East Studies* 6 (1976): 161–182.

_____ *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980.

Murphy, Rhoads. *Ottoman Warfare, 1500–1700*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1999.

_____ "The Resumption of Ottoman-Safavid Border Conflict, 1603–1638: Effects of Border Destabilizaton on the Evolution of Tribe-State Relations." *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations* içerisinde, haz. Stefan Leder ve Bernard Streck, 307–323. Wiesbaden: Reichert, 2005.

_____ "Some Features of Nomadism in the Ottoman Empire: A Survey Based on Tribal Census and Judicial Appeal Documentation from Archives in Istanbul and Damascus." *Journal of Turkish Studies* 8 (1984): 189–197.

Mustawfī, Qazvīnī, Hamd Allāh. *The Geographical Part of the Nuzhat-al-qulub*. Leiden; Londra: E.J. Brill; Luzac, 1919.

Nagel, Tilman. "Buyids." *Encyclopædia Iranica* içerisinde. c. I–. Londra, 1982–.

Najmabadi, Afsaneh. *The Story of the Daughters of Quchan: Gender and National Memory in Iranian History*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1998.

Nesevî, Muhammed ibn Ahmed. *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezm, par Mohammed en-Nesawi: texte Arabe publié d'apres le manuscrit de la Bibliotèque Nationale*. çev. O. Houdas. 2 cilt. 2. cilt Paris: E. Leroux, 1891–95.

Nawā'ī. 'Abd al-Husayn, yay. Asnād wa makātibāt-i tārīkhī-i Irān. Tahran, 2536/ 1977.

Nawā'i , Mīr 'Alī Şir. Muhākamāt al-lughatayn. çev. Robert Devereux. Leiden: Brill, 1966.

Newman, Andrew J. *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*. Londra: I. B. Tauris: Distributed in the U.S.A. by Palgrave Macmillan, 2006.

Nieuwenhuis, Tom. *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamlūk Pashas, Tribal Shaykhs and Local Rule between 1802 and 1831*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1982.

Nizamü'l-Mülk. *The book of Government or Rules for Kings: The Siyar al-muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk*. çev. Hubert Darke. 2nci baskı. Londra: Routledge & K. Paul, 1978.

Oberling, Pierre. *The Qashqāī Nomads of Fārs*. The Hague: Mouton, 1974.

Ochsenwald, William. *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Control, 1840–1908*. Columbus: Ohio State University Press, 1984.

O'Kane, Bernard. "Persian Poetry on Ilkhanid Art and Architecture." *Beyond the Legacy of Genghis Khan* içerisinde, haz. Linda Komaroff, 346–354. Leiden: Brill, 2006.

Oppenheim, Max, *Freiherr von. Die Beduinen*, c. 2, 3. Leipzig: Harrassowitz, 1939–1952.

Orthmann, Eva. *Stamm und Macht: die arabischen Stämme im 2. und 3. Jahrhundert der Hiğra*. Wiesbaden: Reichert, 2002.

al-'Umarī, Ahmad ibn Yahyā ibn Fadl Allāh. *Das mongolische Weltreich. Al- 'Umarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-absār*. çev Klaus Lech. Wiesbaden: Harrassowitz, 1968.

Ölçer, Nazan. "The Anatolian Seljuks." *Turks: A Journey of a Thousand Years* içerisinde, haz. David Roxburgh, 102–145. Londra: Royal Academy of Arts, 2005.

Parker, Geoffrey. *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Paul, Jürgen. "Karakhanids." *The Turks* içerisinde, haz. C. Cem Oguz, Hasan Celâl Güzel, Osman Karatay, 71–78. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

_____ "Mongol Aristocrats and Beyliks in Anatolia. A Study of Astarabādi's Bazm va Razm." *Eurasian Studies* IX, no. 1–2 (2011): 105–158.

_____ "Nouvelles pistes pour la recherche sur l'histoire de l'Asie centrale à l' époque karakhanide (Xe-début XIIIe siècle)." *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001): 13–34.

_____ "The Role of Ḫwārazm in Seluq Central Asian Politics, Victories and Defeats: Two Case Studies." *Eurasian Studies* VII (2007–8): 1–17.

_____ *The State and the Military: The Samanid Case*. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1994.

Paviot, Jacques. "Les marchands italiens dan l'Iran mongol." *L'Iran face à la domination mongole* içerisinde, haz. Denise Aigle. Bibliotèque iranienne, 71–86. Tahran: Institut français de recherche in Iran, 1997.

Peacock, A. C. S. "Court and Nomadic Life in Saljuq Anatolia." *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* içerisinde, haz. David Durand-Guédy, 191–222. Leiden: Brill, 2013.

_____ *Early Seljūq History: A New Interpretation*. Londra: Routledge, 2010.

_____ *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015.

Pellat, Charles. *Le milieu basrien et la formation de Ǧāḥiz*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve, 1953.

_____ *The Life and Works of Jāhiz*. Berkeley: University of California Press, 1969.

Perry, John R. "The Zand Dynasty." *The Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 7. *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, haz. Gavin Hambly, Peter Avery, Charles Melville, 63–103. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

_____ "Forced Migration in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries." *Iranian Studies* 8 (1975): 199–215.

_____ *Karīm Khān Zand: A History of Iran, 1747–1779*. Chicago: University of Chicago Press, 1979.

Peters, F. E. *The Arabs and Arabia on the Eve of Islam*. Brookfield, VT: Ashgate, 1998.

Petrushevskiĭ, I. P. "The Socio-Economic Condition of Iran under the Īl-Khāns." *The Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 5. *The Saljuq and Mongol Periods*, haz. J. A. Boyle, 483–537. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

_____ *Zemledelie i agrarnye otnosheniia v Irane XIII–XIV vekov*. Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR, Leningradskoe otd., 1960.

Pfeiffer, Judith. "Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder." Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Chicago, 2003.

Potts, Daniel T. *Nomadism in Iran, From Antiquity to the Modern Era*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Quinn, Sholeh Alysia. *Historical Writing during the Reign of Shah 'Abbas: Ideology, Imitation, and Legitimacy in Safavid Chronicles*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2000.

Rachewiltz, Igor de. *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Leiden: Brill, 2006.

_____ "Yeh-lü Ch'u Ts'ai (1189–1243); Yeh-lü Chu? (1221–1285)." *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period* içerisinde, haz. Igor de Rachewiltz, Hok-lam Chan, Hsiao Ch'i-ch'ing, Peter W. Geier. Wiesbaden: Harrassowitz, 1993.

al-Rasheed, Madawi. *A History of Saudi Arabia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

_____ *Politics in an Arabian Oasis: The Rashidi Tribal Dynasty*. Londra: I. B. Tauris, 1991.

"Shammar." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, Haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Rashīd al-Dīn Ṭabīb, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*. çev. W. M. Thackston. Cambridge, MA: Harvard University, Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998.

Rashīd al-Dīn Ṭabīb, The History of the Seljuq Turks from the Jā mi' al-tawārīkh: an Ilkhanid adaptation of the Saljūq-nāma of Zahīr al- Dīn Nīshāpūrī. çev. Kenneth A. Luther. Richmond, Surrey: Curzon, 2001.

Ratchnevsky, Paul. *Genghis Khan, His Life and Legacy*. çev. Thomas Nivison Haining. Oxford: Blackwell, 1992.

Retsö, Jan. *The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads*. Londra: Routledge Curzon, 2003.

_____ "The Domestication of the Camel and the Establishment of the Frankincense Road from South Arabia." *Orientalia Suecana* 40 (1991): 187–219.

Richard, Jean. "D'Älğigidäià Ğazan: la continuité d'une politique franque chez les Mongols d'Iran." *L'Iran face à la domination mongole* içerisinde, haz. Denise Aigle, 57–69. Louvain: Peeters, 1997.

Ripper, Thomas. *Die Marwāniden von Diyār Bakr: eine kurdische Dynastie im islamischen Mittelalter*. Würzburg: Ergon, 2000.

Robinson, B. W. *Fifteenth-Century Persian Painting: Problems and Issues*. New York: New York University Press, 1991.

Robinson, Chase F. "Tribes and Nomads in Early Islamic Northern Mesopotamia." *Continuity and Change in Northern Mesopotamia from the Hellenistic to the Early Islamic Period* içerisinde, haz. Karin Bartl ve Stefan R. Hauser, 429–452. Berlin: Dietrich Reimer, 1996.

Roemer, Hans Robert. *Persien auf dem Weg in die Neuzeit: iranische Geschichte von 1350–1750*. Beyrut: Orient-Institut der deutschen morgenländischen Gesellschaft, 1989.

_____ "The Safavid Period." *The Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 6. *The Timurid and Safavid Periods*, haz. Laurence Lockhart ve Peter Jackson, 189–350. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Rogan, Eugene. *The Arabs: A History*. New York: Basic Books, 2009.

_____ *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East*. New York: Basic Books, 2015.

_____ *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850–1921*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Röhrborn, Klaus. *Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert*. Berlin: de Gruyter, 1966.

Rothstein, Gustav. *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Ḥīra: ein Versuch zur arabischpersischen Geschichte zur Zeit der Sasaniden*. Hildesheim: G. Olms, 1968.

Rotter, Gernot. *Die Umayyaden und der zweite Bürgerkrieg (680–692)*. Wiesbaden: Steiner, 1982.

Rowton, Michael B. "Economic and Political Factors in Ancient Nomadism." *Nomads and Sedentary Peoples, XXX International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa* içerisinde, haz. Jorge Silva Castillo, 25–36. Mexico City: Colegio de México, 1981.

Sadr, Karim. *The Development of Nomadism in Ancient Northeast Africa*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991.

Safargaliev, M. G. *Raspad Zolotoi Ordy*. Saransk: Mordovskoe knizhoe izd-vo, 1960.

Şahin, İlhan. "The Oguz Turks in Anatolia." *The Turks* içerisinde, haz. Hasan Celâl Güzel, C. Cem Oguz, Osman Karatay, 418–429. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Sa'īdī Sīrjānī, 'A. A. "Bakhtiārī: Hājī 'Alī qolī Khan Sardār As'ad." *Encyclopaedia Iranica* içerisinde, c. I–. Londra, 1982–.

Savory, Roger. *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Schwarz, Glenn M. "Pastoral Nomadism in Ancient Western Asia." *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson. New York: Simon Schuster Macmillan, 1995, s. 249–58.

Shahid, Irfan. "Ghassān." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, Haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "Lakhmids." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, Haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "Tanūkh." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, Haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Shamma, Samir. "Mirdās." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, Haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Sharon, Moshe. "The Political Role of the Bedouins in Palestine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Studies on Palestine during the Ottoman Period* içerisinde, haz. Moshe Ma'oz, 5–31. Jerusalem: Magnes Press, 1975.

Shaw, Brent D. "'Eaters of Flesh, Drinkers of Milk': The Ancient Mediterranean Ideology of the Pastoral Nomad." *Rulers, Nomads and Christians in Roman North Africa* içerisinde, haz. Brent D. Shaw, 5–31. Aldershot: Variorum, 1995.

Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Shoufani, Elias. *Al-Riddah and the Muslim Conquest of Arabia*. Toronto: University of Toronto Press, 1973.

Shryock, Andrew. *Nationalism and the Genealogical Imagination*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Simon, Róbert. *Meccan Trade and Islam: Problems of Origin and Structure*. Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1989.

Sinclair, Tom. "The Ottoman Arrangements for the Tribal Principalities of the Lake Van Region of the Sixteenth Century." *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1–2 (2003): 119–143.

Sinor, Denis. *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

_____ "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire." *Cambridge History of Early Inner Asia* içerisinde, haz. Denis Sinor, 285–316. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Smith, John Masson. "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qīshlâqs and Tümens." *The Mongol Empire and Its Legacy* içerisinde, haz. Reuven Amitai-Preiss ve David O. Morgan, 39–56. Leiden: Brill, 2000.

Smoor, P. "al-Ma'arrī." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, Haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Sneath, David. *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*. New York: Columbia University Press, 2007.

Sommerfeld, Walter. "The Kassites of Ancient Mesopotamia: Origins, Politics and Culture." *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson, 917–930. New York: Simon Schuster Macmillan, 1995.

_____ *Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. Wiesbaden: Reichert, 1977, maps AX1 and AX11.

Stark, Sören. *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien: archäologische und historische Studien*. Wiesbaden: Reichert, 2008.

Stetkevych, Jaroslav. *The Zephyrs of Najd: The Poetics of Nostalgia in the Classical Arabic Nasīb*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1993.

Stetkevych, Suzanne Pinckney. *The Poetics of Islamic Legitimacy: Myth, Gender, and Ceremony in the Classical Arabic Ode*. Bloomington: Indiana University Press, 2002.

Storey, C. A. ve Yuri Bregel. *Persidskaia litenatura, bio-bibliografícheski ì obzor*. 3 cilt. Moscow: "Nauka," 1972.

Stewart, F. H. "Khuwwa." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, Haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

Stump, Ayfer Karakaya. "Subjects of the Sultan, Disciples of the Shah: Formation and Transformation of the Kizilbash/Alevi Communities in Ottoman Anatolia." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2008.

Subtelny, Maria. *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*. Leiden: Brill, 2007.

_____ "Bābur's Rival Relations: A Story of Kinship and Conflict in 15th–16th Century Central Asia." *Der Islam* 66, no. 1 (1989): 102–118.

Sulimirsky, T. "The Scyths." *Cambridge History of Iran* içerisinde, c. 2, *The Median and Achaemenid Periods*, haz. Ilya Gershevitch, 149–199. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Sümer, Faruk. "Döger." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "Ḳarā-Ḳoyunlu." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ "Ḳaramān-oghullarï." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

_____ *Oğuzlar (Türkmenler): tarihleri, boy teşkilatı, destanları*. 4. baskı. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.

Szombathy, Zoltan. "Fieldwork and Preconceptions: The Role of the Bedouin as Informants in Mediaeval Muslim Scholarly Culture (second-Third/Eighth- Ninth Centuries)." *Der Islam* 92, no. 1 (2015): 124–147.

Szuchman, Jeffrey, "Integrating Approaches to Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East," *Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East: Cross-Disciplinary Perspectives* içerisinde, haz. Jeffrey Szuchman, 1–14. Oriental Institute Seminars # 5, Oriental Institute of Chicago, IL, 2009.

Szuppe, Maria. *Entre Timourides, Uzbeks et Safavides: questions d'histoire politique et sociale de Hérat dans la première moitié du XVIe siècle*. Studia Iranica. Cahier 2. Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, 1992.

_____ "Kinship Ties between the Safavids and the Qizilbash Amirs in Late Sixteenth- Century Iran: A Case Study of the Political Career of Members of the Sharaf al-Din Oghli Tekelu Family." *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic* Society içerisinde, haz. Charles Melville, 79–104. Londra: I. B. Tauris, 1996.

_____ "L'évolution de l'image de Timour et des Timourides dans l'historiographie safavide, XVIe–XVIIIe siècles." *L'Héritage timouride Iran – Asie centrale – Inde XVe–XVIIIe siècles* içerisinde, haz. Maria Szuppe. *Cahiers D'Asie centrale*, 313–331. Taşkent, Aix-en-Provence, 1997.

Tall, Tariq. "The Politics of Rural Policy in East Jordan, 1920–1989." *The Transformation of Nomadic Society in the Middle East* içerisinde, haz. Martha Mundi ve Basim Musallam, 90–98. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Tapper, Richard. *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Tatiana Zerjal, Yali Xue, vd. "The Genetic Legacy of the Mongols." *American Journal of Human Genetics* 72 (2003): 717–721.

Tekin, Talât. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University Uralic and Altaic Series, 5,1968.

Thackston, W. M. *Album Prefaces and Other Documents on the History of Calligraphers and Painters* [in Original Persian texts and parallel English translations]. Leiden: Brill, 2001.

Thesiger, Wilfred. *Arabian Sands*. New York: Dutton, 1959.

Tihrânî, Abu Bakr Isfahânî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, haz. Necati Lugal ve Faruk Sümer. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962–1964.

Togan, Isenbike. *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan*. Leiden: Brill, 1998.

Togan, Zeki Velidi. "Timurs Osteuropapolitik." *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 108 (1958): 279–298.

Tor, Deborah G. *Violent Order: Religious Warfare, Chivalry, and the 'Ayyār Phenomenon in the Medieval Islamic World.* Würzburg: Ergon, 2007.

_____ "The Mamluks in the Military of the Pre-Seljuq Persianate Dynasties." *Iran* 46 (2008): 213–225.

Tousi, Reza Ra'iss. "The Persian Army, 1880–1907." *Middle Eastern Studies* 24, no. 2 (1988): 206–229.

Tripp, Charles. *A History of Iraq.* Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Tucker, Ernest. *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran.* Gainesville: University of Florida Press, 2006.

Turan, Fikret. "The Mamluks and Their Acceptance of Oghuz Turkic as a Literary Language: Political Maneuver or Cultural Aspiration?" *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt: Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz* içerisinde, 4.–7. Ekim 2002, haz. Hendrik Boeschoten veHeidi Stein. Wiesbaden: Harrassowitz, 2007.

Vassiliev, Alexei. *The History of Saudi Arabia.* Londra: Saqi Books, 1998.

Väth, Gerhard. *Die Geschichte der artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Ğazīra'l Furātīya (496–812/1002–1409).* Berlin: K. Schwarz, 1987.

Velud, Christian. "French Mandate Policy in the Syrian Steppe." *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East* içerisinde, haz. Martha Mundi ve Basim Musallam, 63–81. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Venzke, Margaret L. "The Case of a Dulgadir-Mamluk Iqtā': A Re-assessment of the Dulgadir Principality and Its Position within the Ottoman-mamluk Rivalry." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 43, no. 3 (2000): 399–474.

Vinogradov, Amal. "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics." *International Journal of Middle East Studies* 3, no. 2 (1972): 123–139.

Vogelsang, Willem. "Medes, Scythians and Persians: The Rise of Darius in a North-South Perspective." *Iranica Antiqua* 33 (1998): 195–224.

Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.* Berkeley: University of California Press, 1971.

Waines, David. "The Third Century Internal Crisis of the Abbasids." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 20, no. 3 (1977): 282–306.

Watson, Oliver. "Pottery under the Mongols." *Beyond the Legacy of Genghis Khan* içerisinde, haz. Linda Komaroff, 325–345. Leiden: Brill, 2006.

Watt, W. Montgomery. *Muhammad at Mecca.* Oxford: Clarendon Press, 1953.

_____ *Muhammad at Medina.* Oxford: Clarendon Press, 1956.

Wellhausen, Julius. *The Arab Kingdom and Its Fall.* çev. Margaret Graham Weir. Kalküta: University of Calcutta, 1927.

Wensinck, A. J. and Patricia Crone. "Mawla." *Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı* içerisinde, haz. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 1960–2005.

White, Sam. *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Williamson, John Frederick. "A Political History of the Shammar Jarba Tribe of al-Jazirah: 1800–1958." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 1974.

Wing, Patrick. "Between Iraq and a Hard Place: Sultān Ahmad Jalāyir's Time as a Refugee in the Mamluk Sultanate." *Mamluk Cairo, A Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics* içerisinde, haz. Frédéric Bauden ve Malika Dekkiche, 163–175. Leiden: Brill, 2019.

_____ *The Jalayirids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.

Wood, Michael. "A History of the Balqā ' Region of Central Transjordan during the Umayyad Period." Yayımlanmamış Doktora Tezi, McGill University, 1995.

Woods, John E. *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*. Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı. Salt Lake City: University of Utah Press, 1999.

_____ "The Rise of Tīmūrīd Historiography." *Journal of Near Eastern Studies* 46, no. 2 (1987): 81–108.

_____ "Timur's Genealogy." *Intellectual Studies on Islam: Essays written in Honor of Martin B. Dickson* içerisinde, haz. Michael Mazzaoui ve Vera B. Moreen, 85–126. Salt Lake City: University of Utah Press, 1990.

Yarshater, E. "Afrāsīāb." *Encyclopædia Iranica* içerisinde. c. 1–. Londra, 1982–.

Yazdi, Sharaf al-Dīn 'Alī, *Zafarnāme*, haz. Muhammad 'Abbāsī . Tahran: Amīr Kabīr, 1957.

Yıldız, Sara Nur. "Aydınid Court Literature in the Formation of an Islamic Identity in Fourteenth-Century Western Anatolia." *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia* içerisinde, haz. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, 197–242. Würzburg: Ergon Verlag, 2016.

_____ "Mongol Rule in Thirteenth-century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243–1282." Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Chicago, 2006.

_____ "Post-Mongol Pastoral Polities in Eastern Anatolia during the Late Middle Ages." At the Crossroads of Empires 14th–15th Century Eastern Anatolia. Proceedings of the International Symposium (İstanbul, 4-6 Mayıs 2007), haz. Deniz Beyazit. Varia Anatolica 27–48. Paris: De Boccard, 2012.

Yūsuf Khāss Hājib, *Wisdom of Royal Glory: A Turko-Islamic Mirror for Princes*. çev. Robert Dankoff. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1983.

Zakkār, Suhayl. *The Emirate of Aleppo, 1004–1094*. Beyrut: Dar al-Amanah, 1971.

Zimansky, Paul E. "The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia." *Civilizations of the Ancient Near East* içerisinde, haz. Jack M. Sasson, 1135–1146. New York: Simon and Schuster McMillan, 1995.

SÜMERLERDEN GÜNÜMÜZE MEDENİYETİN BEŞİĞİNDE GÖÇEBE HALKLARIN SÜRÜKLEYİCİ HİKÂYESİ

Ortadoğu toprakları tarihin şafağından bugüne göçebe halklara yurt olmuştur. Sümerlerden kalan yazıtlarda, semavi dinlerin kutsal kitaplarında, antik tarih metinlerinin hepsinde çiftçiler ile çobanlar arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir. Genellikle çatışmalar etrafında şekillenen bu etkileşim o denli doğaldır ki İbn Haldun'da en teorik ifadesini bulacak şekilde toplumun temel dinamiklerinden biri olarak kabul edilmiştir.

Timurlenk kitabıyla geniş bir okur kitlesine ulaşan Beatrice Forbes Manz, Ortadoğu bölgesini tarihin başlangıcından modern döneme kadarki binyılları konargöçerlik çerçevesinden ele alıyor.

Göçebelerin bölgenin siyaseti, kültürü ve ideolojisi üzerindeki etkisine dair canlı bir perspektif sunan Manz, İbn Haldun tarafından geliştirilen popüler döngüsel göçebe-yerleşik etkileşimi modeli de dahil olmak üzere, göçebelere dair mevcut algıları ele alıyor ve bunlara sorgulayıcı bir şekilde yaklaşıyor. Hem Arap Bedevilerini hem de Avrasya bozkırlarından kopup gelen göçebeleri inceleyen yazar Bedevilerin, Türklerin ve Moğolların Ortadoğu'daki kültürel üretime ve siyasi ideolojiye katkılarının önemini gözler önüne sermenin yanı sıra pastoral göçebelerin tarih boyunca savaş, ticaret ve devlet inşasında oynadıkları hayati rolü ortaya koyuyor.

Göçebeler: Ortadoğu'da Konargöçer Halkların Tarihi, büyük imparatorlukların oluşumunda yer almış fakat bu devletlerin gölgesinde kalmış olan göçebe halkları büyük bir titizlik içerisinde ele alarak değerlendiriyor. Beatrice Forbes Manz'ın usta kaleminden bu kitap tarih meraklılarının kaçırmaması gereken bir eser.

Kronik
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-625-6228-04-7
9 786256 228047
THG 0878045 YAB